

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
श्वदीनांशदश्रवणेऽनघ्यायः	४२	अग्रहणापवादे	६२
पुनःस्नातकव्रतम्	४३	लकुटादिदत्तग्रहणनिषेधः	"
शिक्षार्थं शिष्यादिताडने	४४	अग्रहणापवादांतरम्	६३
धर्माचरणम्	४५	अथ श्राद्धप्रकरणम् ।	
अभोज्यान्नान्याह	४६	श्राद्धकालाः	"
शूद्रान्नेप्रतिप्रसवमाह	"	श्राद्धयोग्याः ब्राह्मणाः	६४
अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ।		श्राद्धे निषिद्धा ब्राह्मणाः	६५
भोजने द्विजातिधर्माः	४७	पार्वणश्राद्धम्	६६
पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह	"	अर्घ्यदानम्	६७
संधिन्यादिदुग्धविषये	४८	पितृपात्रन्युज्जीकरणम्	६८
शिखादिनिषेधः	"	अग्नीकरणम्	६९
क्रव्यादपक्ष्यादिनिषेधः	"	अन्ननिवेदनम्	७०
कामतोमस्यादिनिषेधः	४९	तृप्तिप्रश्नः	७१
पक्षांदादिनिषिद्धद्रव्यम्	"	नदीश्राद्धम्	७२
भक्ष्याः पंचनखाद्याः	५०	एकोद्दिष्टम्	७३
भक्ष्यमरस्याः	"	सपिण्डीकरणम्	७४
चातुर्धर्णस्य मांसभक्षणे	"	द्युक्रमे विशेषः	७५
घृषामांसभक्षणे निंदा	५१	उदकुंभश्राद्धम्	७६
मांसवर्जने विधिः	"	एकोद्दिष्टकालानाह	७७
अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।		क्षयादेवापेक्षाधिकारे	७८
द्रव्यशुद्धिः	५२	दत्तापिंडो गद्यादिभ्यो देयः	७९
निलेपद्रव्यशुद्धिः	"	भोग्यविशेषे फलविशेषः	"
कुलेपे विशेषः	५३	गयाश्राद्धद्रव्यमाह	८०
क्षौमादि यन्त्राणां शुद्धिः	"	जातिविशेषेण द्रव्यमाह	"
भूमिशुद्धिः	५४	तिथिविशेषे फलविशेषः	"
गयाप्रताप्रादिशुद्धिः	५५	शस्त्रहस्तश्राद्धकालः	८१
ताम्रादिशुद्धिः	"	महाव्रतविशेषे फलविशेषः	"
पृतादिशुद्धिः	"	श्राद्धफलम्	८२
भक्ष्योपहृतद्रव्यशुद्धिः	५६	पितृशब्दार्थः	"
अथ दानप्रकरणम् ।		अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ।	
भार्गादीनां शुद्धिः	५७	चित्रकारकहेतुमाह	८३
दानवाचनशंसा	५८	चित्रप्रापकस्वप्नमाह	"
गोदानफलम्	५९	चित्रप्रापकमायशहेतुमाह	"
उभयतोमुखीदाने	६०	चित्रशान्त्यर्थकर्मोह	८४
गोदानतुल्यानि	६१	विनापकस्त्रपनविधिः	"
दीपादिदानम्	"	भयार्नापजनम्	८५
भूमिदानादिकल्लक्षणंच	"	उपस्थानमंत्राः	८७
येदाध्ययनफलम्	६२	ग्रहपूजा माह	"
दत्ताग्रहणे दानफलमाह	"		

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।		अथ व्यवहाराध्यायानुक्रम-	
ग्रहग्रहफलमाह	८८	अन्यायदंडनिषेधः	१०२
सूर्यादिनवग्रहाः	११	दंड्यदंडनेफलम्	१०३
नवग्रहमूर्तिद्रव्यमाह	११	दंडस्यद्विविधम्	१०३
नवग्रहध्यानमाह	८९	वसरेण्यादिपरिमाणं	१०३
पूजामंत्राः... ..	११	सुवर्णरजतादीनामुन्मानम्	१०४
समिधमाह	११	स्वशास्त्रपरिभाषामाह	१०५
भोजनान्याह	९०	दंडभेदानां चातुर्विध्यं	१०५
दक्षिणामाह	११	इति भाचाराध्यायविषयानुक्रमणि	
ग्रहशान्तिविशेषः... ..	११	कासमाप्ता ॥	
अथ राजधर्मप्रकरणम् ।		अथ व्यवहाराध्यायानुक्रम-	
राजोधर्माः	९१	णिकाप्रारंभः ।	
व्यसनानिचाष्टादश	९२	अथ साधारणव्यवहारमा-	
भान्वीक्षिक्यादिग्रहणम्	११	तृकाप्रकरणम् ।	
सचिवानांस्वरूपम्	११	व्यवहारदर्शनंराज्ञः	१०७
पुरोहितलक्षणम्	११	व्यवहारलक्षणम्	११
यज्ञादिकरणमाह	९३	सभासदस्वरूपम्	११
राज्ञोभूमिदानादिकमाह	११	तेचकतिसंख्याकः	१०८
लेख्यविधिः	९४	प्राड्विकादिः	११
राज्ञोनिवासस्थानम्	११	व्यवहारविषयः... ..	१०९
विक्रमाजितदणिकफलम्	९५	सचव्यवहारोद्विविधः... ..	१
रणमरणेस्वर्गाः	११	तेचमष्टादशधा	११०
संग्रामेसारध्यादीनामहिंसनम्	९६	राज्ञःकार्यानुत्तरादकावम्	११
राजकृत्यानि	११	कार्यार्थनिमग्नः	११
प्रजापालनफलमाह... ..	९७	अधाहानानाहाने	११
देशाचारक्षणीयः	११	अथासेधः	११
प्रजापीडनफलम्	९८	सचतुर्विधः	११
परराष्ट्रप्रवेशोपायः	११	प्रत्यभिन्त्यापत्तेलेख्यादिकतेव्यता	११
मन्त्रभेदोक्तव्यः	९९	पंचविधोहीनः	११
भारिमकारः	११	लेख्यलक्षणम्	११
मित्रादिप्रकारः	११	अथपक्षाभासाः	१११
सामान्युपायाः	१००	अर्थानदिद्याः	११२
संधिविग्रहादिगुणानाह... ..	११	अथादिद्याः	११
यानकालानाह	११	नियुक्तजयपराजयेयादिजयपराजयो	११
सर्वापेक्षयामिवव्याभोवरः	१०१	शोधितलेख्यनिवेशनम्... ..	११
राज्यांगान्याह	११	उत्तरावधिप्रोधनम्	११
दुर्वृत्तेषुदंडकरणम्	१०२		

विषयः	पृष्ठानि	विषयः	पृष्ठानि
शोधितेपत्राकट्टेत्तरवर्तव्यतामाह ...	११२	अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यस्यान्य	
उत्तरलक्षणम् ...	११	दम्पुदाहरणं	१२३
तच्चतुर्विधम् ...	११	अन्यपाकरणेमापञ्चितम् ...	११
सप्तोत्तरलक्षणम् ...	११३	प्रमाणलक्षितं भुक्तिसाध्यादि ...	११
मिथ्योत्तरलक्षणम् ...	११	मानुषीद्विवेकीक्रियास्थले निर्णयः ...	११
मिथ्योत्तरचतुर्विधम् ...	११	लेख्यादीनां कचित्रियमः	१२४
प्रत्ययस्कन्दनोत्तरम् ...	११	पूर्वापरकार्यकस्य बलीयस्त्वम् ...	११
प्राङ्ग्यायोत्तरम् ...	११	भस्यापवादमाह	११
द्वतराभावाः ...	११	दशविंशतियर्षोपभागे ...	११
संकरानुत्तरम् ...	११	अस्य स्पष्टाने प्रतिग्रहद्वन्द्वः	१२५
प्रत्ययविक्रियानिर्देशः ...	११४	उपेक्षास्थले	११
संकारस्थले ...	११	तत्र प्रत्यापदोपे	११
उत्तरेष्वेवैभिनिवेशिते साधननिर्देशः ...	११५	सीमापवस्थले	१२६
तत्सिद्धांसादिः ...	११	परोक्षभोगस्थले	११
चतुष्पादप्रवहारः ...	११	भनागमभोगस्थले	११
असाधारणव्यवहारमाह प्रकरणम् ।		भस्यापवादो	११
अभिप्रायप्रापप्रयोगे ...	११६	निक्षेपलक्षणम्	११
अपह्नीनयादी ...	११	आप्यादिद्वारे ...	११
अभिप्रायमनिर्वाप्यस्यापवादः ...	११७	धनाभावेऽपि दुर्दादि ...	१२७
सम्पत्तभापतिभिः प्रतिभुग्राहः ...	११	दशस्थानानि दुर्दस्य ...	११
प्रतिभ्यभावेऽप्यस्यम् ...	११	प्राप्त्यन्यतिरिक्तस्य बंधनागारमपेक्षः ...	११
निर्द्वयस्थले ...	११	प्राप्त्यन्यनिर्याचनादि ...	११
काष्ठपिष्टबापवादः ...	११८	भेकेऽप्यस्या ...	११
अभिप्रायिनाशित्वापुष्टलक्षणम् ...	११	सागमभोगः प्रमाणम् ...	११
भनागतपादने ...	११९	भोगः पंचधा ...	१२८
द्वयोः कस्य क्रियाप्राप्तेऽप्यपेक्षायानिर्णयः ...	११	एवमित्तरागमभोगस्य प्रमाणता ...	११
सप्तपद्यादस्थले निर्णयः ...	१२०	स्मात्स्मात्कार्यभोगे ...	११
छलनिरसनस्थले ...	११	भनागमभोगेऽप्यस्या ...	११
भूतलशानुसारस्य प्रवहारः ...	११	विपुलभोगे निर्णयः ...	११
निर्द्वयकदेऽपि भाषने निर्णयः ...	१२१	भनयभावेऽप्यगमस्यापेक्षायम् ...	११
न्यायाधिगमेतत्तः ...	११	दानलक्षणम्	१२९
भनेकाप्राप्तिभागे ...	११	स्योकारविधिः ...	११
स्मृत्योपेक्षोऽप्यस्थले निर्णयः ...	११	दाने नियमः ...	११
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणम् ...	१२२	लिखितयादिभुक्तिनाशेऽप्यपेक्षायम् ...	११
भाततापिदने विचारः ...	११	भागमाहारं ...	११
टिप्पणनिर्देशप्रदने ...	११	भागमापेक्षायभुक्तेऽप्यपेक्षायम् ...	११
भाततापिदलक्षणम् ...	११	एवद्वारादपि निर्देशायमाह ...	१३०
		बन्धादिजन्यपक्षे ...	१३१
		मनादिजन्यपक्षेऽपि निर्णयः ...	१३

विषयाः	पृष्ठानि
भोग्याधौविशेषः	१४९
फलभोग्याधिस्थले	११
अथोपनिधिप्रकरणम् ।	
उपनिधिस्वरूपम्	१४९
उपनिधिनन्दयः	११
उपनिधिनदीदृढः	११
याचितनिक्षेपादिधनेउपनिधिवाद्धिः	१५०
अथसाक्षिप्रकरणम् ।	
साक्षिणःपञ्चविधाः	११
कीदृशास्तेसाक्षिणः	१५१
दोषादसाक्षिणः	११
संग्रहणादौसर्वेषासाक्षिणःस्युः	१५२
अपसाक्षिश्रावणम्	१५३
अपसाक्षिप्रश्नेनियमः	११
ग्राह्यणादिसाक्षिश्रावणेविशेषोनियमः	११
अत्रापवादस्थले	११
साक्षिदूषणदानस्थले	११
कथंश्रावयेत्	११
साक्षिचित्रासने	१५४
साक्षिणामकथनेकतन्धिता	११
साक्ष्यान्गिकारे	११
कूटसाक्ष्यदानेनिवृत्तनीयता	११
साक्षिद्वये	११
जयपराजयावधारणे	१५५
साक्षिणास्वभावोक्त्यचोपग्राह्यम्	११
साक्षिभाषितपरीक्षा	११
क्रियाबलाबलावच्छेपे	११
साक्षिणादोपावधारणम्	१५६
कूटसाक्षिणादंढः	१५७
लाभादिनासाक्ष्यदानेदृढः	११
ग्राह्यणस्यनशासीदंढः	११
साक्ष्यमंगीकृत्यादाने	१५८
साक्षिसमीपेद्वेगमने	११
साक्षिणीसामवादानेधर्मः	११
सामाप्रक्षितम्	११
अथलेख्यप्रकरणम् ।	
तत्त्वादिविधम्	१५९
अन्यकृतमाह	११

विषयाः	पृष्ठानि
स्वकृतलेख्यमाह	११
लेख्यस्वरूपम्	११
बलाकारकृतितु	१६०
लेख्यकृतर्णदाने	१६१
लेख्यांतरकरणे	११
जयपत्रकरणे	१६२
जयपत्रपंचविधहीनः	११
लेख्यसंदेहस्मरणेनिर्णयः	११
कृच्छ्रणादिनेपत्रपृष्ठलेखनम्	१६३
ससाक्षिकमृणदातव्यम्	११
अथदिव्यप्रकरणम् ।	
दिव्यमातृका	१६३
शपथाः	१६४
अधिकारिव्यवस्था	१६६
क्यादीनादिव्याभावः	११
अभियोगमहत्त्वेनदिव्याधिक्यम्	१६७
अवयवप्रयोगः	१६८
अयागिविधिः	१७१
अयोदकविधिः	१७४
अपविषविधिः	१७५
अथकीशविधिः	१७७
अथतंडुलविधिः	१७८
तप्तमाषविधिः	१७९
धर्माधर्माख्यविधिः	११
पक्षांतरमाह	११
शपथभेदाः	१८०
शुद्धिभाषना	११
अशुद्धिभाषना	११
अथतत्रदंढः	११
अथदायविभागप्रकरणम् ।	
दायोदिविधः	११
विभागलक्षणम्	११
स्वायनिरूपणम्	११
तत्रस्तेनातिदेशे	११
होत्रिकमेवस्वयम्	१८१
किंविभागास्वयंस्वयंप्रमाणोवा	११
स्वामिनागादिभागाहाराव्ययम्	११
पुत्रादीनांजन्मनेपरस्वरवम्	१८२

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
तदभावोपितरी २०१		भूचन्दहेतवः २१०	
प्रथममात्रधिकारः २०२		ग्रामसामंतादयः २१	
तदभावविता २१		वृद्धलक्षणम् २१	
भ्रावधिकारः २१		मौललक्षणम् २१	
तत्रप्रथमसोदराधिकारः २१		उद्धतलक्षणम् २१	
तदभावभित्तोदराधिकारः २१		वनचारिलक्षणम् २१	
भातपुत्राधिकारः २१		सीमावृक्षाः २१	
गोत्रजाधिकारः २१		प्रच्छन्नल्लिगानि २११	
तत्रापिप्रथमपितामही २१		संदिग्धनिर्णयोपायः २१	
तदभावसमानगोत्रजाः सपिंडाः ... २०३		सीमासाक्ष्यादि २१	
समानोदकाधिकारः २१		सीमाज्ञानोपायः २१	
सपिंडतादिलक्षणम् २१		भ्रष्टाक्षित्वस्वरूपकथनम् २१	
गोत्रजाभावेभ्रातृबंधवादयः २१		साक्षिणोपयामष्टयः २१	
भाचार्याधिकारः २१		साक्षिकथननियेशः पत्रे २१२	
ग्राहणाधिकारः २१		राजदेविकव्यसनावधिः २१	
राज्ञोधिकारः २१		मृषाभाषणेदंडः २१	
यानप्रस्थादिधनेभधिकारी २१		हातुच्छिन्नाभावेनिर्णयताराजा ... २१३	
अपुत्रधनग्रहणेऽपवादः २१		आरामादाधतिदेशः २१	
संस्तुष्टिधनग्रहणेऽपवादः २०४		मर्यादाप्रभेदनेदंडः २१	
सोदरासोदरसंसर्ग २१		स्वीयभ्रात्याक्षेत्रादिहरणेदंडः २१	
संस्तुष्टिधनविभाग २१		सेतुकृषादिकरणनिषेधेदंडः २१४	
तस्योद्धृतस्यविनियोगे २०५		भद्रोपकारनिषेधः २१	
अभयानशिनः २१		सेतुद्विविधः २१	
क्रीयादीनामोपणम् २१		पुन्यस्वामिनमस्पृष्टासेतौफलाभावः ... २१	
विभागोत्तरनिर्देशविभागमातिः २१		सेतुप्रवर्तयितारंप्रत्याद २१	
क्रीयाद्यौरसादिपुत्रभाग २१		फालाहतक्षेत्रविषये २१	
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणम् २०६		अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।	
स्त्रीधनविभागः २१		मायप्रमाणम् २१५	
क्रीयस्त्रीणांभरणविधिः २१		यवादिनास्तस्यपातदंडः २१	
विवाहभेदादधिकारभेदः २०७		पश्वंतरेऽतिदेशः २१	
अपत्यवर्त्ताधनदुहित्राद्यधिकारः ... २१		क्षेत्रस्वामिनि फलदापने २१६	
ऊढानूढादिस्वमवाये २१		क्षेत्रविशेषेऽपवादः २१	
दुहितृदुहित्राद्यधिकारः २१		श्रुतिकरणप्रकारः २१	
भनपत्यहोमजातिस्त्रीधने २०८		पशुविशेषेदंडाभावः २१	
थादन्ताविषये २१		गोपप्रतुपदेशे २१	
स्वप्रजायाः स्त्रियाधनंक्रयितुं २१		चतनकल्पनायाम् २१७	
अधिधिग्रन्थिदेयम् २०९		पशोः प्रमादनाश २१	
विभागसंदेहनिर्णयहेतुमाह २१		पालस्यादेयतायाम् २१	
सीमाविवादप्रकरणम् ।		मृनपशुकणादिदेशं २१	
पशुविधासीमा २१			

विषयाः	पृष्ठानि
पालदोषविनाशे	११
गोप्रचारमाह	११
तृणपुष्पादिग्रहणे	११
गवादीनां स्थानागमे	११
भयास्वामिविक्रयः	११

अथ स्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

रहस्यल्पेन क्रयनिषेधः	२१८
स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्राकर्तव्यम्	११
ग्राहिते हर्षकृत्तव्यता	११
क्रेत्रनभियोष्ये	२१९
योजनसंख्यायाकालदाने	११
मूलस्थानयने	११
स्वलिप्सुना किकर्तव्यम्	११
तत्स्वरूपच्छादकप्रत्याह	११
राजपुरुषानीतप्रत्याह	११
राजरक्षणीये	२२०
रक्षणे पद्मागादिग्रहणे	११
द्रव्यविशेषतदपवादः	११

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ।

तत्स्वरूपम्	११
तच्चचतुर्विधम्	११
स्वकुटुम्बाविरोधेन देयम्	११
कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वम्	२२१
भट्टविधत्तमदेयानाम्	११
स्वयं स्वदाननिषेधः	११
स्वर्णादिप्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम्	११
देयधनग्रहणप्रकाशः	११
प्रतिश्रुतमप्यधार्मिपुनर्देयम्	११
भदत्तप्रकारः	२२२
दत्तादत्तयोः स्वरूपम्	११
प्रतिश्रुतादाने	११
उपधिदर्शने निवर्तनम्	११
भदत्तादेयग्रहणदानेर्दण्डः	११

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् ।

तत्स्वरूपम्	११
प्राप्यवर्णीयम्	११
बीजादिक्रयपरीक्षणम्	११
परीक्षितप्राप्यवर्णीये	११

विषयाः	पृष्ठानि
स्वर्णादिपरीक्षायाम्	२२३
कचित्कंबलादौ वृद्धिः	११
द्रव्यांतरविशेषः	११
ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः	२२४

अथाभ्युपेत्य शुश्रूषाप्रकरणम् ।

शुश्रूषकः पञ्चविधः	११
कर्मकरश्चतुर्विधः	११
कर्मापिद्विविधम्	११
भृतकस्त्रिविधः	११
दासः पञ्चदशप्रकारः	११
बलाहासोत्करणे	२२५
दासमोक्षे	११
प्रमृग्यावसितस्यामोक्षः	२२६
घर्णापेक्षया दासव्यवस्था	११
अन्तेवासिधर्मानाह	११

अथ संविद्यातिक्रमप्रकरणम् ।

तत्फलक्षणम्	११
नियुक्तकर्तव्यता	२२७
तदतिक्रमादौर्दण्डः	११
गणपुराज्ञाहृत्यवर्तनीयम्	२२८
समूहदत्तापहारिणंप्रत्याह	११
कार्याचितकलक्षणम्	११
श्रेण्यादिष्वतिदेशः	११

अथ वेतनानपाकर्मप्रकरणम् ।

तत्र नियममाह	२२९
अथ भूतिः	११
भूतिमपारिच्छिद्यकारिणंप्रति	११
अनाज्ञाप्तकारिणंप्रति	११
भूतिदानप्रकारमाह	२३०
आयुर्धीयभारयाहकौप्रति	११
भक्षयाहकनाशिते	११
प्रस्थानविप्राचरणे	११
रयान्नयकृता	११
येतनलाभे	११

अथ दृतसमाह्वयारूपप्रकरणम् ।

तत्स्वरूपम्	२३१
दृतसमाधिकारिणोभूतिः	११

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ।		क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपम् ११	
तत्स्वरूपम् २४६		तत्रदंडनियमः ११	
तस्य द्वैविध्यं पद्दविधत्वं च ११		धान्यापहारे ११	
विक्रीयासंप्रत्यच्छब्दोदंडः ११		रत्नाद्यपहारे वधः २५५	
अर्थावहानौ ११		पुरुषद्वयपहारे ११	
अर्थमहत्त्वेन पण्यन्यूनभावादौ ११		क्षुद्रद्रव्यापहारे ११	
राजद्वैवोपधातेन पण्यदोषे २४७		संधिभिश्चौरस्य शूले निवेशनम् ११	
एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये ११		पयिकानामल्पापहारे ११	
निर्दोषं दर्शयित्वा स दोषे ११		चौरस्य भक्तावकाशदाने ११	
उभयसाधारणधर्माः ११		गर्भपातनादौ ११	
अनुग्रयकालावधिः ११		मदुष्टस्त्रीणामप्सु प्रवेशनम् २५६	
अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् ।		पतिव्यादिस्त्रीणां गोभिः प्रमाणम् ११	
प्रतिषिद्धेन नाशिते २४८		हंतृज्ञानोपायमाह ११	
राज्ञां विंशभागहरणे ११		व्यभिचारिण्यः प्रष्टव्याः ११	
सव्याजक्रयविक्रयस्थले २४९		राजपत्न्यभिगमिनो दग्धव्याः ११	
तरिशुल्कस्थलशुल्के ११		अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ।	
शुल्कद्वयेऽपरविशेषः ११		तस्य वैविध्यम् २५७	
देशांतस्मृतवणिग्धने ११		संग्रहणज्ञानोपायमाह ११	
सहायादाधिकारः ११		प्रतिषिद्धस्त्रीपुरुषालापदंडः २५८	
निहत्वा न २५०		चारणदारादीनां दंडः ११	
वणिग्धर्ममृत्पिगादिभ्यतिदिशति ११		संग्रहणे विविधदंडः ११	
अथ स्नेयप्रकरणम् ।		मात्रादिगमने शिश्नकर्तनम् ११	
तत्स्वरूपम् २५१		उत्कृष्टस्त्रोगमने ११	
ज्ञानोपायं तावदाह ११		द्विजातेः शस्त्रसंग्रहणे ११	
लोभपरिक्षिणम् ११		कन्यापाददंडः २५९	
सौर्यशंकापागृहीते २५२		आनुलोम्यापहारे दंडः ११	
चौरदंडमाह ११		कन्यादूषणे दंडः ११	
चौरविशेषेऽपवादमाह ११		उत्तमकन्यासेवमानस्य वधः ११	
श्वपदाकारमंकनम् ११		सवर्णासेवने ११	
प्रायश्चित्तं कुर्यात्तोनांकनम् ११		पश्चादिगमने शतदंडः २६०	
अपहृतद्रव्यप्राप्नुपायः ११		मिथ्याभिज्ञातने ११	
ग्रामपतेः धोषधनपौरर्षणम् २५३		साधारणस्त्रीगमने ११	
पथि हते मार्गपालो देद्वैपता ११		स्वैरिण्यो वर्णस्त्रियेष्व ११	
अपराधविशेषे दंडविशेषः ११		साध्वीधर्मः ११	
देयतागारभेदकाद्विधः ११		कन्यावेशयने साधारणत्वम् ११	
ग्रंथिभेदकादेः करादिच्छेदः ११		वेषाख्याकाचिजातिरनादिः २६१	
मृतीपापराधतस्य वधः २५४		पंचवृद्धाख्याः कन्याभिदंष्टरसः ११	
दंडकल्पनोपायः ११		दास्याभिगमनं दंडः ११	

विषयाः	पृष्ठानि
बलात्कारेणाभिगमे	२६१
व्याधितायाभदंढः	११
शुक्लंशुहीत्वानेच्छत्यादंढः	११
गत्वाशुक्लमददंढ्यः	११
अयोनीगच्छतोदंढः	२६२
भेत्यस्यागमेवधः	११
प्रायश्चित्तानभिमुखस्यनिर्वासनम्	११
स्त्रीपुंभोगारूपम्	११
स्त्रीपुंभोगास्वभागेस्थापनीयौ	११

अथप्रकीर्णप्रकरणम् ।

प्रकीर्णस्वरूपम्	११
तत्रापराधविशेषदंढः	२६३
पुरीषादिनाद्रिजदूषयन्दंढ्यः	११
लेशुनाद्यभक्ष्यदूषणे	११
विनाशधिक्रयादार्धगहीनता	११
अन्यापवर्त्तिहेमकारंप्रति	११
चतुष्पादकृतमनुष्यमारणे	११
काष्ठजराद्युक्षेपणे	११
छिन्ननस्यपातेनमारणे	११
तदुपेक्षायांस्वामिनोदंढः	२६४
प्रवीणप्राजकस्थले	११
प्राणिविशेषाच्छेदविशेषः	११
क्षुद्रपशुहंसायाम्	११
जान्त्रोरेतिवदन्दंढ्यः	११
राजनिन्दानिष्ठकरणे	११
रक्षःकोशापहरणेवधः	११
उपकरणानपहारे	२६५
प्राप्तनस्यनशारीरदंढः	११
मृतवस्तुविक्रेतुशुश्रूषादनेदंढनिर्णयः	११
राजासनारोहणे	११
परनेत्रद्वयभेदने	११
प्राप्तनविषधारिणेशूद्रवधे	११
अन्यथाव्यवहारदर्शनेदंढः	११
साक्षिदोषेणदुष्टे	११
राजानुमत्यादुष्टेव्यवहारे	११
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने	११
निर्णीतादिस्थले	२६६

विषयाः	पृष्ठानि
यापेतस्यपुनन्यायेविशेषः	११
अन्यायगृहीतदंढधने	११
इतिव्यवहाराध्यायविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥	

अथप्रायश्चित्ताध्यायः ।

ऊनद्विवर्षस्यभूमौनिखननम्	२६७
तदूर्ध्वस्यदाहः	२६८
दाहेचांडालाद्यग्निनिषेधः	११
उदकदाने	११
काष्ठायानयनेशूद्रनिषेधः	११
भेतस्नानादि	२६९
दाहकार्दनामाशौचम्	११
संस्कारोत्तरकर्माह	११
उदकदानेगुणविधिमाह	२७०
मृत्युविशेषादशौचादिनिषेधः	११
पतितादीनांदाहाक्षुपातननिषेधः	११
शास्त्रोक्तारम्भात्ते	२७१
नारायणबली	२७२
संपहेतुस्वर्यविशेषः	११
उदकदानोत्तरकर्म	२७३
शोकनाशोतिहासस्वरूपम्	११
अग्निप्रस्तरादी	२७४
शवननिर्हारे	११
ब्रह्मचारिणंप्रत्याह	२७५
आशौचिनांनियमः	११
प्रेतपिंडदाने	११
पिंडदानाधिकारिणः	२७६
पिंडसंख्याकालादि	११
शिक्यादौजलदानम्	११
अस्थिसंचयने	११
अथवपनम्	११
अग्निहोत्रकर्मान्यनुज्ञासाह	२७७
स्मार्तक्रियानिषेधादौ	११
शवसंसर्गनिमित्ताशौचे	२७८
आशौचज्ञानमेधनिमित्तम्	११
सर्पिडायाशौचम्	२७९
बालायाशौचम्	११
स्पर्शास्पृशंयोये	११

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
जननाशौचे	२७९	निषिद्धेप्रतिप्रसवमाह	२९८
प्रासूतिकाशौचे	"	निषिद्धविक्रयेदोषमाह	"
पुत्रजननदिनेदानाद्यधिकारः	२८०	आपचसत्प्रतिप्रहमाह	२९९
षष्ठिकापूजने	"	कृष्यादिकमाह	"
भाशौचसंकरे	"	कृष्याद्यशक्तौजीवनमाह	"
पित्रोरशौचसंकरे	२८१	राज्ञःश्रोत्रियवृत्तिकल्पनम्	३००
भाशौचात्पदिनेशौचसंकरे	"	अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ।	
भाशौचसंकरेपिमेतक्रियाकार्या	"	वानप्रस्थधर्माः	३०१
भाशौचसंकरेजातकर्मकार्यम्	"	द्रव्यसंचयनियमः	३०२
गर्भस्त्राधाशौचे	"	वानप्रस्थेनफलस्त्रेहःक्रियाःकार्याः	"
जातमृतेमृतजातेवाशौचम्	२८२	भोजननियमः	"
रजस्वलाधर्माः	२८३	ऋतुविशेषेणतपश्चरणम्	३०३
रजस्वलाशौचम्	"	अग्निपरिचर्याक्षमप्रत्याह	"
स्नाप्तिमरणविशेषः	२८४	सर्वानुष्ठानसमर्थप्रत्याह	३०४
गोविमादिहतादौविशेषः	"	अथ यतिधर्मप्रकरणम् ।	
भाहवादीहतेविशेषः	"	परिव्राजकविधिधर्मानाह	३०५
विदेशस्थाशौचेविशेषः	"	भिक्षार्थग्रामाश्रयणम्	३०६
भाशौचात्तेमरणादिश्रयणे	२८५	भिक्षाकरणे	३०७
पित्रार्मरणविशेषः	"	यतिभिक्षाप्राप्त्याह	"
पास्तयविदेशस्थाशौचम्	"	आत्मोपासनागनियमे	"
देशातरलक्षणम्	"	यतिनाशयशुद्धिःकर्तव्या	३०८
घणानांविशेषतोशौचम्	"	जीवामनोरभेदादी	३०९
पुनर्बाह्याशौचम्	२८६	पृथिव्यादीनांशरीरारंभकवे	३१०
ययोयस्याविशेषतरुपशौचम्	२८७	शरीरोत्पत्तौक्रममाह	३११
गुरुमातुलादिमरणे	२८८	गर्भण्येदोहददानम्	३१२
अनौरसपुत्राद्याशौचम्	२८९	गर्भस्वैयादी	३१३
अन्याश्रितभार्यामरणे	"	प्रसवकाष्ठादि	"
भनुगमनाशौचमाह	२९०	कार्यस्वरूपमाह	३१४
राजादीनांसपिदाशौचापवादः	"	भंगाम्भिसंख्या	"
दासादीनामाशौचाभायः	२९१	सविषयज्ञानेन्द्रियाणि	३१५
शिक्षितादीनांविशेषः	"	कर्मद्वियाणि	"
भाशौचात्तेनानम्	२९२	प्राणायतनानि	"
प्रतिपुरुषस्यापिर्नाशुद्धिमाह	"	नवच्छिद्राणि	३१६
पादाङ्गादिरूपादिस्पर्शने	२९४	नाटीसंख्या	३१७
पादादीनांशुद्धिहेतुत्वम्	२९५	केसामर्मसंघिसंख्या	"
नद्यादिशुद्धौ	"	सकलशरीरच्छिद्रसंख्या	३१८
अथापद्धर्मप्रकरणम् ।		रसादिपारिमाणमाह	"
भापदिपूरयंतरजीयने	२९६	आत्मस्वरूपमाह	"
प्राग्निस्थापनीयमाह	२९७		

विषयः	पृष्ठानि
आत्मध्यानमाह	३१९
शब्दब्रह्मोपासनमाह	३१
तालस्वरादिज्ञाने	३१
गीतज्ञस्य फलांतरमाह	३२०
पुनरात्मस्वरूपमाह	३१
कर्मानुरूपशरीरग्रहणम्	३२१
मुक्तिमाह	३२२
आत्मनः सृष्टिः	३१
कर्मणातिर्यगादिशरीरग्रहणम्	३२३
सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह	३२४
जन्मांतरज्ञाने	३२
अन्यदुःखज्ञाने	३२५
भेदमत्प्रत्यये	३१
आत्माजगदुत्पाद्यते	३२६
आत्मनिप्रमाणमाह	३१
संसारस्वरूपमाह	३२७
मोक्षोपायानाह	३१
जातिस्मरत्वे	३२८
कालकर्मणोः कारणत्वम्	३१
मोक्षमार्गमाह	३२९
स्वर्गमार्गमाह	३१
संस्तरणमार्गमाह	३३०
भूतानां चैतन्यम्	३१
क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह	३३१
बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह	३३२
पुनः स्वर्गमार्गमाह	३१
धर्मप्रवर्तकानाह	३३३
वेदस्यानादित्वम्	३१
आत्माद्रष्टव्यः	३३४
मात्सिमार्गदेवयानमाह	३१
पितृयानमाह	३१
उपासनप्रकारमाह	३३५
योगाभ्यासप्रयोजनमाह	३१
गृहस्थानां मोक्षमाह	३३६
अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।	
कर्मविपाकमाह	३१
ब्रह्महत्यायाः श्वसूकरादियोनित्वम्	३३७
ब्रह्मराक्षसयोनौ कारणपरस्त्रीब्रह्म- स्वहरणम्	३३८
कर्मविपाकः	३१

विषयः	पृष्ठानि
शंखगीतममते कर्मविपाकः	३३९
प्रायश्चित्ताधिकारमाह	३४०
प्रायश्चित्तपदार्थः	३४१
प्रायश्चित्ताकरणे दोषः	३४२
नरकस्वरूपमाह	३१
प्रायश्चित्तफलम्	३१
प्रायश्चित्तकरणे क्रियमाणानि	३४३
महापातकिनः	३४४
अनुग्राहकादयः	३४५
प्रायश्चित्तापवादः	३४६
ब्रह्महत्यासमान्याह	३४७
सुरापानसमान्याह	३४८
मुवर्णस्तेयसमान्याह	३४९
शुक्रतल्पसमान्याह	३५०
शुक्रतल्पातिदेशमाह	३५१
उपपातकान्याह	३५२
जातिशंशकमाह	३५३
संकरिकरणमाह	३५४
अप्राचीकरणमाह	३५५
मलावधप्रकारिके	३५६
ब्रह्मवधमायश्चित्तम्	३५७
अनुग्राहकादिप्रायश्चित्तम्	३५८
बालवृद्धादीनां प्रायश्चित्तार्थब्रह्म- विशेषः	३५९
क्षत्रियादेर्देहशुण्यादि	३६०
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकसमा- ह्वयधामाह	३६१
ब्रह्महत्याविषये अन्यानि प्रायश्चित्तानि	३६२
ब्रह्महृत्तचित्तप्रतिगृहीतुर्धनानरे- ष्ट्याशुद्धिः	३६३
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तातिदेशः	३६४
ब्रह्मवधोद्यतप्रायश्चित्तम्	३६५
दीक्षितब्राह्मणवधे	३६६
सुरापानप्रायश्चित्तम्	३६७
प्रायश्चित्तांतरमाह	३६८
सुरासंस्पर्शभक्षण- शुष्कसुराभांडस्योदकपाने	३६९
सुरापशुखगंधप्राणे	३७०
सुरागंधप्राणे	३७१

विषयाः	पृष्ठानि	विषयाः	पृष्ठानि
पादप्रहारविशेषः...	४२४	रहस्यव्रतसाधारणधर्ममाह ...	४३०
जलंविनामृषत्यागादौ ...	"	रहस्यप्रायश्चित्तम् ...	४३१
नित्यश्रौतादिकर्मलोपे ...	"	यमनियमौ...	४३७
पंचमहायज्ञाकरणे ...	"	सांतपनादिब्रतान्याह ...	"
द्वितीयभाषांमरणेग्नित्यागे ...	"	महासांतपनाख्यंव्रतम् ...	४३८
स्वभार्याभिदांसने...	"	पर्णकृच्छ्रम् ...	"
भस्मातभोजने ...	"	तप्तकृच्छ्रम् ...	४३९
भोजनबंधम्येणदानादौ ...	"	पादकृच्छ्रम्....	"
ईद्रधनुर्दर्शनादौ ...	"	प्राजापत्यकृच्छ्रम् ...	४४०
पतितादिसंभाषणे ...	"	भतिकृच्छ्रम् ...	४४१
विनायज्ञोपवीतंमृषत्यागादौ ...	४२५	कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ...	"
चौराशुस्तर्गादौ ...	"	परायकृच्छ्रम् ...	"
अपांक्तिपपंक्तिभोजने ...	"	सौम्यकृच्छ्रम् ...	"
मौलीवस्त्रधारणे ...	"	तुलापुरुषाख्यकृच्छ्रम् ...	४४२
पलाशपादुकादिधारणे...	"	चान्द्रायणम् ...	"
प्राह्मणादिमध्यगमने ...	"	चान्द्रायणांतरम् ...	४४३
सच्छिद्रादिस्थादिदर्शने ...	"	प्रायश्चित्तवपनम् ...	४४५
निषिद्धदेशगमनादौ ...	"	अनुक्तप्रायश्चित्तपापे ...	४४६
स्वविष्ठादर्शनेपादप्रपत्तनेच ...	"	व्रताशक्तस्यगोदानादिकम् ...	"
क्षत्रियाद्यभिवादाने ...	"	महापातकादौगवादिसंख्या ...	४४७
पुष्पादिहस्ताभिवादाने ...	४२६	चान्द्रायणादौधेनुसंख्या ...	"
देशकालाद्यनुसारेणप्रायश्चित्तम् ...	"	अभ्यासेप्रायश्चित्तावृत्ता ...	४४८
प्रायश्चित्तमकुर्वतःकिंकार्यम् ...	४२७	व्रताशक्तस्यप्राह्मणभोजनानि ...	"
ततःकृतेप्रायश्चित्ते ...	४२८	चान्द्रायणादिफलम् ...	"
पतितस्त्रीपरित्यागेतिदेशः ...	"	इतिप्रायश्चिताध्यायविषयानुक्रमणिका ।	
स्त्रीणांविशिष्टपातित्यम् ...	"	श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥	
चरितव्रतविधौविशेषः...	४२९		
व्रतोपदेशग्रहणे ...	"		

पता-संतुरामजी सुन्दरमल खेडवाल,

ठि० गोपालवाडी-मुंबई.

याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

मिताक्षराख्याव्याख्यासंवद्धा ।

उपोद्धातप्रकरणम् १.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । धर्माधर्मो तद्विकारास्त्रयोपि
कृशाः पञ्च प्राणिनामायतन्ते । यस्मिन्नेतेनो परामृष्ट ईशो यस्तं वन्दे विष्णुमोद्गारवाच्यम् ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबुद्धि
विधये विविच्यते ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं
संक्षिप्य कथयामास । यथा मनुनोक्तं भृगुः । तस्य चायमाद्यश्लोकः ।

योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।

वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यसंज्ञं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः पूजयित्वा
मुनयः सामश्रयः प्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन् उक्तवन्तः धर्मज्ञोऽस्मभ्यं ब्रूहीति ।
कथं अशेषतः कात्स्न्येन । केषां वर्णाश्रमेतराणाम् । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमाग्रह्या रिप्रसूत-
यः । इतरं अनुलोमप्रतिलोमजाता मूर्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य द्वन्द्वे चेति सर्वनामसंज्ञा-
प्रतिषेधः । अत्र च धर्मशब्दः पटिवस्मार्तधर्मविषयः । तयया । वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णा
श्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो भित्थं मर्त्यं ब्राह्मणो-
वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मोऽग्निव्रतभैक्षचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्रा-
ह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शार्ङ्गिण्याभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः मजापालनादिः ।
निमित्तधर्मो विहिताक्षरप्रतिपिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणो धर्मः अहिंसादिः ।
'न हिंस्यात्मन्यभूतानि' इत्याद्यागडालं साधारणो धर्मः । श्रुत्युक्तगोचाचारांश्च शिष्टयेदित्याद्या-
यंकरणविधिप्रयुक्तान्याद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनोदकयनं नातीतोपयुज्यते । तत्र चायं
क्रमः । प्रागुपनयनान्नामचारकामयादिकामभेदाः । ऊर्ध्वमपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमा-
द्धर्मशास्त्राध्ययनम् । ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेनस्य वेदाध्ययनम् । ततस्तदर्थनिज्ञानम् ।
ततस्तदनुष्ठानमिति । तत्र यद्यपि धर्माधिकामभेदाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि

१ अथ याज्ञवल्क्यशिष्यः विषयज्योतनसंबन्धाधिकारिरूपानुसंधयन्तुर्धर्मं एषमुच्यते-
द्रोतप्रप्रे ससुज्जातपन् स्वाशयमाचरे ब्रूहीतीत्यनेन । धर्मोचरणान्मुक्तिरिति मयाजनम् ।
विषयो वर्णाश्रमधर्मरूपः । संबन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । धर्मजिज्ञासुयोऽपिचा-
रिण इति ।

धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नच वक्तव्यं धर्म-
मूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इति अविशेषइति । यतोर्थमन्तरेणापि जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनि-
ष्पत्तिः । अर्थलेशोपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥ १ ॥

मिथिलास्थः सयोगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् ।

यस्मिन्देसे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत ॥ २ ॥

एवं पृष्टः मिथिलानाम् नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा
किञ्चित्कालं मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतभ्यो वक्तु-
मित्युक्तवान् मुनीन् । किं, यस्मिन्देसे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधतइति । कृष्णसरो-
मृगो यस्मिन्देसे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देसे वक्ष्यमाणलक्षणाधर्मा अनुष्ठेयानान्येत्रत्यभि-
प्रायः । 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' इत्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः ॥ २ ॥

शिष्येण तदध्ययनं कर्तव्यमिति कुतो गम्यत इत्यत आह-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिथिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मादि । न्यायस्तर्कविद्या । मीमांसा वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मानवादि ।
अङ्गाभि व्याकरणादीनि पट् । एतेरुपेताश्चत्वारो वेदाः । विद्याः पुरुषार्थसाधनज्ञानानि ।
तासां स्थानानि च चतुर्दश धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैर-
ध्येतव्यानि तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमप्यध्येतव्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मा-
नुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाया । तथा च शूद्रेण विद्यास्थाना-
न्यनुक्रम्योक्तम् । एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते सच वृत्तिं दर्शयतीतरेषामिति । मनुरपि
द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्येति दर्शयति । 'निपेका-
दिश्मशानान्तो मन्वैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य-
चिद् । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन
केनचिद'इति ॥ ३ ॥

अस्तु धर्मशास्त्रमध्येतव्यं याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य
किमायातमित्यत आह-

, मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽनोङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्वाचः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यभि-
प्रायः । नेयं परिसंख्यां किंतु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम्

एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साक्षात्क्षणमाकांक्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते । विरोधि तु वि-
कल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह-

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो 'यस्मिन्देशे मृगः कृष्ण' इत्युक्तलक्षणः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपायः शास्त्रोक्तेति-
कर्तव्यताकलापः । द्रव्यं प्रतिग्रहादिलब्धं गवादि । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । तदन्वितं यथा-
भवति तथा । पात्रं न विद्येत्येवमादि वक्ष्यमाणलक्षणम् । प्रदीयते यथा न प्रत्यात्त-
तेति तथा परस्वत्वापत्त्यवसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्योत्पादकं किमेतावदेव नेत्याह-
सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तं जातिगुणयागहोमादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं
जातिगुणद्रव्यभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच्च समस्तं
व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह-

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्यथैशास्त्रम् । तथाच मनुः । 'श्रुतिस्तु वेदा विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वे-
स्मृतिः' इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारः अनुष्ठानं नाशिष्टानाम् । स्वस्य चात्मनः
प्रियं वैकल्पिकं विषयो यथा 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे' इत्यादिप्यात्मैच्छैव नियामिका । सम्यक्सं-
कल्पाज्जातः शास्त्राविरुद्धः कामः । यथा 'मया भोजनव्यतिरेकेणेदकं न पातव्यम्' इति ।
एतं धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य मलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

देशादिकारकहेतूनामपवादमाह-

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

इज्यादीनां कर्मणां अयमेव परमो धर्मः । यद्योगेन बाह्यवित्तवृत्तिनिरोधेनात्मनो दर्शनं
यायातध्यज्ञानम् । योगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तम्-यत्रैकाग्रता
तत्राविशेषादिति ॥ ८ ॥

कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयहेतुमाह-

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परंपत्रैविद्यमेव वा ।

सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेकोवाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदशास्त्रधर्मज्ञाः परंपत्र । तिष्ठो विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः तेषां

१ कुलपारंपर्येण वा शिष्टाचारानुमित्या गतसद्धर्मविशेषे पौर्वापर्येण साधिते आत्मनु-
ष्ठित्वप्रमाणम् ।

समूहैर्विद्यं धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते तद्वा पर्यत् । सा पूर्वोक्ता पर्यत् यं ब्रूते स धर्मः ।
अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम् २.

एतैर्नवभिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोद्घातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनां
धर्मान्वक्तुं प्रथमं तावद्दर्शनाह-

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्ता स्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणलक्षणाः । तेषामाद्यास्त्रया ब्राह्मणक्षत्रियवै-
श्या द्विजाः । द्विर्जायन्त इति द्विजाः तेषां द्विजानां वै एव न शूद्रस्य निपेकाद्याः निपेका
गर्भाधानमाद्योयासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं पितृवनं तत्संबन्धकर्म अन्तोयासां ताः क्रियाः
मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

इदानीं ताः क्रिया अनुक्रामति-

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानमृतौ ऋतुकाले
वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । पष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् ।
एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने ऋतुसंस्कारकर्मत्वात्सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह
देवलः-‘सकृत्सुसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ इति । एते आ इते आगते गर्भकोशात्कु-
मारे जाते जातकर्म । एकादशेऽहनि नामकरणम् । तच्च पितामहमातामहादिसंबन्धं कुलदेव-
तासंबन्धं वा । यथाह ब्रह्मः-‘कुलदेवतासंबन्धं पिता नाम कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि
निष्क्रमलक्षणं कर्म सूर्याविक्षणं कर्म । पष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलं
कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वे प्यानुपंगिकफलमाह-

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्तकः ॥ १३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतेनः पापं शमं याति ।
किंभूतं बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं न तु पतितोत्पन्न-

१ द्विजत्वाभावात् । २ नत्वसंबन्धपदिकनामधेयं कार्यम् ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भायानमवधिकृत्वा जन्मनोवाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् । उपनयनमेवोपनायनं
स्वार्थे अणु वृत्तानुसारात् । अत्रेच्छया विकल्पः । राज्ञामेकादशे । वैश्यस्य सैके एकादशे
द्वादश इत्यर्थः । गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समाप्ते गुणीभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या
विभज्योभयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भाद्धि द्वादशे विशः इति स्मृत्यन्त-
रवचनात् । यया अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वेदिकानामिति । अत्रापि
कार्यमित्यनुवर्तत । कुलस्थिन्या केष्वुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृहोक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादित्यन्ताः सप्त पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किञ्च शौचाचारांश्च वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय 'शौचाचारांश्च शिक्षयेत्' इत्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो दर्शितः । वर्णधर्मान्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं विवाहादवर्णाकं उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहेत्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह-

दिवा संध्यासु कर्णस्थव्रह्मसूत्रउदञ्जुवः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्य ब्रह्मसूत्रं यस्य स तयोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः । 'पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णून्ब्रमुत्सृजेत्' इति लिङ्गात् । असावहनि संध्ययोश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरीषं कुर्यात् । चकारा-
ब्रह्मादिरहिते देशे । रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

गृहीतशिश्वश्चोत्थाय मृद्धिरभ्युद्धतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

किंच अनन्तरं शिश्रं गृहीत्वा उत्थाय उद्धृताभिरद्विर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्धृद्भिश्च गन्ध-
लेपयोः क्षयकरं शीघ्रं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । उद्धृताभिरिति जलान्तः शोचनि-
पेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां साधारणं शोचमिदम् । मृत्संख्यातानियमस्त्वदु-
पार्थः ॥ १७ ॥

१ दशवर्षाभ्यन्तर एव धर्मो वपदेष्टव्यः । ऊर्ध्वं पुष्पवतीत्वेन विवाहकालाभावात् ।

शक्तः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्पः आधिव्याधिरहितः । अनसूयको दोषानावि-
ष्करणेन गुणाविष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तः शुश्रूषायाम् । आतो बन्धुः । ज्ञानदः
विद्याप्रदः । वित्तदः अर्पणपूर्वकमर्थप्रदाता । एते गुणाः समस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं
द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेपु चरैर्द्वैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

तथा स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं अजिनं च कार्पाणिनादि उपवीतं कार्पास्तादि-
निर्मितं मेखलां च मुञ्जादिनिर्मितां ब्राह्मणादिब्रह्मचारी धारयेत् ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिशस्तादिदोषरहितेषु स्वकर्मनिरतेषु
भैक्षं चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थं आचार्यतद्धार्यापुत्रव्यतिरेकेण । नि-
वेद्य गुरुं तदनुज्ञातो भुञ्जीत तदभावं तत्पुत्रादाविति नियमात् । अत्र च ब्राह्मणग्रहणं
संभवं सति न नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमिति तत् त्रैवर्णिकप्राप्त्यर्थम् । यच्च
'चातुर्वर्ण्यं चरैर्द्वैक्षम्' इति तदापद्विषयम् । कथं भैक्षचर्या कार्या आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दो-
पलक्षिता । 'भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवति' इत्येवं वर्णक्रमेण
भैक्षचर्या कार्या ॥ ३० ॥

कृताग्रिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहत्य गुरुं निवेद्य तदनुज्ञया कृताग्रिकार्यो वाग्यतो मौनी अन्नं
सत्कृत्य संपूज्य अकुत्सयन्ननिन्दन् आपोशनक्रियापूर्वं 'अमृतोपस्तरणमसि' इत्यादिकं पूर्वं
कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरग्रिकार्यग्रहणं संध्याकाले कथंचिदकृताग्रिकार्यस्य कालान्तरविधा-
नार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितः एकाग्रं नाद्यादनापदि व्याध्याद्यभावं । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धेऽभ्यर्थितः
सन् काममश्रीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् ।
'राजन्यवेद्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षते' इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्लप्राणिर्हिंसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

मधु क्षौद्रं न मद्यं तस्य 'नित्यं ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेत्' इति निषेधात् । मांसं छागादेरपि । अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाङ्गणोः । उच्छिष्टं अगुरोः । शुक्तं निम्बुरवाक्यं नात्ररसः । तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणिर्हिंसनं जीववधः । भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम् । अश्लीलमसत्यभाषणम् । परिवादः सदसद्रूपस्य पर-
दोषस्य व्याख्यापनम् । आदिशब्दात्स्मृत्यन्तरोक्तं मन्थमात्यादि गृह्यते । एतानि ब्रह्म-
चारी वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योऽसौ गर्भोधानाद्या उपनयनान्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रय-
च्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं ददाति स आचार्यः ॥ ३४ ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं अङ्गानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः । यः पुनः
पाक्यज्ञादिकं वृत्तः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायर्त्विजौ यथापूर्वं यथा-
क्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी पूज्यतमा ॥ ३५ ॥

वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह-

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

यदा विवाहासंभवं वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदं प्रति
ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादश वर्षाणि कार्यम् । अशक्तौ पञ्च । ग्रहणान्तिकमित्येके वर्णयन्ति ।
केशान्तः पुनः गोदानाख्यं कर्म । गर्भोदारभ्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कार्यम् । एतच्च
द्वादशवार्षिकं वेदग्रते वोद्धव्यम् इतरस्मिन्पक्षे यथासंभवं द्रष्टव्यम् । राजन्यवेश्ययोस्तूप-
नयनकालवत् द्वाविंशं चतुर्विंशं वा यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्य परावधिमाह-

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे । देशे इत्युपादानादुपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टः न स्थितः न शयानः प्रहो गच्छन्वा । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शुचौ देश इत्येतस्मात्पादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन । द्विजो न शूद्रादिः । नित्यं सर्वकालम् । आश्रमान्तरगतोऽप्युपस्पृशेत् आचामेत् । कथमन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

तीर्थान्याह-

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

कनिष्ठायास्तर्जन्याअङ्गुष्ठस्य मूलानि करस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा सुलभमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकायगतानि घ्राणादीनि अद्विरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः । पुनरद्विरित्यङ्गुष्ठग्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः । फेनबुद्बुदरहिताभिः । तुशब्दाद्र्यधारागतानां शूद्राद्यावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुद्धचेरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्विर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्धचन्ति । स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः अन्तः तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्याद्विशेषः । चशब्दादनुपनीतोपि ॥ २१ ॥

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

प्रातःस्नानं यथाशस्त्रमन्दैवतैर्मन्त्रैः आपोहिष्ठेत्येवमादिभिः मार्जनम् । प्राणसंयमः प्राणायामः वक्ष्यमाणलक्षणः । ततः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सौतेण मन्त्रेण । गायत्र्यास्तत्सवितुर्वरेण्यमित्रपादेः प्रतिदिवसं जपः कार्यः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकमभिसंवध्यते ॥ २२ ॥

गायत्रीं शिरसां सार्धं जपेद्ब्राह्मतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

गायत्रीं पूर्वोक्ताम्। अपो ज्योतिरित्यादिना शिरसा संयुक्तां उक्तव्याहृतिपूर्विकां प्रति-
व्याहृतिप्रणवेन संयुक्तां ॐ भूः ॐभुवः ॐस्वरिति श्रीनारामुखनासिकासंचारिवाधुं
निरुन्धन्मनसा जपेदित्यर्थं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनान्दैवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥ २४ ॥

संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं पूर्वोक्तं कृत्वा तृचेनान्दैवतेन पूर्वोक्तनात्मानमग्निः प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन्प्रत्य-
क्संध्यामासीत । अर्थात्प्रत्यक्षुत्वं इति लभ्यते । आतारकोदयात् तारकोदयावधि ॥ २४ ॥
प्राक्संध्यां प्रातःसमये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन् प्राश्नुतः सूर्योदयावधि तिष्ठेत् । अहो
रात्रयोःसंधौ या क्रिया विधीयते सा संध्या । तत्र अहः संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः ।
तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खण्डमण्डलस्योपधिः न संधिः

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ समित्प्रक्षेपादि यत्तत्कुर्यात् स्वगृ-
होक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मानसाकहमिति ब्रुवन् ।

तदनन्तरं बृहन्न्युरुग्रभृतीनामभिवादयेत् । कथं । असौ देवदत्तशर्माहमिति स्वनाम कीर्तयन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं तस्मै निवेदयेत् ।

हितं तस्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठेत् । स्वाध्यायार्थमध्यय-
नसिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहूतश्चाप्यधीयीत । आहूत एवाधीयीत न स्वयं
गुरुं प्रेरयेत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् । तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेत् नित्यं सदा
मनोवाक्कायकर्मभिः न प्रतिकूलं कुर्यात् । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमांसेन कण्ठप्रावृतादि
वर्तयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तासज्ज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान् । मेधावी ग्रन्थग्रहणधारण

१ ऊर्ध्वं प्राणादुत्क्रामन्ति मृतः स्थविरआयति मृत्युत्यानाभिवादभ्यां पुनस्तान्मातिपद्यत
इति मनुक्तवचनवलयवल्ग्वचनादभिवादनेन भूयःप्राणोपलब्धेरभिवादनं पुक्तम् ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येके सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमाद्वते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आपोऽशाद्वर्षोऽपोऽशवर्षं यावत् । आद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्वर्षाद्वाहाणक्षत्रियविशां औपना-
यनिकः उपनयनसंबन्धी परः कालः । नातः परमुपनयनकालोऽस्ति किंतु 'अत ऊर्ध्वं पत-
न्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः' । सर्वधर्मेऽप्यनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावित्री
का भवन्ति । सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । ब्राह्म्याः संस्कारहीनाश्च ब्राह्म्यस्तोमात्कृतो-
र्विना । कृते तु तस्मिन् उपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यास्त्रयो द्विजा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह-

imp

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौर्जीवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते मौञ्जीबन्धनात् द्वितीयं जन्म यस्मात्तस्मादेते ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदग्रहणाध्ययनफलमाह-

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रैतस्मार्तानाम् तपसां कायसन्तापरूपाणां चान्द्रायणादीनां शुभानाम् च कर्मणां
उपनयनादिसंस्काराणां अवबोधकत्वेन वेद एयद्विजातीनां परो निःश्रेयसकरः मोक्षकरो
नान्यः । वेद एयंति तन्मूलत्वेन स्मृतेरप्युपलक्ष्यार्थः ॥ ४० ॥

महणाध्ययनफलमुक्त्वेदानीं काव्यव्रतब्रह्मयज्ञाध्ययनफलमाह-

मधुना पयसा चैव सदेवांस्तपयेद्भिजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यजृंपि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।

प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमं घृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् ।

सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

१ प्राज्ञागम शत्रिपाप विनाशेतिविग्रहः । २ श्रुतिस्मृतिस्वदाचारानां तन्मूलकत्वात्प्रामाण्यम् । एतत् अपिना स्यादस्यं व्यज्यते । ३ अमृतवर्षाभिः प्राज्ञासितसर्पाभिः ।

योऽन्वहं ऋचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान् पितॄंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते सघृतामृतैर्देवान्पितॄंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यां प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिमन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

वाको वाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।

इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं सदिवौकसाम् ।

करोति वृत्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

यः पुनः शक्तितोऽन्वहं अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यां तर्पयति । यस्तु वाकोऽनुवाकः वाक्यं प्रश्नोत्तररूपवेदवाक्यम् । पुराणं च ब्राह्मदि । चकारान्मानवादिधर्म-शास्त्रम् । नाराशंसीश्च रुद्रदेवत्यान्मन्त्रान् । गायत्र्यश्च यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान् महाभारतादीन् । विद्याश्च वारुण्याद्या विद्याः । शक्तितोऽन्वहमधीते समांसक्षीरौदनमधुसर्पिर्भिर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते वृत्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

यं यं क्रतुमधीतेऽसौ तस्य तस्याप्नुयात्फलम् ॥ ४७ ॥

त्रिवित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्रुते ।

तपसो यत्परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

ते पुनस्त्वृत्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एवं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योप-पातलक्ष्णैस्तर्पयन्ति । प्रशंसार्थमाह । यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशम्-न्वहमधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमाप्नोति । तथा वित्तपूर्णयाः पृथिव्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणादयत्फलं तदपि नित्यं स्वाध्यायवान् प्राप्नोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधायानुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह-

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

१ मांसश्च क्षीरञ्च ओदनञ्च मधु चेति दंष्ट्रे 'दंष्ट्रान्तेऽश्वमाणपदं' प्रत्येकमभिसंवाच्यते ज्ञेनाभिपुक्तवचसा तर्पणशब्दस्य प्रतिपदात्तु सधानात् मांसतर्पणं क्षीरतर्पणं ओदनतर्पणं मधुतर्पणमित्यर्थोऽलङ्घ्यः ।

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥ ५० ॥

अनेनोक्तप्रकोणात्मानं निष्ठां उत्क्रान्तिकालं नयतीति नेष्टिकः । स यावज्जीवमाचार्यसमी-
पे वसेत् । न वेदग्रहणकालोत्तरं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे तदभ्यां तद्वार्या-
समीपे तदभावे वैश्वानरेऽपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन् क्षययन् विजितेन्द्रियः इ-
न्द्रियजयं विशेषप्रयत्नवान् ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृतत्वमाप्नोति । कदाचिदिह न पुनर्जा-
यते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इतिब्रह्मचारिप्रकरणम् २.

अथ विवाहप्रकरणम् ३.

यः पुनर्विवाहस्तस्य विवाहार्थं स्नानमाह-

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुदया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तं प्रकोरेण वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । व्रतानि ब्रह्मचारिधर्मान् अनुक्रान्तान्वा ।
उभयं वा । नीत्वा समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्नायात् ।
अशक्तौ तदनुज्ञया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिकालाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

स्नानानन्तरं किं कुर्यादत आह-

अविष्टुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविष्टुतब्रह्मचर्यः अस्वलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि
तनुलोमकेशदशनादीनि मनुनां कानि । आभ्यन्तराणि 'अष्टौ पिण्डान्कृत्वा' इत्याद्याश्वलाय-
नोक्तविधिना ज्ञातव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठवल्मीककितवस्थानहृदेरिणक्षेत्रचतुष्पयश्म-
शानभ्यां मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण 'प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्य-
वती भवेत् । द्वितीये स्पृष्टे पशुमती भवेत् । तृतीयेऽग्निहोत्रशुश्रूषणपरा भवति । चतुर्थे
विंकिनी चतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभि-
चारिणी । अष्टमे विधवा भवेत्' इत्याश्वलायनस्मरणात् । स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्तये स्त्री
त्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपरिगृहीताम् । कान्तां
कमनीयां बाहुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरित्याप-
स्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिकाद्वादिवाह्यदोषाभावं । असपिण्डां समान एकः पिण्डो
देहोयस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च प्रकृशरीरावयवान्व-
येन भवति । तथाहि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रासह सापिण्ड्यम् । एवं
पितामहादिभिरपि पितृदारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन

१ मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिदमुक्तयात् । २ 'नातिहोमामर्दानां' इत्यादीनि ३ अन्यथा
अग्निं सह छन्ना परिणीतानां संततिविच्छेदापत्तिः । ४ परपुरुषे रहस्यसंगताम् ।

मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृप्वसुमातुलादिभिरपि एकशरीरा-
वयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृप्वस्त्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भ-
कतया । एवं भ्रातृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र
यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं
मातामहादीनामपि दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते इत्यविशेषेण प्राप्नोति स्यादेतत् ।
यदि तत्र प्रतानामितरे कुर्युः इत्यादि विशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषव-
चनं नास्ति तत्र दशाहमित्येतद्वचनमवतिष्ठतो अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्ण-
नीयम् । 'आत्मा हि जज्ञे आत्मनः' इत्यादिश्रुतेः तथा 'प्रजामनुप्रजामसे' इति च । 'स एवायं
विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्याद्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि । 'एतत् पाद-
कौशिकं शरीरम् त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः । अस्थिस्त्रायुमज्जानः पितृतः त्वज्जांसरुधिरा-
णि मातृतः' इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । (निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये
मातृसंताने भ्रातृपुत्रादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्याङ्गीकारेण कृत्तिपरिग्रहे
अवयवशक्तिस्तत्रतत्रावयवगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । परम्परयैकशरीरावयवान्वयेन
सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसंगस्तथा वक्ष्यामः ।) यदीयसीं वयसा प्रमाणतश्च न्यूनामुद्ग्रेह-
परिणयेत् स्वगृहोक्तविधिना ॥ ५२ ॥

विशेषान्तरमप्याह-

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पगोत्रजाम् । ✓

अरोगिणीं अचिकित्सनीयव्याधनुषसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।
अननापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्पगोत्रजाम् ऋषेदिदमार्प-
नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्पं च गोत्रं च आर्पगोत्रे ।
समाने आर्पगोत्रे यस्यासीं समानार्पगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्पगोत्रजा, न समा-
नार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा ताम् । गोत्रप्रवरो च पृथक्पृथक्पुरुषदाते निमित्तम् ।
तनासमानगोत्रजां असमानार्पजामित्यर्थः । तथा च समानप्रवरविवाह इति गौतमः । त-
थाच 'असपिण्डा च यामातुरसपिण्डा च या पितुः' इति मनुः । तथा मातृगोत्रामप्यपरिण-
यां केचिद्विच्छन्ति । (मातुलस्य मुतामृतां मातृगोत्रां तथैव च ॥ समानप्रवरां चैव कृत्वा
चान्द्रायणं चरेत्) इति श्रुतिस्मरणात् । अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृप्वसुमातृप्वस्त्रादिदु-
हितृनिषेधः । तथा असगोत्रामित्यनेनासपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया
निषेधः । असमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः ।
तथा असपिण्डामित्येतत्सर्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमानार्पगोत्रजामि-
त्येतन्नैवर्णिकविषयम् । यद्यपि राजन्यविशां प्रातिस्विकगोत्राभावात्प्रवराभावस्तथापि पुरो-
हितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथापि 'यजमानस्या यैयानप्रवृणीतेत्युक्त्वा' पुरोहित्यान् राज-

१ शरीरस्य येन केनचिदपि व्याध्यादिना पसृष्टत्वात् अचिकित्सनीयेति ।

२ 'अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति' पुत्रिकाकरणम् ।

विशां प्रवृणीते' इत्याहाश्रयापनः । सपिण्डासु समानगोत्रासु समानप्रवरासु भार्यात्वमे-
व नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेषुपि दृष्टविरोध एव ।

असपिण्डामित्यत्रैकशरीरान्वयद्वारेण साक्षात्परम्परया वा सापिण्ड्य-
मुक्तं तत्र सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे भवतीत्य-
तिप्रसंग इत्यत आह-

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृता मातुः सन्तानं पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः संताने सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निर्वर्तत इति
शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽव्ययवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पङ्कजादिशब्द-
वन्नियतविषय एवातथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः स
न्तानभेदेपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तमइति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च
मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते ।
एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथा च
'भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः । विवाहे द्यादिभूतत्वाच्छास्त्राभेदोऽवगम्यते' । य-
दपि वसिष्ठेनोक्तम्—'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति 'त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चा-
तीत्य च पितृतः' इति च पैठीनसिना तदप्यर्वाङ्गिपेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृती-
नामविरोधः एतच्च समानजातीये दृष्टव्यम् । विजातीये तु विशेषः । यथाह शङ्खः—'य-
द्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु'
एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः । पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः । पृथ-
क्क्षेत्राः समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः । ते एकपिण्डाः सपिण्डाः किंतु पृथक्क्षेत्राः ।
पृथक्क्षेत्राश्चमाशौचप्रकरणे वक्ष्यामः । 'पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु' त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविरख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः । दशभिः पूरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्धिष्यातं यत्कुलं तस्मा-
त् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्ययनसंपन्नानाम् । महश्च त-
त्कुलं च महाकुलं पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामादिसमृद्धं तस्मात्कन्या आहर्तव्यमिति नियम्यते ।

एवं सर्वतः प्रज्ञां सत्यामपवादमाह-

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

संचारिणो रोगाः कुष्ठापस्मारप्रभृतयः । शुक्रशोणितद्वारेणानुप्रविशन्तो दोषाः । पुनः शीनक्रिय-
निःपुन्यत्वादप्यो मनुनाक्ताः एतैः समन्वितात् । स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि
नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

एवं कन्याग्रहणे नियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह-

एतैरेव गुणैर्युक्तः सुवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाज्जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्गुणैः को दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः सवर्ण उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः । यत्नाद्ययत्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः । 'यस्यां पुं प्रवते बीजं हादिमूत्रं च फेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैस्तेर्विपरीतैस्तु पण्डकः' इति । युवा न वृद्धेः । धीमान् लौकिकवैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितपूर्वमृदुभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः । रतिपुत्रधर्मायत्वेन विवाहद्विविधः । तत्र पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये प्रजार्थे 'सवर्णः श्रोत्रियो वरः' इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता ॥ ५५ ॥

इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे चानुकूल्यो वक्तव्य इत्याह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते 'कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वरा' इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या । क्षत्रियस्य तिस्रः वैश्यस्य द्वे' इति द्विजातीनां शूद्रादरोपनमिति नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते । 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥' इति श्रुतेः—अत्र च 'तज्जात्मा जायते स्वयम्' इति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकूल्ये काम्ये पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये क्षत्रियस्य च वैश्याभ्यनुज्ञाता भवति ॥ ५६ ॥

इदानीं रतिकामस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याश्रमान्तरानधि कारिणोऽगृहस्थाश्रमावस्थानमात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनक्रममाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

(वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । शूद्रस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितेव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभूवि उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यकानुकूलं काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिणयनं विभागसंकीर्तनं च । तथा 'विप्रान्मूर्धावसित्तोहि' इत्युपक्रम्य 'विप्रान्स्वेव विधिः स्मृतः' इति च तद्रतिकामस्याश्रममात्राभिकाङ्क्षिणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥)

विवाहानाह

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घिता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

स ब्राह्मभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणाया वरायाहूय यथाशक्त्यलङ्घिता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पित्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति सदृत्तश्चेत् ॥ ५८ ॥

१ शूद्रस्य रमणीनां नातिप्रियत्वात् २ गार्हस्थ्यस्य व्यवहारपारतंभ्यात् तदभावे गार्हस्थ्यनिर्वाहस्य दुरुपपादकत्वात् । ३ आत्मना सहेति शेषः ।

यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पट् ॥ ५९ ॥

स दैवो विवाहः यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजं शक्त्यलंकृता कन्या दीयते । यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्पः । प्रथमजो दैवविवाहजः । चतुर्दशपुनाति सप्तावरान् सप्तपरान् । उत्तरज आर्पविवाहजः पट् पुनाति त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः पट् पट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः पट् पूर्वान्पट् परान् आत्मना सहेत्येवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥ ६१ ॥

आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाच्छलात् । छलेन छद्मनां स्वापाद्यवस्थास्वपहरणात् ॥ ६१ ॥

सवर्णादिपरिणयने विशेषमाह-

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृहीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदनेत्यग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

सवर्णासु विवाहे स्वगृहोक्तेन विधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्यासु शरं गृहीयात् । वैश्या प्रतोदमादद्यादुत्कृष्टवेदने शूद्रा पुनर्वसनस्य दशम् । यथाह मनुः—'वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने' इति ॥ ६२ ॥

दातृक्रममाह ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ ६३ ॥

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां पूर्वपूर्वाभावे परः परः कन्याप्रदः । प्रकृतिस्थश्चेत् यद्युन्मादादिदोषवा-
न्नभवति । अतो यस्याविकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृतावाप्नोति । एतच्चोक्तलक्षणवर-
संभवं वेदितव्यम् । यदा पुनर्दातृगोप्तभावस्तदा कन्यैव गम्यं गमनार्हमुत्तलक्षणं वरं
स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ।

। दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

सकृदेव कन्या प्रदीयते इति शास्त्रनियमः । अतस्तां दत्त्वा अपहरन् चोरवदण्ड्यः । एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्ते अपवादमाह—यदिपूर्वस्माद्भ्रातृ श्रेयान् विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो वर-
आगच्छति पूर्वस्य च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदान्
प्राक् द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

यः पुनश्चतुर्ग्राहं दोषमनारूपाय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्त-
मसाहसं वक्ष्यते । अदुष्टां तु प्रतियुद्धं त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहा-
त्प्राग्वद्वेषादिना असद्भिः दोषैर्दोषिरेणादिभिः कन्यां दूषयति स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणानां
शतं दण्ड्यः ॥ ६६ ॥

अनन्यपूर्विकामित्यन्तानन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्वा कीदृशीत्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रेयेत् ॥ ६७ ॥

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता च । तत्र क्षता
संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता या पुनः कौमारं पतिं
त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्वैरिणीति ॥ ६७ ॥

एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रोवा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आगर्भसंभवाद्वच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

अपुत्रामलब्धपुत्रां पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान् भ्राता सपिण्डो वा
उत्तलक्षणः सगोत्रो वा । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः ऋतवेव
वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्वच्छेत् आगर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण पतितो
भवति । अनेन विधिनात्पुत्रः पूर्वपरिणतुः क्षेत्रजः पुत्रो भवेत् । एतच्च वादत्ताविषयमित्या-
चार्याः । 'यस्यां म्रियेत कन्याया वाचा सत्यं कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत्
देवरः' इति मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

१. दोषाख्यानमंतरा दत्तकन्यकक्षेत्र धर्मशास्त्रोक्तनियमभंगप्रसंगः ।

२. गर्भोत्पत्तेः पूर्वम् । ३. वादत्तेन रमणीत्वविधानात् आर्यस्य तत्परिणयनानधिकारं
प्रकटयन् 'यस्या म्रियेत' इति मनुवचनेन देवरस्यैव पाणिग्रहणाधिकारं सूचयति ।

व्यभिचारिणीप्रत्याह-

हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति तां हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहिताम् । मलिनां अञ्जनाभ्यञ्जनशुभ्रवस्त्राभरणशून्याम् । पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनाम् । धिकारादिभिः परिभूतां भूतलशायिनीं स्ववेश्मन्येव वासयेत् वैराग्यजननार्थं, न पुनः शुद्धचर्यम् । 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतमिति' पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह-

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योपितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्वद्वयः स्त्रीभुक्ता यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

न च तस्यास्तर्हि दोषो नास्तीत्याशङ्कनीयमित्याह-

व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितान्मनोव्यभिचाराद् पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पाद् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः । शुद्रकृते तु गर्भे त्यागः । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धचान्निप्रायश्चित्तेन नेतराः' इति स्मरणात् । तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ आदि-ग्रहणाच्छिष्यादिगमने च त्यागः । 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च याः पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च याः' इति व्यासस्मरणात् । जुद्धिन्तः प्रतिलोमजश्चर्मकारादिः । त्यागश्चापभोगधर्मकार्ययोः न तु निष्काशनं गृहात्तस्याः । निरुन्व्यादेकवेश्मनीति नियमाद् ॥ ७२ ॥

द्वितीयपरिणयने हेतूनाह-

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थेऽप्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शुद्रापि । 'पतत्यर्थं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्' इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । वन्ध्या निष्फला अर्धघ्नी अर्धनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ॥ ७३ ॥

अधिविवा तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

किञ्च । साधिविवा प्रपूर्वदेव दानमानसत्कारभर्तव्या । अन्यथाभरणे महदपुण्यं वक्ष्य-
माणो दण्डश्च । न च भरणे सति केवलमपुण्यपरिहारः । यतः यत्र दम्पत्योरानुकूल्यं
चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं प्रत्याह-

मृते जीवति वा पत्यौ या नाऽन्यमुपगच्छति ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

या भर्तरे जीवति मृते वा चापत्यादन्यं पुरुषं नैवोपगच्छति सेह लोकं विपुलां
कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावादपुत्रेति ॥ ७५ ॥

अधिवन्दनकारणाभावे अधिवेत्तारं प्रत्याह-

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशसंपादिनीम् । दक्षां शीघ्रकारिणीम् । वीरसुं पुत्रवतीम् । प्रियवा-
दिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अधिविन्दति स राज्ञा धनस्य तृतीयांशं दाप्यः । निर्धनस्तु
भरणं आसाच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

स्त्रीधर्मानाह-

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः ।

आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यं यस्मादयमेव स्त्रिया उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात् ।
यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यः । न तत्पारतन्त्र्यम् । उत्तरकालं तु
पूर्वदेव तत्पारतन्त्र्यम् ॥ ७७ ॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह-

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

लोकानन्त्यं वंशस्याविच्छेदः । दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथं-
मित्याह- पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः लोकानन्त्यमग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः । यस्मा-
त्स्त्रीभ्य एतद्वयं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्या उपभोग्याः प्रजार्थम् । रक्षितव्याश्च धर्मा-
र्थम् । तथाचापस्तम्भेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तम् । धर्मप्रजासंपन्नेषु
दारेषु नान्यां कुर्वति वदता रतिफलं तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

‘पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्याः’ इत्युक्तं तत्र विशेषमाह-
 षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
 ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः कालः ऋतुः । स च रजोदर्शनदिवसादारभ्य षो-
 डशाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रिषु । रात्रिग्रहणादिवसप्रतिपेधः । संविशेत्
 गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मासु इति बहुवचनं समुच्चयार्थम् । अतश्चैकस्मिन्नापि ऋतौ अप्रतिपिद्वासु
 युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्मचार्यैव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं
 श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोपि न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषोऽस्ति । किंच पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु
 वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवचनाद्यथार्यावंगमादष्टमीचतुर्दश्येग्रहणम् । यथाह मनुः-‘अमा-
 स्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीमा ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातकोद्विजः’ इति । अतो
 ऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रिश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मवां मूलं च वर्जयेत् ।

सुस्थ इंदौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

किंच । एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले
 रजस्वलाव्रतेनैव भवति । अथ चेन्न भवति तथा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थं अल्पास्निग्ध-
 भोजनादिना । ‘पुमान्युसंधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः’ इति वचनात् । युग्मायामपि
 रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा ह्येव पुरुषाकृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्यं पुमानेव
 भवति ह्ययाकृतिः । कालस्य निमित्तत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राचक्ष्यात् ।
 तस्मात्क्षामा कर्तव्या । मयामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते । चकारात्पु
 न्नक्षत्रशुभयोगलग्नरादिसंपत्तौ । सकृदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिवा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं
 जनयति । पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ ८० ॥

एवमृतौ नियममुक्त्वा इदानीमनृतौ नियममाह-

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भार्यया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । वा शब्दो नियमान्त-
 रपरिग्रहार्थः । न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रतमनुस्मरन् भवतीनां काम-
 विहन्ता पातकी स्यादिति । यथा ‘ता अब्रुवन् वरं वृणीमहे ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे
 काममाविजनिनोः संभवामे’ इति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनिनोः
 संभवन्ति वरं वृत्तं तासाम्’ इति । अपिच स्वदारैष्वेव निरतः नितरां तन्मनस्को भवेदित्य-
 नुपपज्जेत । एवकारेण ह्यन्तरगमनं निवर्तयति प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयो-
 जनमाह । ‘स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः’ इति । यस्मान्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृता उक्ताः । कर्तव्याश्च

कृत्यमस्ति । यत्तु नियमे दृष्टं कल्प्यमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति तदसत् । स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादनविधिः स्यान्मतम् । 'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेत्' इति ख्यभिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति तत्र । गमन-
करणिकाया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते । 'एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेत्' इत्यनेन 'यथाग्निहोत्रं जुहन् स्वर्गं भावयेत्' इति । न चासंनिहितादेशक्यार्थविधिप्रसंगः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यासन्निधौ नोपगच्छति' इति । यः स्वदा-
रानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधा-
नादेव । न च विशेषणपरतापि पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संव-
त्सरात्पूर्वमेव ऋतुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्त्रलनदोषः आह्लादिषु यथा । तस्मात्स्वा-
र्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता । पञ्च पञ्चन-
खा भक्ष्या इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः । शशादिषु श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवः । तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसंगः । श्वादिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता । एतेन 'सायंप्रातर्द्विजातीना-
मशनं स्मृतिनोदितं' इत्यत्रापि नियमो व्याख्यातः । 'नान्तरा भोजनं कुर्यात्' इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवं च नियमे सति ऋतावृताविति धीप्सा लभ्यते । निमित्तावृत्तौ नैमित्ति-
कमप्यावर्तते इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्यपि नियम एव । 'अनृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेत्' एवेति । ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्ज्यमित्येतदपि गौतमीय-
सूत्रद्वयं नियमपरमेव । ऋतावुपेयादनृत्यावपि स्त्रीकामनायां प्रतिपिद्धवर्ज्यमुपेयादेवेत्यल-
मतिप्रसंगेन ॥ ८१ ॥

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्चशुरदेवरैः ।

बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

किंच । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्व्यः स्त्रियो यथाशक्त्यलङ्कारवसनभोजनपुष्पा-
दिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिताः धर्मार्थकामान्त्सर्वर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

तथा पुनः समर्पितगृहव्यापारया किंभूतया भवितव्यमित्याह-

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराश्रुखी ।

कुर्याच्छशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यथा सा तथोक्ता । यथोद्धृतमु-
सलशूपदिः कण्ठनस्थाने । दृषदुपलयोरवियोगेन पेपणस्थान इत्यादि । दक्षा गृहव्यापार-
कुशला । हृष्टा सदैव प्रहसितानना । व्ययपराश्रुखी न व्ययशीला स्यादिति सर्वत्र शं-

पःकिंच । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरी । 'श्वशुरः श्वश्रू' इत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्वशुरग्रहणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् । भर्तृतत्परा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् भर्तृसन्निधिवुक्तम् ॥ ८३ ॥

शोषिते भर्तरि तया किं कर्तव्यमित्याह—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः । शरीरसंस्कारमुद्धतनादिभिः । समाजो जन-समूहः । उत्सवो विवाहादिः । तयोर्दर्शनं हास्यं विजृम्भणं परगृहगमनं त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

रक्षेत्कन्यां पिता विभ्रां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

किंच । पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणद्रक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्ता । तदभावे पुत्राः । वृद्धभावे च तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः । ज्ञातीनामभावे राजा । पक्षद्वयावसाने तु 'राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः' इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्दिना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

किंच । भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता वा न स्यात् । यस्मात्तद्रहिता गर्हणीयानिन्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे । 'भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महाभ्युदयः । तथाच व्यासः कपोतिकालयानव्याजेन दर्शितवान् । 'पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदधरं भर्तारं सान्वपद्यत । ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्याया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे च सह भार्याया' इति । तथाच शङ्खाङ्गिरसौ । 'तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यानुगच्छति' इति प्रतिपाद्य तयोरवियोगं दर्शयतः । 'व्यालग्राही यया सर्पं बलादुद्धरति बिलात् । तद्रुद्धृत्य सा नारी सह तैर्नैव मोदते' । तत्र सा भर्तृपरमास्तुत्यमानाऽप्सरारणैः । क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश' इति । तथा । 'ब्रह्मघ्नो वायमित्रघ्नः कृतघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या' । तथा हारीतः मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्हुताशनम् । सारुन्वतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते । यावच्चान्नो मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कर्मचन' इति । हारीतोपि- 'मातृकं पितृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति' इति । तथा । 'आर्तार्तं मुदिते हृष्टा शोषिते मलिना कृशा । मृते श्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया

पतिव्रता'इति । अयं सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामवालापत्यानां आचाण्डालानां साधारणो-
 धर्मः । 'भर्तारं यानुगच्छति' इत्यविशेषोपादानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि
 वाक्यानि । "मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्याब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममु-
 च्यते । जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीयामृतं पतिमनु-
 व्रजेत् । सा स्वर्गमात्मयातेन नात्मानं न पतिं नयेत्"इत्येवमादीनि तानि पृथक्चित्य-
 धिरोद्घणविषयाणि । "पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति"इति विशेषस्मरणात् । अ-
 नेन क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक्चित्यभ्यनुज्ञा गम्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं । पुरुषाणामिव स्त्री-
 णामप्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादेतत्प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामन्त्या-
 अयमनुगमनोपदेशः इत्येवम् । 'यथा इत्येनेनाभिचरन् यजेत'इति तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तस्य
 प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः इत्येनोपदेश इति तदयुक्तम् । ये तावत् इयेनकराणिकायां भाव-
 नायां भाव्यभूताहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेधसंस्पर्शात् फलद्वारेण इयेनस्यानर्थत्वं
 वर्णयन्ति तेषां मतं हिंसाया एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसं-
 स्पर्शाभावादग्नीषोमीयवत्स्पष्टमेवानुगमनस्य इयेनैवैवम्यम् । यत्तु मतं हिंसा
 नाम मरणाकनुलोव्यापारः । इयेनश्च । परमरणानुकूलव्यापाररूपत्वाद्विषैव । कामा-
 धिकारे च करणांशे रागतः प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात्
 इयेनः प्रतिषिद्धः स्वरूपेणैवार्थ इति । तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया
 विधानान्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूले व्यापारे अग्निप्रवेशादावि-
 त्कर्तव्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः । 'वायव्यं श्वेतमालभेत
 भूतिकामः'इति वत् । तस्मात्स्पष्टमेवानुगमनस्य इयेनैवैवम्यम् । यत्तु 'तस्मादुह न परा-
 युषः स्वः कामी प्रेयात्'इति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । तच्च 'नः स्वः काम्यायुषः
 प्राक् न प्रेयात्'इति स्वर्गफलोद्देशेनायुषः प्रागायुर्व्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थिना यस्मादायुष-
 शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्षपितान्तःकरणकलङ्कस्य श्रवणमनननिदिध्यासन-
 संपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसंभवः । तस्माः
 दनित्याल्पमुत्तरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्त्या
 अनित्याल्पमुत्तरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तं इतरकाम्यानुष्ठानादिति सर्वमन-
 वद्यम् ॥ ८६ ॥

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

किञ्च । प्रियमनवद्यत्वेन मनोनुकूलमापत्यां च यच्छ्रेयस्करं तद्धितं । प्रियं चाहितं च प्रिय
 हितं पर्युः प्रियहितं तस्मिन् युक्तानिरता । स्वाचारा शोभनः आचारो यस्याः सा तयोक्ता ।
 शोभनश्चाचारो दर्शित शोभेन । अनुक्त्वा गृहान्निर्गच्छन् । नानुरीया न त्वरितं व्रजेतान पर-
 पुरुषं भाषेतान्यत्र बाणिकप्रव्रजितदृढबोधेभ्यः । न नाभिदर्शयेत् । आगुल्काद्रासः परिदध्यात् ।

न स्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हसेदप्रावृता । भर्तारं तद्व्यून् वा न द्विष्यात् । न गणिकावृताभि-
सारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणीकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहेकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण
हि चारित्रं दुष्यतीति । विजितेन्द्रिया विजितानि संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि
च मनःसाहितानि यया सा । इह लोके कीर्तिं प्रख्यातिं परलोके चोत्तमं गतिं प्राप्नोति । अयं
च सकल एव र्छाधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः । प्रामुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा इति
स्मरणात् । 'धैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः' इति ॥ ८७ ॥

अनेकभार्यं प्रत्याह-

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

सवर्णायां सत्यां अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् । सवर्णास्वपि बह्वीषु धर्म्यं
विधौ धर्मानुष्ठानं ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्ता इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न
नियोत्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रमीतपतिकाया विधिसुक्ता इदानीं प्रमीतभार्यं प्रत्याह-

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरोद्विधिवद्द्वारानग्नीश्वेवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तां वृत्तवतीं आचारवतीं विपन्नां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रोतेनाग्निना तदभावे स्मार्तं न
दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमन्तरेष्वनधिकृतो वा ह्यन्तराभावे
पुनर्दारान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् । अविलम्बयन् शीघ्रमेवा 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमे-
कमपि द्विजः' इति दक्षस्मरणात् । एतच्चाधानेन सहाधिकृताया एव नान्यस्याः । यत्तु 'द्वितीयां
श्वेव यो भार्यां दहेद्देवानिकाग्निभिः । जीवत्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत्' इति तथा ।
मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मघ्नं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजे-
त्' इति । एवमादि सदाधानेन सहानविकृताया अग्निदाने वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ।

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ४.

ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्ये-
केत्युक्त्वा तासु च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तम् । इदानीं कस्यां कस्मा
त्कः पुत्रो भवति इति विवेकमाह-

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्र

भवन्ति विनास्वेपविधिः स्मृतः' इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारात्। विनासु सवर्णास्त्विति संबध्यते। विनाशब्दस्य संबन्धिः शब्दत्वाद्देव्यः सवर्णेभ्य इति लभ्यते। एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः अतश्च। यमर्थः संवृत्तः। उक्तेन विधिना ऊढायां सवर्णायां वोढुः सवर्णादुत्पन्नास्तस्मात्समानजातीया भवन्ति। अतश्च कुण्डगोलककानीनसहोद्भादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति। ते च सवर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च भिद्यमानाः साधारणधर्मरहिंसादिभिराधिक्रियन्ते। 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः इति स्मरणात्। अपध्वंसजाः व्यभिचारजाताः। शूद्रधर्मरपि द्विजशुश्रूषादिभिराधिक्रियन्ते। ननु कुण्डगोलकयोर्ब्राह्मणत्वे आदौ प्रतिषेधोऽनुपपन्नः न्यायविरोधश्च ये यज्जातीयाद् यज्जातीयायामुत्पन्नः स तज्जातीय एव भवति। यया गौर्गविगौः। अश्वाद्-डवायामश्वः। तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम्। तथा कानीनपौनर्भवादीननुक्रम्य 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति वचनविरोधश्च भित्तसारम्। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्त्यर्थः आदौ प्रतिषेधः। ययाऽत्यन्तमप्राप्तस्य पतितस्य आदौ प्रतिषेधः। न च न्यायविरोधः। यत्र प्रत्यक्षगम्या जातिर्भवति तत्र तथा। ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा। यया स्मरणं भवति यया समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठोऽजिगौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम्। तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणम्। न चानवस्था। अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत्। 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' इति तूक्तानुवादत्वाद्ययासंभवं व्याख्यास्यते। क्षेत्रज्ञस्तु मातृसमानजातीयो नियोगस्मरणात् शिष्टसमाचाराच्च। यया धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रज्ञाः सन्ता मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसंगेन। किंच। अनिन्द्येषु ब्राह्मादिविवाहपुपुत्राः सन्तानवर्धनाः अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासंपन्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

वर्णानुक्त्वा इदानीमनुलोमानाह-

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।

अम्वष्टः शूद्र्यां निपादो जातः पारसवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां विनायामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तो नाम पुत्रो भवति। वैश्यकन्यकायां विनायामम्वष्टो नाम भवति। शूद्रायां विनायां निपादो नाम पुत्रो भवति। निपादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातजीवी प्रतिलोमजः समाभूदिति पारसवोऽयम्। निपाद इति संज्ञाविकल्पः। विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते। यत्तु ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति। क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो वैश्य एव भवति। वैश्येन शूद्रायामुत्पादितः शूद्र एव भवतीति शिवस्मरणम्। तदक्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं न पुनर्मूर्धावसिक्तादिजातिनिराकरणार्थम्। क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा। अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिभिरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादि कार्यम्। प्रागुपयनात्कामचारादि पूर्ववादेदितव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रायां विनास्वेपं विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विनायां राजन्यान्माहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ संभवतः । वैश्येन शूद्रायां विनायां करणो नाम पुत्रोभवति । एष सर्वर्णमूर्धावसिक्तादिसंज्ञाविधिः विनासू-
दासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते मूर्धावसिक्ताम्बुनिपादमाहिष्योग्रकरणाः पडनुलोमजाः
पुत्रा वेदितव्याः ॥ ९२ ॥

प्रतिलोमजानाह-

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतौ वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।

शूद्राजातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिताः यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः पुत्रा
भवन्ति । तत्र चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

क्षत्रिया मागधवैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

किंच । क्षत्रिया योधिद्वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं । वैश्ययोपि
च्छूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूतवैदेहिकचाण्डालमागधक्षत्तारयोगवाः पद प्रतिलो-
मजाः । एतेषां च वृत्तयः औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

संकीर्णसंकरे जात्यन्तरमाह-

माहिष्येण कर्ण्या तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षत्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणौ । तस्यां माहि-
ष्येणात्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य चोपनयनादि सर्वे कार्ये वचनात् । यथाह
शाङ्खः-‘क्षत्रियवैश्यानुलोमान्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अभ्र-
तिप्रारथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च’ इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिक्तमाहिष्याद्य-
नुलोमसंकरे जात्यन्तरतोपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या तथोद्भिजातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्त-
रोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रकमुक्तम् संकीर्णसंकरजातीनामानन्त्यादिक्रमशक्यत्वादत-
थावदत्र विवक्षितम् । असन्तः प्रतिलोमजाः सन्तश्चानुलोमजा ज्ञातव्या इति ॥ ९५ ॥

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्त इत्यादिना वर्णप्राप्तौ कारणमुक्तमिदानीं

कारणान्तरमाह-

जात्युत्कर्षे युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षो युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे अपिशब्दात्पष्ठे वा बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था च ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निपादी सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं कांचिज्जनयति । सापि ब्राह्मणेनोढा अन्यामित्यनेन प्रकारेण पृष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्ब-
ष्टा साप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी पष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्तापि अनेन प्रकारेण चतु-
र्थी पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं क्षत्रियं पष्ठं
पञ्चमं जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्यूहनीयम् । किंच कर्मणां
व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यासे यथा ब्राह्मणा मुख्यवृत्त्या अजीवन् । क्षत्रिण कर्मणा जी-
वेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या तयाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा
जीवनार्थेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्त्येति कर्म-
णां व्यत्ययः । तस्मिन् व्यत्यये सति यद्यापद्विभोकेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा पञ्चमे
पष्ठे सप्तमे वा जन्मनि साम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति ।
तद्यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति सोपि तथैव वृत्त्या जी-
वन् पुनरप्येवं परम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् ।
क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम् । वैश्यवृत्त्या
जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् पुत्रपरम्परया पञ्चमे ज-
न्मनि शूद्रं जनयति । पूर्ववच्चाधरोत्तरम् । अस्पर्ययः । वर्णसंकरे अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च
दर्शिताः । संकीर्णसंकरजाश्च रथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं वर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते ।
अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादितास्तयाम्बष्टायां
वैश्यशूद्राभ्यां निपाद्यं शूद्रेणात्पादिता अधराः । प्रतिलोमजास्तथा मूर्धावसिक्ताम्याष्टानिपादीषु
ब्राह्मणात्पादिताः माहिष्याग्रयोर्ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः । करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रि-
येण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरं अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । एतदधरोत्तरं पूर्ववद-
स्तत्सिद्धिं बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ५.

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ

किं कर्तव्यमित्याह-

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाहते वापि श्रौतं वेतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं यैश्वदेवादिर्कर्म लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि गृहस्थो-
विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत । विभागकालाहते वा । वैश्यकुलादग्निमान्निपेत्यादिनोक्त-

संस्कारसंस्कृते । अपिशब्दात्प्रेते वा गृहपतावाहते संस्कृतं एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं कर्मवैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

गृहस्थधर्मानाह—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्तां आवश्यकां दिवासंध्यासु कर्णस्यत्रहससूत्र उदरसुखः इत्याद्युक्तविधिना निर्वर्त्य गन्धलेपक्षयकरमित्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातः संध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च । “कण्टकक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवत्तूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम् । दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा” इति । अत्र वृक्षोत्थमित्यनेन तृणलोष्टाहल्यादिनिषेधः । पलाशाश्वत्यादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । दन्तधावनमन्त्रश्च । ‘आयुर्वलं यशोवर्चःप्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते’ इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुनर्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्वं प्रतिपादनार्थम् । ‘दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्जयेत्’ इति । तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरं अग्नीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा औपासनाग्निं वा । तदनन्तरं सूर्यदैवत्यान् ‘उदुत्यंजातवेदसम्’ इत्यादीन्मन्त्राञ्जपेत् समाहितः अविक्षितचित्तः । तदनन्तरं वेदार्थान्निरुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात् चकारादधीत् । चाभ्यसेत् । विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्थारोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमीश्वरमभिपेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तं अकुत्सितं योगक्षेमार्थम् । अलङ्घ्यलाभो योगः लब्धपरिपालनं क्षेम तदर्थमुपपादुपासीत । उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिपद्यति । घेतनग्रहणेनाज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्रुतित्वेन निषेधात् । ततो मध्याह्नं शाघोक्तेन विधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्यगृहोक्तान् पितृंश्च चक्रराट्परींश्च देवाद्वितीयेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पासूतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथा वासनं क्रुग्यशुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्या चतुर्थ्यन्तर्नमस्कारयुक्तराराधयेत् यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञप्रसिद्धचर्यं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदाथर्वेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञ-
प्रसिद्धचर्यं ययोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

वलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

वलिकर्म भूतयज्ञः । स्वधा पितृयज्ञः । होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । अति-
थिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां
फलश्रवणं तदेषां पावनत्वस्यापनार्थं न काम्यप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेपाद्भूतर्वालिं हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्यगृहोक्तेन विधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेनान्नेन भूतेभ्यो र्वालिं हरेत् । अन्न-
ग्रहणमपक्वबुदासार्यम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् ।
चशब्दात्कृमिपापिरोगपतितेभ्यः । यथाह मनुः 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पावरो-
गिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनैर्निक्षिपेद्भुवि' इति । एतच्च सायं प्रातः कर्तव्यम् ।
अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायनस्मरणात् । इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य
कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वं चेच्छन्ति । अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य
जुहुयादित्यन्नसंस्कारकर्मता प्रतीयते । अथातः पञ्च महायज्ञा इत्युपक्रम्य तानेतानहरहः
कुर्वीतेति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति तदयुक्तम् । पुरुषार्थत्वेऽन्नसंस्कारक-
र्मत्वानुपपत्तः । यथाहि । द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः । पुरुषार्थत्वे
वैश्वदेवकर्मार्थता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति । तथा वैश्वदेवे निवृत्ते तु यदन्योऽतिथिरात्रजेत् । तस्मा अन्नं
यथाशक्ति प्रदद्यान्न र्वालिं हरेत्' इति मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वं वैश्वदे-
वाख्यं कर्म न प्रतिपाकमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायं प्रातरित्यादिनोत्पत्तीप्रयोगे
दर्शितो तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति अधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।

स्वाध्यायं चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावं कन्दमूलफलप्रदि ॥
तस्याप्यभावे जलं देयम् । अपिशब्दात्स्वाध्यायं सततं कुर्यादवविस्मरणार्थम् । "न

पचेदन्नमात्मार्थम्” । अन्नग्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । कथं तर्हि देवतागृहेशे-
नैव ॥ १०४ ॥

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी । शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनातिथिभृत्यांश्च
संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०५ ॥

आपोऽग्नेनोपरिष्ठादधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६ ॥

भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्ठादधस्ताच्चापोऽग्नेनाख्येन कर्मणाग्रमन्नममृतं च कार्यम् ।
द्विजन्मग्रहणमुपनयनप्रभृतिसर्वाश्रमसाधारण्यार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनां अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणा आद्यानुपूर्व्येण
यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छति तदा असावग्रणोद्यः अप्रत्याख्याप्य
एव । तथाह मनुः । “तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्वी च सूनृता । एतान्यपि संतां गेहे नोच्छि-
द्यन्ते कदाचन इति । यद्यप्यदनीयं किमपि नास्ति तथापि वाग्भूतृणोदकैरपि सत्कारं
कुर्यात् ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दातव्या सुव्रताय च ।

भोजयेच्चागतान्काले सखिसंघन्धिवान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य स्वस्तिवाच्य
भिक्षादानमपूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च ग्राससंमिता । ग्रासश्च मयूराण्डप-
रिमाणः । “ग्रासमात्रा भवेद्विज्ञा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् । हतस्तु ते श्वतुर्भिः स्यादग्रं तत्रिगुणं भवे-
त्” इति शातातपस्मरणात् । भोजनकाले चागतान्सखिसंघान्विधान्ववान् भोजयेत् । सखायो-
मित्राणि ॥ संघन्धिना येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा । मातृपितृसंघन्धिना बान्धवाः ॥ १०८ ॥

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् । भवदर्पमयम-
स्माभिः परिकल्पित इति त्वत्कीर्त्यर्थः । न तु दानाय व्यापादनाय वा । यया सर्वमेतद्भवदीय-
मिति । प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् । “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं प्रथमं मप्याचरेन्नतु” इति निषेधाच्च ।
स्तमात्सक्रिया कर्तव्या । सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्घ्याचमनादिदानम् । तस्मिन्नुप-

विष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनं मिष्टमशनम् । सूतं वचः । धन्या वयम-
द्य भवदागमनादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनरश्रोत्रियस्योदकासने इति गौतमोक्तं
वेदितव्यम् ॥ १०९ ॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

स्नातको विद्यास्नातकः व्रतस्नातकः विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं
यः समावर्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ।
उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः । आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो वक्ष्यमाण-
लक्षणः । प्रियो मित्रं विवाहो जामाता । चकारात् श्वशुरपितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम् ।
“ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे चाचार्याय च श्वशुरपितृव्यमातुला-
नां च इत्याश्वलायनस्मरणात् । एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्ध्याः । मधुपर्केण
संपूज्याः वन्दितव्याः । अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति । ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः संवत्सरा-
द्वर्गाणि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।

मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

अध्वानि वर्तमानोतिथिर्वेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगाध्वनिवर्तमानौ ब्रह्मलोकमभीप्सतो
गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ यदप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययन-
संपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशास्त्राध्ययनक्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यातो तयोक्ता नैव स्यात् । अनिन्द्येनामन्त्रणं विना अनिन्द्येनामन्त्रितो
नापक्रामेदिति स्मरणात् । वाक्पाणिपादचापल्यं वाक्चपाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं
तस्य चापल्यं वर्जयेत् । वाक्चापल्यं असभ्यानुत्तादिभाषणम् । पाणिचापल्यं पल्याणा
स्फोटनादि । पादचापल्यं लङ्घनोत्प्लवनादि । चकाराच्चेन्नादिचापल्यं वर्जयेत् । न शिश्रोदर
पाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यादिति गौतमस्मरणात् अतिभोजनं च वर्जयेत् । आरो
ग्यहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं यावदनुव्रजेत् ।
ततो भोजनान्तरमहःशेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः । इष्टैश्च कान्यक्याप्रपञ्चतुरैः ।
बन्धुभिश्चानुकूलापकुशलैः सहासीत ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिनृप्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्य अग्रिमग्नीन्वा - हुत्वा तानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातिनृप्य भुक्ता चकारादायव्ययादिगृहचिन्त निर्वर्त्यनन्तरं संविशेत् स्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमैर्धर्मप्रहरे प्रबुद्धचात्मनो हितं कृतं करिष्यमाणं च वेदार्थसंशयांश्च चिन्तयेत् । तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तत्त्वप्रतिभासयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वेचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् । यथासंभवं सेवेतेत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः । “न पूर्वाणहमध्यन्दिनापरान्हानफलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्” इति । अत्र यद्यप्येतेषां सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्मविरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वादेवं प्रतिदिनमनुष्ठानम् ॥ ११५ ॥

विद्याकर्मवयोवन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्ता कर्म श्रौतं स्मार्तं वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा ऊर्ध्वम् । वन्धुः स्वजनसंपत्तिः वित्तं ग्रामरत्नादिकम् । एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूजनीयाः । एतैर्विद्याकर्मवन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तीर्षा युक्तः शूद्रोऽपि वार्धके अशीतिकूर्ध्वं मानमर्हति । ‘शूद्रोऽप्यशीतिको वरः इति गौतमस्मरणात् ॥ ११६ ॥

वृद्धभारिणृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

वृद्धः पक्षशरीरः प्रसिद्धः । भारीभाराक्रान्तः । नृपो भूपतिर्नक्षत्रियमात्रम् । स्नातो विद्याव्रतोभयस्नातः स्त्री प्रसिद्धा । रोगी व्याधितः । वरो विवाहोद्यतः । चक्री शाकटिकः । चकारान्मत्तोन्मत्तादीनां ग्रहणम् । “बालवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्यः” इति शंखस्मरणात् । धन्यः पन्था देयः । एतेष्वभिमुख्यागतेषु स्वयं पयोऽपक्रामेत् । वृद्धादीनां राज्ञा सह पयि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः । भूपतेरपि स्नातको मान्यः । स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं न ब्राह्मणाभिप्रायेण तस्य सदैव गुरुत्वात् । यथाह शंखः । ‘अथ ब्राह्मणायाग्रे पन्था देयो राज्ञ इत्येके । तच्चानिष्टम्’ गुरुर्ज्येष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्मै पन्थाः’ इति । वृद्धादीनां पयि परस्परसमवाये वृद्धतराद्यपेक्षया विद्यादिभिर्वा विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमांनां च यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह गौतमः । “कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदं चेति” । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति । न स्वेच्छया । आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा “समाप्ते ब्राह्मणो गुरुरिति” गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि । तत्र । त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि । “पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” इति मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानंब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियम इति’ गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं वृद्धचर्यं द्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क्रयविक्रयो वाणिज्यं शेषं प्रतिद्वम् । ‘शस्त्रास्त्रभूत्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः, इति मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जिवेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः । “विप्रसंवेव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यत” इति मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत् । नानाविविधा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् यादृशैः कर्मभिः द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोक्तानि । ‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपाशुपालनभारोद्ग्रहणपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरजमृदङ्गवादनदीनि’ ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

क्रियाभार्यापोमेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुचिः याद्याभ्यन्तरशीचयुक्तः । द्विजपत्न्यभृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियां रतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि च । क्रियाः स्नातकयज्ञानि अविशुद्धानि तेषु रतः । नमः इत्यनेन मन्त्रेण पू-

वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहर्न ह्यपयेत् अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित् । “ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ” इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लौकिकेऽग्नी कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्रावित्याचार्याः ॥ १२१ ॥

इदानीं साधारणधर्मानाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं ययार्यवचनम् । अस्तेयमदत्तानुपादानम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतविषयवृत्तिता-इन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामघ्नेदकादिदानेनार्तिपरिहारो दानम् । अन्तःकरण-संयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकरोऽपि चित्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्बेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अपां विन्तं गृहक्षेत्रादि । वाक् कथनम् । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्धासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वीचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् । अजिह्वामशकां अशठाममत्तराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामति—

त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स षड् सोमपानं कुर्यात् नातो-ल्पयनः । “ अतस्त्वल्पीयसि द्रव्यं यः सोमं पिबति द्विजः । न पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्या-प्रोति तत्फलम् ” इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वाच्च नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्याक् प्राक्सोमं प्राक्सोमं भवाः प्राक्सौमिक्यः । कास्ताः अग्निहोत्रदशपूर्णमासपशुचातुर्मास्यानि कर्माणि तद्विकाराश्चेताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । यथाह गौतमः । “कृपिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदं चेति” । अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति । न स्वेच्छया । आपत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा “समाप्ते ब्राह्मणोगुरुरिति” गौतमस्मरणात् । एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य पट् कर्माणि । तत्र । त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि । “पण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” इति मनुस्मरणात् । अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियम इति’ गौतमस्मरणात् ॥ ११८ ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृपिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदकृपिवाणिज्यपाशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं वृद्धचर्यद्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क्रयविक्रयो वाणिज्यं शेषं प्रतिद्वम् । ‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृपी विशः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यज्ञिः’ इति मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जावेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः । “विप्रसंवेव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यत” इति मनुस्मरणात् । यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत् । नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् यादृशैः कर्मभिः द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः । तानि च देवलोक्तानि । ‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणपशुपालनभारोद्ग्रहणपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनदीनि’ ॥ १२० ॥

भार्यारतिः शुचिभृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ १२१ ॥

किंचाभार्यापोमेय न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा । रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः । शुचिः पाशान्पन्तरशीकयुक्तः । द्विजवद् मृत्यादिभर्ता । श्राद्धक्रियां रतः श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि च । क्रियाः स्नातक्यतानि अविच्छिन्नानि तेषु रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पू-

वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहर्न हापयेत् अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च केचित् । “ देवताभ्यः
पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ” इति
वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नौ वित्या-
चार्याः ॥ १२१ ॥

इदानीं साधारणधर्मानाह-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडाकरं ययार्थवचनम् । अस्ते-
यमदत्तानुपादानम् । शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतविषयवृत्तिता-
इन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामन्नोदकादिदानेनार्तिपरिहारो दानम् । अन्तःकरण-
संयमो दमः । आपन्नरक्षणं दया । अपकरोऽपि चित्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वेषां पुरु-
षाणां ब्राह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेपश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थो वित्तं गृहक्षेत्रा-
दि । वाक् कथनम् । वेपो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः । श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनः
कुलम् । कर्म वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि । एतेषां वयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरणं
आचरेत्स्वीकुर्यात् । यथा वृद्धः स्वेच्छितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम् ।
अजिह्वामवक्रां अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुक्रामाति-

त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स हि सोमं पिबेद्विजः ।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यात् नातो-
ल्पधनः । “ अतस्त्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्या-
प्रोति तत्फलम् ” इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वात्
नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः सोमाग्राक् प्राक्सोमं प्रा-
क्सोमं भवाः प्राक्सौमिक्यः । कास्ताः अग्निहोत्रदण्डपूर्णमासपशुचतुर्मास्यानि कर्माणि
तद्विकाराश्चैताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रौतानि कर्माण्यभिधायेदानीं नित्यानाह-

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।

कर्तव्याग्रयणोष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः । प्रत्ययनं अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते निरूढः पशुयागः कार्यः । तथा प्रतिसंवत्सरं वापशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत पदसु पदसु वामासेष्वित्येके इति स्मरणात् । आग्रयणोष्टिश्च सस्योत्पत्तौ कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च-
प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथंचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्या-
त् । किंच योऽयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च फलप्रदं काम्यं तद्धी-
नकल्पं न कुर्वीत न कर्तव्यमिति ॥ १२६ ॥

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रधनयांचनेन स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं याचितं सर्वं
न प्रयच्छति न त्यजति स भासः काको वा वर्षशतं भवेत् । यथाह मनुः । “यज्ञार्थमर्थं
भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः” इति भासः
शकुन्तः । काकः प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

कुशूलकुम्भीधान्यो वा ज्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

कुशूलं कोष्ठकम् । कुम्भी उष्ट्रिका । कुशूलं च कुम्भी च कुशूलकुम्भ्यो ताभ्यां परिमितं
धान्यं यस्य स तयोक्तः । कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्वकुशुलम्यपोषणे
द्वादशाहमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधान्यस्तु स्वकुशुलम्यपोषणे
षडहर्मात्रपर्याप्तधान्यः । त्र्यहः पर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति ज्याहिकः । श्वोभवं धान्यमस्यास्तीति
श्वस्तनः । न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

कुशूलधान्यादिसंचयोपायमाह-

जीवेद्वापि शिलोऽष्टेन श्रेयानेपां परः परः ॥ १२८ ॥

शाल्यादिनिपतिनपरित्यक्तवल्लीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादान-
मुष्टः शिलं षोऽष्टश्च शिलोऽष्टं तेन शिलोऽष्टेन वा । कुशूलधान्यादिश्चतुर्विधो गृहस्यो जी-
वेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयानुष्ठपतमः
प्रशस्यतमः । एतच्च यद्यपि द्विजः प्राकृतस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भविनुमर्हतीति विद्योपशम-

नादियोगात् । तथा च मनुः । “अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समा-
स्याय विप्रोजीविदनापदीति” । विप्रमेव प्रस्तुत्य “कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव
वा” । इत्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चातिसंपन्नं संयतं यायावरं प्रत्युच्यतेन विप्रमात्राभिप्रायेण
तथा सति “त्रैवार्थिकाधिकान्नो यः सहि सोमं पिबेद्विजः” इत्यनेन विरोधः । तथा च गृहस्थानां
द्वैविध्यं तत्र तत्रोक्तम् । यथाह देवलः । द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तयोर्यायावरः
प्रवरः याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिव्यसंचयवर्जनात् षट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्यचतुष्पदगृहग्राम-
धनधान्ययुक्तो लोकांनुवर्ती शालीन इति । शालीनोऽपि चतुर्विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहकु-
षिवाणिज्यपाशुपाल्यैः पट्टिर्जीवित्येकः । याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः । याजनाध्यापनाभ्यामपरः ।
चतुर्थस्त्वध्यापनैव । तथाह मनुः । “षट्कर्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामे-
कश्चतुर्थश्च ब्रह्मसन्नेष जीवतीति” । अत्र च प्रतिग्रहोऽधिको विप्र इत्यादिना शालीनस्य
श्रुतयो दर्शिताः । यायावरस्य जीविद्वा शिलोऽच्छेनेति ॥ १२८ ॥

इतिगृहस्थधर्मप्रकरणम् ।

अथ स्नातकधर्मप्रकरणम् ६.

एवं श्रौतस्मार्तानि कर्माणि गृहस्थस्याभिधायेदानीं स्नानादारभ्य
ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससंकल्पक-

पाणिस्नातकव्रतान्याह-

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।

न विरुद्धप्रसंगेन संतोपी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपायादर्शिताः तत्र विशेष उच्यते । स्वाध्यायविरोधि-
नमर्थमप्रतिषिद्धमपि मेहेत नाप्तिच्छेत् । न यतस्ततः कुतश्चिदविदिताचारान्न विरुद्धप्रसंगेन ।
विरुद्धमयान्ययाजनादिप्रसंगो नृत्यगंगादिर्विरुद्धं च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं तेन नार्थमीहेतिति
संबध्यते । नञ् आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्स्नातकप्रकरणे नञ्शब्दः
पर्युदासार्थ एव । किंच । अर्षालाभेऽपि संतोपी परितृप्तो भवेत् चकारात्संयतश्च । संतोपं
परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेदि मनुस्मरणात् ॥ १२९ ॥

कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याह-

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।

दम्भिहेतुकपाखण्डिवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पिब्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात् । अन्तेवासिनो वक्ष्यमाण-
लक्षणात् । याज्यात् याजनार्हाच्च धनमाददीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादि-

प्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते । किंच दम्भिहैतुकादी-
न्सर्वकार्येषु लोकिकवैदिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत् । चकाराद्विकर्मस्यवैडालवृत्तिकान् शठान् ।
यथाह मनुः । “ पाखण्डिनो विकर्मस्यान्वैडालवृत्तिकान् शठान् । हैतुकान्वक-
वृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदिति ” । लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी । युक्तिबलेन
सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । त्रैविध्यविरुद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । वक्वदस्य
वर्तनमिति वकवृत्तिः । यथाह मनुः “ अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्या-
विनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः ” इति । प्रतिपिद्धसेविनो विकर्मस्थाः । विडालो मार्जारस्तस्य व्रतं
स्वभावे यस्यासौ विडालवृत्तिकः । तस्य लक्षणमाह मनुः । धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रि-
कां लोकदाम्भिकः । वैडालवृत्तिको ज्ञेयोऽहिंस्रः सर्वाभिसंधिकश्चि । शठः सर्वत्र वक्त्रः एतैः
संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवंविधो न भवेदिति गम्यते ॥ १३० ॥

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।

न भार्यादर्शनेऽश्रीयात्रैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

किंच । शुक्ले धैति अम्बरे वाससी धरतीति शुक्लाम्बरधरः केशश्च श्मश्रूणि च नखाश्च
केशश्मश्रुनखं नीचं निकृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तयोक्तः । शुचिरन्तर्धादिश्च स्नानानुले-
पनधूपस्नगादिभिः सुगंधी च भवेत् । यथाह गौतमः । स्नातकोनित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नान-
शीलश्चि । सुगन्धित्वविधानादेव निर्गन्धमात्रस्य निषेधः । तथा च गोमिलः । नागन्धां
स्वजं धारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नस्वजश्चि । सदा स्नातक एव भूतो भवेत् । एतच्च सति संभवे
न जीर्णमलयद्वासा भवेच्च विभवं सतीति स्मरणम् । न च भार्यादर्शने तस्यां पुरतोऽयं
स्थितायामश्रीयात् । अर्धपर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् । तथा च शुचिः । जायायाजन्ते नाश्री-
यादधीर्पर्यवदपत्यं भवतीति । अतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः न
संस्थितः उचितः अश्रीयादिति संवध्यते ॥ १३१ ॥

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।

नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुपी ॥ १३२ ॥

किंच । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् । यथा
व्याघ्रचौराद्युपहितदेशाक्रमणादि । अकस्मात्त्रिष्कारणं किंचिदपि परुषमप्रियं उद्वेगवर्त्त-
वाक्यं न वदेत् । न चाहितं नानृतं वा प्रियमपि चकारादसभ्यं धीभक्तकरं चाकस्मात्
वदेदिति संवध्यते । एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण । “ गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं
विनेति स्मरणम् । न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहितान् स्यात् । प्रतिपिद्धवृद्धयुपजीवी
वार्धुपी । न वार्धुपी स्यात् ॥ १३२ ॥

दाशायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः ।

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्भोविप्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

किञ्च । दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री । वैणव्यादिमान् कमण्डलुमान्स्यादिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । ब्रह्मचारि-
प्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथाह वसिष्ठः । स्नातकानां-
द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तयोत्तरम् । यज्ञोपवीतं द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुरिति । अत्र
च दाक्षायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोद-
कं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले इति मनुस्मरणात् । तथा
देवं देवतार्चा तीर्थात् मृदमुद्भृतां गां ब्राह्मणं वनस्पतींश्च अश्वन्यादीन् प्रदक्षिणं कुर्यात् ।
एतान्प्रदक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवं चतुष्पयादीनिपि । “मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु
चतुष्पयम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीभिः” इति मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीच्छायावत्संगोष्ठाभ्युभयभस्मसु ।

न प्रत्यग्यकंगोसोमसंध्याभ्युक्षीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि । यथाह शूद्रः
न गोमयकृष्टोत्तशाद्रलचित्तिश्मशानवर्त्मखलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति । तथा-
श्यादीन्प्रति अश्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान्पश्यन् । यथाह गौतमः । न वा-
य्वग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरिषामेध्यानुदस्येन्न देवताप्रतिमादी
प्रसारयेत् । एतदंशव्यतिरेकेण भूमिमयज्ञिथैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषं कुर्यादिति । यथाह
वसिष्ठः । परिवेष्टितशिराभूमिमयज्ञिथैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषं कुर्यादिति ॥ १३४ ॥

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नेवार्कमीक्षेत यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्या-
ह्नवर्तिनप्यादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं
नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भसोगतमिति । उपभोगादन्यत्र
नग्नां स्त्रियं नेक्षेत अन्यत्र मैथुनादित्याश्रयायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगां उपभो-
गान्ते अनग्रामपि नेक्षेत । चकाराद्भोजनादिकमाचरन्तीम् । तथाच मनुः । “माश्रीयाद्भार्य-
या सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् । भुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् । नाञ्ज-
यन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो द्विजोत्तम इति ।
मूत्रपुरीषे च न पश्येत् तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारा-
दुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत् । न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति श्रारणेति वचना-
त् ॥ १३५ ॥

अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ।

वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यविच्छिन न च ॥ १३६ ॥

वर्षति सति अयं मे वज्र पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयेत् । अत्रावृतो गच्छेत् अना-
च्छादितइयात् । न प्रधावेच्च वर्षतीति प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्क्षिराः स्वप्यात् । चकारा-
न्नग्नो न शयीत । एकश्च शून्यगृहे । न च नग्नः शयीतेति । नैकः स्वप्याच्छून्यगृहे
इति च मनुस्मरणात् ॥ १३६ ॥

घीवनासृक्शकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

घीवनमुद्दिरणं असृग्रक्तं शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धं एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । एवं
तुपादीनपि । यथाह शङ्खः । तुषकेशपुरीषभस्मास्थिश्लेष्मन्सल्लोमान्यप्सु न निक्षिपेत् ।
पादेन पाणिना वा जलं नाभिहन्यादिति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । च-
कारात् घीवनादीन्यग्नौ न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेन कुर्यात् । तथाच मनुः । नाग्निं
मुखेनोपधमन्नग्नौ न क्षेपेत् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । अधस्ता-
द्गोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् । न चैनं पादत कुर्यान्न प्राणावधिमाचरोदिति ॥ १३७ ॥

जलं पिवेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिवेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्या-
दिभिरात्मनोर्धिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् । श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति विशेषात्
अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्मघ्नः पशुलम्भनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न
संविशेत् न शयीत ॥ १३८ ॥

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं च । बाहुभ्यां नदीतरणं वर्जयेदिति
संवध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्त्रिकर्षासामेध्येषु ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत ध्यन्तीं गां नाद्वारेण विशेषकचित् ।

न राज्ञः प्रतिगृहीयाल्लब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य शीरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निर्वर्तयेत् । अद्वारेण कुपयेन कचि-
दपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् न च कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सका
शात्प्रतिगृहीयात् ॥ १४० ॥

प्रतिग्रहे सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहेषु साध्येषु च सून्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परोदशगुणं दुष्टः।सूनां प्राणिहिंसा सास्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः । चक्री तैलिकः । ध्वजीसुराविकयी । वे श्या पण्यस्त्री । नराधिपः अनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रममोपधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमा सस्य पौर्णमास्यां श्रवणनक्षत्रयुते वा दिने हस्तेन युतायां पञ्चम्यां वा स्वगृहोक्तविधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदे मासे श्र-
वणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धचतुरो मासान्वेदानधीयीत । तथा च
मनुः । “ श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाष्पुषाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत
मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्” इति ॥ १४२ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामात् बहिर्जलसमीपं छन्दसां वेदानां स्वगृहोक्त-
विधिनोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रथमदिवसे उत्सर्गं कु-
र्यात् । यथोक्तं मनुना । पौषे तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं बुधः ॥ माघशु-
क्लस्य वा प्राते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनीति । तदनन्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा वि-
रम्य शुक्लपक्षे वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत । यथाह मनुः । “ यथाशास्त्रं
तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्यक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् । अत ऊर्ध्वं
तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेदिति ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह—

ज्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य शिष्यत्विगुरुबन्धुषु प्रेतेषु मृतेषु ज्यहमनध्यायः । त्रीनहो-
रात्रानध्ययनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये कर्मणि कृते ज्यहमनध्यायः ।
उत्सर्गे तु मन्त्रकपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः । स्वशास्त्राश्रोत्रिये स्व-
यशास्त्राध्यायिनि प्रेते च ज्यहमनध्यायः ॥ १४४ ॥

संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं शुनिशमारण्यकमर्धात्यच ॥ १४५ ॥

संध्यायां मेघध्वनौ निर्घाते आकाशे उत्पातध्वनौ भूमिचलेन उल्कापतने मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ आरण्यकाध्ययने च शुनिशमहोरात्रमनध्यायः ॥ १४५ ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसंधिषु भुक्ता वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पूर्णिमायां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च शुनिशमनध्यायः । यत्तु "ज्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" इति तद्ब्रह्मास्तविषयम् । ऋतुसंधिगतासु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने तत्प्रतिग्रहे च शुनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्ट्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु त्रिरात्रम् । प्रतिगृह्यद्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ज्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्मेति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूपकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥ १४७ ॥

अध्येष्टुणां पश्वादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रयदिवसे चाहोरात्रमनध्यायः । शुनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानि प्रातिपदाकालिकत्वज्ञापनार्थम् । 'आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का' इति गौतमवचनात् । निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स एव कालस्तावत्कालः अकालः । तत्र भवआकालिकोऽनध्यायः । एतच्च प्रातःसंध्यास्तनिते । रात्रिसंध्यास्तनिते तु रात्रिमेव । सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः प्रातःसंध्यामहोरात्रमिति हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेनेक्तम् श्वानकुलसर्पमण्डूकमार्जारानां ज्यहमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्ययनविषय एव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्तनिःस्वने ।

अमेध्यश्वशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्वा कुकुरः । क्रोष्टु सृगालः । गर्दभो रासभः । साम सामानि । बाणो वंशः । उलूको घृत्नः । आर्तो दुःस्वितः । एष श्वादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्यायः । वीणादिस्वनेऽपि । वेषु वीणाभेरीमृदङ्गान्त्यार्तशब्देऽपि गौतमवचनात् । गन्त्री शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽनध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मानि च विद्युत्स्तनितसंप्रवे ।

भुक्ताद्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशेऽशुचावात्मानि च । तथा विद्युत्स्तनितसंप्रवे पुनः पुनर्विद्योतमानायां विद्युत्तिस्तनितसंप्रवे पुनः पुनर्मेषयोव तावत्कालिकोऽनध्यायः । भुक्ताद्रपाणिर्नाधीयीत । जलमर्धरात्रे महानिशाख्ये मध्यमग्रहरदये अतिमारुते अहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे । दिग्दाहे यत्र ज्वलिताइव दिशो दृश्यन्ते । संधयोर्नीहारे धूमिकायां भीतिषु चौरराजादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावतरत्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे कुत्सितगन्धे च अमेध्यमद्यादिगन्धे । शिष्टे च श्रोत्रियादौ गृहं प्राप्ते तदनुज्ञावधिरनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोष्ठ्यानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । इरिणमूपरं मरुभूमिर्षा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमनध्यायः । एवं श्वक्रोष्ठगर्दभेत्यस्मादरभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकाग्निमित्तसमकालान्विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यनपिसंगृह्यन्ते । यथाह मनुः । शयानमौदपादश्च कृत्वा चैवावसथ्यिकम्नाभीयीतामिषं जग्ध्वासुतकान्नाथमेव चेत्पादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि स्नातकव्रतान्याह-

देवार्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रप्लीवनोद्वर्तनादि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवार्चानामृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेन्नाधितिष्ठेन्न लङ्घयेत् बुद्धिपूर्वः । यथाह मनुः । देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्यधोरपि । नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य चेति । बभ्रुणेनकुलवर्णस्य यस्य कस्याचिद् गोरश्वस्य वा । सोमादेवावबभ्रुणइति नपुंसकलिङ्गनिर्देशात् । रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात्स्नानोदकादेर्ग्रहणम् ॥ उद्वर्तनमलस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च । “क्षेप्पनिष्ठुतवान्तानि नाधितिष्ठेत् कामतः” इति ॥ १५२ ॥

विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आमृत्योः श्रियमाकांक्षेत्र कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः अहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः । एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेत् । न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् । कस्याचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ॥ १५३ ॥

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनादुच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनोदकं च गृहादूरात् समुत्सृजेत् । श्रौतं स्मार्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

गां ब्राह्मणमग्निं अन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोपि यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आचमनोत्तरकालम् । स्पृष्टेतांशुचिर्नित्यमग्निः प्राणात् पस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नार्भे पाणितलेन त्विति मनूक्तं कार्यम् । एवं प्राणादीन् पस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि । अयुध्यमानस्ये स्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगं ततः । दुःखं मुमहदामोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरइति।पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थेभयताडयेत् । चकारादासादीनपि । ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् । शिष्यशिष्टिरवधेन बाधनाशक्तौ रज्जुवेषुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञाशास्यतइति गौतमवचनात् । पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कर्षणेति वचनात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत्तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा वदेत् । धर्म्यं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकप्रशस्तजननं मधुपर्कं गोवधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमभिष्टौमीयत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंवन्धिमातुलैः ।

बृद्धवालातुराचार्यवैद्यसंश्रितवान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।

विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाल्लोकाञ्जयेद्ब्रूही ॥ १५८ ॥

माता जननी।पिता जनकः।अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरो भिन्नोदरा अपि जामयो विद्यमानः । भर्तृकाः स्त्रियः।संवन्धिनां वैवाह्याः।मातुलो मातृभ्राता।बृद्धः ससत्युत्तरवयस्कः।चाळआपोढ-
शाद्धर्षा।आतुरो रोगी।आचार्यं उपनेता।वैद्यो विद्वान् भिषग्वासंश्रितः उपजीवी । वान्धवाः
पितृव्यामातृव्याश्च।मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थम्।ऋत्विग्याजकः।पुरोहितःशान्त्यादेः
कर्ता।अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी दासः कर्मकरः।सनाभयः सोदराः।भ्रातृभ्यः
पृथगुपादानमजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम्।एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्वान्प्राजाप-
त्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

स्नायान्नदीदेवसातह्रदप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

रवारिषु परसंबन्धिषु-सर्वसत्त्वोद्देशेनात्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न
 गत् । अनेनात्मीयोत्सृष्टमभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तरापि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्या-
 / तु कथं तर्हीत्याह । स्नायान्नदीति साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्वयंत्योनद्यःदेवस्नातं
 / गनिर्मितं पुष्करादि उदकप्रवाहाभिघातकृतसजलो महानिम्नप्रदेशोह्रदः । पर्वताद्युच्चप्रदे-
 / तात्प्रसृतमुदकं प्रस्त्रवणं एतेषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविपर्य-
 तति संभवे नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःषु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्त्रवणा-
 देष्विति नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थं च ययासंभवं परवारिषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेऽपि
 त्वस्य न निषेधः ॥ १५९ ॥

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नात्रमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

शय्याकशिपुः आसनं पीठादि उद्यानमाग्रादिवनं गृहं प्रसिद्धं यानं रथादि
 न्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेत् नोपभुञ्जीत । अभोन्यान्नास्याह अग्निहीनस्येति (अग्नि-
 हीनस्य श्रौतस्मार्ताऽयधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यात्र
 मनापदि न भुञ्जीते) न प्रतिगृहीयाच्च । तस्मात्प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो
 भुञ्जीत प्रतिगृहीयाच्चेति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यवद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिश्स्तवार्धुप्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्योलुब्धः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्सक-
 दर्यइति स्मृत इत्युक्तः । घट्टोनिगडादिना । वाचा संनिरुद्धश्च । चोरः ब्राह्मणमुवर्णव्यतिरिक्त
 परस्वापहारी । क्लीवो नपुंसकः रङ्गावतारी नटचारणमल्लादि वेणुछंदजीवी वैणः अभिश्स्तः
 पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः वार्धुप्यो निषिद्धवृद्धमुपजीवी गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः
 एतेषामन्नं नाश्रीयादित्यनुवर्तते ॥ १६१ ॥

चिकित्सकातुरकुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

कूरोयपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

चिकित्सको भिषग्वृत्युपजीवी आतुरो महारोगोपसृष्टः । वातव्याघ्यश्मरीकुष्ठमहोदरभ-
 गन्दराः । अशांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिता इति । कुद्धः कुपितः पुंश्चली व्यभिचां-
 रिणी मत्तो विद्यादिनागर्वितः विद्विद् शत्रुः कूरो दृढाभ्यन्तरकोपः बाह्याभ्युपास्योऽप्युद्वेज-
 कउग्रः पतितो ब्रह्महादिः व्रात्यः पतितसावित्रीकः दाम्भिकोवश्वकः उच्छिष्टभोजी परभुक्तो-
 जिज्ञाशी एतेषां चिकित्सकादीनामन्नं नाश्रीयात् ॥ १६२ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौर्या वृषेण संधीयते सा च संधिनीवशां यंध्यां विजानीयादृपाक्रान्ता च त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलामतिक्रम्य दुहते याच वत्सान्तरेण संधीयते प्रसृता अनतिक्रान्तदशाहां अनिर्दशा मृतवत्सा अवत्सा संधिनी च अतिप्रायः संधिन्यनिर्दशावत्सास्ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं रूपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः । स्यन्दिनीयमलसू संधिनीनां चेति । स्रवत्पयस्तनी यमलसूर्यमलप्रसविनी एवमजामहिष्यांश्चानिर्दशयोः पयोवर्जयेत् । पिप्यजानः । निर्दशानामिति वसिष्ठस्मरणात् । पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधोयुक्तः । विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधोयुक्तः पयोनिषेधात् शङ्कन्मूत्रादेरनिषेधः उष्ट्राज्जातमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः तत्प्रभवमैकशफं स्त्री भवं स्त्रैण स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् सर्वासां द्विस्तनीनांक्षीरमभोज्यमजावर्ज्यमिति शाहस्मरणात् । अरण्ये भवाभारण्यकास्तदीयमारण्यकं क्षीरं माहिष्यतिरेकेण । आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विनेति वचनात् । अवर्जातमाविकं वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात् । तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः । नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चेति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान्ब्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बलपुषहारनिमित्तं साधितं हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक्होमात् । शिशुः सौभाग्यः । लोहितान् बृक्षनिर्यासान् । ब्रश्चनप्रभवान् बृक्षच्छेदनजातान् अलोहितानपि । यथाह मनुः । लोहितान्बृक्षनिर्यासान्ब्रश्चनप्रभवांस्तथेति । लोहितग्रहणात्विड्कर्पूरादीनामनिषेधः । अनुपाकृतमांसानि यज्ञे अहुतस्य पशोर्मांसानि । विड्जानि मनुष्यादिजग्धबीजपुरीषोत्पन्नानि च तन्दुलीयकप्रभृतीनि । कवकानि छत्राकानि वर्जयेदिति । पुरीषस्थाने उत्पन्नानि । ति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चंच्वाप्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिट्टिभस्तच्छब्दानुकारी । सारसौ लक्ष्मणः । एकशफा अश्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः । एतान् क्रव्यादादीन् वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिपुवचक्राह्वलाकावकविष्किरान् ।

वृथाकृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः कौश्रः । पुवो जलकुटुः । चक्राह्वक्रवाकः । बलाकावको प्रसिद्धो । नसैर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चक्रोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमयूरादीनां भक्ष्यत्वात् । ग्रामकुटुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधात् । एतान्कोयष्ट्यादीन्वर्जयेत् । वृथा देवतागृहेश-
मन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गासिद्ध ओदनः । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृतः चत्करीकाल्पः । पायसं पयसा शृतपत्रम् । अपूपः स्नेहपक्वो-
धूमविकारः । शङ्कुली स्नेहपक्वोधूमविकारः । “न भवेदन्नमात्मने” इतिकृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवायम् ॥ १७३ ॥

कलविकं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटान्ज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविको ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयपरत्वात्पुनर्वचनम् । काकोलो द्रोणकाकः । कुररं सत्कोशः । रज्जुदालको वृक्षकुटुकः । जालपादाः जालाकारपा-
दाः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जाति-
तो य अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च एतान्कलविक्रादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवाससुखहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किकीदिवयः । रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सौनं घातस्थानभवं मांसं भक्ष्याणामपि । वल्लूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतांश्चापादीन्वर्जयेत् । चकारात्रालिकाशणकुसुम्भा-
दीन् । नालिकाशणलत्राककुसुम्भालाबुविद्धभवान् । कुम्भीकन्दुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्ज-
येदिति । “तथाकालप्रकटानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन वि-
वर्जयेत्” । तथा वटपुष्पाध्वकपिन्थनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेदिति स्मरणात् । एतान्सं-
धिनीक्षीरप्रभृतीन्नुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम् । शो-
षेपूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्केनोक्तम् । बकबलाहकहंसपुवचक्रवाककार-
ण्डवगृहचटकः पोतपारवतपाण्डुशुकसारिकासारसटिट्टिभोलूककङ्करक्तपादचापभासवाय-
सकोकिलशाडलिकुटुहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः । विवेहेऽपूपपावकमिति तद्वहुका-
लाभ्यासे मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

✓ पलाण्डुं विद्वराहं च छत्राकं ग्रामकुटुटम् ।

लशुनं गृजनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं वरेत् ॥ १७६ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्ररहितेत्यर्थः स्वर्णकारः स्वर्णस्य
विकारान्तरकृत् स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता बहूनामु-
पनेता वा शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी कर्मारालोहकारः तक्षादिश्च तन्तुवायः सूची-
शिल्पोपजीवीश्वभिर्वृत्तिवर्तनं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ति एतेषामन्नं नाश्रियात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतप्रवधजीविनाम् ।

चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

नृशंसो निर्देयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च । ययाह शङ्खः । भीतावगीतरुदिता-
क्रंदितावधुष्टधुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेदिति । रजको व-
स्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतप्र उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः ।
चैलधावः वस्त्रनिर्णेजनकृत् । सुराजी धो मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः सहोपपतिना व-
श्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिक-
स्तैलिकः शाकटिकश्चैत्येकं अभिशस्तः । पतितश्चाक्रिकस्तैलिकइति भेदेनाभिधानात् । व-
न्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कद-
र्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदांपदुष्टाभोज्यान्नाः । इतरेषां प्राप्त्यभावात्प्रातिपूर्व-
कत्वाच्च निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तं तत्र
प्रतिप्रसवमाह-

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसारिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

दासगर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन योजीवति कुलमित्रं पितृपिता-
महादिकमायातः अर्धसिरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही । नापितो गृहव्यापार-
कारयिता नापितश्च यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति एते दासादयः,
शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः चकारात्कुम्भकारश्च । गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धिकनिवेदि-
तात्मानो भोज्यान्नाइति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्यतप्रकरणम् ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ७.

न स्वाध्यायविरोधपर्यामित्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नातकव्रतान्य-
भिधायेदानीं द्विजधर्मानाह-

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यारूपृष्टसंयुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अर्चाहीयं यदवज्ञया दीयते वृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणाद्व्यतिरेकेण
देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति आत्मार्थमेव यत्साधितं केशकीटादिभिश्च समन्वितं
संयुक्तं यत्स्वयमनमलं केवलकालपरिवासेन द्रव्यान्तरसंसर्गकालपरिवासान्म्यां वाग्मी
भवति तच्छुक्तं दध्यादिव्यतिरेकेण न पापीयसोऽन्नमश्रीयात् न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं
अन्यत्र रागखण्डवज्जुकदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्य इति शंखस्मरणात् । पर्युषितं
राज्यन्तरितम् । उच्छिष्टं भुक्तोज्झितम् । श्वस्पृष्टं शुना स्पृष्टम् । पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितं
उदक्या रजस्वला तयास्पृष्टम् । उदक्याग्रहणं चाण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । अमेध्यपतितं
चाण्डालपुलकसरजस्वलाकुनखिकुप्टिसंस्पृष्टान्नं वर्जयेदिति शङ्खस्मरणात् । कोभुक्त इति यदा-
प्युप्य दीयते तत्संयुष्टान्नं अन्यसंबधान्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नं यथा ब्राह्मणान्नं दद-
च्छुद्र शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् । उभवेतावभोज्याग्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । पर्याचान्तमिति
पाठेपरिगतमाचान्तं गृह्यग्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं तन्न भोक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति ।
गृह्यग्रहणादूर्ध्वं आचमनाद्याक् न भोक्तव्यम् । पार्थचान्तमिति पाठे एकस्यां पंक्तौ
पार्थस्थे आचान्ते न भोक्तव्यम् । भस्मोदकादिविच्छेदेन विना वर्जयेदिति मृत्येकं संबध्यते ।
तथा गोघ्रातं गवाघ्रातं शकुनेन काकादिना भुक्तमास्वादितं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं शुद्धिपूर्वं
पादेन स्पृष्टं वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह-

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहाअपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालसंस्थितमापि भोज्यम् । गोधूमयवगो-
रसविक्रियाः मण्डकसक्तुक्रिलाटकूर्चिकादयः अस्नेहाअपि चिरकालसंस्थिता भोज्याः ।
यदि विकारान्तरमनापन्नाः । अपूपधानाकरम्भसक्तुपाचकतैलपायसशकानि शुक्तानि
वर्जयेदिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

गौर्या वृषेण संधीयते सा च संधिनी वशां वंध्यां विजानीयाद्दृपाक्रान्ता च संधिनीमिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलामतिक्रम्य दुहते या च वत्सान्तरं संधीयते सापिसंधिनी प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा मृतवत्सा अवत्सा संधिनी च अनिर्दशा च अवत्सा संधि न्यनिर्दशावत्सास्ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहणं संधिनीयमलस्वो रूपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः । स्यन्दिनीयमलसू संधिनीनां चेति । स्रवत्पयस्तनी स्यन्दिनी यमलसूर्यमलप्रसविनी एवमजामहिष्योश्चानिर्दशयोः पयोवर्जयेत् । गोमहिष्यजानामानि- र्दशानामिति वसिष्ठस्मरणात् । पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनि- पेधे तद्विकाराणामनिषेधोयुक्तः । विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधोयुक्तः पयोनिषेधाद् शकृ- न्मूत्रादेरनिषेधः उप्राज्जातमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः तत्प्रभवमैकशफं स्त्री भवं स्त्रैण स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणार्थम् सर्वोसां द्विस्तनीनां क्षीर मभोज्यमजावर्ज्यमिति शङ्खस्मरणात् । अरण्ये भवाआरण्यकास्तदीयमारण्यकं क्षीरं माहि पव्यतिरेकेण । आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विनेति वचनात् । अवैर्जातमाविकं वर्जयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात् । तद्विकारमात्रस्य पयोमू- त्रादेः सर्वदा निषेधः । नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चेति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितं हविः हवनार्थं सिद्धं प्राकृहोमात् । शिशुः सौभा- ज्ञनः लोहितान् वृक्षनिर्यासान् । व्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदनजातान् अलोहितानपि । यथाह मनुः । लोहितान्वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथेति । लोहितग्रहणात् हिड्कपर्परादीनामनिषे- धः । अनुपाकृतमांसानि यज्ञे अहुतस्य पशोर्मांसानि । विड्जानि मनुष्यादिजगंधीजपुरी- पोत्पन्नानि च तन्दुलीयकप्रभृतीनि । कवकानि छत्राकानि वर्जयेदिति । पुरीषस्थाने उत्पन्नानि- ति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिड्भिभान् ।

सारसैकशफान्हंसान्सर्वाश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः । पक्षिणो गृध्रादयः । दात्यूहश्चातकः । शुकः कीरः । चञ्चाप्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः । टिड्भिस्तच्छब्दानुकरि । सारसौ लक्ष्मणः । एकशफा अश्वादयः । हंसाः प्रसिद्धाः । ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः । एतान् क्रव्यादा- दीन् वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राह्वलाकावकविष्किरान् ।

वृथाकृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः क्रीडः । प्लवो जलकुट्टः । चक्राह्वकवाकः । बलाकावकी प्रसिद्धी । नसर्विकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराश्चकोरादय एव गृह्यन्ते । लावकमपूरादीनां भक्षयत्वात् । ग्रामकुट्टस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधात् । एतान्कोयष्ट्यादीन्वर्जयेत् । वृथा देवतागृहेश-
मन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसाऽपूपशङ्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्ध ओदनः । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृतः उत्कीरकाल्यः । पायसं पयसा गृतमन्त्रम् । अपूपः स्नेहपक्वो-
धूमविकारः । शङ्कुली स्नेहपक्वोधूमविकारः । “न पचेदन्नमात्मने” इतिकृसरादीनां
निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलर्विकं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविद्धो ग्रामचटकः । ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयपरत्वात्पुनर्वचनम् ।
काकोलो द्रोणकाकः । कुरर उत्क्रोशः । रज्जुदालको वृक्षकुट्टकः । जालपादाः जालाकारपा-
दाः । अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् । खञ्जरीटः खञ्जनः । जाति-
तो य अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च एतान्कलविद्धादीन्वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासह्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चापाः किकीदिवयः । रक्तपादाः कादम्यप्रभृतयः । सौनं यातस्यानभयं मांसं भक्ष्याणामपि ।
वल्लूरं शुष्कमांसम् । मत्स्या मीनाः । एतांश्चापादीन्वर्जयेत् । चकारात्रालिकाशणकुसुम्भा-
दीन् । नालिकाशणछत्राककुसुम्भालाबुविद्भवान् । कुम्भीकन्दुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्ज-
येदिति । “तथाकालप्रकृष्टानि पुष्पाणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन वि-
वर्जयेत्” । तथा वटप्लुशाश्चत्यकपित्यनीपमातुलिङ्गफलानि वर्जयेदिति स्मरणात् । एतान्सं-
धिनीक्षीरप्रभृतीन्नुक्तान्तात्कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । अकामतस्त्वद्दोरात्रम् । शे
पेषूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शङ्केनोक्तम् । वकबलाकाहंसप्लवचकवाककार-
ण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारसटिट्टिभोलूवकङ्करक्तपादचापभासवाय-
सकोकिलशाडलिकुट्टहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः । पिबेद्दोमूत्रयावकमितितद्दुका
लाभ्यांसं मतिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

✓ पलाण्डुं विद्धराहं च छत्राकं ग्रामकुट्टम् ।

लशुनं मृज्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी।विड्वाराहो ग्रामसूकरः । छत्राकं सर्पच्छत्रम् । ग्रामकुक्षुटः प्रसिद्धः । लशुनं रसोर्न सूक्ष्मभेतकन्दनालम् । गृजनं लशुनानुकारिलोहितसूक्ष्मकन्दम् । एतानि षट् सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । ग्रामकुक्षुटछत्राकयोः पूर्वप्रतिषेधितयोरिहाभिधानं पलाण्डूदिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मतिपूर्वं चिरतराभ्यासे तु । “छत्राकं विड्वाराहं च लशुनं ग्रामकुक्षुटम् । पलाण्डुं गृजनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः” इति मनूक्तम् । अमतिपूर्वाभ्यासे । “अमत्येतानि षट्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” । तृतीयाध्याये वक्ष्यमाणं यतिचान्द्रायणं वार्षाति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्कोक्तं लशुनपलाण्डुगृजनविड्वाराहग्रामकुक्षुटकुम्भकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः विवेदिति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ॥ १७८ ॥

सेधा श्वाविट् । गोधा कृकलासानुकारिणी महती । कच्छपः कूर्मः शल्लकः शल्लकी । शशः प्रसिद्धः । पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये सेधादयो भक्ष्याः । चकारात्त्वङ्गोपि । यथाह गौतमः । पञ्चनखाः शशशल्लकश्वाविट्गोधाखड्गकच्छपा इति । मनुरपि । श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुभैकतोदतइति । यत्पुनर्वसिष्ठेन खड्गे तु विवदन्तइत्यभक्ष्यत्वमुक्तं, तच्छाब्दादन्यत्र । खड्गमांसैर्भेदवत्तमभक्ष्यं पितृकर्मणीति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः । पाठीनश्चन्द्रकारुयः । राजीवः पद्मवर्णः । सह शल्लकैः शुक्त्याकारैर्वर्ततइति सशल्कः । एते च सिंहतुण्डादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः । पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशइति मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शृद्रव्युदासार्थम् । अनर्चितं वृथामांसमित्यारभ्य द्विजातिधर्मानुक्तेदानीं चातुर्वर्ण्यधर्मानाह । मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्यतिरिक्तस्य वा निषिद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं संकल्परूपेण विधिं सामश्रवः प्रभृतयः हे मुनयः शृणुध्वम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

तत्रभक्षणे विधिं दर्शयति-

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान्पितृन्समभ्यर्च्य स्वादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

अत्राभावेन व्याध्यभिभवेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणबाधा भवति तदा मांसं नियमेन भक्षयेत् । सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणविधानात् । तस्मादिह न पुरायुषः स्वः कामी प्रेयादिति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमित्तितो नियमेन भक्षयेत् । अभक्षणे दोषश्रवणात् । यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति मानवः । सप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिमिति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्योग्यस्याग्नीषोमीयादेर्दुतावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्भक्षयेत् । अभक्षणाद्यागादिपित्तैः । द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्रर्थं च यत्साधितं तेन तानभ्यर्च्यावशिष्टं भक्षयन्न दोषभागभवति । एवं भृत्यभरणावशिष्टमपि यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्योद्वाचरत्तयेति मनुस्मरणात् । न दोषभागिति दोषभावमात्रं वदता अतिध्यायत्वेनावशिष्टस्याभ्यनुज्ञामात्रेण प्रोक्षितादिवन्नियम इति दर्शितम् । एवमप्रतिपिद्वानामपि शशादीनां प्राणात्ययादिव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात् । शूद्रस्यापि मांसप्रतिबद्धः सर्वविधिनियेधाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य वृथामांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य
भक्षणे निन्दार्थवादमाह—

वसेत्सनरके घेरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ १८० ॥

अविधिना देवाद्युद्देशमन्तरेण यः पशून्हन्ति स तस्य पशोर्योवन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घेरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते । यथाह मनुः । अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च स्वादकश्चेति घातका इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं प्राप्नोति । विशुद्धाशयत्वात् । यथाह मनुः । यद्धचायते यत्कुरु-
राति यन्नाति यत्र च । तदवाप्नोत्यविघ्नेन यो हिनस्ति न किञ्चनेति । एतच्चानुपद्विकं फलम् । मुख्यं फलमाह । हयमेधफलं तयेति । एतच्च सांत्सरिकसंकल्पस्य । वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न स्वादेद्यन्तयोः पुण्यफलं सममिति मनुस्मरणात् । तथा गृहेऽपि निवसन् ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिवन्माननीयो भवति मांसत्या

गात् । एतच्च न प्रतिपिद्धमांसविषयं नापि प्रोक्षितादिविषयम् । परिशेषादतिथ्याद्यर्चनाव
शिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ १८१ ॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ८.

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुस्तुक्लुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

सौवर्णं सुवर्णकृतं राजतं रजतकृतं अब्जं मुक्ताफलशङ्खशुत्पादि ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियो-
लूखलादि ग्रहादिसाहचर्यात् । ग्रहाः षोडशप्रभृतयः । अश्मा दृपदादिः । शाकं वास्तु-
कादि । रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता । फलमात्रादि । वासो वस्त्रं । विदलं वैणवादि । चर्म
अजादीनाम् विदलचर्मणोर्ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवस्त्रादीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्ष-
णीपात्रप्रभृतीनि । चमसाः होतृचमसादयः । एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टं
स्पर्शमात्रे वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः । चरुश्चरुस्थाली स्तुक्स्तुवौ प्रसिद्धौ । स्नेहानि पात्राणि
प्राशिन्नहरणादीनि । एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुद्ध्यन्ति । निर्लेपं काश्चन
भाण्डमद्विरेव विशुध्यति । अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतमिति मनुस्मरणात् ।
अनुपस्कृतमत्वातपूरितं । सलेषानां तु । तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्म-
नाद्रिमृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति मनुक्तं द्रव्यम् । मृद्रस्मनेरेककार्यत्वाद्विकल्पः ।
आपस्तु समुच्चीयन्ते । काकादिमुखोपधाते तु कृष्णशङ्कुनिमुखावघृष्टं पात्रं निर्लिखेत् ।
श्वापदमुन्नावमृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जीतेति द्रव्यम् । एतच्च मार्जारादन्यत्र । मार्जारश्चैव दर्वी च
मारुतश्च सदा शुचिरिति मनुस्मरणात् ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

स्फयो वज्रः यज्ञांगं । अनः शकटं । शेषं प्रसिद्धं एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजि-
नग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनमात्म्यम् । संहतानिमुक्तशुद्धिद्रव्याणां बहूनां धान्यानां वाससां च ।
वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां राशी-
कृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च स्पृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति । यदा धान्यानि
वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि तत्र चाण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि बहूनि अस्पृष्टानि तत्र स्पृष्टाना-

मुक्तैव शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणात् । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हतीति । यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह मनुः । अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानां समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव । बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालनेन शुद्धिः । पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालनवचननिवृत्त्यर्थात् । इयत्स्पृष्टमियदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् अनेकपुरुषैर्धार्यमाणानां तु धान्यवासः प्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निलेषानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वेदानीं सलेषानां शुद्धिमाह—
तक्षणं दारुशृङ्गास्थानां गोवालैः फलसंभुवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५ ॥

दारुणां मेपमहिषादिशृङ्गानां करिवराहशंखाद्यस्थानां अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम् । उच्छिष्टपृष्ठेहादिभिल्लितानां मृद्गस्मोदकादिभिरनपगतलेषानां । यावन्नपेत्यमेध्यानां गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्स्पृष्टारि वा देयं सर्वसु द्रव्यशुद्धिर्ष्विति सामान्यशुद्धिविधानात् । तक्षणं तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसंभुवां विल्वालाबुनारिकेलीदिकलसंभूतानां गोवालैरुर्ध्वपाण्डुद्धिः । यज्ञपात्राणां लुक् स्नुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भदशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जनं कर्तव्यम् । एतच्च श्रौतमुदाहरणम् । अन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिककर्मसु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुं । यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं दशापवित्रादिमार्जनं संस्कारार्थमिति शेषः ॥ १८५ ॥

इदानीं सलेषानामेष केषांचिल्लेषापकर्षणे विशेषहेतूनाह—

सोखैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।

सथ्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

उत्तरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा लेपापेक्षया । आविकमूर्णामयं कौशिकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालितं शुद्ध्यति । उदकगोमूत्रैरिति । बहुवचनं पश्चादुदकप्रस्थेयम् अंशुपट्टं वल्कलतन्तुकृतम् । सथ्रीफलेः विल्वफलसहितः । कुतपः । पार्वतीयछागरोमनिर्मितकम्बलः । अरिष्टफलसहितः उदकगोमूत्रैः शुद्ध्यतीत्यनुवर्तते । एतच्चाच्छिष्टेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघाते तु प्रोक्षणादि क्षालनासद्वत्त्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरित्युक्तम् । तथा च देवलः । ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणे प्रोक्षणादिभिरित्यभिधायाह । तान्येषामेध्ययुक्तानि क्षालये-

च्छोधनैः स्वकैः । धान्यकल्केस्तु फलजैरसैः क्षारानुगैरपीति क्षौमवेदेव शाणस्य समान-
योगत्वात् । ऊर्णादिग्रहणं तदारब्धतुलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अयं तस्याल्पोपघातेनैव क्षालनं
कार्यम् अमेध्यलेपादन्यत्र । तुलिकांमुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे
किञ्चित्करैः संमार्जेयेन्मुहुः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनिगुञ्जीत कर्मणि । तान्यप्यति-
मलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेदिति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानिकुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि ।
पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य प्राप्त्यर्थम् । न मज्जिष्ठादेः ।
तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनीति ॥ १८६ ॥

सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा ॥ १८७ ॥

गौरसर्पपसहितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमाअतसी तत्सूत्रनिर्मितं क्षौमं शुद्धयति। पुनःपाकेन
मृन्मयं घटादि। एतच्चोच्छिष्टस्नेहलेपे वेदितव्यम् । मद्यमूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाश्लुशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृन्मयमिति स्मरणात् । चाण्डालाद्युपघाते तु त्याग
एव । यथाह पराशरः । चाण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमयापि वा । प्रक्षालनेन शुद्ध्येत
परित्यागान्महीमयमिति । कारवोरजकचैलधावकसूपकाराद्यास्तेषां हस्तः सदा शुचिः ।
शुचित्वं तत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि । तथा च स्मृत्यन्तरे । कारवः
शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति ।
पण्यं पणार्हं विक्रयं यवव्रीह्यादि । अनेकक्रेतुजनकरपरिघट्टितमप्यप्रयतं न भवति । सूत-
कादिनिमित्तेन च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहोभैक्षं तद्ब्रह्मचार्यादिहस्तगतं अनाचान्तस्त्री-
प्रदानादिनाऽशुचिरध्यादिक्रमणादिनापि न दुष्यति । तथा योपिन्मुखं संभोगकाले शुचिः ।
“स्त्रियश्च रतिसंसर्गः” इति स्मरणात् ॥ १८७ ॥

इदानीं भूशुद्धिमाह-

भूशुद्धिर्मार्जनादाहात्कालाद्भोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्ब्रह्मं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुवृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् । दाहस्तृणकाष्ठाद्यैः । कालोयावताकालेन
लेपादिसयो भवति तावान्। गोक्रमणं गवां पादपरिघट्टनं। सिकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं
वा उल्लेखनं तक्षणं स्नानं वा। लेपो गोमयादिभिः। एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा मार्जनं। दिभिरमेध्या-
दुष्टां मलिनाच भूमिः शुद्ध्यति। तथा च देवलः। यत्र प्रसूयते नारी स्त्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चाण्डालाद्युपपितं यत्र यत्र विष्ठादिसंगतिः। एवं कुम्भलभूयिष्ठाभूरमेध्याप्रकीर्तिता। श्वसूकर-
सरोष्ठादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् । अङ्गैरनुपकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेदिति । अमेध्या

दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमेस्त्रैविध्यमभिधाय शुद्धिविभागं दर्शयति । पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमेध्यापि शुद्ध्यति । दुष्टान्विता त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधेति । यत्र मनुष्यादहन्ते यत्र चाण्डालैरधुपितं तयोः पञ्चभिः दहनकालगोकमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते यत्र चात्यन्तं विष्टादिसंगतिः तासां दाहवर्जितैस्तैरेवचतुर्भिः । श्वसूकरखरैश्चिरकालमधुपितायाः गोकमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्रग्रामकुट्टादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारतुषादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र समुच्चीयते । एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्ध्यति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्जनलेपयोः प्रतिदिवसप्राप्त्यर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽग्रे तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्यते ॥ १८९ ॥

गोघ्राते गोनिःश्वासेपहतेऽग्रे अदनीयमाग्रे । तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते केशग्रहणं लोमादिप्राप्त्यर्थम् । कीटाः पिपीलिकादयः । उदकं भस्म मृदा ययासंभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं तद्विषयम् ॥ १८९ ॥

त्रुपुसीसकताभ्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्यतु ॥ १९० ॥

त्रुपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तेषां क्षारोदकेनाम्लोदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्वीतिकापितलोहयोर्ग्रहणम् । एकयेनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् । मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्राप्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृदित्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्या । अतएव मनुना सामान्येनोक्तम् । ताम्रायः कांस्यैरित्यानां त्रुपुणः सीसकस्य च । शौचं ययार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिरिति । यत्तु । भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यतीति तत्ताम्रादेः शौचस्थ परां काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यस्य निषेधाय । यदा तृपघातातिशयस्तदा म्लोदकादीनामावृत्तिः । गवाप्रातानि कांस्यानि शुद्धोच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यन्ति दशभिः सारैः श्वकाकोपहतानि चेति स्मरणत् । शुद्धिः प्लावो द्रव्यस्यात्विति द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्यप्रमाणाधिकस्य श्वकाकाद्युपहतस्य अमेध्यसंसृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावन्निःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः बह्वल्पत्वं च देशाद्यपेक्षया कालाद्यपेक्षयापि वेदितव्यम् । यथाह बोधायनः । देशं कालं तथा त्मानं द्रव्यं द्रव्यं

प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति । कीटाद्युपहतस्य तु उत्पवनम् । यथाह मनुः—द्रवाणां चैवं सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतमिति । उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाद्युपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः । मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धा इति बोधायनस्मरणात् । मधुघृतादेर्वर्णोपसदहस्ताप्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पचनं कार्यम् । यथाह शङ्खः । अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिधारितानां पुनः पचनम् । एवं स्नेहानां स्नेहवद्रसानामिति ॥ १९० ॥

एवं सौवर्णराजतादीनां एतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषामुच्छिष्टस्नेहाद्युपघाते शुद्धिसुक्त्वेदानीं तेषामेवामेध्योपहतानां शुद्धिमाह—
अमेध्याक्तस्य मृत्तौयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्पणात् ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदा शुचि ॥ १९१ ॥

अमेध्याः शरीरजामलावसाशुक्लादयः । वसां शुक्रमसृज्जजामूत्रविदूकणविण्मूत्राः । श्लेष्माशुद्धिकास्वेदोद्वादशैते नृणां मलाः । तथा मानुष्यास्थि शवं विष्टा रेतोमूत्रार्तववसा । स्वेदोऽशुद्धिका श्लेष्ममद्यं चामेध्यमुच्यते इति मनुदेवलादिभिः प्रतिपादिताः । तैर्वसादिभिरुक्तं लिप्तं अमेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्पणेन । आदिग्रहणाद्येपस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः । लेपगन्धापकर्पणैः शौचममेध्यलितस्थिति । सर्वशुद्धिषु च प्रथमं मृत्तौयैरेव लेपगन्धापकर्पणं कार्यम् । अशक्तावन्येन । तदद्भिः पूर्वं मृदा चेति गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वं प्रतिपादयितुम् । समानोपघाताय । मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पात्रेन मृन्मयमित्युपघाते विशेषाभिधानात् । अमेध्यत्वं चैवमेतेषां देहाच्चैव मलाश्चयुता इति वचनाद्देहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् । पुरुषस्य नाभेरूर्ध्वं करव्यतिरिक्ताङ्गनामन्यामेध्यस्पर्शं ज्ञानम् । यथाह देवलः । मानुषास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्टा परस्य ज्ञानमाचरोदिति । तान्येव खानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यतीति । तथा ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते । तत्र ज्ञानमथस्तातुप्रक्षाल्याचम्यं शुद्ध्यतीति । कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोषाद्यत्र शुद्धिसंदेहो भवति तद्वाक्शस्तं शुचि । शुद्धमेतदस्त्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्णिक्तं यत्र प्रतिपादिता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन शुद्धिः । प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा शक्ताकाद्युपहतमुपभुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते तच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः । न तु तद्विरुध्यते । संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः इत्यदृष्टदोषोऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । नैतत्प्रायश्चित्तस्य जग्धि विषयत्वात् दोषाभावस्य चान्योपयोगविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृतिवृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

तथा मांसं श्वचाण्डालकृव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं भूमिस्थमुदकं एकगवीवृत्तिजननसमर्थं चाण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृतिस्थं रूप-
रसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियोग्यं भवति । महीगतमित्यशुद्धभूतस्याशु-
चिन्वनियेधार्थेन त्वान्तरिक्षोदकस्यशुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं नाप्युद्धतस्य । उद्धृताश्चापि शु-
द्धचेन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोपिता आपस्तस्याग्न्याः शुद्धा अपि स्वयमिति
देवलवचनात् । तथा चाण्डालादिकृते तडागादौ न दोषः । अन्यैरपि कृते कूपे सेतो वा-
प्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति शातातपस्मरणात् ।
तथा मांसं श्वचाण्डालकृव्यादादिभिर्निपातितं शुचि आदिग्रहणात्पुल्कसादेरपि ग्रहणम् ।
निपातितमिति ग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रश्मिरग्नीरजश्छायागौरश्चो वसुधानिलः ।

विष्णुपो मक्षिकाः स्पर्शो वत्सः प्रस्रवणे शुचिः ॥ १९३ ॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य । अग्निः प्रसिद्धः । रजः अजादिसंयन्धव्यतिरेकेण ।
तत्र इषकाकोष्ठब्रूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च क्षीयते इति
दोषश्रवणात् । संमार्जनादिकार्यं छाया वृक्षादं । गौः । अश्वः वसुधा भूमिः । अनिलो वायुः ।
विष्णुपोऽवश्यायविन्दवः । मुखजानां वक्ष्यमाणत्वात् मक्षिकाश्च । एते चाण्डालादिस्पृष्टा अपि
स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रस्रवणे ऊधोगतदुग्धापकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बालस्योपल-
क्षणार्थम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् । अविज्ञातं च यत्किंचिन्नित्यं मेध्यमिति
स्थितिरेति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतेः ॥ १९४ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं । न गोः । न नरजा मलाः नरशब्दो लक्षणया देहमभिधत्ते । तज्जा-
मलावसादयो न मेध्याभवन्ति । पन्थानो मार्गाश्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपिरात्रौ सोमांशु-
भिर्मारुतेन च शुध्यन्ति । दिवा सूर्याशुभिर्मारुतेन च ॥ १९४ ॥

मुखजा विष्णुपो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः । श्लेष्मविष्णुपो मेध्यानोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपातिताश्चेदङ्गे । न मुखवि-
ष्णुपच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति गौतमवचनात् । तथापि ये आचमनतोयवि-
न्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु चास्यगतं मुखप्रविष्टं उच्छिष्टं न करोति । द-

न्तसक्तं चाग्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति । अच्युतं दन्तसमम् । तथाच
गौतमः । दन्तक्षिप्तं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके । च्युतेष्वात्माव-
वद्विद्यान्निगरेव तच्छुचिरिति । निगरणंपुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते ।
निगरत्रेवेत्येवकारः चर्वणे त्वाचमंत्रित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणात् । ओष्ठौविलोमकौ स्पृष्ट्वा
वातोविपरिधाय चेति विष्णूक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थम् । य-
थाह शातातपः । ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छि-
द्योभवति द्विजइति ॥ १९५ ॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानभुतस्वप्नभोजनरथ्योपसर्पणवासोविपरिधानेषु कृतेष्वाचान्तः पुनराचामेद्द्वि-
राचामेदित्यर्थः । चकाराद्देदनाध्ययनारम्भात्पानृतोक्त्यादिषु । तथा च वसिष्ठः । सुत्वा
भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वाचाचान्तः पुनराचामेदिति । मनुरपि । सुत्वा क्षुत्वा
च भुक्त्वाच घृष्टित्वोक्तानृतं वचः । पीत्वापोऽध्ययमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्निति ।
भोजने त्वादावपि द्विराचमनम् । भोध्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेदित्यापस्तम्बस्मर-
णात् । स्नानपानयोरौ सक्तम् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेष्वन्ते एव यथोक्तं द्विरा-
चमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रं । कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकं । रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि अन्त्यै-
श्चाण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं
तद्गतगोमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पक्वेष्टकादिभिश्चितानि धवलगृहादीनि चाण्डालादिस्पृष्टानि
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति एतच्च प्रोक्षणं संहतानामित्युक्तप्रोक्षणनिषेधार्थं । तृणकाष्ठपर्णादिम-
यानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

अथ दानप्रकरणम् ९.

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं
तत्प्रशंसामाह-

तपस्तप्त्वासृजद्रव्या ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।

तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तप्त्वा ध्यानं कृत्वा कान्मुख्यान्सृजामीति पूर्वं ब्राह्मणान्
सृष्टवान् । किमर्थम् वेदश्रुतये वेदरक्षणार्थम् । पितृणां देवतानां च तत्पर्यम् । अनुष्ठानो-
पदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्योदत्तमक्षय्यफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः श्रेष्ठाः जात्या कर्मणाच । ब्राह्मणेऽपि श्रुताध्ययनशीलिनः
श्रुताध्ययनसंपन्ना बलकृष्टाः । तेभ्योऽपि क्रियापराः विदितानुष्ठानशीलाः । तेभ्योऽप्यध्यात्मवि-
त्तमाः वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमदियोगेनात्मतत्त्वज्ञाननिरताः श्रेष्ठा इत्यनुपज्जते ॥ १९९ ॥
एवंजातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुखेनैकैकयोगेन पात्रतामभिधा-
याधुना तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वं । नापि केवलेन तपसा शमद-
मादिना । अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया जात्या वा नैव संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि
यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे चोभे विद्यातपसी स्तः च शब्दाद्ब्राह्मणजातिश्च तदेव मन्वा-
दिभिः संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितं । हि यस्मादतः परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति अत्र जातिविद्यानु-
ष्ठानतपःसमुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयइच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिक्मर्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् । अपात्रे
क्षत्रियादौ ब्राह्मणेन च पतितादौ विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रेयाःसंपूर्णफ-
लमिच्छता किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदानेऽपि किमपि तामसं फलम-
स्तीति सूचितम् । यथाह कृष्णद्वैपायनः । अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । अस-
त्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति । अपात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्य-
सन्निधौ पात्रस्यासन्निधाने द्रव्यस्य वा तदुद्देशेन त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पेयव
नापात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम् ।
प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दातुर्निषेधमुक्ता प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥ २०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्नग्राह्यः । यस्माद्विद्याहीनः प्रतिगृह्णन् दाता-
मात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं तत्र विशेषमाह-

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते तु विशेषतः ।

याचितेनादि दातव्यं श्रद्धापूर्तं तु शक्तितः ॥ २०३ ॥

प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वंकुटुम्बाविरोधेन दातव्यम् ।
निमित्तेषु घन्टोपरगादिषु विशेषतोऽधिकं यत्रेन दातव्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूर्तं अन-
सूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम् । याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव
गत्वा आहूय वा यद्दानं तन्महाफलमुक्तम् । तथाच स्मरणम् । गत्वा यद्दीयते दानं तद-
नन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकमिति ॥ २०३ ॥

गवादिकं देयमित्युक्तं तत्र गोदाने विशेषमाह-

हेमशृङ्गी सुरै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी शफेः रौप्यैः राज्ञैः सुरैः संयुता वस्त्रेण च
संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा गौर्ययाशक्ति दक्षिणासहिता दातव्या ॥ २०४ ॥

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान् ।

कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्याः गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति दाता । सा यदि
कपिला तदा न केवलं दातारं तारयति किंतु कुलमपि आसप्तमं सप्तममभिव्याप्य
पित्रादीन्पद् आत्मानं च सप्तमं अप्ययं भूयः शब्दः ॥ २०५ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।

दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि वत्सेनसह वर्तत इति सवत्सा तस्या रोमतुल्यानि वत्सस्य गोश्च
यावन्ति रोमाणि तावत्सख्याकानि युगानि कृतत्रेतादीनि उभयतो मुखीं ददत्स्वर्गमाप्नोति
पूर्वेण विधिना चेत् ॥ २०६ ॥

का पुनरुभयतोमुखी कथं तावत्तद्दानं महाफलमित्यत आह-

यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भाग्निगच्छतो वत्सस्य दौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालं उभयतोमुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सागौः पृथिवीसमाज्ञेया । अतः फलातिशयोक्तः ॥ २०७ ॥

यथाकथंचिदत्वा गां धेनुं वा धेनुमेव वा ।

अरोगामपरिच्छिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथंचिद्वैमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तविधिना धेनुं दाग्धीं अघेनुं वा अवन्ध्यां अरोगां रोगरहितां अपरिच्छिष्टां अत्यन्तादुर्बलां गां दत्वा दाता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्यां सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्यासनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम् । रोगिणां परिचर्या यथाशक्त्यौषधादिदानेन । सुरार्चनं हरिहरहिरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिराराधनम् । पादशौचं द्विजानाम् । समानानामधिकानां च तेषामेवोच्छिष्टस्य संमार्जनं एतान्यनन्तरोक्तं गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपांश्चान्नवस्त्राभस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

भूः फलप्रदा । दीपा देवायतनादिषु । प्रतिश्रयः प्रवासितानामाश्रयः । निवेशनार्थं यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकं । स्वर्णं सुवर्णं धुर्यं भारसहोवलीवर्दः । शेषं प्रसिद्धं एतान् दीपादीन् दत्वा स्वर्गलोके पूज्यते । स्वर्गफलं च भूमिदाना दीनां न फलान्तरव्युदासार्थम् । यत्किञ्चित्कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममन्त्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति । तथा । वारिदस्तुतिमाप्नोति सुप्तमक्षय्यमन्नदः । तिलदश्च प्रजामिष्टां दीपदश्चधुरुत्तमम् । वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद इत्यादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्मलक्षणं च बृहस्पतिना दर्शितम् । सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशदण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्मं दत्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं प्रसिद्धं धान्यानि च शालिगोधूमादीनि अभयं भीतघ्राणं उपानहं छत्रं माल्यं मल्लिकादः । अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि । यानं स्यादि । वृक्षमुपजीव्यमाग्रादिकं । प्रियं यद्यस्य प्रियं धर्मादिकं । शय्यां च दत्वात्यन्तं अतिशयेन सुखी भवति । न च हिरण्या-

दिवद्दस्ते दातुमशक्यत्वाद्ब्रह्मर्दीनामसंभवः भूमिदानादावपि समानत्वात् । स्मृत्यन्तरेपि धर्मदानश्रवणात् । देवतानां गुरुणां च मातापित्रोस्तथैव च पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित् । अपुण्यदाने तदेव वर्धते प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य । यः पापमवलं ज्ञात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मेतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् । समं द्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदातृत्विति स्मरणात् । इह च सर्वत्र देशकालपात्रविशेषा देयविशेषादातृविशेषादाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां तद्वेदेवहीति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तसमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकं अतस्तद्दत्तदध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति अविच्युतं च्युतिर्यया न भवति । आभूतसंपूर्वं ब्रह्मलोकेऽवतिष्ठते इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसंगेऽपवादमाह-

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोकादानशीलानां सतानाप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यद्यत्प्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्समग्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

कुशाः शार्कं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः भ्रष्टा यवाः । क्षितिर्मृत्तिका । शेषं प्रसिद्धं । एतत्कुशादिकं स्वयमुपानीतं न प्रत्याख्येयं चकाराद्ब्रह्मादि । शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानापः पुष्पं मणीन्दधि । मत्स्यान्धानाः पयो मांसं शार्कं चैव न निशुंदत् । तथा । गन्धोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतःप्रतिगृह्णीयान्मध्वान्याभयदक्षिणामिति मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह-

अयाचिताऽऽहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ २१५ ॥

यद्यस्मादयाचितमेतत्कुशाद्याहृतं दुष्कृतकारिणोपि संबन्धि ग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मान्नप्रत्याख्येयम् अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलात्कुलमटन्तीति कुलटाः स्वैरिण्यादिकाः पण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह-

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।

सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवतातिथ्यर्चनादेरावश्यकत्वात्तदर्थमनात्मकारणात् पतिताद्यत्यन्तं कुतिसंतवर्ज्यं सर्वतः प्रतिगृहीयात् । गुरवो मातापित्रादयः । भृत्या भरणीयाः भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥
इति दानधर्मप्रकरणम् ।

अथ श्राद्धप्रकरणम् १०.

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामाऽदनीयस्य तत्स्यानीयस्य वाद्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । तच्च द्विविधं पार्वणमेकोद्दिष्टमिति । तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत्किं यत् तत्पार्वणम् एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं काम्यंचेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितमहरहरमावास्याएकादिषु । अनियतं नियतोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं काम्यं यथा स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु । पुनश्च पञ्चविधं अहरहः श्राद्धं पार्वणं वृद्धि श्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणंचेति । तत्राहरहः श्राद्धं अन्नं पितृमनुष्येभ्यः इत्यादिनां क्तम् । तथा च मनुः । दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वापयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमक्षयामिति ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह-

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विपुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या तस्यामहर्द्वयव्यापिन्यामपराह्नव्यापिनी आह्वा । अपराह्नः पितृणामिति वचनात् । अपराह्नश्च पञ्चधा विभक्ते दिने चतुर्योभागस्त्रिमु । हूतैः । अष्टकाश्चतस्रः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमोऽष्टकाऽद्याश्चलायनोक्ताः-वृद्धिः पुत्रजन्मादि । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । द्रव्यं कृष्णसार-मांसादिकं ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमाणा विपुवद्द्रव्यं मेघतुलयोः सूर्यगमनं । सूर्यसंक्रमः आदित्य-स्य राशेः राश्यन्तरगमनं । अयनविपुवतोः संक्रान्तिवृत्तिद्वेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्र-तिपादनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । गजच्छाया यदेन्दुः पितृदेवत्ये हंसश्चैव को स्थितः । याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तितति परिभाषिता । हस्तिच्छायेति केचित् सेह न

ग्रह्यते कालप्रक्रमात्। ग्रहणं सोमसूर्ययोरुपरागः। यदा च कर्तुः श्राद्धं प्रति रुचिर्भवति तदापि।
चशब्दाद्युगादिप्रभृतयः। एते श्राद्धकालाः। यद्यपि चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादिति ग्रहणे भोजननिषे-
धस्तथापि भोक्तुर्दोषोदातुरभ्युदयः ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

अहरहः श्राद्धव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणसंपत्तिमाह-
अग्न्याः सर्वेषु देवेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थविज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अनन्यमनस्कतयाप्यस्सलित्ताध्ययनक्षमाअग्न्याः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसंपन्नः। वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ ब्रह्मविद्। युवा मध्यमवयस्कः। सर्वस्येदं
विशेषणं। मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थविद। ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गे प्रतं
च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदेकदेशस्तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन
तदधीते इति त्रिमधुः त्रिसुपर्णं ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्-
णिकः। एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणक्रियासंबन्धः ॥ २१९ ॥

स्वस्त्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्च शुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वस्त्रीयोभागिनेयः। ऋत्विगुक्तलक्षणः। जामाता दुहितुर्भर्ता । त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदेकदेशः।
तद्व्रतं च तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी स त्रिणाचिकेतः। अन्यत्रसिद्धं एते च पूर्वोक्ताग्र्यश्रो-
त्रियाद्यभावे वेदितव्यः । एषैव प्रथमः कल्पः प्रदाने हन्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः
सदा सद्भिरगर्हितइत्यभिधाय मनुना स्वस्त्रीयादीनामाभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पश्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठाविहितानुष्ठानतत्पराः तपोनिष्ठास्तप शीलाः । सभ्यावसथ्यौ त्रेताग्र्यश्च यस्य स-
न्ति स पश्चाग्निः पश्चाग्निविद्याध्यायी चाब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । पितृमातृपरास्त-
त्पूजापराः। चकारात् ज्ञाननिष्ठादयः। ब्राह्मणाः न क्षत्रियादयः श्राद्धसंपदः श्राद्धेष्वक्षयफल-
संपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

रोगी महारोगोपसृष्टः । हीनमतिरिक्तं वाङ्मं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । एकनाङ्गा
यः पश्यति स काणः । एतस्मादेवान्धवधिरवृद्धप्रजननसलतिदुश्चर्मप्रभृतयो निरस्ताः ।
पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी ब्रह्मचार्येवस्सलितब्रह्मचर्यः । कुण्ड-
गोलौ परदारेषु जायेते द्वौ मुतौ कुण्डगोलकौ । पत्न्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरी

गोलकइत्येवमुक्तलक्षणकौ । कुनसी संकुचितनखः । द्यावदन्तकः स्वभावात्कुण्डशनः
एते श्राद्धे निन्दिताइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ २२२ ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

वेतनग्रहणेन योऽध्यापयति सभृतकाध्यापकः । वेतनदानेन च योऽधीति सोऽपि । क्लीवो
नपुंसकः । असद्रिः सद्रिर्वा दौषैर्यः कन्यां दूषयति सकन्यादूषी । सताऽसता वा ब्रह्महत्यादिना-
भियुक्तोऽभिशस्तः । मित्रधुक् मित्रद्रोही । परदोषसंकीर्तनशीलः पिशुनः । सोमविक्रयी यज्ञे
सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः परिवेत्ता ज्येष्ठे अकृतदारे अकृताग्निपरिग्रहे वा यः कर्मीयान्
द्वारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्सपरिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः । ययाह मनुः । दाराग्निहो-
त्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजइति । एवं दातृया-
जकावपि । परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकप-
ञ्चमाइति ॥ २२३ ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

विनाकारेण मातापितृगुरुंस्त्यजति स मातापितृगुरुत्यागी । एवं भार्यापुत्रत्याग्यपि ।
वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरागवी-
दितिसमाननिर्देशात् । कुण्डस्यान्नं योऽश्रात्यसौ कुण्डाशी । एवं गोलकस्यापि । यस्तयोन्नम-
श्राप्तिं सकुण्डाशी प्रकीर्तितइतिवचनात् । वृषलानिर्धर्मस्तत्सुतोवृषलात्मजः । परपूर्वा पुनर्भूः
तस्याः पतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारात्कृतवदेवलकम्भृ-
तयः । एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिपिद्धाः अग्न्याः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना श्राद्धयोग्यब्राह्मणप्रति-
पादनेनैव तद्यतिरिक्तानामप्येवमेव सिद्धेऽपि पुनः केषांचिद्द्रोषादीनां प्रतिषेधवचनं उक्तलक्ष-
णब्राह्मणासंभवे प्रतिषेधरहितानां प्राप्त्यर्थम् ॥ २२४ ॥

एवं श्राद्धकालान् ब्राह्मणांश्चोक्त्वाधुना पार्षणप्रयोगमाह-

निमन्त्रयेत् पूर्वद्युर्ब्राह्मणानात्मवाञ् शुचिः ।

तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् श्राद्धे क्षणः क्रियतामिति पूर्वद्युर्निमन्त्रयेत् प्रार्थनया क्षणमभ्युपगम-
येत् । अपरेद्युर्वा । पूर्वद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्यवस्थितं । निमन्त्रयेत् ज्यवरान् सम्यग्वि-
प्रान् ययोदितानिति मनुस्मरणात् । आत्मवान् शास्त्रेणमादादिरहितः सन् दोषवान्भवति ।
यद्वा आरमवान् नियतेन्द्रियंभवेत् । शुचिः प्रयतश्च । तैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्का-
यव्यापारैः संयतैर्नियतैर्भविष्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेपूपवेशयेत् ॥ २२६ ॥

अपराह्णे तूत्तलक्षणे ताद्विमान्त्रितान्ब्राह्मणानाहूयस्वागतवचनेन पूजयित्वा कृतपाद-
धावनानाचान्तान् कृतेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्ये-
नापराह्णे इत्युक्तं तथापि कुतपे प्रारभ्य तदादिपञ्चममुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ।
अहोमूहूर्तो विख्याता दशपञ्च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तोयः सकालः कुतपः स्मृतः ।
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भोविशिष्यते ।
ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते इतिवचनात् ।
तयान्यदपि श्राद्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तम् । मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपाल-
कम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिलागावो दैहित्रश्चाष्टमः स्मृतः । पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य
संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

दैवे आभ्युदयिकं श्राद्धे युग्मान् समान् ब्राह्मणान् उपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति
शक्तिमनतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौ द्वौ मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौद्वौ तिसृणां
वा द्वौ एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौद्वौ त्रयाणां वा द्वौ । एवं मातामहादीनां च वर्ग-
त्रयेऽपि वैश्वदेवं तन्त्रं वा । पित्र्ये पार्वणश्राद्धे अयुग्मान्विपमानुपवेशयेदितिसंबध्यते ।
एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते
देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

अयुग्मान्पित्र्य इति पार्वणश्राद्धाङ्गभूते वैश्वदेवेऽप्ययुग्मप्रसंगे
इदमारभ्यते-

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगैकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

‘द्वौ दैवे’ इति । दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखोपवेशयौ । पित्र्ये अयुग्मानित्यवि-
शेषप्रसंगे विशेषउच्यते । त्रयः पित्र्य इति । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रयः उदङ्मुखोप-
वेशयाः । पश्चान्तरमाह एकैकमेव वा । वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेकमुपवेशयेत् । संभवतो-
यिकल्पः । मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमन्त्रणादि द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगैकै-
कमेवैवेत्येवमतं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं वैश्वदे-
यतन्त्रेण वा कर्तव्यम् । तन्त्रशब्दः समुदायवाचकः इति । यदा तु द्वौवैव ब्राह्मणौ
लब्धौ तदा तु वैश्वदेवे पात्रं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुज्यात् । यथाऽ

वसिष्ठः । 'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च । देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्थेदन्नंतदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे' इति ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवासइत्यृचा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगुणितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैरावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतैत्यनया ऋचा आगच्छन्तु महाभागा इत्यनेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिना सव्येन च प्रदक्षिणं च कार्यम् । अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणमिति पित्र्ये विशेषस्मरणात् ॥ २२९ ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नोदेव्या पयः क्षित्वा यवोसीति यवांस्तथा ॥ २३० ॥

यादिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो विश्वेदेवार्थं ब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्य अनन्तरं तैजसादिभाजने सपवित्रके कुशयुग्मान्तर्हिते शन्नोदेवीरभिष्टयइत्यनयर्चाऽपःक्षित्वा यवोसिधान्यराजोवेत्यादिना मन्त्रेण यवान् ॥ २३० ॥ ततो गन्धपुष्पाणि च क्षित्वानन्तरमर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु यादिव्या आपः पयसंत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं इत्यर्घ्यादकं विनिक्षिपेत् ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथाच्छादनदानं च करशौचार्यमम्बुच ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥

अथ करशौचार्यमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गन्धपुष्पं धूपदीपदानं कुर्यात् । तथाच्छादनदानं च । गन्धादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरगुरुपद्मकान्युपलेपनार्थमिति विष्णुनोक्तम् । पुष्पाणि च । श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकाश्चेतपूयिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकमित्युक्तानि । वर्ज्यानि च उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च । न कण्टकिजं अकण्टकिजमपि शुद्धं सुगन्धि यत्तदद्यात् । न रक्तं रक्तमपि कुङ्कुमं जलजं च दद्यादित्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः । प्राण्यङ्गं सर्वं धूपार्थं न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलं श्रीखण्डागरुदेवदारुसरलादि दद्यादिति । दीपे च विशेषः शङ्खेनोक्तः । घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतेलेन वा पुनः । वसामेदोद्भवं दीपं प्रय

त्वेन विवर्जयेत् । आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदशं दद्यादिति । एतच्च सर्वं वैश्वदे-
वानुष्ठानकाण्डमुदङ्मुखः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः । यथाह वृद्धशातातपः ।
उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात्पार्वणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः
इति ॥ २३१ ॥ २३२ ॥

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा अत्र ततइति वदता
काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां त्रयाणां अयुग्मान्कुशान्द्विगुणमुग्रान् अप्रदक्षिणं
वामतो विष्टारार्थमासनं पृथक्पूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं दद्यात् । अपः प्रदाय द्विगुणमुग्रान्कु-
शान्दत्त्वाऽपःप्रदायित्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्चाद्यन्तयोरुदकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च
प्रतिपदार्थप्रतिपादनार्थं द्रष्टव्यम् । अथ पितॄन् पितामहान् प्रपितामहानावाहयिष्यइति
ब्राह्मणान्पृष्ट्वा आवाहयति तेरेनुज्ञातः उशन्तस्त्वानिधीमहीत्यनया ऋचा पित्रादीनावाह्य
आयन्तुनःपितर इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३३ ॥

अपहता इति तिलान्विकीर्य च समन्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् ॥ २३४ ॥

दत्त्वाध्वं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः ॥ २३५ ॥

यवार्थायवसाध्यानि कार्याणि अवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽध्वं पात्रासाद-
नाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रार्थं विशेषः । तिलानपहतासुरारक्षांसीत्यादिना मन्त्रेण
ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमन्ववकीर्य राजतादिपात्रेषु त्रिष्वयुग्मकुशानिर्मितकूर्चान्तर्हितेषु
शन्नोदेवीरिति मन्त्रेणापः क्षिप्त्वा तिलोसिसोमदैवत्यइत्यादिमन्त्रेण तिलान्पुष्पगन्धानि च
क्षिप्त्वा स्वधार्घ्यं इति ब्राह्मणानां पुरतोऽध्वं पात्राणि स्थापयित्वा यादिव्याइति मन्त्रान्ते
पितरिदंतेऽध्वं पितामहेदंतेऽध्वं प्रपितामहेदंतेऽध्वंमिति ब्राह्मणानां हस्तेष्वध्वं दद्यात् ।
एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम् । एवमध्वं दत्त्वा तेषामध्वार्थां संस्त्रवान्
ब्राह्मणहस्तगलिताघोदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्भं भूमौ निधाय तस्यो-
परि पितृभ्यः स्थानमसीत्यनेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युब्जमधोमुखं कुर्यात् । तस्योपरि
अध्वं पात्रपवित्राणि निदध्यात् । अनन्तरं गन्धपुष्पपदीपाच्छादनानि पितरयंतं गन्धः
पितरिदं ते पुष्पमित्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतपुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥ २३६ ॥

हुतशेषं प्रदद्यात् भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥ २३७ ॥

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृतहुतं घृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेदग्नौ करिष्ये इति । घृतग्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः प्राचीनावीत्याग्निमुपसमाधाय मेषणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् । सोमायपितृभूतेस्वधानमः । अग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइति पिण्डपितृयज्ञकल्पनाग्नौ हुत्वा मेषणमनुग्रहस्य हुतशेषं मृन्मयवर्ज्यं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो रौप्येषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । समाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्र यद्यप्यग्रावित्यविशेषेणोक्तं तथाप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात् पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविनि पार्वणश्राद्धं विहितदक्षिणाग्नेः सन्निधानादक्षिणाग्नौ होमः । कर्म स्मार्तं विवाहाग्रावित्यस्यापवाददर्शनात् । यथाह मार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः । अनाहिताग्निस्त्वौपसदअग्न्यभावे द्विजेऽप्सुवेति । अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादाहिताग्नेरनाहिताग्निरप्यौपासनाग्रावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः । यथाहर्गृह्यकाराः । अन्वष्टक्यं च पूर्वैद्युर्मासि मास्यय पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् । चतुर्व्याद्येषु साग्नीनां वदो होमोविधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्तेस्यादुत्तरेषु चतुर्व्यापि । अस्यार्थः । हेमन्तशिग्ररयोश्चतुर्णामपरपक्षानामष्टमीष्वष्टकाद्विष्टकाविहिताः । तत्र नवम्यां यत्क्रियते तदन्वष्टक्यं सप्तम्यां क्रियमाणं पूर्वैद्युः मासि मासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु यस्यां कस्यांचित्तिथावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितं अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञानन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामनायां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यम् । अभ्युदयेषु पुष्योत्तराद्यादिषु तडागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितम् । अष्टम्यां या अष्टका विहिता । एकोद्विष्टम् । अत्रैकोद्विष्टशब्देन सपिण्डीकरणं लक्षयति । तत्रैकोद्विष्टस्यापि सद्भावात् । न केवलं पार्वणस्य साक्षादेकोद्विष्टे तदभावात् । अथवा गृहभाष्यकारमतेन साक्षादेकोद्विष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावात्साक्षादेकोद्विष्टमेव । एतेषामष्टानामाद्येषु चतुर्षु साग्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्यब्राह्मणहस्ते निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः । न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु स इति वचनात् । एवं काम्याभ्युदयिकाष्टकैकोद्विष्टेषु पाणावेव । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदिति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्रासप्रतिषेधश्च्यते । यथाहर्गृह्यकाराः । अन्नं पाणितले दत्तं पृथगग्रन्थ्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते । यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावोऽन विद्यते इति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

दत्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदंविष्णुरित्यन्ने द्विजाद्भुष्टं निवेशयेत् ॥ २३८ ॥

अन्नमोदनसूपपायसघृतादिकं भाजनेषु दत्त्वा पृथिवीतिपात्रमित्यादिना मन्त्रेण पात्राभि-
मन्त्रणं कृत्वा इदंविष्णुर्विचक्रमे इत्यनया ऋचा अन्ने द्विजाद्भुष्टं निवेशयेत् ।
तत्रच वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षेति । पित्र्ये प्राचीनावीती विष्णो कव्यं रक्षेति ।
विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति वै क्रमादिति मनुस्मरणात् ॥ २३८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति ऋचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥ २३९ ॥

अनन्तरं विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिविष्ट्यमाणं चातृत्तेरिति यषोदकेन देवे निवेद्य
तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुक्तशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिविष्ट्यमाणं चातृत्तेरिति तिलोदकप्रदा-
नेन पित्रे निवेद्य एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेद्यानन्तरमापोशनं दत्त्वा पूर्वोक्ता-
भिर्व्याहृतिभिः सहितां गायत्रीं मधुवाता इति ऋचं मधुमधुमध्विति त्रिवारं जप्त्वा यथासु-
खं जुषध्वमिति ब्रूयात् । संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः । श्राद्धं निवेद्यापो-
शनं जुषमैषोऽय भोजनम् । तथा गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्याहतिपूर्विकाम् । मधुवाता
इति ऋचं मध्वित्येतन्निकं तथेति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः तेऽपि ब्राह्म-
णावाग्यताः मौनिना भुञ्जीरन् ॥ २३९ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आतृत्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ॥ २४० ॥

अन्नं भक्ष्यमोज्यलेहाचोप्यपेयात्मकं पञ्चविधं इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते
हविष्यं श्राद्धहविर्योगं त्रीहिशालियवगोधूममुद्गमापमुन्यन्नकालशाकमहाशल्कैलाशुण्ठी
भरीचाहिङ्गुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसांभरपनसनालिकेरकदलीवदरगव्यपयोदधिघृतपायसमधु
मांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्यमित्यनेनैवायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्र-
तिषिद्धस्य कोद्रवमसूरचणककुलित्यपुलाकनिष्पावराजमापकूडमाण्डवार्ताकवृहतीद्वयोपो
दिकीवंशांकुरपिप्पलीवचाशतपुष्पोपरत्रिङ्गलवणमाहिपचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनानिवृ-
त्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसंभवोऽपि । अत्वरोऽव्ययः । आतृत्तेर्दद्यादिति संघन्यः ।
तुशब्दाद्यथा किञ्चिदुच्छिष्यते तथा दद्यात् । उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् । उच्छे-
षणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्यच । दासवर्गस्य तत्पित्रे भागधेयं ग्रचक्षते इति मनुस्मर-
णात् । तथा आतृत्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं
जपं च सव्याहृतिकामित्युक्तं जपेत् ॥ २४० ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्धूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ २४१ ॥

अनन्तरं सर्वमन्नमादाय तृप्ताः स्येति तान्पृष्ट्वा तृप्ताः स्म इति तैरुक्तः शेषमप्यस्ति किंक्रियतामिति पृष्ट्वा ईष्टेः सहोपभुज्यतामित्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृस्थानब्राह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं येअग्निदग्धा इत्यनया ऋचा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्धूपार्थं सकृत्सकृदपोदद्यात् ॥ २४१ ॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ २४२ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्नीकरणशिष्टचरुक्षेपेण सह सर्वमन्नमुपादायाग्निसन्निधौ पिण्डान्दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्वमुपादाय सतिलं तिलमिश्रं दक्षिणामुखः उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान्दद्यात् ॥ २४२ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥ २४३ ॥

मातामहानामपि विश्वेदेवायाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्म एवमेवकर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्ति ब्रूतेति ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्ते उदकदानं कुर्यात् । तैश्चाक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम् ॥ २४३ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥ २४४ ॥

अनन्तरं ययाशक्तिं हिरण्यरजतादिदक्षिणां दत्त्वा स्वधांवाचयिष्ये इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यः मातामहादिभ्यश्च स्वधोच्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४४ ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्तमिदं जपेत् ॥ २४५ ॥

तै च ब्राह्मणा अस्तुस्वधेति ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना भूमौ उदकं सिञ्चेत् । ततो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूयात् । ब्राह्मणैश्च प्रीयतां विश्वेदेवा इत्युक्तं इदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४५ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तु ॥ २४६ ॥

दातारो हिरण्यादेः नोऽस्माकं कुलेऽभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च वर्धन्तां अध्य-
यनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रपौत्रादिपरम्परया । श्रद्धा च पि-
त्र्यकर्मण्यास्था नोऽस्माकं माव्यगमत् मा गच्छतु । देयं च हिरण्यादि बहु अपर्यन्तं अ-
स्माकं भवत्विति जपेदित्यर्थः ॥ २४६ ॥

- इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ॥ २४७ ॥

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनान्मत्तं जप्त्वा उक्ता च प्रिया वाचः धन्या वयं भवच्चरणयुगलरजः
पवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं शाकाद्यशनक्षेशमविगणय्य भवद्भिरनुगृहीता वयमित्येवंरूपाः ।
प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जयेदित्याह । वाजे वाजेवत-
वाजिनौ न इत्यनया ऋचा पितृपूर्वं प्रापितामहादि विश्वेदेवान्तं दर्भान्वारम्भेण उत्तिष्ठतु
पितर इति प्रीतः सुप्रीतमना विसर्जनं कुर्यात् ॥ २४७ ॥

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ २४८ ॥

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानान्ते संस्रवा ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि निवेशिताः
स्थापिताः तत्पितृपात्रं न्युञ्जं सदुत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतच्चाशीर्मन्त्र-
जपादूर्ध्वं वाजेवाजे इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम् । कृत्वा विसर्जयेदिति क्षामत्ययश्रव-
णात् ॥ २४८ ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ॥ २४९ ॥

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैरास्पतामित्यनुज्ञातः तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिनि-
वृत्तः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत । नियमएवायं न परिसंख्या । मांसे तु
ययारुचीति द्विजकाम्ययेत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं तत्संपन्निनीं रात्रिं भोक्तु-
मिब्राह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दात्पुनर्भोजनादिरहितोऽपि भवेत् । दन्तधा-
वनताम्बूलं स्निग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौषधपरात्राणि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत् । पुनर्भोज-
नमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् । दानं प्रतिग्रहं द्यौमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेदिति वच-
नात् ॥ २४९ ॥

एवं पार्यणं श्राद्धमुच्चेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह-

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्ध्रमिश्रान्पिण्डान्यवेः क्रियाः ॥ २५० ॥

वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृन्यजेत पूजयेत् । तत्र । वि-
शेषमाह । प्रदक्षिणावृत्कइति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः
प्रदक्षिणप्रचारइति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां विशेषणम् । अतश्चावाहनादौ नान्दी-
मुखान्पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखान् पितृमहानित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतत्याह ।
दधिकर्कन्धुमिश्रान् कर्कन्धुर्वदरीफलं दध्ना बदरीफलैश्च मिश्रान् पिण्डान्दत्त्वा यजेतेति
संबध्यते । तिलसाध्याः सर्वाः क्रियायैः कर्तव्याः । अत्र चब्राह्मणसंख्या दर्शितेव यु-
ग्मान्देवे यथाशक्तीति । अत्र प्रदक्षिणावृत्कादिपरिगणनमन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां
विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथाहाश्वलायनः । अथाभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः अमूला-
वर्भाः प्राशुखो यज्ञोपवीतीत्यात्प्रदक्षिणमुपचारोयवैस्तिथार्यो गन्धादिदानं द्विद्विः ऋ-
जुर्दर्मानासने दद्यात् । यवोसिसोमदैवत्योगोसवोदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्याना-
न्दीमुखान्पितृनिर्माह्लोकान्ग्रीणयाहिनः स्वाहेति यवावपनम् । विश्वेदेवाह्दं वोर्घ्यनान्दीमुखाः
पितरह्दं वोर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानम् । पाणौ होमोऽग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा सौमाय-
पितृमतेस्वाहेति मधुवाताऋतायतइति ज्यूचः स्थाने उपास्मैगायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेत्
अक्षन्नमीमदन्तेति पष्टीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान् गोमयेनोपलिप्य प्राचीनाग्रान्दर्भा-
न्संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौद्वौ पिण्डौ दद्यादित्यादि । यद्यपि पितृन्य-
जतेति सामान्येनोक्तं तथापि श्राद्धत्रयं क्रमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः । यथाह शाता-
तपः । मातुः श्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्ध-
त्रयं स्मृतमिति ॥ २५० ॥

एकोद्दिष्टमाह—

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥ २५१ ॥

एकोद्दिष्टं एक उद्दिष्टोपस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टमिति कर्मनामधेयम् । शेषं पूर्वव-
दाचरेदित्युपसंहारात् । पार्वणसकलधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । देवरहितं विश्वेदेवरहितं
एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनाग्नौकरणहोमेन च राहतम् । अपसव्यवत् प्राची-
नावीतब्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तरोक्ताभ्युदयिके यज्ञोपवितित्वं सूचयति ॥ २५१ ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्भूयस्तेऽभिरताः स्म ह ॥ २५२ ॥

किञ्च । यदुक्तं स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव चेति तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठ-
तामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये वाजेवाजइति जपानन्तरं दर्भान्चारम्भेणाभिरम्यता-
मिति ह्येवात् । ते चाभिरताः स्मेति ब्रूयुः । हेति प्रसिद्धम् । शेषं पूर्ववदिति यावत् ।
एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथाह देवलः । पूवाह्ने दैविकं कर्म अपराह्ने तु पेटुकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्बुद्धिनिमित्तकमिति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्येकोद्दिष्टविशेषे
निषेधो दृश्यते । नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युपितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्ताशिष्टं च नभुं
ञ्जीत कदाचनेति । नवश्राद्धं तु दर्शितम् । प्रयमेगहि तृतीयेद्धि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमे-
कादशे चैव तत्र नवश्राद्धमुच्यते ॥ २५२ ॥

सपिण्डीकरणमाह-

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसिञ्चयेत् ॥ २५३ ॥

येसमाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥ २५४ ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्र-
चतुष्टयं वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । अत्र प्रेतपात्रोदकं
किञ्चिदवशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् । येसमानाः समनस इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् ।
शेषं विश्वेदेवावाहनादि विसर्जनान्तं पूर्ववत् पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन
प्रेतस्यानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्येषु त्रिषु पार्वणवत् । एतत्सपि-
ण्डीकरणमन्तरांक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तम् । स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यम् । एवं वदता
पार्वणे मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दं पितुः प्रपितामहाविपर्यं
केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः ।
समनन्तरमृतस्योत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्तर्भावोऽयुक्तः । अतएवाह यमः । यः सपिण्डी-
कृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विविन्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते इति । प्रकर्षेण इतः
प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । प्रेतभ्यण्व निष्पृणीयादिति च प्रयोगदर्शनात् । अपि
च सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेदिति ।
सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यतेः स चानन्तरमृतस्य न संभवति ।
अमावास्यादौ श्राद्धविधानात् । सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे दिनवर्तत इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य
त्रिष्वन्तर्भावे एव घटते । चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यै-
कपिण्डव्यापित्वं सप्तमे निवृत्तिरिति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे
घटते नान्यथा प्रपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपात्रेषु तत्रैतपात्रं प्रसिञ्चयेदिति तदयुक्तम् ।
न ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनम् । अपितु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या
पितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः ।
प्रेतलोकं तु वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णं प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दनेति । पितृत्व-
प्राप्तिश्च यस्यादिश्राद्धदेवतासंन्यः । प्राक्तनेकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या
पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि पांडश । प्रेतत्वं मुस्विर्तस्य

विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रियेत्यादिभर्तृगोत्रविषयं वचनम् । पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुलमित्यादिपितृगोत्रविषयम् । एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिवृत्तेश्च । ब्राह्मादिविवाहेषु ग्रीहियववत् बृहद्रथन्तरसामवत् विकल्पएव । तत्र च येनास्य पितरोयाता येनयाताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुप्यतीति वचनात् वंशपरम्परया तत्समाचरणेन व्यवस्था । एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था नाप्याचारस्तत्रात्मनस्तुष्टिरेव वेति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका । यथा गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानीव वाक्यानि दृश्यन्ते तत्र पितामहादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् । तथा भर्त्रापि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह । अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् । श्वधादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेदिति पत्यासह सपिण्डीकरणं यमआह । पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृतापि हि तैर्नैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैरिति । उशनसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तम् । पितुः पितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुतैः । मातुर्मातामहे तद्वदेवा कार्या सपिण्डता । तथा । पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान्निश्वइत्येवं विविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्वारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहेत्यत्र पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव । ब्राह्मादिविवाहेत्यत्र पुत्रा मातामहे नपितामहा वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तादात्मनस्तुष्टिरेव चेति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं न्युग्विहितम् । अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयार्या च स्येऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह । तत्र पितामहादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात्तैरेव सह । यथाह शातातपः । एकस्मूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नीपतिपितृणां च तस्मादंशेन भागिनीति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव । पत्या पितामहा वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५४ ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ २५५ ॥

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शतयनुसारं प्राग्मुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति यदता सपि-

ण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे प्राप्तेति दर्शितम् । यथाह श्वलायनः । अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वेति । कात्यायनोऽप्याह । ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं भवेत् । त्रिपक्षे वा यदा चार्वाग्वृद्धिरापद्यते तदेति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षादर्शिताः । तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साग्निकेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । साग्निकस्तु यदा कर्ता भेतोवाप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुरिति वचनात् । निरग्निस्तु त्रिपक्षं वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणं तदा षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम् । उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले तानि कर्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् । श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डतामिति । षोडशश्राद्धानि च । द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासि चान्दिकेश्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः । तथा । यस्यापि वत्सरादर्षाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरमिति । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एवैतानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं षोडश श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यमिति सोऽयमपत्कल्पः । यदा त्वापत्कल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् भेतश्राद्धानि करोति तदेकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदान्दिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकरणादर्षाकुर्वन् श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः । अत्र्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सतान्यपीति स्मरणात् । एतच्च भेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकैव कृतेनालम् । न सर्वैः कर्तव्यम् । नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकैर्नैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपीति स्मरणात् । इदं च भेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं असंन्यासिनां पुत्रादिभिर्निषमेन कर्तव्यम् । भेतत्वविमोक्षार्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम् । यथाहोशनाः । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुप्तादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव भेतत्वं नैव जायते इति । पुत्रासंनिधानेन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तनैवाऽऽदशाहान्तं तत्प्रेतकर्म कर्तव्यम् । असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यमभ्यन्त्रकं द्वादशेऽहनि । एवं सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽहनि विष्णुस्मरणात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रस्य नियमैर्नैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५५ ॥

एकोद्दिष्टकालानाह-

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥ २५६ ॥

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सर-
मेव एकोद्दिष्टमेव कर्तव्यम् । आद्यं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृतदिव-
सापरिज्ञाने तच्छ्रवणादिवसे अमावास्यायां वा कार्यम् । अपरिज्ञाते मृतेऽहनि अमावास्या-
यां श्रवणदिवसे वेति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमाससंबन्धिन्याममावास्यायामिति ।
प्रवासदिवसे देयं तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वेति स्मरणात् । मृतेऽहनीत्यत्राहिताग्नेर्विशेषो जातृका-
र्ण्येनोक्तः । ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृतेऽहनेव तद्देव । अधस्तु कारयेद्वाहादाहिताग्नेर्द्विज-
जन्मनइति । तत्र त्रिपक्षादावगम्येतकर्म तद्वाहदिवसादारभ्याहिताग्नेः कार्यम् । त्रिपक्षादूर्ध्वं
यच्छ्राद्धं तन्मरणादिवसे एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं मृताहएव । आद्यमेकादशेऽहनी-
त्याशौचापलक्षणमिति केचित् । शुचिना कर्म कर्तव्यं इति शुद्धेरङ्गत्वात् । अथाशौचा-
पगमइति सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च । तदशु-
क्तम् । एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं च
पृथक्पृथगिति पेठीनसिस्मरणविरोधात् । आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेवमिति शंसवचनविरोधाच्च । सामान्योपक्रमं विष्णु-
वचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते प्रतिसंवत्सरं चैवमिति । प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहनि एको-
द्दिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण । तथाच स्मृत्यन्तरम् । वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु
सत्क्रिया । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेदिति । यमोप्याह । सपिण्डीकर-
णादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः । मातापित्रोः पृथक्कुर्यादेकोद्दिष्टं मृतेऽहनीति । व्यासस्तु
पार्ष्णं प्रतिपेधयति । एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्ष्णं कुरुते नरः । अकृतं तद्विजानीयाद्-
वेच्च पितृघातक इति । जमदग्निस्तु पार्ष्णमाह । आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसेविधिवत्सुतः ।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनीति । शातातपोऽप्याह । सपिण्डीकरणं कृत्वा
कुर्यात्पार्ष्णवत्सदा । प्रतिसंवत्सरं विद्वांश्चागलेयोदितो विधिरित्येवंवचनविप्रतिपत्तौ दाक्षि-
णात्या ह्येवं व्यवस्थामाहुः । औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्ष्णमेव कर्तव्यम् ।
दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमिति जातृकरण्यवचनात् । प्रत्यब्दं पार्ष्णेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यातामिदं कुर्युरेकोद्दिष्टं मुता दशेति तदसत् । न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति अपितु
प्रत्यब्दमिति । संति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धानि अक्षय्यतृतीयामाषीविंशा-
क्षीप्रभृतिपुंजतो न क्षयाहविषयपार्ष्णेनेकोद्दिष्टव्यवस्थापनपालम् । पितुः पराजयवचनमपितुर्ग-
तस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनीति । तदपि व्यवस्थापकं
यस्मादयमर्थः देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्ष्णं कार्यम् । अ-
नेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवेकोद्दिष्टमेवेति । किंच ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव कर्तव्यमौरसेनापीत्युक्तं पेठीनसिना । एकोद्दिष्टं हितकर्त-
व्यमौरसेन मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्ष्णमिति । उदीच्याः पुनरेवं
व्यवस्थापयन्ति । अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे वा मृताहे पार्ष्णमन्यत्र मृताहएकोद्दि-
ष्टमेवाति । अमावास्या क्षयोपस्य प्रतपक्षेऽप्येवा पुनः । पार्ष्णं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदा-
चनेति स्मरणात् । तदपि नाद्रियन्ते गृह्णाः । अनिश्चितमूलं नानेन वचनेन निश्चितमूलान-

बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्याश्रेतपक्षमृताहविषयत्वेनातिसंकोच-
स्यायुक्तत्वात् । सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्रहि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसं-
हारः । यत्र सामान्यविशेषसंबन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रू-
यादित्यनारभ्याधीतस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसंब-
न्धेनार्थवशात् मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन साप्तदशवाक्येन मित्रविन्दाद्यधिकारात्पूर्वसंब-
न्धबोधेनार्थवत्ता मित्रविन्दादिप्रकरणे उपसंहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषयत्वान्नार्थव-
त्तेति अतोऽत्र पार्श्विकैर्कोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । न चैकोद्दि-
ष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यव-
स्या युक्ता । उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
प्रतिसंघत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमैकोद्दिष्टं मृतंऽहनीति । तथा । आपाद्य सह
पिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोःक्षयेऽहनीति । यदपि कैश्चि-
दुच्यते । मातापित्रोः क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यान्निरग्निरेकोद्दिष्टमिति । वपे वपे सुतः कुर्या-
त्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः । पित्रोरनग्निमान्धीर एकोद्दिष्टं मृतंऽहनीति सुमन्तुस्मरणात् ।
तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम् । बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्र्य एव च । तेषां सपि-
ण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति स्मरणात् । तत्रैवं निर्णयः । संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन
पार्वणमेव कर्तव्यम् । एकोद्दिष्टं यतेनास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह । सपिण्डीकरणाभावा-
त्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचेतसः स्मरणात् । अमावास्याक्षयाहे श्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव ।
अमावास्या क्षया यस्य श्रेतपक्षेऽयवा पुनरित्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र
क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्ग्राहियवद्विकल्प एव । तथा वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यव-
स्थितो विकल्पः । असत्याभिष्टिक्तइत्यलमतिप्रसंगेन ॥ २५६ ॥

नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तसर्वश्राद्धशेषमिदमभिधीयते-

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्राक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ २५७ ॥

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं गवे अजाय ब्राह्मणाय वा तदर्थेनै-
पिण्डान्दद्यात् । अग्रावगांधे जले वा प्राक्षिपेत् । किंच । सत्सु विप्रेषु भोजनदेशावस्थि-
तेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नोद्वासयेत् ॥ २५७ ॥

मोज्यविशेषेण फलविशेषमाह-

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।

मात्स्यहारिणकोरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ २५८ ॥

एणरोरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ।

मासवृद्ध्याभितुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥ २५९ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि । यथाह मनुः । तिलैर्व्रीहियैर्वर्मापैराद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति । तदन्नं हविष्यान्नं तेन मांसं पितरस्तृप्यन्ती-
त्यनागतेनान्वयः । पायसेन गव्यपयःसिद्धेन संवत्सरम् । संवत्सरं तु गव्येन पयसा
पायसेन वेति स्मरणात् । मत्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्येदं मत्स्यं हरिणस्तान्नमृगः एणः
कृष्णमृगो ज्ञेयस्ताम्रो हरिणश्च्यतइत्यायुर्वेदस्मरणात् । तस्येदं हारिणकम् । अविः वरभ्रस्त-
त्संबन्धि औरभ्रं शाकुनं भक्ष्यपक्षिसंबन्धि । छागः अजस्तदीयं छागम् । पृषच्चित्रमृगस्त-
न्मांसं पार्यतम् । एणः कृष्णमृगस्तत्पिशितमैणम् । रुरुः शंवरस्तत्प्रभवं रौरवम् । वराहः आर-
प्यसूकरस्तज्जं वाराहम् । शशस्येदं शशम् । एभिर्मसैः पितृभ्यो दत्तेहविष्यान्नेन वै मांसमित्यु-
क्तत्वात्तत्तद्ध्वं यथाक्रमं एकैकमासवृद्ध्या पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

खड्गामिपं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिपं महाशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ॥ २६० ॥

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥ २६१ ॥

किंच । खड्गेण्डकस्तस्य मांसम् । महाशल्को मत्स्यभेदः मधु माक्षिकं मुन्यन्नं सर्वमार-
ण्यं नीवारादि लोहो रक्तच्छागः तदामिपं लोहामिपं महाशाकं कालशाकं वार्ध्रीणसो वृद्धः श्वे-
तच्छागः । त्रिपिबंस्त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसं तु तं प्रादुर्याज्ञिकाः श्राद्धक-
र्मणीति याज्ञिकप्रसिद्धः त्रिपिबः । पिबतः कर्णो जिह्वा च यस्य जलं स्पृशति सः त्रिभिः पि-
बतीति त्रिपिबः तस्य वार्ध्रीणसस्य मांसं यद्ददाति गयास्थश्च यत्किंचिच्छाकादिकमपि गया-
स्यो ददाति च शब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिहत्यां
गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां व्रजेत् । आनन्त्यमश्नुते आनन्त्यफलहेतुत्वं प्राप्नोति आनन्त्यमश्नुते
इति प्रत्येकं संबध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो मघासु क्ताय
यत्किंचिदीयते तत्सर्वमानन्त्यमश्नुतइति गतेन संबन्धः । अत्र यद्यपि मुन्यन्नमांसमध्वादीनि
सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धे योग्यानि दर्शितानि तथापि पुलस्त्योक्ता व्यवस्था आदरणीया ।
मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यदिति ।
अस्यायमर्थः । मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदम् ।
यच्च मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । यत्क्षेत्रमुक्तं तच्छूद्रस्य । एतन्नितयव्यतिरि-
क्तं यदविरोधि यदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्सर्वेषां
समग्रफलदमिति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

तियिविशेषात्फलविशेषमाह-

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ।

द्यूतं कृपिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा ॥ २६२ ॥

ब्राह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

जातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥ २६३ ॥

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां व्रजयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ २६४ ॥

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीं कन्यावेदिनो जामातरः बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः । पशवःक्षुद्राः
अजादयः । सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः द्यूतं द्यूतविजयः । कृषिःकृषिफलं वाणिज्यं वाणिज्य-
लाभः दिशका गवादयः एकशफाभशादयः ब्राह्मवर्चस्विनः पुत्राः वेदाध्ययनतदर्थानु-
ष्ठानजनितं तेजो ब्राह्मवर्चसं तदन्तः । स्वर्णरूप्यं हेमरजतं तद्व्यतिरिक्तं व्रुषसीसादि
कुप्यवम् । जातिश्रेष्ठ्यं जानिपूर्वरूप्यं सर्वकामाः काम्यन्त इति कामाः स्वर्गपुत्रपश्चा-
दयः एतानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु
चतुर्दशीर्व्रजितासु चतुर्दशानु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन शस्त्रहता-
स्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामंकादिष्टविधिना श्राद्धं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादिहता न भव-
न्ति । समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्यैव । एकांदिष्टं मुतः कार्यं चतुर्दश्यां महालयैव इति
स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालयं भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव
श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते । पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामंवेति । अतश्च क्षयाद्वाद्वा शस्त्रह-
तस्यापि यथाप्राप्तमंवे श्राद्धं नच भाद्रपदकृष्णपक्षेष्वप्यं विधिरिति मन्तव्यम् । प्राष्ठपद्याम-
परपक्षे मासि मासि चैवमिति शीनकस्मरणात् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह-

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं वलं तथा ।

पुत्रं श्रेष्ठ्यं सप्तोभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥ २६५ ॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि ।

अरोगित्वं यशोवीतशोकतां परमां गतिम् ॥ २६६ ॥

धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ २६७ ॥

कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामानामुयादिमान् ।

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥ २६८ ॥

कृत्तिकामादिं कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्वर्गादीनायुः-
पर्यन्तान्कामानवाप्नोति यद्यास्तिकः श्रद्धधानश्चैव व्यपेतमदमत्सरो भवति । आस्तिकी
विश्वासवान् । श्रद्धधानः आदरातिशययुक्तः । व्यपेतमदमत्सरः मद्गोर्गवः मत्सरईर्ष्या

ताभ्यां रहितः । स्वर्गं निरतिशयसुखम् । अपत्यं प्रविशेषेण । ओजः आत्मशक्त्यतिशयः
 शौर्यं निर्भयत्वं क्षेत्रं फलवत् बलं शरीरं पुत्रो गुणवान् श्रेष्ठ्यं जातिषु सौभाग्यं जनप्रियता
 समृद्धिर्धनादेः मुख्यता अद्यता शुभं सामान्येन प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताज्ञता वाणिज्यप्र-
 भृतयः वाणिज्यकृषिकुसीदगोरक्षाः अरोगित्वं अनामयं योगित्वं यशः प्रख्यातिः वीतशोः
 कता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः धनं सुवर्णादि वेदा ऋग्वे-
 दादयः भिषक्सिद्धिः औषधफलावाप्तिः कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि गाव-
 प्रसिद्धाः अजाश्च अवयश्च अश्वश्च आयुर्दीर्घजीवनम् ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहा इत्यनेन पितॄणां श्राद्धेन
 नृत्तिर्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन
 स्वर्गनरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपाना-
 दिभिस्तृप्त्यसंभवात् संभवेपि स्वयमात्मनाप्यनी-
 शाः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह-

वसुरुद्रा दितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥ २६९ ॥
 आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
 प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ २७० ॥

न ह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते किंत्वधिष्ठातृ-
 वत्त्वादिदेवतासहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किंतु शरीर-
 विशिष्टा आत्मान् उच्यन्ते । एवमधिष्ठातृदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते ।
 अतश्चाधिष्ठातृदेवता वत्त्वादयः पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्ता-
 दींस्तर्पयन्ति कर्तृश्च पुत्रादीन्फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दौ-
 हदान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमप्यपत्यं तर्पयति दौहदान्नादिप्र-
 दापिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वद्वत्सवो रुद्रा अदितिसुताः आदित्या एव ते पितरः
 पितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्माणि
 संप्रदानभूताः । किंतु मनुष्याणां पितॄन् देवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानश-
 क्त्यतिशययोगेन । किंचन केवलं पितॄन् तर्पयन्ति अपितु श्राद्धकारिभ्यः । आयुः प्रजां धनं
 विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीतानृणां पितामहाः । चकारात्तत्रतत्र
 शास्त्रोक्तमन्यदपि स्वयं प्रीता पितामहा वत्त्वादयः प्रयच्छन्तीति ॥ २६९ ॥ २७० ॥

इति श्राद्धप्रकरणम्

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् ११.

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यभिहितान्यप्यभिधास्यन्ते च तेषां
स्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविघ्नेन भवतीत्यविघ्नार्थं
कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारकज्ञापकहेतूनाह—
विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥ २७१ ॥

विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्राग्भावपरिपालनायो
पस्थितस्य प्रथ्व्यसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । रोगस्यैवोभयविधहेतुपरिज्ञानात् ।
विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्धयर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविघातसि-
द्धये विनियोजितः निमुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा चकाराद्विष्णुना च गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीना-
माधिपत्ये स्वाभ्ये च ॥ २७१ ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतुमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥ २७२ ॥

कापायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठते ॥ २७३ ॥

ब्रजत्रपि तथात्मानं मन्यतेऽनुमतं परैः ।

तेन विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत जानीष्व हे मुनयः
पुनर्मुनीनां प्रत्यक्षमर्थः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जलमत्यर्थमवगा-
हते स्नोतसा हिपते निमज्जति वा मुण्डितशिरसः पुरुषान्पश्यति कापायवाससो रक्तनी-
लादिवस्त्रावरणांश्च क्रव्यादानाम मांसाशिनः पक्षिणोगृध्रादीन्पृगांश्च व्याघ्रादीन् अधि-
रोहति । तथान्त्यजैश्चाण्डालादिभिः गर्दभैः खैरुष्टैः क्रमेलकैः सह परिव्रतस्ति
ष्ठति ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

ब्रजन्गच्छन्नात्मानं परैः शत्रुभिः पृष्टो धावद्भिरनुगतप्रभिभूयमानं आत्मानमन्यते ॥

एवं स्वप्रदर्शनान्पुक्त्वा प्रत्यक्षालिङ्गान्याह—

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः ॥ २७४ ॥

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ।

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥ २७५ ॥

आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।

वणिग्लभं न चाऽऽप्नोति कृपि चाऽपि कृपीवलः ॥ २७६ ॥

विमना विक्षितचित्तः विफलारम्भः विफला आरंभा यस्य सतयोक्तः न कचित्फलमाप्नोति संसीदत्यनिमित्ततः । विना कारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुत-
शौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते । कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नापीप्सितं भर्तारं
अङ्गना गर्भिण्यपत्यं ऋतुमती गर्भे अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः वि-
नयाचारयुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा न लभते इति सर्वत्र संबध्यते । वणिक्
वणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिकयविक्रयादिषु लभं कृपीवलः कर्षकः । तत्रा-
भियुक्तोऽपि कृषिफलं नाप्नोति । एवं यो यया वृत्त्या जीवति स तत्र निष्फलारम्भश्चेत्तनो
पसृष्टो वेदितव्यः ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

एवं कारकज्ञापकहेतूनभिधाय विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म विधातुमाह-

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतं विनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभिषेचनं कर्त-
व्यम् । पुण्ये स्वानुकूललक्षणादियुक्तेऽह्नि दिवसे न रात्रौ विधिपूर्वकं शास्त्रोक्ततिकर्त-
व्यतासहितम् ।

स्नपनविधिमाह-

गौरसर्पपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ॥ २७७ ॥

सर्वोपधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्या द्विजाः शुभाः ॥ २७८ ॥

गौरसर्पपकल्केन सिद्धार्यपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोत्सादितस्योद्गतिताङ्गस्य तथा
सर्वोपधैः म्रियङ्गुनागकंठरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादिभिर्विलिप्ताशिरसो वक्ष्य-
माणं भद्रासनोपविष्टस्य द्विजा ब्राह्मणाः शुभाः श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाकृतयश्च-
त्वारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ह्युपनिवति वाच्याः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमागेण पुण्याहवाचनं
कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्गल्मीकात्संगमाद्गदात् ।

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलुं चाऽप्सु निक्षिपेत् ॥ २७९ ॥

या आहता ह्येकवर्णेऽथतुभिः कलशैर्हदात् ।

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ॥ २८० ॥

विंश । अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसरित्संगमादोप्यहर्देभ्य आहतां पञ्चविधां मृदं-
गोरोचनां गन्धान् चन्दनकुङ्कुमागुरुभृतीन् गुग्गुलुं च तास्यप्सु विनिक्षिपेत् । या आपः

आहताएव वर्णश्चतुर्भिः कुम्भैः शुभैरत्रणास्फुटिताकालकैः हृदादशोप्यात् संगमाद्वा ।
ततश्चाज्जुहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि प्राचीनग्रीवे भद्रं मनोरममासनं
श्रीपर्णीनिर्मितं स्थाप्य ततउक्तोदकमृत्तिकामग्न्यादिसहितांताश्चूदिपल्लवोपशोभितान् नाना-
स्रग्दामवेष्टितकण्ठान् चन्दनचर्चितान् नवाहतवस्त्रविभूषितान् चतसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थाप-
यित्वा शुचौ विलिप्ते स्पण्डिले रचितपञ्चवर्णस्वस्तिके लोहितमानहुर्ह चर्मोत्तरलोम
प्राचीनग्रीवमास्तीर्य तस्योपरि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्द्रासनम् । एत-
स्मिन्नुपविष्टस्य स्वस्तिवाच्याऽद्विजाः ॥ २७९ ॥ २८० ॥

सहस्राक्षं शतधारमृपिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ २८१ ॥

किंच । स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवरूपतिपुत्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेपाभिः कृतम-
ङ्गलं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेदुरुः । सहस्राक्षमनेकश-
क्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमृपिभिर्मन्वादिभिर्द्युदकं पावनं पवित्रं कृतं उत्पादितं तेनोद-
केन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिञ्चामि पावमान्यश्चेता आपत्स्वां
पुनन्तु । तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थितं द्वितीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभि-
षिञ्चेत् ॥ २८१ ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ २८२ ॥

भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणा राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं
सप्तर्षयश्च ददुरिति । ततस्त्वृतीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत् ॥ २८२ ॥

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा ॥ २८३ ॥

ते तव केशेषु दौर्भाग्यं अकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च सप्तर्षे-
मापो देव्यो घ्नन्तु उपशमयन्तु सर्वदा । ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वांतेऽभिषिञ्चेत्
श्चेत् । सर्वमन्त्रैश्चतुर्थमिति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २८३ ॥

स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ।

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य तु ॥ २८४ ॥

उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हिते सार्षपं तैलं उदु-
म्बरवृक्षोद्भवेन हवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८४ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।

कूश्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ २८५ ॥

नामभिर्वलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ।

दद्याच्चतुष्यथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ॥ २८६ ॥

कृताकृतास्तन्दुलांश्च पल्लौदनमेव च ।

मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ॥ २८७ ॥

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ।

मूलकं पूरिकापूपं तथैवोण्डेरकस्रजः ॥ २८८ ॥

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम् ।

एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ २८९ ॥

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

मितसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तेः प्रणवादिभिर्जुहुयादिति गतेन स-
बन्धः । स्वाहाकारयोगाच्चतुर्यो विभक्तिः । अतश्च ॐमितायस्वाहा ॐसंमितायस्वाहा ॐशा-
लायस्वाहा ॐकटङ्कडायस्वाहा ॐकूङ्माण्डायस्वाहा ॐराजपुत्रायस्वाहेति पदं मन्त्राभवन्ति
अनन्तरं लौकिकेऽग्रां स्थालीपाकविधिना चरुं श्रपयित्वा एतैरेव षड्भिमन्त्रैस्तस्मिन्नेवाग्री
हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्राग्निप्रयमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्य-
सैन्यमोन्वितैस्तेभ्यो बलिं दद्यात् । अनन्तरं किं कुर्यादित्याह । कृताकृताद्युपहारद्रव्यजातं
विनायकस्योपाहृत्य सन्निधानातज्जन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा । तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय
धीमहि । तन्नोदन्ती प्रचोदयात् । इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं सुभगायै विद्महे काममालिन्यै
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् । इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत उपहारशेषमास्तीर्ण-
कुशे शूर्पे निधाय चतुष्यथे निदध्यात् । बलिं गृह्णन्त्वमे देवा आदित्यावसवस्तथा । भरु-
तश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगाग्रहाः । असुरा यातुधानाश्च पिशाचैरगमातरः । शाकिन्यो
यक्षवेतालायोगिन्यः पूतनाः शिवाः । जूम्भकाः सिद्धगन्धर्वा मायाविद्याधरानराः । दिक्पा-
लालोकपालाश्च येच विघ्नविनायकाः । जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मा विघ्नं
मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः । सौम्याभवन्तु एताश्च भूतभेदाः सुखावहाः । इत्येतैर्मन्त्रैः
कृताकृताः सकृदवहतास्तन्दुलाः पल्लं तिलपिष्टं तन्मिश्रजोदनः पल्लौदनः मत्स्याः पक्वा-
अपक्वाश्च मांसमेतावदेव च पक्वमपक्वं च पुष्पं चित्रं रक्तपीतादिनानावर्णं चन्दनादिसुगन्धि-
द्रव्यम् । सुरा त्रिविधा गौडी माध्वी पथी च मूलकं मूलकं कन्दकाराभक्ष्यविशेषः पूरिका प्रसिद्धा
अपूपः सैहपको गोधूमविकारः । उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिष्टादिमय्यस्ताः प्रोताः स्रजः दध्य-
न्नं दधिमिश्रमन्नं पायसं गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टं मोदकाः लड्डुकाः अनन्तरं विनायकं
तज्जननीमन्त्र्यामम्बिकां वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

किं कृत्वेत्याह—

दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ २९० ॥

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वोपतिष्ठेदिति गृतेनान्वयः ॥ २९० ॥

उपस्थानमन्त्रमाह—

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥ २९१ ॥

ततः शुक्राम्बरधरः शुक्रमाल्यानुलेपनः ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्ब्रह्मयुग्मं गुरोरपि ॥ २९२ ॥

विनायकोपस्थाने भगवन्नित्यूहः । ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्राम्बरधरः शुक्रमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणान्भोजयेत् । यथाशक्ति गुरवे श्रुताप्ययनवृत्तसंपन्नाय विनायकस्नपनविधिज्ञाय ब्रह्मयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्ति दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च तत्रायं प्रयोगक्रमः चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमुक्तलक्षणां गुरुमंत्रज्ञोभद्रासनरुचिगानन्तरं तस्त्रिभौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं श्रपयित्वा भद्रासनापविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्धपतैलं शिरसि हुत्वा चरुहोमं विधायाभिषेकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्यो बलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्रमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनायकं कम्बिकाभ्यामुपहारं दत्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्पपुष्पाञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुरुपहारशर्पं शूर्पे कृत्वा शिरसा भूमिं गत्वा चत्वरं निदध्यात् । अनन्तरं ब्रह्मयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणभोजनं च दद्यादिति । इति विनायकस्नपनविधिः ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

अस्यैव विनायकस्नपनस्य उक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २९३ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमभिप्रेत्याप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह श्रियं चोत्कृष्टतमामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति । ग्रहांश्चैव विधानत इति ग्रहानादित्यादीन् वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोति ॥ २९३ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन्
स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति
नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दगणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णादि-
निर्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुषी चेति काम्य-
संयोगः ॥ २९४ ॥

इति महागणपतिकल्पः ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् १२.

ग्रहांश्चैव विधानतः कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्त-
मामित्यनेन ग्रहपूजायाः कर्मणामविघ्नेन फलसिद्धिः श्रीश्च
फलमित्युक्तमिदानीं फलान्तराण्याह-

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि ॥ २९५ ॥

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः सस्यादिवृद्धयर्थं
प्रवर्षणं वृष्टिः आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनं पुष्टिरनवद्यशरीरत्वं एताः कामयतइति
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामः एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः । तथाभिचरन्नपि
अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारः तत्कामश्चाग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९५ ॥

ग्रहानाह-

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥ २९६ ॥

एते सूर्यादयो नव ग्रहाः ॥ २९६ ॥

ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं किं कृत्वेत्याह-

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।

राजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥ २९७ ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्यागन्धैर्मण्डलकेषु वा ।

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥ २९८ ॥

गन्धश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।

कर्तव्यामन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥ २९९ ॥

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः । तदलम्बे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे लेख्याः मण्डलकेषु वा । गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णनं लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वमदिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः । यथा पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरयः सप्तश्व द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो भेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ देवदैत्यगुरू तद्गत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्या साक्षसूत्रकमण्डलू ॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रबाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽकेसुतः सदा ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहुः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगतानित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः । स्वाहलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति ॥ एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः । मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ॥ उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु । पूर्वेषु भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके ॥ पश्चिमेन शनिं विद्याद्गुरुं पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थाप्याथ शुक्रतण्डुलैरिति ॥ पूजाविधिमाह । यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णः तद्गर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि बल्यंश्च धूपंश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुदैर्यः चरवश्च प्रतिदेवतं अग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं चतुरश्रचतुरोमुष्टौ निर्वपत्य-मुष्मे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिविधिना कार्याः । अनन्तरं सुसंमिद्धेऽग्निविष्मोधानाद्याधारा-न्तं कर्म कृत्वा आदिप्याद्युद्देशेन यथाक्रमं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्र-कारेण हुत्वा चरवो होतव्याः ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥

मन्त्रानाह-

आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धादिवः ककुत् ।

उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः ॥ ३०० ॥

बृहस्पते अतियदर्यस्तथैवान्नात्परिश्रुतः ।

शन्नो देवीस्तथाकाण्डात्केतुकृण्वग्निमांस्तथा ॥ ३०१ ॥

आकृष्णेन रजसा कर्तमान इत्यादयो नव मन्त्राः यथाक्रममादिप्यादीनां वेदि-तव्याः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥

इदानीं समिध आह-

अर्कः पलाशः खदिर अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ ३०२ ॥

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । ताश्च सप्तौ अभग्राः सत्त्व-प्रदेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०२ ॥

एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव च ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्रा क्षीरेण वा युताः ॥ ३०३ ॥

किंच । आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्या अष्टाविंशतिसंख्या वा ययासंभवं मधुना सर्पिषा दध्रा क्षीरेण वा युता आक्ताः अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०३ ॥

इदानीं भोजनान्याह-

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरपाष्टिकम् ।

दध्यौदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥ ३०४ ॥

दद्याद्ब्रह्मक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं द्विजः ।

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ३०५ ॥

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः पायसं हविष्यं मुन्यन्नादि क्षीरपाष्टिकं क्षीरमिश्रः पाष्टिकौदनः दध्रामिश्रभोदनो दध्यौदनः हविर्घृतौदनः चूर्णं तिलचूर्णमिश्रभोदनः मांसं भक्ष्यमांसमिश्र-ओदनः चित्रौदनः नानावर्णौदनः । एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमोदनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य संमानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

दक्षिणामाह-

धेनुः शंखस्तथानङ्गान्हेम वासो हयः क्रमात् ।

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥ ३०६ ॥

धेनुः दोग्ध्री शंखः प्रसिद्धः अनङ्गान्भारसहो बलीवर्दः हेम सुवर्णं वासः पीतं हयः पाण्डुरः कृष्णा गौः आयसं शस्त्रादि छागः प्रसिद्धः एता धेन्वादयो यथाक्रममादित्याद्युद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः उक्ता मन्वादिभिः । एतच्च संभवे सति । असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव यत्किंचिदेवम् ॥ ३०६ ॥

शान्तिकामनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजयितव्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह-

यस्य यस्य यदा दुःस्थः सं तं यत्नेन पूजयेत् ।

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥ ३०७ ॥

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुष्टोऽष्टमादिस्थानस्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पूजयेत् । यस्मादेषां ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः सन्तो यूयमिष्टप्रापणेनानिष्टानिरसनं च ॥ पूजयिष्यथेति ॥ ३०७ ॥

अविशेषेण द्विजानधिकृत्य शान्तिकपौष्टिकादीनि कर्माण्यनुक्रान्तानितत्राभिषेकयुक्तस्य राज्ञी विशेषेणाधिकार इत्याह—
ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ३०८ ॥

नरेन्द्राणामभिषेक्तक्षत्रियाणां ग्रहाः पूज्यतमाः । अथ चान्येषामपि पूज्या इति गम्यते । उभयत्र कारणमाह । प्राणिनामभ्युदयविनिपाताः ग्रहाधीनाः यस्मात्तदधिकारिभिः पूज्याः । किंच । जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभाववुत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ तत्र यद्येते पूजिताः तदा स्वकालेष्वोत्पत्तिनिरोधौ भवतौ नान्यथा । उत्पत्तिसमये नोत्पादनकाले निरोधश्च जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षेमकारिणां पूज्यतमाग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकाविष्यधिकारः । तथाच गौतमेन । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यमिति राजानमधिकृत्य वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच्च ततश्चेताम्स्वधर्मं स्थापयेदित्यादीन्कांश्चिद्धर्मानुक्तानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रह्वयुस्तान्याद्रियेत् तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते इति शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतुमभिधाय शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषिणः स्तम्भनाभिचारद्विपदृद्धियुक्तानि च शालाग्रौ कुर्यादिति शान्तिकादीनि दर्शितानि ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ।

अथ राजधर्मप्रकरणम् १३.

साधारणान्गृहस्थधर्मानुक्तेदानीं राज्याभिषेकादिशुण्ययुक्तस्य
गृहस्थस्य विशेषधर्मानाह—

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३०९ ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपुरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥ ३१० ॥

स्वरंघ्रगोप्ताऽऽर्क्षीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

गृहपार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उत्साहः महानुत्साहोपस्थासौ महोत्साहः बहुदेयार्थदर्शी स्थूललक्षः परकृतोपकारापकारी न विस्मरतीति कृतज्ञाः तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवकः विनयेन युक्तो विनीतः विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्तस्मार्तकथमकलाप उच्यते । न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेदित्यादिनोक्तः । सत्त्वसंपन्नः संपदावदोर्हर्षविपादरहितः

मातुतः पितृतश्चाभिजनवान्कुलीनः सत्यवाक्सत्यवचनशीलः शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः
 अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बतेऽसावदीर्घसूत्रः
 अधिगतार्थाऽविस्मरणशीलः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽसद्गुणद्वेषी अपरुषः परदोषाकीर्तनः
 धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः न विद्यन्ते व्यसनानि यस्यासौ अव्यसनः । व्यसने
 चाष्टादश । यथाह मनुः । मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तीर्थं त्रितं वृथा-
 घातः कामजो दशकौ गणः । पेशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयाय दूषणम् । वार्तेदण्डजं च
 पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि यथाह । पानमक्षाः स्त्रियश्चैव
 मृगया च घंथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनं चैव
 वाक्पारुष्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदेति । प्राज्ञो गम्भीरार्थविधा-
 रणक्षमः शूरो निर्भयः रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनचतुरः स्वस्वधर्मगोता स्वस्य सप्तसुराज्याङ्गेषु
 यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वस्वधर्मं तस्य गोता प्रच्छादयिता । आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां
 दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां वार्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभू-
 तायां त्रयां ऋग्यजुःसाममध्यां च विनीतः तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः । यथाह मनुः ।
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयां विद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्वद्योर्वार्तारम्भांश्च
 लोकेत इति । नराधिपो राज्याभिषिक्तः स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥

एवमभिषेकयुक्तस्यान्तरङ्गान्धमानं न भिधायेदानीं बहिरङ्गानाह-

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीतः प्राज्ञान्मौलान् स्थिराञ्छुचीन् ।

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः परम् ॥ ३१२ ॥

महोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान्प्राज्ञान् हिताहितविवेककुश-
 लान्मौलान्स्वर्षशपरम्परायातान् । स्थिरान्महत्पि हर्षविषादस्याने विकाररहितान् ।
 शुचीन्धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धान् । ते च सप्ताष्टौ वा कार्याः । यथाह मनुः । मौलाञ्छास्त्र-
 विदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवाः । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत मुपरीक्षितानिति ।
 एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं संधिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत्तमं स्तैर्व्यस्ते-
 श्च । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थविचारकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन
 सह कार्यं विनित्य ततः स्वयं बुद्ध्या कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३१२ ॥

कीदृशं पुरोहितं कुर्यादित्याह-

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोमुदितम् ।

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३१३ ॥

पुरोहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टीयेषु कर्मसु पुरतोहितं दानमानसत्कारैरात्मसंबद्धं कुर्यात् ।
कथं भूतं दैवजं ग्रहेत्याततच्छमनादवेदितारं उदितोदितं विद्याभिजनानुष्ठानादिभि
रुदितैः शास्त्रोक्तैः उदितं समृद्धं दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलं अयवोद्भिरे च शान्त्या-
दिकर्मणि ॥ ३१३ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥ ३१४ ॥

श्रौताग्निहोत्रादिस्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानसिद्धयर्थं ऋत्विजोवृणुयात् । यज्ञांश्च राज-
सूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्वहुदक्षिणानिव कुर्यात् ॥ ३१४ ॥

भोगांश्च दत्त्वा विप्रेभ्यो वसूनि विविधानिच ।

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥ ३१५ ॥

किंच । ब्राह्मणेभ्योभोगान् सुस्तानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् । वसूनि च सुवर्णरूप्य-
भूषप्रभृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि यस्मादपराज्ञां असंयोनयिः शैवयिः यद्ब्राह्मणेभ्यो
दीयते।साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तौ सत्यां राज्ञां दानप्राप्त्यान्यप्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१५ ॥

अस्कन्नमव्ययं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥ ३१६ ॥

किंच । अग्नेः सकाशादग्निसाध्यात् भूरिदक्षिणात् राजसूयादेरपि विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठ-
मिहोच्यते । यत् एतदस्कन्नं क्षरणरहितं अव्ययं पशुहिंसारहितं प्रायश्चित्तैरदूषितं प्राय-
श्चित्तायासरहितम् ॥ ३१६ ॥

वसूनि विप्रेभ्यो दद्यादित्युक्तं कया परिपाट्या दद्यादित्याह-

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्द्धयेन्नीत्यावृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३१७ ॥

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसारं यतेत् । यत्नेन लब्धं तत्परिपालयेत् । स्वयम-
वेक्षया रक्षेत् । पालितं नीत्या वणिक्पयादिकया वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु त्रिविधेषु
धर्मार्थकामपात्रेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ३१७ ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह-

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ३१८ ॥

ययोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा निबन्धं वा एकस्य भाण्डभरकस्येयं
तोयरूपकाः एकस्य पर्णभरस्येयन्ति पर्णानीति वा निबन्धं कृत्वा लेख्यं कारयेत् ।

किमर्थमागामिनः णप्यन्तोयेभद्राः साधवोनृपतयोभूपास्तेषामनेन दत्तमनेन प्रतिगृहीत-
मिति परिज्ञानाय । पार्थिवोभूपातिः । अनेन भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाधिकारो
न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१८ ॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तं कथं कारयेदित्याह-

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनोर्वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥ ३१९ ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरः ॥ ३२० ॥

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे फलके वा आत्मनोर्वंश्यान्प्रापितामहपितामहपितृन् । बहुव-
चनस्यार्थवत्त्वाय वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्यात्मानं चशब्दात्प्रतिग्रहीतार-
म्प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य प्रतिगृह्यतइति प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य
रूपकादिपरीमाणं दीयते इति दानं क्षेत्रादि तस्य छेदः छिद्यते अनेनेति छेदः नद्यावाटी
निवर्तनं तत्परिमाणं च तस्योपवर्णनं अमुकनद्या दक्षिणतोऽयं ग्रामः क्षेत्रं वा पूर्वतोऽमुक-
ग्रामस्यैतावानिवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरीमाणं च लेख्यमेवं आवाटस्य नदीनगरवत्मादिः
संचारित्वेन भूमेर्न्यूनाधिकभावसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थं स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मते मे अमु-
कनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन संपन्नं युक्तं कालेन च द्विविधेन शक-
नृपातीतरूपेण संवत्सररूपेण च कालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नं स्वमुद्रया गरुडवारा-
हादिरूपयोपरि बहिश्चिह्नितं अङ्कितं स्थिरं दृढं शासनं शिष्यन्तोभाविष्यन्तो नृपतयः अनेन
दानान्छेद्योनुपालनमिति शासनं कारयेत् महीपतिर्न भोगपतिः संधिविग्रहादिकारिणा न
येन केनचिद् । संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स
लिखेद्राजशासनमिति स्मरणाद् । दानमात्रेणैव दानफले सिद्धे शासनकारणं भोगाभिवृ-
द्ध्या फलातिशयार्थम् ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥

इदानीं राज्ञोनिवासस्थानमाह-

रम्यं पशव्यमार्जव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ॥ ३२१ ॥

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः । पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धिकरम् । आजी-
व्यमुपजीव्यं कन्दमूलफलपुष्पादिभिः । जाङ्गलं यद्यप्यल्पोदकरुपर्वतो देशो जाङ्गल-
स्तथाप्यत्र सजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते तं देशमावसेत् अधिवसेत् ।
तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत च पञ्चिधम् ।
यथाह मनुः । धन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वास्त्यमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्यावसे-
त्पुरमिति ॥ ३२१ ॥

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलाञ्छुचीन् ।

प्रकुर्यादायकर्मन्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ॥ ३२२ ॥

किञ्च । तत्र तत्र धर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यानधिकारिणः प्रकुर्यान्निपु-
ञ्जीत । यथाहुः । धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानर्थकृत्येषु पण्डितान् । स्त्रीषु क्लीबान्निपुञ्जीत
नीचान्निन्देषु कर्मस्विति । कीदृशान्निष्णातान् अनन्यव्यापारान् । कुशलान् तत्तद्व्या-
पारचतुरान् । शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान् । आयकर्मसु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु व्यय-
कर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु उद्यतान् अनलसान् । चशब्दात्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान् ।
उक्तं च । प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च
योग्यतेति ॥ ३२२ ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वस्तूनि विविधानि चेति सामान्येन स्वस्व-
दानमुक्तं इदानीं नृपाणां विक्रमाजितस्य दाने
फलातिशयमाह-

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥ ३२३ ॥

अस्मादुत्कृष्टतमो धर्मो नृपाणां न विद्यते यद्रणार्जितं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते । यच्च
प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२३ ॥

रणार्जितं देयमित्युक्तं द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि संभव-
तीति न धर्मो नाभ्यर्थइति ततो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत आह-

य आह्वेषु बध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३२४ ॥

ये भूम्याद्यर्थमाह्वेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा बध्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गं यान्ति
योगाभ्यासरता यथा । यद्यकूटैरविषदिग्धादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२४ ॥

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वप्य निवर्तिनाम् ।

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३२५ ॥

किञ्च । स्वबलेषु करितुरगरथपदादिषु भग्नेष्वनिवर्तिनां परबलाभिमुखयायिनां पदानि
क्रतुतुल्यानि अश्वमेधतुल्यानि विपर्यये दोषमाह । विपलायिनां पराङ्मुखानां हतानां राजा
सुकृतमादत्ते ॥ ३२५ ॥

तवाहंवादिनं क्लीवं निर्हेति परसंगतम् ।

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥ ३२६ ॥

अपिच । तवाहमिति यो वदति तं क्लीवं नष्टकं निर्हेति निरायुः । परसंगतमन्येन सह

युद्धयमानं विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणकोयुद्धदर्शी तमपि न हन्यादिति सर्वत्र संव-
न्धः । आदिग्रहणादश्वसारथ्यादीनां ग्रहणम् । यथाह गौतमः । न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्राश्व
सारथ्यानायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्यलवृक्षाकूटदूतगोब्राह्मणवादिभ्य इति
शंखोप्याह । न पानीयं पिबन्तं न भुञ्जानं नावर्माणं नोपानहौ मुञ्चन्तं न सर्वमाणं स्त्रियं
न कोरुणं न वाजिनं न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यादिति ॥ ३२६ ॥

कृतारक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।

व्यवहारांस्ततोदृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥ ३२७ ॥

कृतारक्षः पुरस्मात्पुनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकालं उत्थाय स्वयमेवायव्ययौ
पश्येत् । ततोव्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकालं स्नात्वा कामतो यथाकालं भुञ्जीत ॥ ३२७ ॥

हिरण्यव्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ।

पश्येच्चारांस्ततोदूतान्प्रेषयेन्मंत्रिसंगतः ॥ ३२८ ॥

तदनन्तरं हिरण्यादिकं व्यापृतं हिरण्याद्यानयननियुक्तैरानीतं स्वयमेव निरीक्ष्य भाण्डा-
गारेषु निक्षिपेत् । ततश्चरान् विश्वस्तान्प्रत्यागतान्पश्येत् । ये परराज्ये वृत्तान्तपरिज्ञानाय
परिव्राजकतापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तांश्चरान्दृष्ट्वा कचिन्निवेशयेत् । तदनन्तरं दू-
तांश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव राजानन्तरं प्रति गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधा नि-
सृष्टार्याः संदिष्टार्याः शासनहराश्चेति । तत्र निसृष्टार्याः राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव
कुर्यादित्ये क्षमाः उक्तमात्रं ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्याः । शासनहरास्तु राजलेश्वरा-
रिणः तान्पूर्वप्रेषितानागतान्मन्त्रिसंगतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्ग्रातां माकलय्य पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२८ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ।

वलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

तदनन्तरमपराह स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात् । मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः क-
लाकुशलेः परिहासवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीभिः । भुक्तवान्
विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरं सह । विहृत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेदिति मनुस्मर-
णात् । ततोविशिष्टैर्वैद्यकुसुमविलेपनालङ्कारैरलङ्कृतः हस्त्यश्वरथपदातिवलानि दृष्ट्वा सेनान्या
सेनापतिना सह तद्रक्षणदिदेशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२९ ॥

संध्यासुपास्य शृणुयाच्चारणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ॥ ३३० ॥

ततः सायंकाले संध्यासुपास्य सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कर्याकुलत्वादविस्मर-
णार्थम् । अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचित्स्यने निवेशितास्तेषां चारणां गूढभाषितमन्तर्व-
श्मनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च । संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् ।

रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितमिति । ततो वृत्त्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत । गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीभिरन्तःपुरं सहेति स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्याये पठेत् ॥ ३३० ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येतथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ॥ ३३१ ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारांस्त्वेष्वन्येषु च सादरान् ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ ३३२ ॥

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्दद्याद्वा काञ्चनं महीम् ।

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ॥ ३३३ ॥

तदनन्तरं तूर्यशंखघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुध्येत् । प्रतिबुध्य च शास्त्रविद्विंश्चासिभिः सह एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत् । सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येषु अन्यं नियोजयेत् । यथाह मनुः । एतद्वृत्तं समातिष्ठेदरागः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेषतन्मन्त्रिमुख्ये निवेशयेदिति । अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वात् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान्स्वेषु सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु महीपतिषु प्रेषयेत् तच्चिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातः संध्यामुपास्याग्निहोत्रं कृत्वा पुरोहितत्विगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च ग्रहादिस्थितिं विदित्वा शान्तिकादीनि च पुरोहितानादिश्य वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य गां दोग्ध्रां काञ्चनं महीम् नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च सुधाधवलितादीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वः क्रोधनोऽरिपु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३३४ ॥

किंच । ब्राह्मणेष्वधिक्षिपत्स्वपि क्षमी क्षमावान् । स्निग्धेषु स्नेहवन्सु मित्रादिष्वजिह्व-
अवक्रः । अरिपु क्रोधनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितनिवर्तनेन च पितेव दयावान्स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३४ ॥

प्रजापरिपालनफलमाह-

पुण्यात्पट्टभागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३३५ ॥

यस्मान्न्यायेन शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपुण्यात् षड्भागं
षष्ठं भागमादत्ते यस्माच्च सर्वेभ्योभूम्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपालनमधिकफलम् । तस्मा
त्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन संबन्धः ॥ ३३५ ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजारक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३३६ ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ताः
इन्द्रजालिककितवादयः । सहोबलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसं च महासाहसं
तेन वर्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिकंकुहकवृत्तयः एतैः
पीड्यमानाः बाध्यमानाः प्रजारक्षेत् । कायस्यागणकालेसकाश्च तैः पीड्यमानाः विशेषतो-
रक्षेत् तेषां राजबलभतयाऽतिमायावित्वाच्च ॥ ३३६ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः ।

तस्मात्तु नृपतेरर्थं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३३७ ॥

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किंचित्किल्बिषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पापार्थं
नृपतेर्भवति यस्मादसौ राजां रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान् गृह्णाति ॥ ३३७ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून्समानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ३३८ ॥

उत्कोचजीविनोद्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सदानमानसत्काराश्श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ३३९ ॥

राष्ट्रे राजा अधिकारिषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणेः सम्यक्
ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् समानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान्द्रुष्टचरित्रान्स-
म्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान्द्रव्यरहितान्कृत्वा
स्वराष्ट्रप्रवासयेत् । श्रोत्रियान्दानमानसत्कारैः सहितान्कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे संदेव
वासयेत् ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अन्यायेन नृपोराष्ट्रात्स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सवान्धवः ॥ ३४० ॥

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन द्रव्यमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिराच्छीघ्रमेव
विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीकः बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३४० ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ॥ ३४१ ॥

प्रजानां तस्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भूतो हुताशन इव संतापकारित्वादपुण्य-
राशिर्हुताशनशब्देनोच्यते स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादध्या नाशनोत्वा न निवर्तते
नोपशाम्यति ॥ ३४१ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।

तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ३४२ ॥

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञोऽप्यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन्
आत्मसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मपद्मं च ॥ ३४२ ॥

यस्मिन्देसे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ॥ ३४३ ॥

किंच यदा परदेशो वशमुपागतः तदानस्वदेशाचारादितंकरः कार्यः । यस्मिन्देसे य
आचारः कुलस्थितिव्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपालनीयः । यदि शास्त्रविरुद्धो
न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशापगमनात्प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तम् ।
उपरुध्यादिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसानोदकेन्धन-
मिति ॥ ३४३ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ३४४ ॥

यस्मात्तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्यमित्याद्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुर-
क्षितं कुर्यात् । यथास्य राज्ञः कर्मणां संधिविग्रहादीनामाफलोदयात्फलनिष्पत्तेः प्राग्यावदन्ये
मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४४ ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽन्तरस्तत्परः परः ।

क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ३४५ ॥

किंच । अरिः शत्रुः । मित्रं सुहृद् । उभयविलक्षणमुदासीनश्च । ते च त्रयस्त्रिविधाः स-
हजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति तत्र सहजोऽरिः सापन्नपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमोऽरिः यस्य
पकृतं येन चोपकृतम् । प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागितेयपैतृष्वस्त्रीय-
मातृष्वस्त्रीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम् । प्राकृतमित्रमेकान्तरितदेशा-
धिपतिः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनो प्राकृतोदासीनो द्रव्यन्त-
रितदेशाधिपतिः । अरिश्चतुर्विधः यातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽ
मन्तरभूपतिः । व्यसनी दीनबलविरक्तप्रकृतिर्विदुर्गोमित्रहीनादुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीड-
नीयो मन्तबलहीनः । प्रबलमित्रबलयुक्तः कर्शनीयः । निर्मूलनात्समुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् ।
कर्शनं तु पुनः प्राहुः कौशदण्डापकर्षणादिति । मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति ।

केशवलाहीनं वृंहणीयम् । केशवलाधिकं कर्शनीयम् । अनन्तरस्तत्परः परइति प्राकृत-
तारिमित्रोदासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतोऽसिः तत्परः प्राकृतं मित्रं तस्मात्परः प्राकृत-
उदासीनः शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वाज्जोक्ताः । एतद्राजमण्डलं क्रमशः पूर्वाधिक्रमेण चिन्त्यं
तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यम् ज्ञात्वा च सामादिभिरुपायैर्व्यमाणैरनुसंधेयम् । एवं पुरतः
पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा चेकइति त्रयोदशराजकमिदं राजमण्डलं पद्माकारं पार्ष्णि-
ग्राहाक्रन्दासारादयस्त्वरिमित्रोदासीनिष्वेवान्तर्भवन्ति । संज्ञाभेदमात्रं ग्रन्थान्तरे दर्शित-
मिति योगीश्वरेण न पृथगुक्ताः ॥ ३४५ ॥

सामादिभिरुपक्रमैरित्युक्तं इदानीं तानुपायानाह-

उपायाः साम दानं च भेदोदण्डस्तथैव च ।

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ॥ ३४६ ॥

साम प्रियभाषणं दानं सुवर्णादिः भेदोभेदकरणतस्मान्मन्त्रादीनां परस्परतो वैरस्यो-
त्पादनम् । दण्डउपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिवधपर्यन्तोऽपकारः । एते सामादयः
परिपन्थ्यादिसाधनापायाः । एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुः ।
तेषां च मध्ये दण्डस्त्वगतिकागतिः उपायान्तरसंभवे सति न प्रयोक्तव्यः एतच्च पीडनी-
यकर्शनीयाभिप्रायेण । यातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्डएव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राज-
व्यवहारविषयाः अपितु सकललोकाव्यवहारविषयाः यथा । अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि
तवमोदकात् । यद्दान्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाट्यामि ते इति ॥ ३४६ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनसंश्रयौ ।

द्वेधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

किंच । संधिर्व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः यानं परंप्रति यात्रा आसनमुपेक्षा संश्रयो
बलवदाश्रयणं द्वेधीभावः स्ववलस्य द्विधाकरणं एतान्संधिप्रभृतीन् गुणान् यथावत्
देशकालबलशक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४७ ॥

यदा संस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ।

परश्च हीनआत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ॥ ३४८ ॥

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्वीह्यादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं शत्रुश्च हीने-
बलादिभिः आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः वाहनानि हस्त्यश्वादीनि तानि च पूरुषाश्च
वाहनपूरुषाः हृष्टाः वाहनपूरुषा यस्य स तयोक्तः तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेत् ॥ ३४८ ॥

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिव्यवस्थिता ।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ३४९ ॥

प्राणिनामभ्युदयविनिपातानां दैवायत्तत्वाद्यदि दैवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि
पक्षीभविष्यति । अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति अतोऽव्यर्थं एवायं यात्राप्रयासइ-

त्यत आह । कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा सा न केवलं देवे व्यवस्थिता अपितु पुरुषकारेऽपि । लोके तथादर्शनात् चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिच पुरुषाकाराभावे देवमेव नास्तीत्याह । तत्र देवमिति यतः पूर्वदेहार्जितं पौरुषमेव देवमस्तीति । अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयामिव्यक्तं पौरुषं पूर्वदेहिकं कर्म तस्मात्पुरुषकाराभावे न देवमस्तीति पुरुषकारे यत्रो विधातव्यः ॥ ३४९ ॥

इदानीं मतांतराण्याह-

केचिद्देवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ।

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्ध्यः ॥ ३५० ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं देवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षतइति । केचित्कालात्केचित्पुरुषकारतएवेति । स्वमतमाह । देवादीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्ध्ययोमन्वादयो मन्यन्ते ॥ ३५० ॥

एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह-

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥ ३५१ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५१ ॥

लाभाय परराष्ट्रं मन्तव्यमित्युक्तं लाभश्च त्रिविधः हिरण्यलाभोभू-

लाभोमित्रलाभश्चेति तेषु मित्रलाभोऽस्यायात् ततस्तत्प्राप्त्युपाये

यत्नो विधातव्यः तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याह-

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ॥ ३५२ ॥

यस्मात् हिरण्यभूमित्रलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत यत्र कुर्यात् । सामादिभिः सत्यं च रक्षेत् । समाहितः सावधानः सत्यमूलत्वान्मित्रलाभस्य ॥ ३५२ ॥

इदानीं राज्यांगान्याह ।

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

महोत्साहइत्याद्युक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी अमात्यामान्निपुरोहितादयः जनोब्राह्मणादिप्रजाः दुर्गं धनदुर्गादि कोशः सुवर्णादिघनराशिः दण्डोऽस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणः चतुरङ्गबलं मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि एताः स्वाम्यायाः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥ ३५३ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ।

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥ ३५४ ॥

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चकश्छूतधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिहंसकादिषु नृपो दण्डं पातयेत् प्रयोजयेत् । हियस्माद्धर्मैव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितोऽस्य च दण्ड इति यैगिकी संज्ञा । दण्डोदमनादित्याहुः । तेनादान्तान्दमयेदित्यादिगौतमस्मरणात् ॥ ३५४ ॥

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ॥ ३५५ ॥

सपूर्वोक्तोदण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्यायानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति । कीदृशेन तर्हि शक्य इत्याह । सत्यसंधेनाप्रतारकेण शुचिना जितारिषड्गणेन सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन धीमता नयानयकुशलेन सदण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः ॥ ३५५ ॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ।

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितं इदं सर्वं जगदानन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण प्रयुक्तश्चेज्जगत्प्रकोपयेत् ॥ ३५६ ॥

न केषलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः अपि तु प्रयोक्तुर्दृष्टादृष्टहानिरपीत्याह—
अधर्मदण्डनं स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् ।

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ३५७ ॥

यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः सपापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च विनाशयतीति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतः धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां हेतुर्भवति ॥ ३५७ ॥

अपि भ्राता सुतोऽध्व्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपिवा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मोद्विचलितः स्वकात् ॥ ३५८ ॥

अध्व्योऽर्षार्हभाचार्यादिः श्रेष्ठः प्रसिद्धः एतः भ्रातृसुतादयोऽपि स्वधर्माञ्चलिता दण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्माञ्चलितः अदण्ड्यो नाम राज्ञः कोपि नास्ति । एतच्च मातापित्रादिव्यतिरेकेण । तथाच स्मृत्यन्तरम् । अदण्ड्योमातापितरौ स्नातकपरिव्राजकपुरोहितवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि धर्माधिकारिण इति ॥ ३५८ ॥

यो दण्ड्यान्दण्ड्येद्राजा सम्यग्वध्यांश्च चातयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणेः ॥ ३५९ ॥

किञ्च । यस्तु दण्ड्यान्स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान्सम्पक्वशास्त्रदृष्टेन मार्गेण धिग्धन-
दण्डादिना दण्डयति वध्यान्वधाहान् घातयति तेन राज्ञा भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति
बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । न च फलश्रवणादण्डप्रणयनं कर्म्यमिति मन्तव्यम् ।
अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । यथाह वसिष्ठः । दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं
पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति ॥ ३५९ ॥

दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तं दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तः
रेण न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः

स्वयं कर्तव्यमित्याह-

इति संचिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥ ३६० ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रतुतुल्यं फलं दण्ड्यदण्डने स्वर्गादिनाशं चादण्ड्यदण्डने सम्य-
ग्विचिन्त्य पृथक्पृथक्वर्णादिक्रमेण सभ्यैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः परिवृतः प्रतिदिनं व्यवहारान्वक्ष्य-
माणमार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३६० ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माञ्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥ ३६१ ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनां जातयोर्मूर्धावसिक्तप्रभृतयः श्रेण्यस्तांबूलिकादीनां गणा हेलाबु-
कादीनां जानपदाः कारुकादयः एतान्स्वधर्माञ्चलितान् प्रच्युतान् राजा यथापरार्थं विनीय
दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् । दण्डं दुर्युक्तेषु निपातयेदित्युक्तं सच दण्डोद्विविध-
शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । यथाह नारदः । शारीरस्त्वर्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव
चेति ॥ द्विविधोऽप्यपराधानुसरिणानेकधा भवति । आहस्म । शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थ-
दण्डस्त्वनेकधेति ॥ ३६१ ॥

तत्र कृष्णलमाषसुवर्णपलादिशब्दैरर्थदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदेशं
भिन्नपरिमाणार्था इत्येकरूपापराधेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डो
माभूदिति कृष्णलादिशब्दानां नियतपरिमाणाविषयत्वं

दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह-

जालसूर्य मरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् ॥

तेऽष्टौ लिखा तु तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते ॥ ३६२ ॥

गौरस्तु ते त्रयः पट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

फलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥ ३६३ ॥

जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्गजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादिभिस्त-
स्वदर्शिभिः । ते च त्रसरेणवोऽष्टौ लिङ्गा स्वेदजयूकाण्डम् । तालिङ्गास्तिस्रो राजसर्पपरा-
जिका । ते राजसर्पपास्त्रयोगौरसर्पपः सिद्ध्यर्थः । गौरसर्पपाः पट् यवो मध्यः मध्यमी
न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्पपा-
अपि मध्यमशब्दादेव सर्पपादिशब्दाः न केवलमुन्मानवचनाः किंतु तदुन्मितद्रव्यवच-
ना इति गम्यते । यथा प्रस्थपरिमितायवाः प्रस्थ उच्यते । एवं सर्पपादुन्मितं द्रव्यं सर्पपादिशब्दे-
सर्पपादिशब्दानां च केवलमुन्मानवचनत्वे त्रसरेणुपहृत्योन्मां तु मशक्यत्वात्तद्वारेण कृष्ण-
लादिव्यवहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतममध्यसर्पपा-
द्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे मध्य इति नियम्यते ।
ते मध्यमायवास्त्रय एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः पञ्चैकोमापः । ते मापाः षोडशैकः
सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पलमिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वापि पलं प्रकीर्तितं
नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्वयैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशंशः
कृष्णलो भवति । ते पञ्चभिर्मापः मापैः षोडशभिः सुवर्णः स च व्यावहारिकः पञ्च-
भिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा
तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्वयैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः
कृष्णलो भवति । तस्मिन्पक्षे सुवर्णसार्धं निष्कद्वयं भवति । पलं च दशनिष्कम् । यदा तु
मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशतितमो भागः कृष्णलः सुवर्णश्च-
तुर्निष्कः षोडशनिष्कं पलम् । एवं पञ्चसुवर्णं पलमिति पक्षे विंशतिनिष्कं पलम् ।
एवमन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पल इत्यादि-
लोकव्यवहारानुसारेणैस्मादेव सूत्रादूहनीयम् ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सुवर्णस्योन्मानं प्रतिपाद्येदानीं रजतस्याह-

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ३६४ ॥

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमापो रूप्यसंबन्धी मापः । ते रूप्यमापाः षोडश धरणं
पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम् । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजत इति मनुस्मर-
णात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते । पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको
राजतो निष्को भवति ॥ ३६४ ॥

इदानीं ताम्रस्योन्मानमाह-

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्ष्णिक्स्ताम्रिकः पणः ॥ ३६५ ॥

पलस्य चतुर्दशैः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः कर्षणोन्मितः कार्ष्णिक्ः ताम्रस्य विकार-
स्ताम्रिकः कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञा भवति कार्ष्णिपणसंज्ञकश्च । कार्ष्णिपणस्तु
विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्ष्णिक्ः पण इति मनुवचनात् । पञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमापः पणो-

स्वशास्त्रपरिभाषामाह-

तदर्थं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्थमधमः स्मृतः ॥ ३६६ ॥

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्यति पणसाहस्रः । अशीत्या सह वर्ततइति साशीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितोदण्डः सउत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्थमध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्थं चत्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितोदण्डो-
ध्यमसाहससंज्ञः तस्य चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपणस्यार्थं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो-
दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृतउक्तो गन्वादिभिः । यत्तु पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः
स्मृतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तम इति मनुनोक्तं तत्पक्षान्तरममतिपूर्वा
पराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६६ ॥

दण्डभेदानाह-

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥ ३६७ ॥

धिदण्डोधिक्धिगिति कुत्सर्न वधदण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः धनदण्डोधनापहारा-
त्मकः वधदण्डः शारीराजरोघादिजीवितान्तः एते चतुर्विधादण्डाः व्यस्ताएकैकशः-
समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरोवा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये
उत्तरउत्तरः प्रयोक्तव्यः । यथाह मनुः । धिदण्डं प्रथमं कुर्याद्धानदण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परमिति ॥ ३६७ ॥

दंडव्यवस्थानिमित्तान्याह-

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ३६८ ॥

यथापरार्थं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनमेवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डचेष्टु दण्डादेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात् । तथाबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदा-
वृत्त्यनुसारेण च । अथपिराजानमधिकृत्यार्यं राजधर्मकलापउक्तस्तथापि वर्णान्तरस्यापि
विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृत्यार्यं धर्मेवेदितव्यः । राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो-

भवेन्नृपइत्यत्र पृथङ्नृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वाच्च रक्षणस्य दण्डप्रणयनायत्तत्वा
दिति ॥ ३६८ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य-
कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ सदाचारः प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।
उत्तमोपपदस्येयंशिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि । १ उपोद्धातप्रकरणम् । २ ब्रह्मचारिप्रकरणम् । ३ विवा-
हप्रकरणम् । ४ जातिविवेकप्रकरणम् । ५ गृहस्थधर्मप्रकरणम् । ६ स्नातकप्रकरणम् । ७
भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् । ८ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् । ९ दानधर्मप्रकरणम् । १० श्राद्धप्रकर-
णम् । ११ गणपतिकल्पप्रकरणम् । १२ ग्रहशान्तिप्रकरणम् । १३ राजधर्मप्रकरणम् ।
एवं त्रयोदशप्रकरणानि ॥

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगताविवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः । प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती
पारीषच्चाति श्रवणयोरमृतम् ॥ १ ॥ श्रीरस्तु ॥

सन्तुरामजी सुन्दरमल खेडवाला,

ठि० गोपालवाडी-चंवरई.

अथ व्यवहाराध्यायः ॥

साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १.

अभिप्रेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण संभवति । तद्व्यवहारदर्शनमहरहः कर्तव्यमित्युक्तम् । व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहमिति । सच व्यवहारः-कीदृशः कतिविधः कथंचेतीतिकर्तव्यताकलापोनाभिहितस्तदभिधानाय द्वितीयोऽध्यायआरभ्यते ।

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्ब्रह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारानिति । अन्यविरोधेन स्वात्मसंयन्धितया कथं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति । अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन । नृपइति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः । विद्वद्भिर्वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः । ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषाममाधान्यम् । सहयुक्तेऽप्रधानइति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः । अदण्डचान्दण्डयन् राजा दण्डचांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदामोति नरकं चाधिगच्छतीति । कथं धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् प्रयगुपादानम् । यथा च वक्ष्यति । निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्रेन संरक्ष्यो धर्मो राजकुलश्च यइति । क्रोधलोभविवर्जितइति । धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जितइति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः लोभोलिप्सातिशयः ॥ १ ॥

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

किंय श्रुतेन भीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन च वेदाध्ययनेन संपन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः । रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरागादिरहिताः । एवंभूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथादानमानसत्कारैः राजा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणो एव ॥

१ अत्रचविशेषयुक्तएवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोद्दिश्यस्तेन नेतरे इत्यर्थः पर्य्यवसितः ।

यथाह कात्यायनः । स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलिर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैर्यशास्त्रविशारदैरिति । ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् । यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रविदविदस्त्रय इति मनुस्मरणाच्च ॥ बृहस्पतिस्तु । सप्तपञ्चत्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सायज्ञ सदृशी सभेति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च ॥ तथाच कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदोर्दिशितः । सप्राद्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तम् । नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजाऽन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन । अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृप इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोऽनिवारणे ॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन्ब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिपीति मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकाराद्भोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् । यथाह कात्यायनः । कुलशीलवयो वृत्तचित्तवद्विरमत्सरैः । वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितमिति ॥ २ ॥

व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं तत्रानुकल्पमाह-

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित् सर्वान्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान्वेति विचारयतीति ससर्वधर्मविद्ब्राह्मणो न क्षत्रियाद्विर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने हं च कात्यायनेनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात् । यथाह द्रष्टुं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थितम् । परत्र भीरुं धर्मिष्ठमयुक्तं क्रोधवर्जितमिति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुज्यते न शूद्रम् । यथाह कात्यायनः । ब्राह्मणो यत्र न स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेदितिनारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राद्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमदिति ॥ प्राद्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः । राजाचारचक्षुषा परसेन्यं पश्यतीति वक्तव्यं चेयं योगिकी संज्ञा । अर्थप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राद् तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राद् चासौ विवाकश्चेति प्राद्विवाकः ।

॥ अवयवमात्रशक्तिकं योगिकं सा यस्यास्तीति तथा ।

उक्तं च । विवादानुगतं पृष्ठा ससम्भ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयन्ति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति ॥ ३ ॥

प्राड्विवाकादयः सम्भ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागालोभाद्व्याप्रापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सम्भ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

अपि च । पूर्वोक्ताः सम्भ्यारजसोनिरद्धशत्वेन तदभिभूतारागास्त्रेहतिशयालोभाद्विप्रातिशयाद्रयात्संज्ञासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगे कैकशोविवादात् विवादपराजयनिमित्ताहमाद्विगुणं दमं दण्ड्याः । (न पुनर्विवादास्पदीभूताह्व्यात् । तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसंगः । रागालोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमोनाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थम् ॥) न च राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यमिति गौतमवचनात् । न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् ॥ यत्तु पद्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यश्चावध्यश्चादण्यश्चावहिः कार्यश्चापरिवाद्यश्च परिहार्यश्चेति तदपि स एष बहुश्रुतो भवति । लोकवेदवेदाङ्गवित् वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः पदसु वासमयाचारिकेष्वभिनिनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणार्थपितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैरार्थपितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चेद्यदि तदवेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तस्वाभियोगश्चेति ॥ यथाह नारदः । अभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति ॥ होढा लोत्त्रं लिङ्गमिति शब्दः । तेन दर्शनं साक्षाद्दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः । प्रतिपेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न भयच्छति । सेनादिकं ममायमपहरतीति वा ॥ उक्तं च कात्यायनेन । न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति य इति । स पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते ॥ यथाह मनुः । (अ. ८ श्लो. २, ५, ६, ७) तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्पानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यातिक्रमः । क्रयविक्रयस्तुल्यौ विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंभ्यां वि-

भागश्चसूतमाह्वय एवच । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्वहुत्वं गतानि । यथाह नारदः । एषामिव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं भवेत् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इति । आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति ॥ यथाह मनुः । नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा वाप्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्यं कथञ्चनति ॥ परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनरेकस्य बहुभिःसार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहृतइति नारदवचनंतद्विन्नसाध्यविषयम् । आवेदयति राज्ञे इत्यनमेव राज्ञा पृष्टो विनीतवेपआवेदयेत् । आवेदितंच युक्तं चेन्मुद्रादिना प्रत्यर्थ्याह्वानमकल्पादीनां चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ यथा । काले कार्यार्थिनं पृच्छेद्गुणन्तं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्गृहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्टः सयद्ब्रूयात्स सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पूरुषं वा समादिशेत् ॥ अकल्पशालस्यविरविषमस्यक्रियाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसनिवृषकार्योत्सवाकुलान् ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तान्भृत्यानाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ॥ सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥ निष्कुला याश्चपतितास्तासामाह्वानमिष्यते । कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबले ॥ अकल्पादीनिपि शनैर्यानेराह्वानयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येषुपि स्युर्वेने प्रज्जितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन्निति ॥ आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धेव नारदेनोक्ता । वक्तव्येऽर्थे हातिष्ठन्तमुक्रामन्तं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ स्यानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विह्वलयेत् ॥ आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते । सविनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धादण्डभागभवेत् ॥ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुक्रामन्नापराधम् । यात् ॥ निर्वेष्टुकाग्रो रोगाग्रो धियशुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तस्यान्येन राजकार्येऽद्यतस्तस्यागवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विप्रहे इति ॥ आसेधोराजाज्ञयाऽवरोधः अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयिष्यन्ति नचते परार्थवादिनः । यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्निति नारदवचनात् ॥ ५ ॥

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किं कुर्यादित्यत आह-

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्थ्यतइत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तत्पतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं

लेखनीयम् । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा । न पुनरन्यथा । अन्यथा-
वादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः
प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत इति । आवेदनकालं एवार्थिवचनस्य लिखितत्वात्पुन-
र्लेखनमनर्थकमिरयत आह समाप्तासत्त्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना अर्थिप्रत्यर्थि-
नाम् ब्राह्मणजात्यादिचिह्नितम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि
गृह्यन्ते ॥ यथोक्तम् । अर्थवद्भर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्था
नुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशका-
लाविरोधि च ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोरेवेलादेशप्रदेशकत्वं । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याका-
रवयोपुतम् ॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिर-
ङ्कितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञि तद्वापेत्यभिधीयते
इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्षइति नार्थान्तरम् । आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः
समामासादिविशिष्टं लिख्यतइति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोप-
युज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहकृतेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते । आधौ प्रतिग्रहे कृति पूर्वा तु
बलवत्तरेति वचनात् । अर्थव्यवहारेऽपि एकास्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद्व्ययं यतो येन
गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्व्ययं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं आच्यमानो
यदि हृयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति । वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्यु-
पयुज्यते । एवंमासाद्यापि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्यावरेष्वेवोपयुज्यन्ते । देशश्चैव
तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृपैतामहं चैव पूर्व-
राजानुकीर्तनम् । स्यावरेषु विवादेषु देशेतानि निवेशयेदिति स्मरणात् । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं
वाराणस्यादि । संनिवेशस्तत्रैव पूर्वापरदिविभागपरिच्छिन्नः सम्पत्तिविशेषो गृहक्षेत्रादिः जातिर-
र्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः । संज्ञा च देवदत्तादिः । अधिवासः समीपदेशे निवासीजनः प्रमाणं
निवर्तनादि भूपरिमाणम् । क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं क्रमुकक्षेत्रम् । कृष्णभूमिः पाण्डुभूमिः इति ।
पितुः पितामहस्य च नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समामासा-
दीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावद्व्ययमिति तात्पर्यार्थः । एवं पक्षलक्षणे
स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण पृथक्प-
क्षाभासावृत्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः [अप्रसिद्धादेः साध्ययितुमशक्यत्वादनिराकरणम्]
अप्रसिद्धं निरावार्धं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् । अप्र-
सिद्धं मदीयं शशविपाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निरावार्धमस्मद्गृहीतपक्षकाशेनायं
स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थमभिधेयरहितं कचटतपजहदगवेत्यादि । निष्प्रयोजनं य-
थार्थं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीतइत्यादि । असाध्यं यथाहं देवदत्तेन सभूभङ्गमुप-
हसितइत्यादि । एतत्साधनार्थभावादसाध्यम् । अल्पकालत्वान्न साक्षिसंभवो लिखितं दूरतो-
ल्पत्वान्न दिव्यमिति । विरुद्धं यथाहं मूकेन शत इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा [एतेषां

स्वभावेनैव निराकरणमिति न निरोक्रियते । तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानं तद-
प्यनेकपदसंकीर्णस्य निराकरणं न क्रियते] राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृद् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥ अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिता इति ॥ यत्त्वेनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध-
तीति तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्ण इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूप-
कादि वाऽपहृतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसंकेरे पक्षाभास इति चेत्तदपि ना-
मदीया रूपका अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । मदीयं क्षेत्रमय-
मपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव । किंतु क्रियाभिदात्कमेण व्यवहारो न युगपदित्ये-
तावत् ॥ यथाह कात्यायनः । बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारो सुनिश्चितम् । कामं तदपि
गृहीयाद्राजा तत्स्वबुभुत्सयेति । यस्मादनैकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिद्धयतीति
तस्यार्थः । अर्थिग्रहणात्पुत्रपौत्रादिग्रहणं तेषामिकार्यत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव
तदेकार्यत्वाक्षेपात् ॥ अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिग्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विव-
दते तयोर्जयपराजयाविति स्मरणात् । नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनेरेव । एतच्च
भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्वारेण विशोधितं प्रश्नात्पत्रे निवेशयेत् ।
पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राडिषाकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमि-
ति कारंयायनस्मरणात् । शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः परमनवस्थाप्रसंगात् ।
अतएव नारदोक्तम् । शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण
निवृत्तं शोधनं भवेदिति पूर्वपक्षमंशोधामित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाहोभा-
दित्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह-

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

श्रुतो भाषायोऽयं प्रत्यर्थिनासी श्रुतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीत्युत्तरं लेख्यं
लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणं तदु-
च्यते । यथाह । पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्ये-
तदुत्तरं तद्विदो विदुरिति । पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यं
न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं सन्देहरहितम् । अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्या-
गम्यं अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभा-
षाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् । तच्च चतुर्विधम् । संप्रतिपत्ति-
मिथ्या प्रत्यवस्कन्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः । सत्यं मिथ्योत्तरं
षेव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति । तत्र

सत्योत्तरं यथा । रूपकशतं ग्रहं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । यथाह । साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहतेति । मिथ्योत्तरं तु नाहं धारयामीति । तथा च कात्यायनः । अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपहवम् । मिथ्या तच्च विजानीयादुत्तरं व्यवहारतइति । तत्र मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् । मिथ्येतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः । अजातश्चास्मि तत्कालइति मिथ्याचतुर्विधमिति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रति ग्रहेण लब्धमिति वा । यथाह नारदः । अर्थिना लिखितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति । प्राङ्न्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्तएवं श्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चार्थं व्यवहारमाणेन पराजितइति ॥ उक्तं च कात्यायनेन । आचारेणावसत्रोऽपि पुनर्लैख्यते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु सङ्गच्छते इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणराहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् । स्पष्टीकृतं च स्यूत्यन्तरं । संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमीतभूति च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा भवोत्तरं भवेत् । यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तयाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति । तत्र संदिग्धम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माशतंवेति प्रकृतादन्यत् । ययासुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगं पञ्च धारयामीति । अतिभूति सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति । व्यस्तपदं ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यया सुवर्णशताभियोगे अनेनाहं ताडितइति अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यया मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यया सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्यनिना प्राङ्निवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयामीति सूचयतीति निगूढार्थम् । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम् । यया सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं दुःस्थिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम् । अदेशभाषाभिधानेन वा । यया सुवर्णशतविषये पितृऋणाभियोगे गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारं न्यायविरुद्धम् । यया सुवर्णशतमनेन गृह्या गृहीतं गृह्णिव दत्ता न मूलमित्यभियोगेन सत्यं गृहीतं दत्तानामूलं गृहीतमिति उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सकरां निरस्तः । यथाह कात्यायनः । पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् मिथ्यार्थैकदेशे च संकरात्तदुत्तरमिति अनुत्तरत्वे च कारणं तेनेवाक्तमानं चेकस्मिन्विषादे तु क्रिया स्याद्वादिर्नार्द्रयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चेकत्र क्रियादयमिति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिषादिनीति स्मरणम् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । यया सुवर्णरूपकशतं पानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदर्शनं चेति ।

कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयम् प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी-
निर्दिशेत्क्रियामिति। यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमाग्रेण पराजितइति। अत्र
प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोक्तौ तु साक्षिलेख्या
दिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् । यथानेन न सुवर्ण
रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूप-
कशतं न गृहीतं वस्त्राविषये तु पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं चतुःसंकरेऽपि ।
एतेषां चानुत्तरत्वं योगपद्येन तस्यांशस्य तेन तेन विना सिद्धेः क्रमे-
णोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति । यत्र गुण-
रुभयोः संकरः तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तनीयः ।
पश्चादल्पविषयोत्तरापादानेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र संप्रतिपत्तः उत्तरान्तरस्य
च संकरस्तत्रोत्तरान्तरो पादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् ।
यथा हारीतेन । मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चैतुभे । सत्यं चापि सहान्वेन
तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्तोक्तम् । यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा । संकीर्णं भवतीति शेषः । शेषोपक्षया ऐच्छिकः
क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथा अनने सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियो-
गे सत्यं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति ।
अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वाद् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।
पश्चादल्पविषयोव्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योज-
नीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि वस्त्राणि तु न
गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजितइति चोत्तरं संप्रतिपत्तेर्भूतिविषय-
त्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्या-
कारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् । यथा । शृङ्गग्राहिकतया कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया
अमुकस्मिन्काले नष्टा अद्यास्य गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्येतत् एतन्प्रदर्शितकालात्पूर्वं
मेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता वेति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरं
नापि मिथ्येव । कारणोपन्यासात् । नापि कारणम् । एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् तस्मा-
त्तत्कारणं मिथ्योत्तरमिदम् अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया । कारणे प्रतिवादिनीति वच-
नात् । ननु मिथ्याक्रिया पूर्ववाद्इति पूर्ववादेनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्य शुद्ध-
मिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति ।
नेतव । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासदृशरूपत्वात् । शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् ।
प्रतिद्वकारणोत्तरं प्रतिज्ञातार्थकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् । यथा । सत्यं
रूपकशतं गृहीतं न पारयामि प्रतिदत्तत्वादिति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थकदेश-
स्याभ्युपगमोनास्तीति विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं

कारणमुत्तरमिति । यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम् । यथा । रूपकशतं धारय-
तीत्यभिधेये मिथ्येतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितइति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया । प्राङ्न्या-
यकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति वचनात् । शुद्धस्याप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्व-
प्रसंगात् संप्रतिपत्तरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकर-
णादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः । यथा । शतप्रमेन गृहीतमित्यभियुक्तः
प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नर्थे प्राङ्न्यायेनार्थं पराजितं इति ।
तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति न कचिद्वादिप्रतिवादिनारेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्र-
संग इति निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननि-

र्देशं कः कुर्यादित्येषेक्षित आह-

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

ततश्चत्तरान्तरमर्थी साध्यवान् सद्यएवान्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः साध्यः
सचासावर्थश्चेति प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्रसद्योले-
खयेदितिवदतीत्यन्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेच-
यिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति सप्रतिज्ञातार्थ-
साधनं लेखयेदित्युक्तं अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरं प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थेवार्थी
ज्ञातइति सएव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीति
सएव लेखयेत् मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी सएव साधनं निर्दिशेत् । ततोऽर्थी लेखये-
दिति वदता अर्थ्येव लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च संप्रतिपत्त्युत्तरं साध्याभावेन भापो-
त्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधननिर्देशएव नास्तीति तावदेव व्यवहारः परिसमाप्यतइति
गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रि-
याम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति ॥ ७ ॥

ततः किमित्यत आह-

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाध्यादिलक्ष्यलक्षणस्य सिद्धौ निवृत्तौ
सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकरणान्तरे साधनासिद्धौ
विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणाप्राप्नोतीति संबन्धः ॥

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेपूपदर्शितः ॥ ८ ॥

व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तं व्यवहारः सोऽयमित्यं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेपु
ऋणादानादिपूपदर्शितो वर्णितः । तत्र प्रत्यर्थिनोऽप्रतोलैख्यं इति भाषापादः प्रथमः ।
श्रुतार्थस्योत्तरं लेखयमित्युत्तरपादोद्वितीयः । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृ-

१. व्यवहारः पादाः अंशवो यस्मिन्स-तथा ।

तीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् । परस्परं मनु-
प्याणां सार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यन्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रि-
यासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत इति ॥ संप्रतिप-
त्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्राप्तार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपा-
त्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्श-
लक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारापादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुः संबन्धाभा-
वाच्च न व्यवहारापादत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २.

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमानृकामभिधायाधुनाक्-
चिद्व्यवहारविशेषे कंचिद्विशेषं दर्शयितुमाह-

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुज्यतइति अभियोगोऽपराधः तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं
न प्रत्यभियोजयेत् अपराधे न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं । प्रत्यभियोगरूपं
तयापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्यं प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वाभियोगानुपमर्दन-
रूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः । इदं प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिनयेत् ॥ ९ ॥

अभियुक्तं च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत् ।
किंच । उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेत् न प्रापयेत् । एतदुक्तं
भवति यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं ना-
न्ययेति । ननु प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते ।
नोक्तं विप्रकृतिं नयेदिति । उच्यते । यथावेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं
तदेवभाषासमयेऽपितथैव लेखनीयं एकस्मिन्नपि पदेन वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । ययानेन
रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंज्ञिधौ भाषासमये वृद्धशतं
वृद्ध्यागृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथा सतिपदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्दीनवादी-
दण्ड्यः स्यादिति । नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवरतुल्येऽपि पदान्तरगमनं निषिध्यते ।
यथा रूपकशतं वृद्ध्यागृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले रूपकशतं
यलादपहृतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धमिदं पदान्तरगमनं निषिध्य-
तइति न पौनरुक्त्यम् । एतदेवस्पष्टीकृतं नारदेनापूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमालंघते पुनः।
पदसंक्रमणाज्ज्ञेयोद्दीनवादी सधै नर इति । दीनवादी दण्ड्योभवति । न प्रकृतादर्थ्याद्दीयते
अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो न प्रकृता-
र्यसिद्धयसिद्धिविषयः । अतएव वक्ष्यति । छलं निरस्य भतेन व्यवहारात्रयेनैव इति ।

एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीय-
त एव । यथाह नारदः । सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूष्मृणादाने
शास्त्रोऽप्यर्थान्वहीयतइति । अस्मार्थः । सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभि-
धानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतादर्थाद्धीयते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं परस्त्री-
त्यादि । परस्त्रीभूष्मृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थान्न हीयते एवं
सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थ-
द्धीयतइति गम्यते । यथाऽहमेनेन शिरसि पादेन ताडितइत्यावेदनसमये अभिधायभाषाकाले
हस्तेन पादेन वा ताडित इति वदन्न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च ॥ ९ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह-

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वाददण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विपश्चादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्य-
भियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्यप्रत्यभियोगोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षादु-
पमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वेयुगपद्वयवहारासंभवः समानः ।
सत्यम् । नात्र युगपद्वयवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः अपितु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्ड-
निवृत्तये वा । तथा हि । अनेनाहं ताडितः शतोवैत्यभियोगे पूर्वमहमेनेन ताडितः शतोवैति
प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् । यथाह नारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्सदोपमाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयोगुरिति । यदा पुनर्द्वयोयुगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तत्रा-
धिकदण्डनिवृत्तिः । पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः
स्यात्समस्तयोरिति । एवं युगपद्वयवहारप्रवृत्तिसंभवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवानृ-
णादानादिषु तु निरर्थक एव ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्ता ससभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह-

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः । आहिताश्यादिषु-
पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य कार्यं च साधितघनदानं दण्डदानं च तस्मि-
न्समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्वतीति प्रतिभूर्ग्राह्यः । ससभ्येन सभापतिना ।
तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरक्षणे पुरुषा निष्ठाक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वतनं दयम् ।
तथाह कात्यायनः । अयं चत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । सरसितोदिनस्यान्तं
दद्याद्दत्त्याय वतनमिति ॥ १० ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्यइत्युक्तम्

किं तत्रिर्णयकार्यं यस्मिन्प्रति भूर्ग्राह्य इत्यपेक्षित आह-

निह्वे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्नवे कृते यदार्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितोऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपलापदण्डम् । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगोदभियुक्तधनाद्विगुणं धनं दद्याद्राज्ञे प्राङ्मन्याय प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम् । तत्राप्यर्थेऽपह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात् अथ प्रत्यर्थी प्राङ्मन्याय कारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने च प्रकृतं धनं संप्रतिपच्युत्तरेतुं दण्डाभाव एव । एतच्च ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानादधनव्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयत्वम् । राज्ञाधमणिंकोदाप्यइत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम् । कथं अभियोगस्य निह्वेऽभियुक्तन कृते यदाभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव । च शब्दोऽवधारण । धनं दण्डं दद्याद्राज्ञे इत्यनुवादः । अथाभियोक्ता अभियोगं वक्तुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्मन्याय प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदत्तोत्तरपादलेखने

कालप्रतीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह-

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ॥

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विपशस्त्रादिनिमित्तं प्राणिग्यापादनादि । स्तेयं चौर्यम् । पारुष्यं वाग्दण्डपा-
रुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् । गौर्दोऽग्नी । अभिशपः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनाति-
पातस्तास्मिन् इन्दैकवद्वादेकवचनम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां दास्यां च । कुलस्त्रियां
चारित्र्यविवादे दास्यां स्वत्वविवादे विवादयेदुत्तरं दापयेत् । सद्य एव न कालप्रतीक्षणं
कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदानकालः इच्छयापिप्रत्यर्थिसम्यग्भाषतीनां
स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ॥

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥

परिशुष्यत्स्वलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भापते ॥

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ट्रो निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्माभिः ॥

अभियोगं च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्यायकर्मभिर्यः-स्वभावादेव न भयादिनिमित्तादिकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशादेशान्तरं याति न कचिदवतिष्ठते । सूक्ष्मिणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेदि जिह्वेयण स्पर्शयति घटयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य छलाटं स्विद्यते स्वेदविन्दुद्वितं भवति मुखं च वैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशुष्य-त्स्वलद्राक्यः परिशुष्यत्सगद्गदं स्वलद्रचत्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु भापत इति वाचो विकृतिः । परोक्तां वार्चं प्रतिवचनदानेन न प्रपूजयति । चक्षुर्वा प्रतिषीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेर्लिङ्गम् । तथा ओष्ठो निर्भुजाति वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते । न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ कश्चिन्निगुण-मतिविवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यतो लिङ्गदर्श-नेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमि-त्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दण्ड्यश्च सस्मृतः ॥ १६ ॥

किंच । संदिग्धमर्थमधमर्णेनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासं-धादिना स हीनो दण्ड्यश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत्प्रलायेत । यश्चाभिमुक्तो राजा चाहूतः सवसि न किञ्चिद्वदति सोऽपि हीनो दण्ड्य-श्चस्मृतइति संबध्यते । अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः सपरिकीर्तितइति प्रस्तुतत्वाद्धी-नपरिज्ञानमात्रमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यश्चापि शास्त्रोऽप्यर्थान्न हीयत इत्यर्था-दहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥ अथ यत्र द्वावपि युगपद्वर्माधिकारिणं प्राप्तौ भाषावादिनौ । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य कार्य-वशात्सकुटुम्बोदेशान्तरं गतः । अन्याऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कश्चित्कालमुप-भुज्य देशान्तरं गतः । ततोद्वावपि युगपदागत्य ॥ १६ ॥

मदीयमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्मा-

धिकारिणं प्राप्तौ तत्र कस्य क्रियेत्याकाक्षित आह-

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिपु संभवन्तु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मयाप्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति यावदत्यसौ पूर्ववादी । पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्यएवं वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किंतु रातेदमेव

क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति अनेन वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया धरीभूतस्तस्मिन् पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरेः पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति । ग्राह्यन्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानं न युक्तम् । अस्यार्थस्य ततोऽर्थो लेख्ये तस्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन । मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । ग्राह्यन्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेदित्युक्तम् । द्वयोर्विवदतोरप्ये द्वयोः सत्सु च साक्षिपुर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिण इति वदता एतस्य च सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

अपि च । यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणनं पणस्तेन सह वर्तत इति सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वाक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं राज्ञे अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपविशेषश्चाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदापणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते । अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते । तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिन्श्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः न पणम् । स्वपणं चेति विशेषोपादानात् यत्र त्वेकः शतं अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । सपणश्चेद्विवादः स्यादिति वदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शित इति ॥ १८ ॥

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

किञ्च छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्यवहारान्नये दन्तं नृपः । तस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माद्भूतानुसरणकर्तव्यं यथापि प्रत्यर्थिनी सत्यमेव वदतस्तथा ससभ्येन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैः । तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्षेणैव निर्णयो भवति । अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारित्वाद्भिगतिः समुदाहृतः । भूतं तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं छलमिति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्षिलेख्यादिभिरव्यवहारनिर्णये कदाचिद्दस्त्वनुसरणं भवति । कदाचिन्न भवति । साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतइत्यत्रोदाहरणमाह-
निहुते लिखितं नैकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेकं सुवर्णं रजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहुते अप-
पजानीत तदार्थिनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वरजताद्यर्थं पू-
र्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण । न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना
पूर्वं मया विस्मृतइति निवेद्यमानो न ग्राह्यो न दापयितव्योनृपेण । एतच्च न केवलं वाचनि-
कमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात् । अर्थि-
नश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरनाम-
संभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेष योगीश्वरवचनात्सर्वं दापनीयं नृपेणेति निर्णयः । एवं च
तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां न दोषः ।
तथा च गौतमो न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्युपेत्य यथास्थानं गमयदित्युक्ता तस्मा-
द्वाजाचार्यावनिन्द्यावित्युपसंहरति । न चैकदेशभाविताऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थीयेतावदिह
गम्यते । एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् ।
अनेकार्थाभियोगोऽपि यावत्संसाधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभतै साधितं धनमिति
तत्पुत्राद्युपविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिषेदद्विहववादी
न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न कचिदसत्यवादीति निहुते लिखितं नैकमिति शास्त्र-
तत्र न प्रवर्तते । निह्वाभावादपेक्षिततर्कभावाच्च । अनेकार्थाभियोगोऽपीति कात्यायन
वचनं सामान्यविषयम् । विशेषशास्त्रस्य विषये निह्वावोत्तरं परिहृत्याज्ञानीत्तरे
प्रवर्तते । ननु ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊनं वाप्यधिकं कार्यं प्रोक्ते साध्यं
न सिध्यतीति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरैकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते
साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथासत्यैकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः
कुतस्त्या । उच्यते । लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिकभिधाने
वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तत्सार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात्पूर्वव-
त्संशयएवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव । छलं निरस्येति नियमात् । साहसादौ तु
सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैः साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव । तावतैव
साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । साध्यांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।
स्त्रीसंगे साहसे चौर्यं यत्साध्यं परिकीर्तितमिति ॥ २० ॥

ननु निहुते लिखितं नैकमिति स्मृतिस्तस्थानेकार्थाभियोगेपीतीयम
पि स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरवाधनादप्रमा

प्यं कस्मान्न भवति विषयव्यवस्था किमित्याश्रयितइत्यतआह-

स्मृत्याविरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र स्मृत्योः परस्परतोविरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गपवादा-
दिलक्षणोन्यायोबलवान्तमर्थः । सच न्यायः कुतः प्रत्येतव्यइत्यतआह । व्यवहारतइति ।
व्यवहारादृद्धव्यहारादन्यव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणंऽपि विषयव्य-
वस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथासंभवं योज्यम् ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थिति ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवोद्देशनसाध्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव
राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् । (अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधेअर्थशास्त्राद्धर्म-
शास्त्रंबलवदितिस्थितिर्मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूप
गतौ विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयेस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रंबलवदि-
त्यभिप्रायः । धर्मस्य प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितं तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशा-
स्त्रस्य बाधएव न विषयव्यवस्था नापि विकल्पः ।) किमत्रोदाहरणम् । न तावत् । गुरुं वा
बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायि-
वधे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ।
तथा । आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयात् तेन
ब्रह्महा भवेदित्यार्थशास्त्रम् । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् । कामतो-
ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयतइत्यादि धर्मशास्त्रम् । तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति
युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासंभवेन विरोधाभावान्न बलावलचिन्तावतरति । तथाहि ।
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोरुपभ्यतइत्युपक्रम्यात्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरं
स्त्रीविप्रान्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दण्डभागित्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च
रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणाहिंसायां चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभागित्युक्तातस्या-
र्थवादार्थमिदमुच्यते । गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनोह-
न्यात्किमुतात्मानिति । वाशब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्रवणान्न गुर्वादीनां वध्य-
त्वप्रतीतिः नाततायिवधे दोषोऽन्यत्रगोब्राह्मणादिति सुमन्तुवचनाच्च । आचार्यं च प्रवक्तारं
मातरं पितरं गुरुम् । न हिंसाद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपास्विन इति मनुवचनाच्च
आचार्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनैव वचनं सार्यवन्नान्यथा । हिंसामात्रप्रतिषेधस्य
सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । नाततायिवधे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चनेत्यतदपि ब्राह्मणादि-
व्यतिरिक्तविषयमेव । यतः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । सेत्रदारहरश्चैव पठेते
ह्याततायिनः) यथा । उद्यतासिर्विपाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च
पिशुनश्चापि राजनि । भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्स-
र्यानिघाततायिन इतिसामान्यनाततायिनोदादिताः । अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च
आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्यन् तत्र लघुप्राय-

श्रितं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यम् । उच्यते ।
हिरण्यभूमिलभेभ्यामित्रलब्धिर्वरा यतः । अतोयतेत तत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रम् । धर्मशास्त्रा-
नुसारेण क्राधलोभविर्जितइति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति । यथा ।
चतुष्पाद्यवहारेवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति न धर्मशास्त्रमनुसृतं
भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता ।
तत्रार्थशास्त्रान्धर्मशास्त्रं बलवत् । अतएव धर्मार्थसन्निपाति अर्थग्राहिणएतदेवेति प्रायश्चित्त-
तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥२१॥

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्तं किं

तत्साधनमित्यपेक्षितआह-

प्रमाणं लिखितंभुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम् । तच्च द्विविधं मानुषं देविकं चेति । तत्र
मानवं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं
शासनं चौरकं चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चौरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरूप
भोगः । साक्षिणोवक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्य-
क्तिद्वारेण शाब्देऽन्तर्भावोक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तिस्तु कथं प्रामाण्यम् । उच्यते । भुक्ति-
रपि कैश्चिद्विशेषैर्युक्ता स्वत्वेहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा
कल्पयन्तीत्यनुमानेनार्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव । एषां लिखितादीनां प्रयाणाम-
न्यतमस्यप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया
प्रमाणमुच्यते । मानुषाभावएव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेववचनादवगम्यते । दिव्यस्य
स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्धर्माधिकारिणं प्राप्त-
योरिकोमानुषीक्रियामपरस्तु देवीभवलंबते तत्र मानुष्येव ग्राह्या । तथा च कात्यायनः ।
यद्येकोमानुषी ब्रूयादन्यांब्रूयात्तु देविकीम् । मानुषीं तत्र गृहीयात्तु देवीं क्रियां नृपइति ।
यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न देवमाश्रयणीयम् । यथा रूपक-
शतमनयावृद्ध्या गृहीत्वार्थं न प्रयच्छतीत्यभियोगापत्तवे ग्रहणसाक्षिणः सन्ति नौसं-
ख्यायां वृद्धिविशेषे वा अतोदिव्येनभावयामीत्युक्तं तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्या-
वृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन । यद्येकदेशव्याप्तापि
क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या नतु पूर्णापि देविकी वदतां नृणामिति । यत्तु गृह-
साहसिकानांतु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणमिति तदपिमानुषासंभवकृतनियमार्थम् । यदपि
नारदेनोक्तम् । अरण्यं निर्जने रात्रावन्तर्वेदमनि साहसं । न्यासापह्वने चैव दिव्या
संभवति क्रियेति । तदपि मानुषासंभव एव । तस्मान्मानुषाभावएव दिव्येन निर्णय
इत्यौत्सर्गिकम् । अस्थं व्यापवादोदृश्यते । प्रक्रान्ते साहसे वादे पाहप्ये दण्डवाचिके ।

बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चेति । तथा लेख्यादीनामपि कचित्रियमो दृश्यते ।
तथापूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न
च साक्षिणः ॥ तथा । द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न
दिव्यं न च साक्षिणः ॥ दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिना निर्णये सति । विक्रयादानसंबन्धे
क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥ द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न
दिव्यं न च लेख्यकमिति ॥ २२ ॥

उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलाबलविवेके चासति पूर्वापरयोः

कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह-

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया क्रियतइति क्रिया कार्यं बलवति उत्तरकार्ये
साधिते तद्वादी विजयी भवति । पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तद्यथा कश्चि-
द्ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाधारणं तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः
प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति । तथा पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं
शतमङ्गीकृतवान् तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिशतग्रहणं बलवत् । पश्चाद्भावित्वात्पूर्व-
वाधेनानुत्पत्तेः । उक्तं च पूर्ववाधेन नोत्पात्तुरुत्तरस्य हि सेतस्यतीति ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत् । तद्यथा एकमेव क्षेत्रमन्यस्याधिकृत्वा
किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्यैवं
प्रतिग्रहे क्रयं च । नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न संभवति । एवं
दत्तस्य च क्रीतस्य दानक्रयो नोपपद्येते तस्मादिदं वचनमनर्थकम् । उच्यते ।
अस्वत्वेऽपि मोहात्कश्चिद्विषयो पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वबलवदिति न्यायमूलमे-
वेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥ २३ ॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्युक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिदुक्तेः

कार्यान्तरमाह-

पश्यतोऽनुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्पिकी ।

परेण भुज्यमाना या धनस्य दशवार्पिकी ॥ २४ ॥

परेणासन्नधेन भुज्यमानां भुवं धनं या पश्यतः अनुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्त-
व्येति अप्रतिपेधयतः तस्याभूमिर्विशतिवार्पिकी अप्रतिरवं विशतिवर्षोपभोगनिमित्ताहानिर्भ-
वति । धनस्य तु हस्त्यश्वादिर्दशवार्पिकी हानिः । तन्वेतदनुपपन्नम् । नह्यप्रतिपेधात्स्वत्व
मपगच्छति अप्रतिपिद्धस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकाशास्त्रयोरप्रसिद्ध-
त्वात् । नापि विशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् । उपभोगस्य स्वत्वेऽप्रमाणत्वात् प्रमाणस्य च

प्रमेयं प्रत्यनुपादकत्वात् । रिकथक्रयादिषु स्वत्वकरणहेतुषु अपाठाच्च । तथाहि स्वामिरिकथ-
क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विनिर्जितम् । निर्विघ्नवैश्य-
शूद्रयोरित्यष्टावेव स्वत्वकरणहेतुर्नगौतमः पठति न भोगम् । न चेदमेव वचनं विंशतिव-
र्षाभोगस्य स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्र-
सिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ।
गौतमवचनं तु नियमार्यम् । अपि च । अनागमं च यो भुंक्ते बहून्व्यदशतान्यपि । चौरै-
रदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धयते । नचा-
नागमं तु यो भुंक्ते इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । पश्यतोऽब्रुवतइति प्रत्यक्षभोगविषयमिति
युक्तं वक्तुम् । अनागमं तु यो भुंक्ते इत्यविशेषाभिधानात् । नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा
तत्सुतेन वा पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मोऽव्यवस्थितइति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च
हानिकरणाभावेन हानेरसंभवात् न चैतन्मन्तव्यम् । आधिप्रतिग्रहकृतेषु पूर्वस्याः
क्रियायाः प्राबल्यादपवादेन भूविषये विंशतिवर्षाभोगयुक्तायाः धनविषये दशवर्षाभो-
गयुक्तायाः उत्तरविषयक्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति । यतस्तेषूत्तरैव क्रिया तत्त्वतो
नोपपद्यते स्वमेव ह्यविषयं देयं विक्रेयं च भवति । नचाहितस्य वृत्तस्य विक्रीतस्य वा
स्वत्वमस्ति । अस्वत्वस्य दाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते । अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चा-
देयं प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति । तथाध्यादीनां
त्रयाणामपवादत्वेऽस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादेनोपपद्यते । तस्माद्भूम्या-
दीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि व्यवहारहानिः । यतः । उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूर्णोऽभूतस्य
तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वेऽन्ते व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेक्षायां लिङ्गाभावकृता
व्यवहारहानिरुक्ता ननु स्वत्वभावकृता । तथा मनुनापि । अजडश्चेदपौगण्डो विपये चास्य
भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हतीति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः ।
व्यवहारभङ्गश्चैवं भोक्ता किल वदति अजडोऽयमपौगण्डोऽयमस्य सन्निधौ विंशति-
वर्षाण्यप्रतिरवं मया भुंक्तं तत्र गृहवः साक्षिणः सन्ति यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते
तदायं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते इति तत्र चार्थं निरुत्तरो भवतीति । एवं निरुत्तर-
स्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव । छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नपइति नियमात् ।
अयं मतम् । यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोऽप्रतिपेक्षतो व्यवहार-
हानिशङ्का भवतीति तद्विवृत्तये तूर्णो न स्यातव्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न
स्मार्तकालाया भुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात् तूर्णो न स्यातव्यमित्येतावन्मात्राभिधि-
त्सायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अयोच्यते । विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्गावननिराक-
णार्यम् । यथाह कात्यायनः । शक्तस्य संनिधावयोंयस्य लेख्येन भुज्यते । विंशतिवर्षा-
ण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितमिति । तदपि न आध्यादिष्वपि विंशतेऽर्ध्वं पत्रदोषोद्गावन-

निराकरणस्य समत्वेनापवादासंभवात् । यथाह कात्यायनः । अथ विंशतिवर्षाणि आधि-
 भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोषविवर्जिता । तथा । सीमाविवादे निर्णीते
 सीमापत्रं विधीयते । तस्य दंषाः प्रवक्तव्यायावद्वर्षाणि विंशतिरिति । एतेन धनस्य दश-
 वार्षिकीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्यान्योऽर्थो वक्तव्यः । उच्यते । भूमेर्धनस्य
 च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः । तथाहि । निराक्रोशं विंशति-
 वर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्र-
 तिपेधलक्षणात् स्वापराधादस्माच्च वचनात् । परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं
 लभतएव । पश्यतइति वचनात् प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे अश्रुवत इति वचनात् । विंशतेः प्राक्
 प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानि-
 रनुपपन्नैव । आदौ तस्य स्वरूपनाशेन तयैवावस्थाने यथा तदुत्पन्नपूगपनसमृद्धादीनां
 यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टं तत्र स्वरूपाविनाशादेव स्वत्वनाशः । अनागमं तु यं भुक्तेर्वह-
 न्यब्दशतान्यपि । चारदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गण-
 यित्वाचौरवत्तत्तमद्रव्यदानं प्राप्तं हानिर्विंशतिवार्षिकीति अपोच्यते राजदण्डः पुनरस्त्येव
 विंशतेरूर्ध्वमपि । अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षणस्वापराधाद-
 स्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं फलं नष्टं न लभतइति स्थितम् । एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येत-
 दपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जडबालौ
 तयोर्धनेजडबालधने आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालध-
 नाः तैर्विना । उपनिक्षेपां नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम् ।
 यथाह नारदः । स्वं द्रव्यं यत्र विश्रंभाक्षिपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्राक्तं व्यव-
 हारपदं बुद्धेरिति । उपनिधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतोऽश्रुवतोऽपि भूमेर्विंशतेरूर्ध्वं
 धनस्य दशभ्यां वर्षेभ्य ऊर्ध्वमपि हानिर्न भवति । पुरुषापराधस्य तयाविधस्याभावात् ।
 उपेक्षाकरणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथाहि । आधेराधित्वापाधिकएव भोगइत्युपेक्षाया-
 मपि न पुरुषापराधः । सीमाश्रिरकृतनुपाङ्गरादिचिह्नैः मुसाध्यत्वादुपेक्षा संभवति । उप-
 निक्षेपापनिध्याभुक्तः प्रतिपिद्धत्वात् । प्रतिपेधातिक्रमोपभोगे च सौन्दर्यफललाभादुपेक्षो
 पपत्तिः । जडबालयोजनद्वालत्वादुपेक्षा युक्तैव । राज्ञोऽनुकार्यव्याकुलत्वात् स्त्रीणाम-
 शानात्अप्रागल्भ्याच्च । श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुप्राणव्याकुलत्वादुपेक्षा
 युक्तैव । तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकरणसंभवात् । समस्तभोगे निराक्रोशं च न कदा
 चिदपि फलहानिः ॥ २५ ॥

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरकालोपभोगवलेनापहर्तारं विवादास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः । दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न संभवति तथापि मर्यादायाः प्रभेदे-च सीमातिक्रमणे तथेत्यादिवक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति घटुधनत्वेन । तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत् । यावता तस्य दण्डोपशमो भवति तावदापयेत् । दण्डोदमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेदिति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ धिग्दण्डादिना दमनीयः । तथाच मनुः । धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां दशधा दर्शितः । तथाह मनुः ॥ दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वार्थभुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ उपस्थमु-दरं जिह्वाहस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव चेति ॥ एतेषां यन्निमित्तापराधस्तत्रैवोपस्थादौ निग्रहः कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यं यन्पुन-गारं वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं कार्यायनेन । धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्ती बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृत इति । ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि प्रयोज्यानि । यथाह गौतमः । कर्मवियोगविरुद्धापननिर्वासनाङ्ककरणादीन्यवृत्ताविति । मारदेनापि । वधः सर्वस्वहरणं पुरात्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्डोत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामपि दण्डविधिः स्मृत इत्युक्त्वोक्तम् । वधादृतं ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽह-तीति । शिरसोऽमुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन चेति । अङ्कने च व्यवस्थादर्शिता । गुरुतल्पं भगः कार्यः सुरापाने मुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति । यस्तु चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य त्यागस्तन्ववच-नम् । ब्राह्मणस्य पुरात्रिर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्याप्येवं चक्षु-रुद्धरणम् । अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इत्यादिमनुगीतमवचनविरोधात् । इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

स्वत्वव्याभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य

स्वत्वव्याभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह-

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ।

स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः । सभोगादभ्यधिको बलीयान् । स्वत्वबोधने भोगस्या-गमसपेक्षत्वात् । यथाह नादः । आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धा-गमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति । नच भोगमात्रात्स्वत्वागमः । परकीयस्याप्यपहा-

रादिनोपभोगप्रसङ्गात् । अतएव भोगं केवलतोयस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छला-
पदेशेन विज्ञेयः सतु तत्स्करइति स्मर्यते । अतश्च सागमोदीर्घकालोनिरन्तरोनिराक्रोशः
प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तोभोगः प्रमाणमित्युक्तं भवतीत्या च स्मर्यते । साग-
मोदीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोद्भिन्नतः । प्रत्यर्थिसंनिधानोऽपिपरिभोगोपिपञ्चधाति । क्वचि-
च्चागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह । विनापूर्वक्रमागतादिति । पूर्वेषां पित्रा-
दीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतोयोभोगस्तस्माद्दिना आगमोऽभ्यधिक इतिसंबन्धः
सपुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षोन सत्ता-
निरपेक्षः सत्तातु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त-
कालप्रदर्शनार्थम् । आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये
काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्रयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् ।
अस्मार्तेतु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्रयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्षएव संततो
भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन । स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमाभुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमाधिपुरुषागतमिति । स्मार्तश्च कालोवर्षशतपर्यन्तः शतायुषं पुरुषइति
श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावानिश्रयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधि-
को भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे वा निश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः
स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेपि कालेऽ नागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएवा
नागमं तु योभुङ्क्ते बहून्यन्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरित्युक्तम् ।
मत्तानागमं तु योभुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशाद्बहून्यन्दशतान्यपीति अपिशब्दप्रयोगात्
प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगोऽपिदण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये
वा पुरुषे निरागमेति भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् चैतादित्यते । आदौ तु कारणं दानं
मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे अनगमं तु
योभुङ्क्ते इत्येतत् द्रष्टव्यम् । यदप्यन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरेस्त्रिभिः । न तच्छक्यम-
पाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतमिति । तदपि पित्रा सह पूर्वतरेस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात्
त्रिपुरुषागतामित्यस्मार्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयाति-
क्रमसंभवात् । द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगः तथा सति स्मार्तकाले क्रि-
या भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यतइति स्मृतिविरोधः । अन्यथापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्याये-
नापि भुक्तमपाहर्तुं न शक्यम् । किंपुनरन्यायानिश्रय इतिव्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् ।
यच्चाक्तं हारीतिन । यदिनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमा-
त्रिपुरुषागतमिति । तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलब्ध्यमानमागमं विनेति
व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभिः भोगशतेनापि न स्वत्वं
भवतीत्युक्तम् । क्रमात्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्याग-
मसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणागतस्तदा तेनैव स्वत्या-
यगमात्रं भोगस्य स्वत्वं आगमे वा प्रामाण्यम् । अयं प्रमाणान्तरेणागमो नागतः कथं

व्यवहाराध्यायःअसाधारणव्यवहारमात्रकामकरणं द्वितीयम् । (१२९)

तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहितएव निरन्तरोभोगः ।
कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् ।
मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वागमसंभवादिति सर्वमनवद्यम् ॥

आगमसापेक्षोभोगः प्रमाणमित्युक्तं आगमस्तर्हि

भोगनिरपेक्षएवप्रमाणमित्यतआह-

आगमोऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥ २७ ॥

यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णं नैवास्ति । अयमभि-
संधिः स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । परस्वत्वापादनं च पर्यायदि स्वीक-
रोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः । मानसोवाचिकः कायिकश्चेति ।
तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिध्याहारोल्लेखी सविक-
ल्परूपः प्ररपयः । कायिकस्तु पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः
स्मर्यते । दद्यात्कृष्णाजिनं पुच्छं गां पुच्छे करिणं करे । कंसोर्युतथैवाश्वं दासीं शिरसि
दापयेदिति । आश्वलायनोऽप्याह । अनुमन्त्रयेत्प्राण्यभिमुखैर्दप्राणिकन्यां चेत । तत्र
हिरण्यवस्त्रादायुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् । त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते ।
क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवित-
व्यं अन्यथा दानक्रियादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल-
आगमोऽदुर्बलीभवति तत्सहितादागमाभावात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने पूर्वापर-
कालापरिज्ञानेन विगुणोपि पूर्वकालागमएव धर्त्तयानिति । अयवा । लिखितं साक्षिणो
भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधमित्युक्तं एतेषां समवाये कुत्र कस्य वा प्रावत्यमित्यत्रेदमुप
तिष्ठते । आगमोऽभ्यधिकोभोगादिना पूर्वक्रममागतात् । आगमोऽपि बलं नैव भुक्तिःस्तो-
कापि यत्र नो इति । अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितआगमो भोगादभ्यधिको बल-
वान् । पूर्वक्रममागताद्भोगादिना स पुनः पूर्वक्रमगतोभोगश्चतुर्यपुरुषेलिखितेन भावितादाग-
माद्वलवान् । मध्यमेन भोगरहितादागमास्तोकाभोगसहितोऽप्यागमोऽवलवानिति । एत-
देव नारदेन स्पष्टीकृतम् । आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं-
भुक्तिरैवैका संतता या चिरन्तनीति ॥ २७ ॥

पश्यतोऽब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं भूमेर्धनस्यापि दशवर्षो-

पभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् तत्र फलानुसरणवद्दण्डा

नुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रामा-

ण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह-

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तुमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतोवा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः सपुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्त
मागमं प्रतिग्रहादेरिति लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागमम-
नुद्धरतोदण्डइत्युक्तं भवति । तत्सुतोद्वितीयोऽभियुक्तोनागममुद्धरेत् । किंतु अविच्छिन्नाप्र-
तिरवसमक्षभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतोद्वितीयस्य न दण्डोऽपितु विशिष्टं भोगमनुद्धर-
तोदण्डइति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्वतीयोनागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपितु क्रमागतं
भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डोनागमानुद्धरणे न विशिष्टभो-
गानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोद्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये
गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव । दण्डे तु
विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन । आगमस्तु कृतोयेन सदण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न
तत्सुतस्तत्सुतोवा भोग्यहानिस्तयोरपीति ॥ २८ ॥

अस्मार्तकालोपभोगस्यागमजाननिरपेक्षस्य ग्रामाण्यमुक्तंविनापूर्व-

क्रमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह-

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्रादिभिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो भवेत्तदा
तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् यस्मात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता
साध्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् । पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात् । नारदे-
नाप्युक्तम् । नवारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्योन तं
भोगो निवर्तयेदिति ॥ २९ ॥

अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तते इति

स्थितम् । निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि वा

व्यवहारः कश्चित्पुनः प्रवर्तते कश्चिन्न प्रवर्तत इति

व्यवस्थासिद्धयेव्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह-

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेण राज्ञा अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः राज्ञा सभासदः कार्या इत्यादि-
नोक्ताः । पूगाः समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनग-
रादयः । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघातः । यथा
हेडाद्युकादीनां ताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनां च । कुलानि ज्ञातिसंघन्धिवन्धूनां समूहाः ।
एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं पठितं तत्तद्गुरु बलवज्ज्ञेयं वेदितव्यम् ।
नृणां व्यवहर्तृणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनकार्यं । एतदुक्तं भवति । नृपाधिकृतेर्निर्णीते
व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कुदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारोभ-

वति । एवं पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनम् । तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भवति । कुल-
निर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति । श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं
भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम् । कुलानि
श्रेण्यश्चैव पूगाश्चाधिकृतानृपः । प्रतिष्ठा व्यवहारणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति तत्र च नृपग-
मने स्वोत्तरसभ्येन राज्ञा पूर्वं सभ्यैः सह सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी
पराजितस्तदासौ दण्ड्यः । अयासौ जयति तदाधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलैर्व्यवहारदर्शाभिर्दृष्टोव्यवहारः परावर्तते प्रबलदृष्टु न निर्तव्य
तद्वत्पुक्तम् इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्तत इत्याह-

बलोपाधिविनिर्घृतान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ॥

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

बलेन बलात्कारेण उपाधिना भयादिना विनिर्घृतान्निष्पन्नान्व्यवहारान्निवर्तयेत् । तथा
स्त्रीभिर्नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि । अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे बहिर्ग्रामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान्व्यव-
हारान्निवर्तयेदिति संबन्धः ॥ ३१ ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३२ ॥

अपिच । मत्तोमदनीयद्रव्येण । उन्मत्तउन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपात
ग्रहसंभवेनौपसृष्टः । आर्तोव्याध्यादिना । व्यसनमिष्टवियोगोऽनिष्टप्राप्तिः तज्जनितं दुःखं
तद्वान् व्यसनी । बालोव्यवहारायोग्यः । भीतोऽरातिभ्यः आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादि-
विरुद्धः । पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः । अनादेयोभवेद्वादो धर्मविद्विरुद्धा-
हत इति मनुस्मरणात् । एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनियुक्तासंब-
द्धकृतोऽपि व्यवहारो न सिद्ध्यतीति संबन्धः । यत्तु स्मरणम् । गुरोः शिष्ये पितुः-
पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधेऽपि मियस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति । तदपि
गुरुशिष्यादीनामाप्त्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति । तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्ट-
त्वात् । तथाहि शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेषुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा
शास्थ इति गौतमस्मरणात् । नोत्तमाङ्गे कथंचनेति मनुस्मरणात् । यदि गुरुः कोपावेश-
यशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताडयति तदा स्मृतिव्यपत्तेन मांसेणाधर्षितः शिष्योपदि राज्ञे
निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा भूर्यापितामहोपात्तत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते
भूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाश-
यति तदा पुत्रोपदि धर्माधिकारिणं प्रवेशयति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥
तथा दुर्भिक्षे व्याधिकार्यं च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामोदातुमर्हतीति
स्मरणात् । दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्यधीकृत्य विद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न

ददाति तदा दम्पत्योरपीष्यते एव व्यवहारः । तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारान् वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि गर्भदासादीनधिकृत्य । यश्चेपां स्वामिन् कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति नारदोक्तत्वात् । तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते । तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करोन भवति गुर्वादिभिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयोनिवारणीयाः राज्ञा सप्तभ्येनेति गुरोः शिष्य इत्यादिः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः । अत्यन्तनिर्वन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयोव्यवहारः । यदपि एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेप्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्दादोर्धर्मविद्विद्धदाहृत इति नारदवचनम् । तत्रैकस्यापि । गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लह्येष्व यः । तथा एकं घनं बहूनां चेत्यादिस्मरणादेर्कार्यैर्बहुभिः सार्धं व्यवहार इष्यतेत्येवेति भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकास्त्रीणां स्वतन्त्र्याद्व्यवहारो भवत्येवेति । तदन्यासांकुलस्त्रीणां पतिषु जीवन्तु तत्पारतन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेप्यजनस्य चेति एतदपि प्रेप्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्याद स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञैव व्यवहारो नान्ययेति योजनीयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य द्रव्यमाह-

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेष्टिज्ञैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते । तत्परावृत्तिरनै-नोक्ता । अत्र च कालार्थं वक्ष्यति । शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृप इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम् । प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्या गच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किञ्चिद्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह । आददीताय पद्मगं प्रनष्टाधिगताद्युप । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् । द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्यादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्योऽङ्गोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्यमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह गौतमः । प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्योऽंशो राज्ञः शेषमित्यत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । राजा व्यब्दं निधापयेदिति स्मरणात् । हरेत परतो नृप इत्येतदपि स्वामिन्यनागमे व्यब्दादूर्ध्वं व्ययी-

करणाभ्यनुज्ञा । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य
तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति पणानेकक्षणे दद्यादि-
त्यादिना ॥ ३३ ॥

रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य सुवर्णादिर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्ता
अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादिर्निधिशब्दवाच्यस्या
धिगम विधिमाह-

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्थं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्थं ब्राह्मणेभ्योदत्त्वा शेषं कौशे निवेशयेत् । ब्राह्म-
णस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारोयदि निधिं लभेत, तदा सर्वमेव गृहीयात् । यस्मा-
दसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तं न विद्वद्ब्राह्मणक्षत्रिया
दिना निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमेवाहरेत् । यथाह
वसिष्ठः । अग्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेत् पष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यादिति ।
गौतमोऽपि । निध्यधिगमो राजधनं भवति । न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य अब्राह्मणोप्याख्याता
पष्ठमंशं लभेतत्येकइति । अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञोऽ-
प्यनिवेदितविज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्वं
निधिं दाप्योदण्डं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाभ्यागत्यरूपकसंख्यादिभिः स्वत्वं
भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा पष्ठं द्वादशं बांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः (अ-
८ श्लो. ३५) ममायमिति योऽष्ट्यात्रिधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत एङ्गाणं राजा
द्वादशमेव वेति । अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चौरहृतं प्रत्याह-

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्धि समामोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरहृतं द्रव्यं चौरभ्योविजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै
राज्ञा दातव्यम् । हि मस्यात् अददत् अग्रयच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमा-
मोति तस्य चौरस्य च । यथाह मनुः । दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् । राजा
तदुपपुञ्जानश्चौरस्यामोति किल्बिषमिति । यदि चौरहस्तादादाय स्वपुत्रपुत्रे तदा
चौरस्य किल्बिषमामोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ
चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्यादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकांशाह्वयत् । यथाह

गौतमः । चौरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्यादिति । कृष्णद्वैपायनोऽपि । प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरहतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन मही क्षितेति ॥ ३६ ॥

इति असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३.

साधारणासाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाष्टदशानां व्यवहारपदानाम् । द्यमृणादानपदं दर्शयति । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धनइत्येवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणं देयं ईदृशमदेयं अनेनापि कारिणा देयं अस्मिन् समये देयं अनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् । ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति । तत्र प्रथमं मुत्तमर्णस्य दानविधिमाह । तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुः पञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्यं यदाधीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सहवर्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीति-भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणदीनां क्रमेण-द्वित्रिचतुः पञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पञ्चकं मासिमासीत्येव द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्चवा द्वित्रिचतुःपञ्चाः अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्या यथा लाभशु-ल्कोयदादीयत इति । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । तदन्तविधिश्चात्र द्रष्टव्यः । वृद्धे-वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा । इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन । कायिका कालिका चैव करिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तोक्तम् । कायाविरोधिनी शश्व-त्पणपादादिकायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता नामाधमर्णेन स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहतेति ॥ ३७ ॥

गृहीतृविशेषेण प्रकारान्तरमाह-

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्राविंशकं शतम् ।

कान्तारमरणं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाऽधिकलाभार्थमिति

हर्न प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युर्ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति । कान्तारगेभ्योदशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतं उत्तमर्णआदद्यात् । मूलनाशस्यापि शङ्कितत्वादिति ॥

इदानीं कारितां वृद्धिमाह ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सवन्धके वा स्वकृतां स्वाम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति । यथाह नारदः । न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्याद-
नाकारिता कचिद् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विबर्धत इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् । योयाचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम् । कुतोद्धारमदत्त्वा योयाचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयादिति । यः पुनः स्वदेशे स्थितएव याचितोयाचितकं न ददाति तं याचितकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा । यथाह । स्वदेशेऽपि स्थितोयस्तु न दद्याद्याचितः कचिद् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति । अनाकारितवृ-
द्धेरपवादोनारदेनोक्तः । पण्यमूल्यं भृतिन्यासोदण्डोयश्च प्रकल्पितः । वृषादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता इति अविवक्षिताअनाकारिता इति ॥ १८ ॥

अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

सन्ततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणां पोषणात्तमर्पस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः संभ-
वति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यायैः ।

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य
कस्य द्रव्यस्यकियती परा वृद्धिरित्यपेक्षितआह—

रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तेलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमान-
स्याष्टगुणां वृद्धिः परा नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासङ्ख्यं चतुर्गुणा
त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं
त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाघृतं त्रितयमष्टगुण-
मिति । भनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पञ्चगुणत्वमुक्तम् । धान्ये शब्दे लवे-
वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति शब्दः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि । लवोमेपोर्णां चमरीकेशा-
दिः । बाह्योवलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति ।

तत्राधमर्णयुग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सत्कृतप्रयोगे
सकृदाहरणं च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे
अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृतप्रयोगेऽपि
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णे देयस्य द्वैगुण्यसंभवात्पूर्वाद्धत-
वृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धतएव । यथाह मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति
सकृदाहितेति । सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः
कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृतप्रयुक्ता पुरुषान्तर
संक्रमणादिनाः प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति । सकृदाहितेति पाठे तु शनैः शनैः प्रति-
दिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाधमर्णादाहिता द्वैगुण्यं नात्येतीति ध्याल्येयेम् । तथा गौत-
मेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरक-
रणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्र-
मोदर्शितः ॥ ३९ ॥

ऋणप्रयोगधर्मावक्ताः सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मावच्यन्ते-

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ ४० ॥

प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं साध्यादिभिर्भावितं वा साधयन्त्याहरन् धर्मादिभिरु-
पायैरुत्तमर्णोनृपतेर्न वाच्योनिवारणीयोन भवति । धर्मादियश्चोपायामनुना दर्शिताः ।
धर्मेण व्यवहारेण छल्लेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयदर्थं पश्चमेन बलेन चेति । धर्मेण
प्रीतियुक्तेन सत्पवचनेन । व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपायेनाछलेन वस्तवादिव्याजेन भूष-
णादिग्रहणेन । आचरितेन अभोजनेन । पश्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना उपच-
यार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्क्रुयादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्
अप्रतिपन्नं साधयन् राजा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन ।
पीडयेद्योधनी कश्चिद्गणिकन्यायवादिनम् । तस्मादर्थान्त्सहीयेत तत्तमं चाभ्याहममिति ।
यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानोवाच्यमानोनृपं गच्छेद्राजानमभिगम्य साध-
यन्तमभियुक्ते सदण्ड्योभवति । शक्त्यनुसारेण धनिने तद्धनं दाप्यश्च राजा । दापने च
प्रकारादर्शिताः । राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यास्तु
दुष्टान् संपीड्य दापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वापि छल्लेनैव प्रदापयेदिति । साध्यमानोनृपं
गच्छेदित्येतत् स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं च बोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

बहुपूतमणिकेषु युगपत्प्राप्तेष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण

दाप्योराज्ञेत्यपेक्षितआह-

गृहीतानुक्रमाद्दाप्योधनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः ।
भिन्नजातीषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

यदा पुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः

साधयितुमशक्नुवन्नाज्ञा साधितार्थो भवति तदाऽ

धमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह—

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थोऽनुत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थोत्साधितादृशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य साधितार्थस्य दशममंशं राजाऽधमर्णिकादण्डरूपेण गृहीयादित्यर्थः । उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राज्ञा भृत्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दर्शितो निहवे भाषितो दद्यादित्यादिना ॥ ४२ ॥

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तं अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ॥

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्योयथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वकर्म स्वजात्यानुकूलं कारयेत् तत्कुटुम्बाखिरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं श्रेष्ठजातिरूपलक्षणं अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वेद्यादेः शनैः शनैर्दाप्योयथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम् । कर्मणापि समं कुर्यादनिवेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छन्नैरिति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तान्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्रमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

किंच । उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णोऽवृद्धिर्लोभाद्यदि न गृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते । अयं स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्बद्धतएव ॥ ४४ ॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं ग्रहणं तत्कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विधिनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्भार्यभैकैकेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्भी दद्यात् । तस्मिन्मेते प्रोषिते वा तद्विक्रियनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह-

न योपित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्भार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योपिद्वार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योपिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिर्न दद्यात् । कुटुम्भार्थादृत इति सर्वविशेषणम् । अतश्च कुटुम्भार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयम् ॥ तदभावे तदायहरेर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रैर्कृणं देयमिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह-

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसननिर्वृत्तं द्यूते पराजयनिर्वृत्तं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तवन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातम् । धूर्तं वन्दिनि मध्ये च कुर्वेद्ये कितये शठे । चाट्यचारणचोरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति स्मरणात् । एतदृणं पित्रा कृतं पुत्रादि शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । यत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमित्योशनसस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम् । मद्यशुल्कद्यूतकामदण्डान् पुत्रा न ध्यावहेयुरिति । न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह-

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्मादृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपोगोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूपोनटः रजकोवद्याणां रक्षकः व्याधो मृगयुः एतेषां योपिद्विर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योपिदधीना । यस्मादृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येपि ये योपिदधीनजीवनास्तेऽपि योपित्कृतमृणं दशुरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह-

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्प्रतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्ययाऋणं कृतं तदपि भर्त्राभावेभार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतं ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादि त्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् । संदेहाभावात् । उच्यते । भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति वचनाभिर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन कृयादीनां निर्धनत्वमभिधीयते । पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतमित्येतयोरपवादार्थमुच्यते अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदृणं दातव्यं येन यत्र च काले दातव्यं तत्प्रित्तयमाह—

पितरि प्रोपिते प्रेते व्यसनाभिपुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वे साक्षिभाविताम् ॥ ५० ॥

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतोदूरदेशं गतोऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापने पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्राभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौत्रेण वा निह्वे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितामृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरिप्रोपितइत्येतावदुक्तम् । कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । नार्वाक्संवत्सराद्विंशतिपितरि प्रोपितं सुतः । ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वेति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् । सच कालस्तेनैव दर्शितः । गर्भस्थैः सहशोशेयरष्टमादत्तराच्छिशुः । बालआपोऽज्ञादर्पात्पौगण्डश्चेति शब्द्यते । परतोऽप्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृत इति । यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रोऽज्ञातस्तथापि नर्णभाभवति । यथाह । अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे-ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति । तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते । अप्राप्तव्यवहारश्च दूतोदानोन्मुखोव्रती । विषमस्याश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नुपइति । तस्मात् । अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । ऋणात्प्रिता मोचनीयोयथा न नरके गजेदिति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्याप्यधिकारः । न ब्रह्माभिव्याहरेदन्त्यत्र स्वधानिनयनादिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मः पुत्रायादि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण ऋणं दद्यात् । अविभक्ताश्चेत्तन्भूयसमुत्पानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूतएव वा दद्यादिति गम्यते । यथाह नारदः । अतउर्ध्वं पितुः पुत्राऋणं द्युर्पथांशतः । अविभक्ताविभक्तावा यस्तावद्दत्ते धुरमिति अत्र च

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति । तथैव-
ऋणं देयम् । पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽयंगन्तव्यः । ऋण-
मात्मीयवर्षिष्यं देयं पुत्रैर्विभाविताम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य त्विति बृहस्प-
तिवचनात् । अत्र विभावितामित्यविशेषोपादानात्साक्षिविभावितामित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणो-
पलक्षणम् । समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्या-
एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टमिष्यते ॥ ५० ॥

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च
समवाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रमानाह-

रिक्थग्राहऋणं दाप्योयोपिद्वाहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम् । विभागद्वारेण
रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः सऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भवति । यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण
गृह्णाति सतत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति । योपितं भार्या गृह्णातीति योपिद्वाहः सत-
थैव ऋणं दाप्यः । यो यदीयां योपितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । योपितोऽविभा-
ज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्देवेन निर्देशः । पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः ।
अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितं मातृपितृसंबन्धिद्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः न
अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्य इति संबन्धः ।
एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव । रिक्थग्राहऋणं दाप्यस्तदभावे योपिद्वा-
हस्तदभावे पुत्र इति । नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । न भ्रातरो न पितरः
पुत्रारिक्थहराः पितुरिति पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात् । योपिद्वाहोऽपि नोप-
पद्यते (अ. ५ श्लो. १६२) न द्वितीयश्च साध्वीनां कविद्वितीयादिश्रुत इति स्मर-
णात् । तद्वर्णं पुत्रो दाप्य इत्यप्यमुक्तम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् ।
अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणा-
संभवात् । संभवे च रिक्थग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन-
इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राही ऋणं दाप्य इति स्थितम् ।
असतिपुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । पुत्रे
सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभवति । क्लीबान्धबाधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थग्राहाभावात् ।
तथाच क्लीबादीननुक्रम्य भर्तव्यास्तु निरंशका इति वक्ष्यति । तथा सवर्णापुत्रोऽप्यन्याय-
वृत्तिर्न लभेतैकपामिति गौतमस्मरणात् । अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च
सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः । योपिद्वाहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न
संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः । पूर्वपतिकृतर्णापाकरणाधिकारी भवत्येव । योपिद्वाहो यश्च-
तसृणां श्वेरिणीनामन्तितां गृह्णाति यश्च पुनर्भुवां तिसृणां प्रथमाम् (सुयाह, नारदः । पर-

पूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ।
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनःसंस्कारकर्मणा । दिशधर्मा-
 नवक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता । उत्पन्नसा-
 हसा-उत्पन्नव्यभिचारा । असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सर्वाण्य-सपिण्डाय
 सा तृतीया प्रकीर्तिता । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रये-
 दन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारे पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्यु-
 र्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता । मृते भर्तारि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छे-
 त्स्वैरं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाह-
 भित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता । अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भूवाम् । ऋणं
 तयोःपतिकृतं दद्याद्यस्तामुपाश्रित इति । तदन्योऽपि योपिद्वाह ऋणापाकरणेऽधिकारी
 तेनैव दर्शितः । या तु सप्रयत्नेव स्त्री सापत्या बान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्याद्वर्णं भर्तुरु-
 रसृजेद्वा तथैव ताम् । प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना बहुधनेति यावत् । तथा अध-
 नस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैत यः स्त्रियम् । ऋणं बोधुः सभजते शैव चास्य धनं स्मृतमिति
 पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुषु पुत्रेषु रिक्त्यभावे अंशग्रहणयो-
 ग्यस्यैव ऋणापाकरणेऽधिकारो नायेमयास्यान्धादेरित्येवमर्थम् । पुत्रहीनस्य रिक्तियन इत्येतदपि
 पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्त्यं गृह्णन्ति तदा ऋणं दाप्याः नान्येत्येवमर्थम् ।
 पुत्रपौत्री च रिक्त्यग्रहणभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् । यथाह नारदः । क्रमादव्याहृतं प्राप्तं
 पुत्रैर्धनं मुद्धतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्याश्रिवर्तते इति सर्वं निरवद्यम् । यद्वा ।
 योपिद्वाहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योपिद्वाहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य
 रिक्तियन इति रिक्त्यशब्देन योपिदवाच्यते । शैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । यो यस्य
 हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति च । ननु योपिद्वाहाभावे पुत्रः ऋणं दाप्यः पुत्राभावे
 योपिद्वाह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसद्भावेन कश्चिद्दाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वैरि-
 णीमाहिणः प्रथमपुनर्भूमाहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे तु निर्धन-
 रपत्ययोपिद्वाही दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन ॥ धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभायो
 धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां सम-
 वाये यो धनं हरेत्स ऋणमाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च स्त्रीधनं
 ते विद्यते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्रएव ऋणमाक् भवति । धनिपुत्र-
 योरसतोः स्त्रीधार्यवर्णमाक् । स्त्रीधार्यभावे पुत्रः ऋणमाक् पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रति-
 भासपरिहारः पूर्ववत् । पुत्रहीनस्य रिक्तियन इत्यस्यान्या व्याख्या । एते धनस्त्रीहारि-
 पुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इति विवक्षायां उत्तमर्णस्य दाप्यास्तदभावे तत्पुत्रादेस्तत्पुत्राद्यभावे
 कस्यदाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रहीनस्य रिक्तियन इति पुत्राद्यन्यहीनस्योत्तमर्णस्य
 यो रिक्त्यो रिक्त्यग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्त्यनोदाप्याः । तथा च नारदेन ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावे स्वग्रन्थुष्वित्यभिहितम् । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबांधवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ॥ ५१ ॥

अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगादन्यदापिप्रतिषेधति-
 भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते नतु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

प्रतिभुवोभावः प्रातिभाव्यं भ्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिपिद्धं साधारणधनत्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यव्ययावसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्परानुमत्या त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादिभवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । नतु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिबोधोऽन्युज्यते । तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थत्वात् । विभागाभावश्चापस्तम्बेन दर्शितः । जायापत्योर्न विभागोविद्यत इति । सत्यम् । श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषुकर्मसु तत्फलपु च विभागाभावोऽपुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च । तथा हि । जायापत्योर्नविद्यते इत्युक्ता किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् । पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति । हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते । जायापती अग्निमादधीयातामिति । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा कर्म स्मार्तं विवाहाग्रावित्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकारएव अतश्चोभयविधाग्निरपेक्षेपु कर्मसु पूर्तेषु जायपत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते । दिविज्योतिरजरमारभेतामित्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बौद्धव्यम् । न पुनः पूर्वानां भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि । नतु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तम् । द्रव्यपरिग्रहेषु च नहि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्ता तत्र कारणमुक्तम् । भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मात्त स्तेयमुपदिशन्तिमन्वादयस्तस्माद्भार्यायामपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति । अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्यायाऽपि द्रव्यविभागोभवत्येव न स्वेच्छया । यथा वक्ष्यति । यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिका इति ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह-

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य मुताऽपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाष्यं नाम विश्वासायै पुरुषान्तरेण सह समयः । तच्च विषयभेदात्त्रिधा भिद्यते यथा । दर्शने दर्शनापेक्षायां एनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्येनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते । यतोऽमुकस्यपुत्रोऽयं सर्वप्रायभूरस्य ग्रामवरो वास्तीति । दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्यामीति प्रातिभाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं संयन्धः । आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितये अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितय इत्येव शास्त्रेण निर्धनत्वेन वाऽधमर्णे प्रतिकुर्वीत इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रादाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ ५४ ॥

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतस्तस्य पुत्रादद्युर्न पौत्राः । ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम् । ऋणं पैतामहं पौत्राः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्याप्यातिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ पौत्रमपौत्रौ च प्रातिभाव्यायातं अप्रातिभाव्यं च ऋणं यथाक्रममगृहीतधनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणम् । खादको वित्तहीनः स्यात्तु प्रको वित्तवान्यदि । मूलं तस्य भवेदयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति । तदपि लग्नकः प्रतिभूः खादकोऽधमर्णः । लग्नको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभुवौ यन्धकः पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं वरुरेव । यथाह कात्यायनः । गृहीत्वा यन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मादाप्यः स्यात्तद्वर्णं मुत इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा पितरि भेदे दूरदेशं गते वेति ॥ ५४ ॥

यस्मिन्ननेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवोधनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेपु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ महवो वा प्रतिभुवः स्युस्तर्दणं संविभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एव तथाधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छाया

श्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दाने प्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च तथैकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामं अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षायां स्वार्थं यः प्रार्थयेत् स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । तेष्वेकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः । एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते । प्रापिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते सममिति ॥ ५५ ॥

प्रातिभाष्ये ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह-
प्रतिभूदापितोयच्च प्रकाशं धनिनोधनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्व्यप्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रोवा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनोदापितो न पुनर्द्विगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः । यं चार्थं प्रतिभूदद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् एतच्च हिरण्यविषयम् । ननु इदं प्रतिभूवचनं द्विगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । पूर्वोक्तकालकलाक्रमावधिनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वावाधेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् । वस्त्रदानहिरण्यानां चतुःस्त्रिद्विगुणा परेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्विगुण्यादिसिद्धेः । द्विगुण्यमात्रविधानइदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरेष संभवत्येव । यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियोदास्यंतीति न किंचिदेतत् । अथ प्रातिभाष्यं प्रीतिकृतं च प्रतिभुवा दत्तं न च प्रीतिदत्तस्य याचनाप्यावृद्धिरस्ति । यथाह । प्रीतिदत्ते तु यत्किंचिद्रधेतेन त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्रधेते पञ्चकं शतमिति । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यते । इति तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतिद्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते । तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठुक्तम् ॥ ५६ ॥

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह-

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

हिरण्ये द्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । श्लोकस्तु व्या-

ख्यातएव । यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्रव्यं प्रतिभूदत्तं सादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्योदातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपत्रे काले अधमर्णं दर्शयितुमसमर्थः तदा तद्रवेपणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि तं दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः । नष्टस्यान्वेपणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तेनैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तत्र प्रेते चैपविधिः स्मृत इति कात्यायनवचनात् लग्नक विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धोऽङ्गित-
श्चैव संदिग्धश्चैव न कश्चित् । नैव रिक्तीयं न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजितानराः । न शक्तो धानिने दातुं दण्डं राजे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य पिता यस्य तथैवेच्छप्रवर्तकः ॥ नाविज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति । संदिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । (धनप्रयोगे विश्वासहेतुं द्वौ प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः । विस्मम्भहेतुं द्वावत्र प्रतिभूराधिरैवं चेति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः । इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वा-
सार्यमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । स च द्विविधः कृतकालोऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च) यथाह नारदः । अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो-
द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयाद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति । कृते काले आधानकाल एवागुप्तिनकाले दीपोत्सवादी मयायमाधिर्मातृव्योऽ-
न्यथा तथैवाधिर्भविष्यतीति । एवं निरूपिते काले अपनेयः आत्मसमीपं न तव्यो मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यार-
क्षणीयः ॥ ५७ ॥

एवं चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह-

आधिः प्रणश्येद्दिगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण दिगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदा-
नेन न मोक्ष्यते तदा नश्यति । अधमर्णस्य धनं प्रयच्छुः स्वं भवति । कालकृतः
कृतकालः । आहिताग्नादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः । स तु कालं निरूपितं
प्राप्ते नश्येत् दिगुण्यात् प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः
क्षेत्रारामादिः सकदाचिदपि न नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालाति-
क्रमे नाशउक्तः । काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः ।
फलभोग्यो नश्यतीति परिशेषादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठति ।
दिगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यं

वृहस्पतिवचनात् । हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्वि-
सहस्रं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति । नन्वाधिः प्रणश्ये-
दित्यनुपपन्नम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयदेरभावात् । धनिनश्च स्वत्व-
हेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न
विक्रय इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरका-
लावस्थानादधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्र-
यप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति । उच्यते । आधीकरणमेव लोके सोपाधिकः
स्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकारश्च सोपाधिकः । स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः तत्र धनद्वैगुण्ये निरु-
पितकाले प्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः
उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकस्वत्वं भवति । नचमनुवचनविरोधः । यतः (अ. ८ श्लो. १४३)
न त्वेषाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति भोग्यार्थं प्रस्तुत्येदमुच्यते न
चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । भोगस्याधेश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकर-
णविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं न भवति । इहाप्युक्तम् । फलभोग्यो न नश्यतीति ।
गोप्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना । न भोक्तव्यो बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजदिति । इहापि
वक्ष्यते । गोप्याधिभोगे नोवृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुण इतितु गोप्यार्थं प्रत्युच्यते
इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नोवृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताहते ॥ ५९ ॥

किंच गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन न वृद्धिर्भवति अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धि-
र्हातव्या । समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दताम्रकटा-
हादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराद्धमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति संबन्धः ।
नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिच्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः । तत्र गोप्याधिर्नष्ट-
श्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या । भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्वव-
त्कृत्वा देयः । वृद्धिसद्वत्वे वृद्धिर्हातव्या । विनष्टः आत्यन्तिकं नाशं प्रातः सोऽपि देयो-
मूल्यादिद्वारेण तदानं सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदा न ददाति तदा मूलनाशः । विनष्टं मूलनाशः
स्यादैवराजकृताहते इति नारदवचनात् । दैवराजकृताहते दैवमश्रुदकदेशोदप्रवादि ।
दैवकृताद्रिनाशाद्रिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं
मूल्यं दातव्यम् । अधमर्णेनाध्यन्तरं वा । यथाह । स्रोतसापहते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽय कर्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति । तत्र स्रोतसापहते इति दैवकृतोपलक्ष-
णम् ॥ ५९ ॥

आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

अपि च । आधेभोगस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः न साक्षिले-
ख्यमात्रेण नाप्युपदेशमात्रेण । यथाह नारदः । आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्वाव-
रस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगेयव्यस्ति नान्ययेति । अस्य च फलम् । आधौ प्रतिग्रहे
कृति पूर्वा तु बलवत्तरेति । स्वीकारान्तक्रिया पूर्वा बलवती । स्वीकारादिता तु पूर्वापि न
बलवतीति । सचाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतमधिकृतएव सवृद्धि-
मूल्यद्रव्यापयतितां गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने धनं वा देयम् । रक्ष्यमाणोऽप्यसार-
तामिति वदताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणे इत्यस्यापवादमाह-

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥ ✓

चरित्रं शोभनाचरितं चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं
वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमापीकृत्याधमर्ण-
नाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि बाधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्याधिं गृहीत्वा
यद्द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति । तद्धनं नृपोवृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः
एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किंतु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति ।
तथा सत्यङ्कारकृतं करणं कारः भावे यत्र सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । कोरेसत्यागदस्येति
मुम् । सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा बन्धकार्पणसमयएवेत्यं
परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति तदा तद्वि-
गुणं दापयेदिति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकं चरित्रशब्देन गङ्गास्नाना-
ग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाधीकृत्य यद्रव्यमात्मसात्कृतं तदा तत्र तदेव द्विगुणी-
भूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति । क्रयविक्रया-
दिव्ययस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम् ।
तत्रापि धेनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं सएव चेद्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव दातव्यम् । इतरं चेद्यव-
स्थातिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्च धनदानेनाधिमोक्षणयोपस्थितस्याधिर्माक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः ।
अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चौरवद्गृह्यो भवति । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि कुले तदागहस्ते
सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णकः स्वीर्यं बन्धकं गृहीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति

यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तार्याधिविक्रयेण धनदित्साधमर्णस्य

तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षितमाह-

तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः ।

तस्मिन्काले यत्तस्याधर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न
तत ऊर्ध्वं विवर्धते । यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणिने
प्रवेशयति ।

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव गृहीतव्यं न त्वाधि
नाशइति विचारितमृणकालएव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये
असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यतआह-

विना धारणिकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणिकादधमर्णादिनां अधमर्णे असन्निहितेसाक्षिभिस्तदात्तेश्च सह तमाधिं विक्रीय
तद्धनं गृहीयाद्धनी । वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने
धनमेव गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा आधिः प्रणश्येद्विगुणइत्याधि
नाशः । विचारिते त्वयं पक्षइति ॥ ६३ ॥

भोग्याधौ विशेषमाह-

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने
द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्मोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते
द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्यइति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं
तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे
तदापि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थाध्युपभोगविषयभिदं वचनम् । तमेनं
क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः । यत्र तु वृद्धचर्येवाध्युपभोगइति परिभाषा तत्र द्वैगुण्याति-
क्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्तेवाधिम । तदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना ॥ ऋणी बन्धमवा-
प्रायात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा
न धनभागधनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विनैति । अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ
फलभोग्यः बन्धकआधिः । सच द्विविधः सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो वृद्धिमात्रार्थापाकर-
णार्थश्च । तत्र च सवृद्धिमूल्यापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालोयस्यासौ पूर्णकालस्त-
माप्नुयादणी । यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमाप्नुयादित्यर्थः ।
वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु बन्धकं सामकं दत्त्वाप्नुयादणी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्परस्परमतं विना । तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं
वृद्धेरप्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभागधनी । सामकं न लभते धनी मूल्यमदत्त-
वर्णा बन्धमाप्नुयादिति यावत् । अयं त्वप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धयेऽप्यपमार्तं यदा सामकं

दत्त्वापि बन्धं न लभेताधमर्णः वृद्धिशेषमदत्तैव लभेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह ।
उत्तमाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तं परस्परानुमतौ तत्कृष्टमपि
बन्धकं यावन्मूल्यदानं तावदुपभुङ्क्ते धनीनिकृष्टमपि मूल्यमात्रदानेनैवाधमर्णालभतइति ६४॥

इति ऋणदानप्रकरणम् ।

अथ उपनिधिप्रकरणम् ४. ^{१५ अक्षरं}

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि तत्स्यं वासनस्य यद्द्रव्यं रूपसं-
ख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विम्वम्बादर्प्यते
स्थाप्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते । यथाह नारदः । असंख्यातमाविज्ञातं समुद्रं यन्निधी-
यते । तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति । प्रतिदेयं तथैव तत् यस्मिन् स्थापितं
तेन यथैव पूर्वमुद्रादिबद्धितमपितं तथैवस्यापकाय प्रतिदेयं अत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहृतं तं तु राजदैविकतस्करैः ।

तमुपनिधिं राजा देवेनादकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ । यस्मिन्नुपहितं
धनिनपत्र तद् द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः । ग्रहीतुः सद्योऽर्थेन
नष्टो नष्टः सदाग्निनः । देवराजकृते तद्द्रव्येत्तज्जिह्मकारितमिति ।

अस्यापवादमाह—

भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्योदण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गितं याचितं यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भ्रैषो-
नाशः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिनं ग्रहीता दाप्योराज्ञे च तत्समं
दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं दण्डमाह—

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना
लाभार्थमसाधुप्रयोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्ड्यस्तं चापनिधिं सोदयमुपभोगे सवृ-
द्धिकं व्यवहरि सलाभं धनिनं दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कान्यायनेनोक्तम् । निरोपे
वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानानं चेद्यादर्थे पञ्चकं शतमिति । एतच्च
भक्षिते दण्ड्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु सैनैव विज्ञेयोर्दक्षितः । भक्षितं सोदयं दाप्यः समं
दाप्यउपेक्षितम् । किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितमिति । किञ्चिन्न्यून-
मिति चतुर्थाशीनम् ।

उपनिधेर्धर्मान् याचितादिष्वतिदिशति-

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालङ्कारादि याचित्वा नीतं याचितम् । यदकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्चादन्यहस्ते स्वामिने देहीति निहितं तदन्वाहितम् । न्यासोनाम गृहस्वामिने दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपोऽगृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समर्पणं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादिः प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षायां त्वयंदं मदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते इति न्यस्तस्य ग्रहणम् । यथाह नारदः । एष एव विधिर्द्वयोयाचितान्वाहितादिषु । शिल्पि-
पूषनिधौ न्यासं प्रतिन्यासे तथैव चेति । एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्धः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

इति उपनिधिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५.

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमित्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता साम्प्रतं-
साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षादर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति । यथाह मनुः । सम-
क्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यतीति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन
निरूपितः कृतः अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च पण्डित इत्येकादशविधः ।
यथाह नारदः । एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टोपमनीपिभिः । कृतः पञ्चविधोऽज्ञेयः पण्डि-
धोऽकृतत्रयश्चैव इति । तेषां च भेदस्तैरेव दर्शितः । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिन्न
एव च । गृहश्चात्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृत इति । लिखितादीनां च स्वरूपं
कात्यायनेनोक्तम् । अर्थिना स्वयमानीतोयांलेख्यं संनिवेश्यते । ससाक्षी लिखितोनाम
स्मारितः पत्रकादृत इति । स्मारितः पत्रकादृतइत्यस्य विवरणं तैरेव कृतम् । यस्तु कार्य-
प्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी सस्मारितइत्येवमिति ॥
यस्तु यदृच्छयागतः साक्षी क्रियते सयदृच्छाभिन्नः । अनयोः पञ्चानारुढत्वेऽपि
भेदस्तैरेव दर्शितः । प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखि-
तौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति । तथा । अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्रावितः स्थितोऽगूढागूढसाक्षी सञ्च्यते इति । तथा । साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुप-
र्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति पण्डितस्याप्यकृतस्य
भेदो नारदेन दर्शितः । ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वधिकृतोयः
स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेऽपुविज्ञेयास्तेऽपि साक्षिण इति । प्राड्विवाक-
ग्रहणं लेखकसम्भ्योपलक्षणार्थम् । लेखकः प्राड्विवाकश्च सम्भ्याश्चैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति
तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृता इति ।

तेऽपि साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह-
तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

ज्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपःशीलाः । दानशीला दाननिरताः । कुलीनामहंकुलप्रसूताः । सत्य-
वादिनः सत्यवादनशीलाः । धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः । ऋजवोऽकुटिलाः ।
पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्राः । धनान्वितावदुसुवर्णादिधनयुक्ताः । श्रौतस्मार्तक्रियापराः
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः । एवंभूताः पुरुषाः ज्यवराः साक्षिणोभवन्ति । ज्यः अ-
वराः अन्यनायेषां ते ज्यवराः त्रिभ्योऽर्वाक् भवन्ति । परतस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः ।
जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयोर्मूर्धावसिक्तादयोऽनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च
तत्र मूर्धावसिक्तानां मूर्धावसिक्ता साक्षिणोभवन्ति । एवमम्बछादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।
वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम् । वर्णाब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणेष्वेकलक्ष-
णादुक्तसंख्याकाः साक्षिणोभवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यथा स्त्रीणां साक्ष्यं
स्त्रियएव कुर्युः । यथाह मनुः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्हिति । सजातिसवर्णसंभवे
सर्वे मूर्धावसिक्तादयोऽब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं
साक्षिणोभवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिपेधराहितानामन्येषामपि साक्षि-
त्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणोक्तव्याः । ते च पञ्चविधानादेन दर्शिताः । असाक्ष्यपि हि
शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधोऽर्थः । वचनादोपतंभेदास्वयमुक्तेर्मृतान्तर इति । के पुनर्वचन-
दसाक्षिण इत्यत आह । श्रोत्रियान्तापसावृद्धाये च प्रशजितादयः । असाक्षिणस्तं वचना-
न्नात्र हेतुरुदाहृत इति । तापसावानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रह-
णम् । यथाह शंखः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्था निर्ग्रयाश्चासाक्षिण
इति । दोषादसाक्षिणोदर्शिताः । स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवायश्चकास्तया । असाक्षि-
णस्तं द्रष्टृत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते इति । चण्डाः कोपनाः । कितवावृत्तकृतः । भेदाद्
साक्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम् । साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् । तेषामेकोऽ-
न्ययावादी भेदात्सर्वे न साक्षिण इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम् । स्वयमु-
क्तिरनिर्विष्टः स्वयमेवेत्य योवेदेव । सूचीत्युक्तः सशास्त्रेषु न ससाक्षित्वमर्हतीति ।
मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । योज्यैः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क-
तद्रदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना साक्षिणां
योज्यैः श्रावयितव्योभवेत् यूपमत्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असाक्षि-
मृतेऽर्थे चानिर्वेदिते साक्षित्वं कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृतं साक्ष्यं वदेत्विति मृतान्तरः साक्षी
न भवति । यत्र तु सुमूर्णुणा सुप्त्येन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविताअस्मिन्नर्थेऽस्मी साक्षि

गइति तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः । मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुःश्रावितादृते ।
तथा । श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वयोर्यो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षात्स्यात् पदसु चान्वा-
हितादिविति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तानेतानसाक्षिणो दर्शयति-

स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिः शस्तकाः ।

रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

पतिताप्तार्थसंवन्धिसहाय रिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं वचननिषिद्धा-
नामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोऽक्षदेवी । मत्तः पामादिना ।
उन्मत्तोऽग्रहाविष्टः । अभिशस्तोऽभियुक्तोऽब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः । पाखण्डि-
नो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः ।
पतितोऽब्रह्महादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसंवन्धी विप्रतिपद्यमानार्थसंभन्धी । सहाय एक-
कार्यः । रिपुः शत्रुः । तस्करः स्तेनः । साहसी स्वबलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टवितथ-
वचनः । निर्धूतोऽबन्धुभिस्त्यक्तः । आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसा-
क्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेमृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीवालादयः साक्षिणो-
न भवन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह-

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिककर्मानुग्राही धर्मवित् स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति ।
अपिशब्दबलाद्वापि । यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानं
तथापि तेषां भयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वा उभयानुमत्यैव साक्षित्वं
भवतीत्यर्थवत् त्र्यवरग्रहणम् ।

तपस्विनोदानशीला इत्यस्यापवादमाह-

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

संग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो
भवन्ति । दोषादसाक्षिणः भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणा न भवन्ति । सत्यवादित्व-
हेतोर्त्रापि विद्यमानत्वात् । मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिर्भक्षणम् । पारुष्यमुभयं चेति
सहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनाद्यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां
स्वबलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणा-
दिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिश्रावणमाह—

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादि समीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान् । नासमवेताः पृष्टाः प्रवृत्तयुरिति गौतमवचनात् । वक्ष्यमाणे श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषोदक्षितः । सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । न प्राड्विवाकीनियुज्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ देवब्राह्मणसन्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदतं द्विजान् । उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान् पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् । आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भूषम् । समस्तान् विदित्वाचारान् विज्ञातार्थान्पृथक्पृथगिति । तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमोदक्षितः । सत्येन श्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणायुधैः । गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति । ब्राह्मणमन्यथा ह्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति श्रापयेत् । क्षत्रियं ब्राह्मणायुधानि तव विफलानीति । गोबीजकाश्चनादीनि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा ह्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति श्रापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव दर्शितः । (अं. ८ श्लो. १०२) गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् प्रिप्यान्वार्युषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रपदाचरेदिति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थम् । कुशीलवागायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षधेयम्यदूषणेपुत्रात्यादिषु तथैवनिर्णयः । अयोधयेषु तु तद्वचनाल्लोकतश्च निर्णयोनसाध्यन्तरेणेतिनानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदा सौदोषानुसारेण दण्ड्यः । अथ साधयति तदा न साक्षिणः । यथाह । असाधयन् दमं दाप्योदूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणोवर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृता इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दृष्टव्यं यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितोभवति । जितः सविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थित इति स्मरणात् । साकांक्षश्चोक्तवान्तरमवलम्ब्येत्यभिप्रायः ॥

ये पातककृतां लोकामहापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीवालयातिनाम् ।

सतान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरज्ञतेः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं परार्जयसे वृथा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानस्त्रीवालयातिनां च ये लोकास्तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति । तथा जन्मान्तरज्ञतेर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति यस्ते अनृतवदनेन पराजितोभवतीति श्रावयेदिति संबन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् । गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च । गोरक्षकान् वाणिजकानित्युक्तत्वात् । अन्यानेकजन्माजितमुकृत-

संक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तिश्चानृतमात्रेणानुपपत्तेः । साक्षिसंज्ञासार्थमिदमुच्यते ।
यथाह नारदः । पुराणैर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादश्च भृशमुत्त्रा-
सर्धदिमानिति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथाञ्चिन्न ब्रूयुस्तदा किं
कर्तव्यमित्यतआह-

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् पट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितः सन् कथाञ्चिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सवृद्धिकमृणं धर्निनं
दाप्यः । सदशबन्धकं दशमांशसहितं दशमांशश्च राज्ञाभवति । राजाधमार्णिकोदाप्यः
साधितादशकंशतमित्युक्तत्वात् । एतच्च पट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते वेदितव्यम् । ततोऽर्वा-
ग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याख्याद्युपप्लवरहितस्य । यथाह मनुः । त्रिपक्षादब्रुवन्
साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तदणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वश इति । अगद इति
राजदेवापप्लवविरहापलक्षणम् ॥ ७६ ॥

यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात्तं प्रत्याह-

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमोविप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति नाङ्गीकरोति स
कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः दण्डेन च । कूटसाक्षिणां च दण्डं वक्ष्यति । कूटसा-
क्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृताऽपि वा कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्त-
नीयः । यथाह मनुः (अ. ८. श्रौ. १२७) यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं
कृतं भवेत् । तत्तत्कार्यं निवर्तते कृतं चाप्यकृतं भवेदिति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यतआह-

द्वैधे बहूना वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनः
तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनत-
दर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गुणिनः कतिपये इतरं च
बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मविदिति
गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु भेदादसाक्षिण इत्युक्तं तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेष
विषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजयइत्यतआह—
यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनोयस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजस्तिसंख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति सत्यमेवं जानीमोवयमिति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्येतदिति वदन्ति तस्य पराजयोऽधुवानिश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्यस्य विस्मरणादिना भावाभावो साक्षिणेन प्रतिपादयन्ति तत्र प्रमाणान्तरण निर्णयः कार्यः । न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः । स्वभावेत्तमेव वचनं ग्राह्यम् । यथाह । स्वभावेत्तं वच-
स्तथां ग्राह्यं यदोपवर्जितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति ॥ ७९ ॥

अन्यथा वादिनोस्य ध्रुवस्तस्य पराजयइत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्यवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्व-
वैभ्यामुणवत्तमाः द्विगुणावा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वसाक्षिणः
कूटामिभ्यावादिनोभवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अधिमत्यर्थिमभ्यसभापत्तिभिः परीक्षितः
प्रमाणभूतः साक्षिभिर्निर्गदिते प्रमाणान्तरान्येषणोऽनवस्थादोषप्रमद्वात् । निर्णिते व्यवहार-
तु प्रमाणफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणोवापि पूर्वमावोदितं न स्यात् । यथा पञ्चषु धान्येषु
निष्फलाः प्रावृषोऽगुणाः । निर्णितव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति नारदवचनात् ।
उच्यते । यदापि प्रतिज्ञातार्यस्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्टतदोपाणामपि साक्षिणां वच-
नमयाविसंवादिनप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्येषणं
केन वार्यते । उक्तं च । यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः संप्रवासमीचीन-
इति । यथा गधुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्य प्रमाण्येन
वर्णदोषरूपता । तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च साक्षिभिर्भाषितं
वाक्यं सह सार्धं परीक्ष्येदिति काल्पायनेनाप्युक्तम् । यदा शुद्धा क्रिया न्यायानदा
तदाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्यायः शुद्धः सशुद्धोऽर्थ इति स्मिन्निर्गते क्रिया साक्षि-
लक्षणा नापिसंयन्तिना नाता इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदा तद्व्यशोधनं साक्षिवाक्य-
शोधनं नर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनम् । मन्येन शुद्धयेन वाक्यमिति
स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतेयः सशुद्धमयाभूत्
इति स्थितिरीदृशी मर्यादा न्यायविदाम् । कारणदोषवाधरम्ययभावां सत्यवितयप्रत्यय-
इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृताः साक्षिणोऽनिकम्प्य कथं क्रियान्तरे प्रमाणीकृ-
तानिप दोषायनः क्रियां मन्त्रयती मुक्तादुर्दृष्टां योऽवष्टम्बेनामत्रोपपद्यते सभ्यः पुन-
स्तां नामुपाधिक्रियामिति काल्पायनेन जयाकथाम्बोनरात् क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाच्च याव

धारणात्प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहोदर्शितः । नारदेनापि । निर्णिते व्यवहारे तु प्रमाण-
मफलं भवेदिति वदता । जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निपिद्धं न प्रागपि ।
तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपारितुष्यता । क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम् ।
एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्योगुणवत्तमाः द्विगुणावापूर्वनिर्दिष्टाभसन्निहिताः
साक्षिणः सन्ति तदा तएव प्रमाणीकर्तव्याः । स्वभावेनैव यद्व्युस्तद्ग्राह्यं व्यावहारि-
कमित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् । निर्णिते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणोवापि पूर्वमावेदितं न चेदिति नारदवचनाच्च पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा
अपि तयाविधायएव साक्षिणोग्राह्यान् दिव्यम् । संभवे साक्षिणां प्राज्ञत्वजयैर्दैविकीं क्रियामिति
स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यताप्यर्थिना न प्रमा-
णान्तरमन्वेपणीयम् । मनुवचनादिति परिसमापनीयोव्यवहारः । यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्र-
त्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितीयस्त-
त्प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्ससाहायधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं
कर्तव्यम् । तत्र च दोषावधारणे विवादास्पदीभूतमृणं दाप्यः । सारानुसारेण दण्डनीयाश्च ।
अथ दोषावधारणं तदा प्रत्यर्थिना तावता संतोष्यम् । यथाह मनुः । यस्य दृश्येत सत्ता-
हादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽभिज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमं च स इति । एतच्च यत्स्योचुः
साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां सजयी भवेदित्यस्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेऽपवादोद्गृह्यः । केचि-
दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थ्यनुकूलमभिहितवत्तु
यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वान्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्व-
वादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथा हि ।
अर्थीनाम साध्यस्यार्थस्य निर्देष्टा तत्प्रतिपक्षतदभाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावस्य भावसि-
द्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य वा भावानिरपेक्षसिद्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभाव-
स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिनएवक्रिया युक्ता । अपि चोत्तरानुसारेण
सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते । प्राज्ञन्यायकारणात्की तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्यो-
क्ता पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति । न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया । न च
कस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोरिति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणोगुण-
वत्तमाद्विगुणावान्यया ह्युरित्यनुपपन्नम् । अथ मतम् । द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ
मदीयमिदं दायादप्राप्तं मदीयमिदं दायादप्राप्तामिति प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वापरकालविभा-
गानाकालितमेव वदतस्तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणोग्राह्या इत्याकांक्षायाम् ।
द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षोभवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणइति
वचनेन यः पूर्व निवेदयति तस्य साक्षिणोग्राह्याइति स्थिते तस्यापवादमाह । उक्तेऽपि
साक्षिभिः साक्ष्ये इति अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु
पूर्वादिनएव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणावा
तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता उभयोरपि भाव-

वादिताच्चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति तदप्याचार्येनानुमन्यते । उक्तेषु साक्षिभिः साक्ष्ये इत्यापिशब्दार्थात्प्रकरणादर्थस्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

कूटसाक्षिणो दर्शितास्तेषां दण्डमाह—

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद्दिगुणं दण्डं विवास्योब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

योधनदानादिना कूटात्साक्षिणः करोतीति सकूटकूट साक्षिणश्च ये तथा कूटास्ते विवादाद्दिवादपराजयात्पराजये योदण्डस्तत्र तत्रोक्तः तं दण्डं दिगुणं पृथक्पृथगैकैकशोदण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्योराष्ट्रान्निर्वास्यो न दण्डनीयः । एतच्च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च द्रष्टव्यम् । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अनभ्यासे च मनुनीकम् । लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वतु साहसम्/भयादे। मध्यमोदण्डांमैत्र्यापूर्वं चतुर्गुणम् । कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद्द्वैशते पूर्णं बालिद्व्याच्छतमेव त्विति । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा । मोहोविपर्ययज्ञानम् । भयं संत्रासः । मैत्री स्नेहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिरेकाभिलाषः । क्रोधाऽमर्षः । अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । बालिद्वयं ज्ञानानुत्पादः । सहन्नादिषु ताम्रिकाः पणगृह्यन्ते । तथा । कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धारमिकीनुपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेदिति । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानेतिवर्तमानकालनिर्देशात्त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत् । अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् । अस्य चार्थशास्त्रस्वरूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमौष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्राभिष्कासयेत् । वाससोविगतोविवासाः विवाससं करोतीतिणिचि कृतेणाविष्टवत्यातिपदिकस्येति टिलोपे रूपम् । नम्रिकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति वासोगृहं विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादिति । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तोदण्डएव । अभ्यासे त्वर्थदण्डोविवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नम्रीकरणं गृहभङ्गोद-
शात्त्रिवासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे चाल्प-
विषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्डएवामहाविषये तु देशात्त्रिवासनमेव । अत्राप्यभ्यासं सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डोनास्तीति मन्त-
व्यम् । अर्थदण्डाभावं शरीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नम्रीकरणगृहभङ्गाङ्क-
करणविप्रवासनं दण्डाभावोवा प्रसज्येत । चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शरीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति स्मरणाच्च । तथा (मनुः) सहस्रं ब्राह्म-
णादण्डचो गुप्तां विप्रां बलाद्भजति स्मरणात् । यन्तु शङ्खचनम् । त्रयाणां वर्णानां

धनापहारवधवन्धनीक्रयाङ्ककरणं ब्राह्मणस्येति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारोवि-
क्षितोवधसाहचर्यम् । शारीरस्त्वरोधादिजीवितान्तः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिस्त्वर्थ-
दण्डः सर्वस्यान्तस्तथैव चेति । वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम् । राष्ट्रादेनं
वहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति तत्प्रथमकृतसाहसविषयं न सर्वविषयम् । शारीरस्तु
ब्राह्मणस्य न कदसिचिद्वधति । न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन
मनुस्मरणात् । तथा मनुः । न ब्राह्मणवधाद्भयानधर्मोविद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं
राजा मनसापि न चिन्तयेदिति ॥ ८१ ॥

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहुते तत्तमोवृतः ।

सदाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

अपि च यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सत्रिगदनकाले
तमोवृत्तोरगाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्योनिहुते नाहमत्र साक्षीभवामीति
सविवादपराजये योदण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदाना-
समर्थं विवासयेत् । विवासनं च नग्रीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण
द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडवन्धनकारागृह-
प्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निहुवते तदा
सर्वे समानदोषाः । यदा तु साक्ष्यमुक्ता पुनरन्यथा वदन्ति तदानुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः ।
यथाह कात्यायनः । उक्तवान्यथा श्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्मृर्वाकूलान्विता इति । न
चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेया-
त्साक्षिणं रहः । भेदयन्त्रैव चान्येन ह्रीयेतैवं समाचरन्ति ॥ ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह-

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

यत्र वर्णिनां शूद्रविद्वत्त्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं
वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणैः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमव-
चनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनोवधोऽनृतवचने न कस्यापि
वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्य-
वचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूर्णोभावाभ्यनुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अयं राजा
केयमप्यकथने न मुञ्चति तदा भेदादसाक्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वेदि-
तव्यम् । असत्यवचनेन वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च । सत्यवचने तु वर्णिवधदोषएव
तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ।

तर्ह्यसत्यवचने तूर्णोभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञया प्रत्यवाया-

भाव इत्यत आह-

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरैकैकशोनि
वीप्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवता अस्याति सारस्वतः । अनवस्थावितान्तरूपमपक्वौदने
चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः । साक्षिणामनृतवचनमवचनं च यत्रिपिद्धं तदि-
हाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेदनुवन्विब्रुवन्वापि नरोभवति किल्बिषीति च सामा-
न्येनानृतवचनमवचनं च निपिद्धं तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं न च मन्तव्यम् ।
साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्त-
प्रत्यवायस्य तादवस्थादावचनाभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतः साक्षिणामसत्यवच-
नावचनप्रतिषेधातिक्रमयोर्भूयान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थ-
वदभ्यनुज्ञावचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः
प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथापीहाभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसीनिवृ-
त्त्याल्पीयानप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते । एतदेषान्यत्र प्रश्नेषु
वर्जिवधाशङ्कायां पान्यादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । नच तत्र प्राय-
श्चित्तमस्ति प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरण कालान्तरेऽर्थतत्वावगमेऽपि साक्षिणा-
मन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ।

अथ लेख्यप्रकरणम् ६.

श्रुतिसाक्षिणौ निरूपितौ सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते तत्र लेख्यं-
द्विविधं शासनं जानपदं चेति शासनं निरूपितं जानप-
दमभिधीयते तच्च द्विविधम् स्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति
स्वहस्तकृतमसाक्षिकं अन्यकृतं ससाक्षिकम् अन-
योश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् यथाह
नारदः लेख्यं तुद्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्य-
कृतं तथा असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिदे
शस्थितेस्तयोरिति तत्रान्यकृतमाह-

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थोऽदिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनेतावदेयमियती प्रति
मासं वृद्धिरिति निष्णातोव्यवस्यतः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वभिर्ज-
यार्थं लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वोपस्मिस्तद्धनिक-
पूर्वकधनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणौ

कर्तव्याः । कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः । प्रवर्तते विवादिषु स्वकृतं वाय लेख्यकमिति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

अपि च समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिः तदर्धं पक्षः शुक्रः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्ब्राह्मणादिः स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिकं बहूचादिशाखाप्रयुक्तम् । गुणनाम बहूचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकार्णिकपितृनाम । आदिशब्दात् द्रव्यजातिसंख्यावारा-
दर्घहणम् । एतैश्चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

किंच धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरूपा व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णोनात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे लिखेत् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

तथा तस्मिन्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽयममुकोदेवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशोलिखेयुः । तेन समाः संख्यातोऽगुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यथाह नारदः । अलिपित्वा ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु सलेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत इति ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

किंच । ततोलिखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभयाभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णु-
मित्रसूनुना एतलेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह-

विना तु साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृताहते ॥ ८९ ॥

यलेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृताहते बलेन बलात्कारेण उपधिना छललोपक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्मादिना । नारदोऽप्याह मत्ताभिर्गुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् । तदप्रमाणं

लिखितं भयोपधिकृतं तथेति । तच्चैतत्त्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यल्लेख्यं देशाचारा-
नुसारेण सवन्धकव्यवहारेऽवन्धकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन
च लेख्यमित्येतावन्न पुनःसाधुशब्दरेव प्रातिस्विकदेशभाषयापि लेखनीयम् । यथाह नारदः ।
देशाचाराविरुद्धं यद्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति ॥
विधानं विधिः आधीर्विधिराधीर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृत-
मित्यादि । तद्यत्कं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरम् । अर्थानां
क्रमः क्रमाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरं
तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽत्रत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमप्यृणं त्रिभिरेव देयमित्याह-

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृत्युन्नतृत्युन्नैस्त्रिभिरेव-
देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभि-
रेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्त्यैवात्सर्गस्य पत्राकृष्टविषये स्मृत्यन्तरप्रभयामपवा-
दशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथाहि । पत्र लक्षणमभिधाय कात्यायननाभिहितम् ।
एवं कालमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्राकृष्टमृणमतिक्रान्तकालमपि
पितृणां संवन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशकालमतिक्रान्तमिति वच-
नाच्च चतुर्थादिर्दाप्य इति प्रतीयते । यथा हारीतेनापि । लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं
तस्य विनिर्दिशेदिति । अत्रापि यस्य हस्तं लेख्यमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन
चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोप्यस्तीति प्रतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्यु-
क्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदीयते ॥ ९० ॥

सवन्धकेऽपि पत्राकृष्टे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणपाकरणानधिकारेणा
पहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्येन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवा-
धिर्भुज्यते इति वदता सवन्धकर्णपाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारोद्दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव
फलभोग्यो न नश्यतीति । सत्यम् । तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचनेषु पुरुषत्रयविषयमेव
स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति-

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टेऽनष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्त-
व्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि
लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेनोन्मृष्टे

मपीदौर्वल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे हते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते, दग्धे प्रज्वलिते छिन्ने द्विधाभूते सति अग्निना द्विर्भवति । एतच्चार्य्यप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् । विमत्त्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपञ्चानयनाय दुर्गाध्वपेक्षया कालोदातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः । लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते । सतस्तत्कालकरणमसतोद्रष्टृदर्शनमिति । सतोविद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्यास्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारे परिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः । अलेख्यसाक्षिके देवां व्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति इयांस्तु विशेषः । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमदिति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम् । यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सौत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते । प्राड्व्याकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । (सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकमिति) तथा सभासदोपि दत्तं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः । सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्रस्वहस्तं दद्युरेव ते इति मनुस्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारोनिःश्लयो भवति । यथाह नारदः । यत्र सभ्योजनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःश्लयोविवादः स्यात्सश्लयस्त्वन्यथा भवेदिति । एतच्चतुष्पाद्व्यवहारएव । साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत् । राजमुद्रान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यत इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा । अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलापी च हीनः पञ्चविधः स्मृत इति ॥ तत्र न जयपत्रकमस्ति अपि तु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थम् । जयपत्रं तु प्राड्व्यायविधिः सिद्धार्थमिति विशेषः ॥ ११ ॥

लेख्यसन्देहे निर्णय निमित्तान्याह-

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ १२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः यदि सहशान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्रातिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिः । क्रिया तत्तात्पुन्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । संबन्धः अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यर्थः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः । दूषिते पत्रके वादी

तदारूढांस्तु निर्दिशेदितिसाक्षिसंभवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसंभवविषयं तुद्धारितवचनम् ।
न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयइति ॥९२॥

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव-

दातुमृणमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह-

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

यदाधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य
पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखि-
ताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णोदद्यात् ॥९३॥

ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते किं कर्तव्यमित्यत आह-

दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्धयै वान्यत्तु कारयेत् ।

क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं
लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धयै अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं कारयेदुत्तमर्णं अधमर्णः ।
पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णोविशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ।

ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह-

साक्षिमञ्च भवेद्यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७.

लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषप्रमाणमुक्तम् । अथाव-

सरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् तुलाभ्यापइत्यादिभि-

राद्यैः पञ्चमि श्लोके दिव्यमानुषा कथयति । तत्र

तावदिव्यान्युपदिशति-

तुलाभ्योपोविषं कोशोदिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदिग्धस्वार्थस्य संदिग्ध
निवृत्तये दातव्यानीति ॥

अन्यत्रान्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति । धटोऽग्निरुदकं

चैव विषं कोशस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तम-

स्तसमायक इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेव

तावन्त्येवेत्यत आह-

महाभियोगेष्वेतानि-

(एतानि महाभियोगेष्वेवं नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्वा-
वधिं च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेऽपि कोशद्वयं । कोशमल्पेऽपि दापयदिति स्मरणात् ।
सत्यम् । कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । किंतु सावष्टम्भाभि-
योगेऽपि प्राप्त्यर्थः । अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात् । अवष्टम्भाभियुक्तानां धरादीनि
विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्च कोशश्च शङ्कास्वेव न संशय इति स्मरणात् ॥)

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण

प्राप्तावपवादमाह-

शीर्षकस्थेभियोक्तरी ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तरी शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरः । व्यवहा-
रस्य चतुर्थः पादोजयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डोलक्ष्यते । तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्य-
तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वमर्थः ॥ ९५ ॥

ततोर्थां लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति भावप्रतिज्ञावा-

दिन एव क्रियाव्यवस्था दर्शिता तदपवादाद्यमाह-

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरोवर्तयेच्छिरः ।

रुच्याभियोगमभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्यान्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं
कुर्यादितरोऽभियुक्तः अभियोक्ता वा शिरःशरीरमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात् । अयम-
भिसन्धिः । न मानुषप्रमाणवदिव्यं प्रमाणं भावकगोचरं अपितु भावाभावविशेषेण गोचर-
यति । अतश्च मिथ्योत्तरं प्रत्यवस्कन्दने ग्राह्यमाये वार्थित्यर्थिनोरन्यतरेच्छया दिव्यं
भवतीति ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासावष्टम्भयोरप्यविशेषेण

कोशोभवतीत्युक्तं तुलादीनि विषान्तानि महाभि-

योगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमोदर्शितः ।

तत्रावष्टम्भाभियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह-

विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिशङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशङ्कायां च शिरःस्यापिना विनापि तुलादीनि
कुर्यात् । महाचौर्याभिशङ्कायां च । यथाह । राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च
दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरोविनेति । तण्डुलाः पुनरल्पचौर्यशङ्का-
यामेव । चौर्यं तु तण्डुलादियानान्यत्रेति विनिश्चय इति । पितामहवचनात् ॥ तत्तमापस्तु-
महाचौर्याभिशङ्कायामेव । चौर्यशङ्काभियुक्तानां तत्तमापोविधीयत इति स्मरणात् अन्ये
पुनः शपथाभ्यर्थविषयाः । सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । स्पृशेच्छिरांसि-
पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ॥ अभियोगेषु सर्वेषु कोशयानमयापि वा । इत्येते शपथाः
प्रोक्तामनुना स्वल्पकारण इति नारदादिस्मरणात् ॥ (यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्यः

निर्णायकं यत्तद्विव्यमिति लोकप्रसिद्धं च। शपथानामपि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तेभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदत्वव्यपदेशो ब्राह्मणपरिज्ञानकवत् ।)
 कोशस्य तु शपथत्वेऽपि घटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भाभियोगविषयत्वेन च घटादिसाम्यान्न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन । तण्डुलानां तप्तमापस्य च समनन्तर-
 निर्णयनिमित्तत्वेऽप्यव्यपविषयत्वेन शङ्काविषयत्वेन च घटादिवैलक्षण्यात्तेष्वपाठ इति सन्तोष्यम् । एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि।
 यत्तु पितामहवचनम् । स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति । तदपि लिखितसाम-
 न्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । ननु विवादान्तरेऽप्यपि प्रमाणान्तरसं-
 भवे दिव्यानामनवकाशएव । सत्यम् । ऋणादिषु विवादेषु उक्तलक्षणसादस्युपन्यासे
 अर्थिना कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्ब्यते तदा दिव्यमपि
 भवति । साक्षिणामाशयदोषसंभवाद्दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वासल्लक्षणत्वाच्च
 धर्मस्य । यथाह नारदः । तत्र सत्ये स्थितो धर्मोऽव्यवहारास्तु साक्षिणि । देवसाध्ये पौरु-
 षेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेदिति । स्यावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्याव-
 लम्बने कृतेऽपि सामान्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थम् ।
 स्यावरेषु विवादेऽपि स्यादपि पितामहवचनं नास्त्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लिखितसामान्ता-
 द्यभावे स्यावरेषु विवादेऽपि निर्णयप्रसंगात् ॥ १६ ॥

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ १७ ॥

किंच । पूर्वगुरुपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सभ्यानां च
 ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राङ्निवाकः । त्रिरात्रोपोषिताय सूर्येकरात्रो-
 पिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससइत्युपवासविकल्पः पितामहेनोक्तो-
 बलवदयलवन्महाकापीत्यकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः उपवासनिधमश्च कारयितुः
 प्राङ्निवाकस्त्यापि । दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समारचरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासी-
 नृपाज्ञयेति पितामहवचनात् ॥ अत्र च यद्यपि सूर्योदयइत्यविशेषेणोक्तं तथापि शिष्टस-
 माचाराद्वा नुवारं दिव्यानि देयानि । तत्रापि पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्ने च घटो भवेत् ।
 मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥ दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशसिद्धिविधीयते ।
 रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं मुनीतलइति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्त-
 कालविशेषाणां तण्डुलतप्तमापप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानम् । पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां प्रदानं
 परिकीर्तितमिति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा विभक्ते पूर्वाभागः पूर्वाह्णम-
 ध्योमध्याह्नः उत्तरोऽपराह्णः । तथापरोऽपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः ।
 विधिसुस्रस्तावत् । अग्नः शिशिरहेमन्तो वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः । शरद्रीष्मेषु
 सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधा-

रणामासादिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकीति । कोशग्रहणं सर्वशपयानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि । न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां तथा । नापरह्नि न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति । न शीते तोय-
शुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्णाणां ग्रहणम् । नोष्णकालेऽग्निशोधनमि-
त्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोर्विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेधआदरार्थः । प्रयोजनं
तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अधिकारिव्यवस्थामाह-

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बालआपोढशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण ।
वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धेनेत्रविकलः पङ्गु पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी
व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । अग्निः फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य ।
जलमेव वैश्यस्य । वा शब्दोऽवधारणे । विपस्य यवाउक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोध-
नार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वेति विषविधानाद-
ग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । ब्राह्मणस्य धनो-
देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति । यत्तु रुपा-
दीनां दिव्याभावस्मरणम् । सप्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणां च न
भवेदिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षित इति तद्रुच्या वान्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।
एतदुक्तं भवति । अवष्टभ्याभियोगेषु रुपादीनामभियोक्तृष्वभियोज्यानामिव दिव्यमेत-
षामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्पएव । तत्रापि
तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे रुपादीनां तुलैवेति ।
एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गेश्वरश्चैत्रवैशाखेषु रुपादीनां सर्वदिव्यसमवधाने
नियामकतयार्थवत् । न च सार्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति । स्त्रीणां च न विषं प्रोक्तं न
चापि सलिलं स्मृतम् । धृकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति विपसलिलव्य-
तिरिक्तधृकोशान्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् । यथा
ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः । सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्वि-
धीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विनेति पितामहवचनात् । तस्मात्सा-
धारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्त-
त्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षास्वग्निरिव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्र-
याणामग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य त्वग्निरिव न कदाचिद्विषम् । ब्राह्मणस्य विषं
विनेति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषाग्न्यादिनि-

पेयः । कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विपं तु परिवर्ज-
येदिति तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति । तथा । तीयमग्निर्विपं
ष्वेव दातव्यं बलिनां नृणामिति वचनाद्बुबलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधादनुकालानति-
क्रमेण जातिवयवस्थानाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्ष्यं

महत्त्वं तदिदानीमाह-

नासहस्राद्धरेत्फालं न विपं न तुलां तथा ।

पणसहस्रादर्वाक् फालं विपं तुलां वा न कारयेत् । मध्यवर्तिं जलमपि । यथो-
क्तम् । तुलादीनि विपानानि मुख्येषु दापयेदिति । अत्र कोशस्याग्रहणम् । कोश-
मल्पेऽपि दापयेदित्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पण-
सहस्रादूर्ध्वमेव भवन्तीति । नार्वामित्यर्थः । नन्वर्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि ।
सहस्रे तु धर्तं दद्यात्सहस्राद्यं तथायसम् । अर्घस्याधे तु सलिलं तस्याधे तु विपं स्मृत-
मिति । सत्यम् । तत्रेत्यं व्यवस्था । यद्रूप्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचन-
मितरद्रव्याविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसयिष्यम् । अपहर्षे
तु विशेषोद्दर्शितः कात्यायनेन । दत्तस्यापहवोयत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहस-
योर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्घं प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमा-
णयुक्तं तु तदा दिव्यं निधोजयेत् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विपं स्मृतम् ।
अशीतिस्तु विनाशे वै दद्यादेव हुताशनम् । षष्ठ्यानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै
धटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते । षड्धाधिकस्य वा नाशे ततोर्धार्धस्य
तण्डुलाः । ततोर्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् । ततोर्धार्धविनाशे तु लौकि-
क्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थभ्यां न हीयत इति । ज्ञात्वा
संख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णशब्दः षोडश मापाः सुवर्णइत्युक्तपरिमाणवचनः । नाश-
शब्दश्चात्रापहवचनः । नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ।

ननु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि

तत्कथं नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत्राह-

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्षैवेतानि दिव्यानि कुर्युरप-
वासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः । सभाराजकुलद्वारे देवाय-
तनचत्वरे । निधेयोनिश्चलः पूज्यो घूषमाल्यानुलेपनैरिति । निधेयोघटः । व्यवस्था च
कात्यायनेनोक्ता । इन्द्रस्थानेऽभिशास्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहेऽप्रवृत्तानां
राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुष्पये । अतोऽन्येषु सभामध्ये

रणामासादिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकीति । कोशग्रहणं सर्वशयानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि । न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवते न तुला तथा । नापराहे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति । न शीते तोय-
शुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्णाणां ग्रहणम् । नोष्णकालेऽग्निशोधनमि-
त्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोर्विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेधआदरार्थः । प्रयोजनं
तु वक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अधिकारिव्यवस्थामाह-

तुला स्त्रीवालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । बालआपोऽंशद्वर्षाजातिविशेषानादरेण ।
वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धेनेत्रविकलः पङ्गु पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी
व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । अग्निः फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य ।
जलमेव वैश्यस्य । वा शब्दोऽवधारणे । विपस्य यवाउक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोध-
नार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वेति विषविधानाद्-
अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । ब्राह्मणस्य धटो-
देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति । यत्तु रुपा-
दीनां दिव्याभावस्मरणम् । सम्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणां च न
भवेद्विष्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षित इति तद्रुच्या वान्यतरः कुर्यादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।
एतदुक्तं भवति । अवष्टभ्याभियोगेषु रुपादीनामभियोक्तृवैभियोज्यानामेव दिव्यमेत-
ेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्पएव । तत्रापि
तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे रुपादीनां तुलैवेति ।
एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गाशिरश्चैत्रैवशास्त्रेषु रुपादीनां सर्वदिव्यसमवधाने
नियामकतयार्थवत् । न च सार्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति । स्त्रीणां च न विषं प्रोक्तं न
चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदिति विषसलिलव्य-
तिरिक्तधटकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनीयम् । यथा
ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः । सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्वि-
धीयते । सर्वाण्येतानि संख्यां ब्राह्मणस्य विषं विनेति पितामहवचनात् । तस्मात्सा-
धारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्त-
त्कालविहितं सर्वेषाम् । तथाहि । वर्षास्वप्निरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्र-
याणामग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य तपिरेव न कदाचिद्विषम् । ब्राह्मणस्य विषं
विनेति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषेणाग्न्यादिनि-

दिव्यं देयं विदुर्बुधाः । अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापंकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसू-
तानां निश्चयोन तु राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेदिति ॥ ९९ ॥

इतिदिव्यमातृका ।

एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं

धटादिदिव्यानां प्रयोगमाह-

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतोरेखां कृत्वावतारितः १०० ॥

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधोनय ।

शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलायाधारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयः तैः प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिकृष्टोऽभियुक्तोभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन् पाण्डुलेख्येनाङ्कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् । प्रार्थयेतानेन मन्त्रेण । हे तुले त्वं सत्यस्य स्यान्मसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं सदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । कल्याणि शोभने अस्मात्संशयान्मां विमोचय । हे मातः यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततोमां त्वमधोनय । अयं शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततोमामूर्ध्वं गमयेति । प्राङ्निवाकस्य तुलाभिमन्त्रणमन्त्रः स्मृत्यन्तरोक्तः । अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मात्रलिङ्गोदवावगम्यते इति न पृथगुक्तम् । धटनिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तद्यथा । छित्वा तु यत्त्रियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः । मन्त्रःसौम्यो बानस्पत्यच्छेदने जप्यएव च । चतुरस्रा तुला कार्या दृष्टा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देवानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समी । प्रान्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्थमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि । तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चतरं स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः । अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखैः । मृन्मयी सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ । प्राङ्मुखोनि-
श्चलः कार्यः शुचौ देशे धटस्तथा । शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि । प्राङ्मुखोऽप्येव कार्यः शिक्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् । पित्रकं पूजयेत् । तस्मात्तैः कृत्वा प्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाप्रावपांसूनां विकल्पः ।

दिति स्मरणात् । कक्षं शिख्यतलम् । कर्कटौ तुलान्तयोः शिख्याधारावीपद्वकावायस-
फीलकौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु दृश्य
मानकारण एषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् शिख्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयन्नामिति स्मर-
णात् । ततश्च ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् एवम् । कारयिता राजा भुक्ता
भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते । यदा तूक्तलक्षणं घटं तथैव
स्थापयेदुमिच्छति तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कषादादिसहितां शालां कुर्यात् । विशा-
लामुग्रतां शुभ्रां धटशालां तु कास्येत् । यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः । तत्रैव
लोकपालादीन् सर्वान् दिक्षु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेच्चैतान् गन्धमाल्यानुलेपनैः । कषाट-
धीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । मृत्पानीयाग्निंशुक्तामशूच्यां कारयेन्नृप इति स्मरणात् ।
बीजानि यवव्रीह्यादीनाम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

इति धटविधिः ।

इदानीं क्रममाप्तमग्निदिव्यमाह-

करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सप्त तुलाविधानोक्तधर्मवाहनादिशिरःपन्नारोपणान्तं च
विध्यन्ते सत्ययमप्रिविधौ विशेषः । विमृदितव्रीहेर्विमृदिता विघर्षिता व्रीहयः कराभ्यां
येनासौ विमृदितव्रीहस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसा-
दिनाङ्कयित्वा । यथाह नारदः । हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि त्विति । अनन्तरं
सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलीकृतयोन्यसेत् । पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः
समैरिति स्मरणात् । तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् । यावन्त्यश्वत्थपर्णानि
सप्तकृत्वौवेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति । वेष्टयित्वा सितैर्हस्तौसप्तभिः
सूत्रतन्तुभिरिति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापर्णानि चाक्षतांश्च
दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथा-
क्षतान् । दूर्वापाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षताञ्चयसेदिति स्मरणम् । कुसुमानि च
विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्मुयनोदधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं
तयेति पितामहवचनान् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम् । अयस्ततस्तु पाणिभ्या-
मर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं रहःशुद्धमदग्धः सप्तमे पद इति । तदप्यश्वत्थपत्रभावे अर्कप-
त्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पला-
ज्जायते वह्निः पिप्पलोवृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुध इति ॥ १०३ ॥

कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह-

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

णिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्या-
द्ययाविधि । तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्रौ होमः कार्यः । यथाह । चतु-
र्दिक्षु तथा होमः कर्तव्येवेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनेः । सावित्र्या
प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् । प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रण-
वमुच्चार्य समिदान्यचरुन्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां
विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं
कुर्यात् । यथाह । यंचार्यमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं
तु शिरोगतम् । मन्त्रश्चायम् । आदित्यचन्द्रावर्निलोऽनलश्च सौभूमिरापोहृदयं
यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभेच सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् । एतच्च धर्मावाहनादि
शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम् । इमं मन्त्रविधिं
कुत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेदिति । अनन्तरं
प्राङ्निवाक्रोऽधटमामन्त्रयेत् । धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रविदिति स्मरणात् ।
मन्त्राश्च दर्शिताः । त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्यं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं
टकारात्कुटिलं नरम् । धृतोभावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां
पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिज्ञस्तोर्यऽ
मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसीति । शोध्यस्तु त्वं तुले
स्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राङ्निवाकः शिरोगतपत्रकं
शोध्य यथा स्थानं निवेद्य च धटमारोपयति । पुनरारोपयेत्तस्मिन् स्थित्वावस्थितप-
त्रकमिति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्काल-
परीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् । ज्योतिर्विद्व्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरी-
क्षणम् । विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैरिति स्मरणात् । दक्षगुर्वक्षरोच्चार-
णकालः प्राणः । पट्प्राणाविनाडी । उक्तं च । दक्षगुरुवर्णः प्राणः पट् प्राणाः स्याद्विना
डिका तासाम् । पट्प्राणा घटी घटीनां पट्प्राणाहोरात्र उक्तश्च । स्वाग्निभिर्दिनैर्मसि इति । तस्मिन्
काले शुद्धचशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयः पुरुषराज्ञा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धचशुद्धी कथय-
न्ति । यथोक्तं पितामहेन । साक्षिणो ब्राह्मणा श्रेष्ठा यथाट्टष्टार्यवादिनः । ज्ञानिनः शुचयो-
ऽल्लब्धानियोक्तव्यानृपेण तु । संसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धचशुद्धी नृपे तदेति । शुद्धचशु
द्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् । तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समोवा हीयमानो
वा न सशुद्धोभवेन्नरइति । यत्तु पितामहवचनम् । अल्पदोषः समोज्ञेयोबहुदोषस्तु
हीयतइति । तत्र यद्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि
सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायाश्चित्ताल्पत्वमहत्त्व
मवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारणएव कक्षादीनां छेदोभङ्गेवा भवति तदाप्यशुद्धि-
रेव । कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशे-

दिति स्मरणात् । कक्षं शिख्यतलम् । कर्कटौ तुलान्तयोः शिख्याधारावीपद्मकावायस-
कीलकौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु दृश्य
मानकारण एषा भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् शिख्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मर-
णात् । ततश्च ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् एवम् । कारयिता राजा भुक्ता
भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते । यदा तूक्तलक्षणं घटं तथैव
स्थापयितुमिच्छति तदा वायसाद्युपयातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्यात् । विशा-
हामुन्नतां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् । यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः । तत्रैव
लीकपालादीन् सर्वान् दिक्षु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेच्चैतान् गन्धमाल्यानुलेपनैः । कपाट-
धीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामशून्यां कारयेन्नृप इति स्मरणात् ।
बीजानि यवग्रीवादीनाम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

इति घटविधिः ।

इदानीं क्रममाप्तमग्निदिव्यमाह-

करो विमृदितग्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेणु सत्सु तुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं च
विध्यन्ते सत्ययमग्निविधौ विशेषः । विमृदितग्रीहेर्विमृदिता विषर्पिता ग्रीहयः कराभ्यां
येनासौ विमृदितग्रीहस्तस्य करो लक्षयित्वा तिलकालकञ्चणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसा-
दिनाङ्गयित्वा । यथाह नारदः । हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्विषपदानि त्विति । अनन्तरं
सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलीकृतयोन्यसेत् । पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः
समेरिति स्मरणात् । तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् । यावन्त्यश्वत्थपर्णानि
सप्तकृत्वावेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणि च सप्त शुक्रानि भवन्ति । वेष्टयीत सितैर्हस्तोत्तमभिः
सूत्रतन्तुभिरिति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापर्णानि चाक्षतांश्च
दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथा-
क्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षताग्र्यसेदिति स्मरणम् । कुसुमानि च
विन्यसेत् । सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनादधि । हस्तयोर्विषपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं
तथेति पितामहवचनान् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम् । अयस्तप्तं तु पाणिभ्या-
मर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं रहःशुद्धमदग्धः सप्तमे पदेति । तदप्यश्वत्थपत्रभावे अर्कप-
त्रविषयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पला-
जायते वह्निः पिप्पलीवृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेदुध इति ॥ १०३ ॥

कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह-

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

अग्रे त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि उपयुक्ता
 त्रपानादीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पावकशुद्धिहेतो । क्वे कान्तदर्शिन् । साक्षिवत्पुण्यपापे
 भ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति त्यज्यलोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्श-
 येत्यर्थः अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः संतप्ते सन्दंशेन पुरत आनीति कर्ता पश्चिममण्डले प्राप्नु-
 स्वस्तिष्ठन् अनेन मन्वेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् । ययाह नारदः । अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फु-
 लिङ्गं सुरञ्जितम् । तापे तृतीये संताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति । अस्पायः । लोहशुद्धय-
 र्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये
 तापे संताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरत आनीति सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्रे
 सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रकर्ता ब्रूयादिति । प्राड्विवाकस्तु मण्डलभूभागादक्षिणप्र-
 देशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेति आज्येनाष्टोत्तरशत
 वारं जुहुयादग्नौ । घृतमष्टोत्तरं शतमिति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नप्रावयः
 पिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे
 वर्तमाने अयःपिण्डमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । त्वमग्रे वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्योहि भूतानां ततोवेत्ति शुभाशुभम् ।
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयात्मानमर्थिष्मान् भव पावक ।
 अथवा शुद्धभावेपु शीतो भव हुताशन । त्वमग्रे सर्वदेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव
 देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं
 संशयादस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसीति ॥ १०४ ॥

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥ १०५ ॥

अपिच । तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्रे सर्वभूतानामित्याद्यभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं
 लोहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसम्मितं सममक्षरहितम् । सर्वतश्च समवृत्तं
 स्फूर्णं च तयाष्टाङ्गलायामम् । अक्षहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गलमयोमयम् । पिण्डं तु ताप-
 येदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् । अग्निवर्णमग्निप्रसृष्टशुभयोर्हस्तयोर-
 न्यत्यपत्रदधिदूर्वाद्यन्तरयोन्यसेत् निक्षिपेत्प्राड्विवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किं कुर्यादित्यत आह-

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ।

स पुरुषस्तप्तं लोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्ब्रजेत् । एवकारेण
 मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति । ययाह पितामहः । न मण्डल-
 मतिक्रामेत्प्रायश्चित्कं स्थापयेत्पदमिति ।

सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकं मण्डलं किं प्रमाणं
मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकमित्यत आह-

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

षोडश अङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम् । षोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् ।
मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव । षोडशाङ्गुलकमेव सप्त मण्डलानि ब्रजेदिति वदता
प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम् । अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुलकानि । मण्डलान्तराणि तु
सप्त तावत्प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिसंख्यायोक्तम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलाः
मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । चत्वारिंशत्समाधिकं भूमेरङ्गुलमानत
इति । अयमर्थः । अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम् । द्वितीया-
द्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तव्यानि च सप्त
मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलान्येवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुल
मानतोऽङ्गुलमानमिति । सार्वविभाक्तिकस्ततिः । अस्मिंस्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं
विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा
विभज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विषोडशाङ्गुलप्रमाणेषु
गन्तुपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम् । मण्डलस्य प्रमाणं तु
कुर्यात्तत्पदसंमितमिति । यत् पुितामहेनोक्तम् । कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ।
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदेवत्यं चतुर्थं यमदेवतम् ।
पञ्चमं त्विन्द्रदेवत्यं षष्ठं कौशेरमुच्यते । सप्तमं सोमदेवत्यं सावित्रं त्रयोदशमं तथा । नवमं
सर्वदेवत्यमिति दिव्यविदो विदुः । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्म-
ण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । पदपञ्चाशत्समाधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसप्त
कार्यमण्डलं तु प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिता इति । तत्रावमं
सर्वदेवत्यमपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरेष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं
षोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां पदपञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि
सप्तैव मण्डलानि । यतः प्रथमं तिष्ठति नवमे शिष्यतीति न विरुद्धचते । अङ्गुलप्रमाणं
च । तिर्यग्यवोदराण्यष्टावृर्ध्वा वा त्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
हस्ते वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति
बोद्धव्यम् ॥ १०६ ॥

सप्त मण्डलानि मत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह-

मुक्ताग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्नितप्तमयाः पिण्डं त्यक्त्वा कराभ्यां व्रीहीन्म-
दीयत्वा अदग्धहस्तं श्वेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तं श्वेदशुद्धं इत्यर्थसिद्धम् । यत्तु

सन्वासात्प्रस्वलन् हस्ताभ्यामन्यत्र दहते । तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः ।
 प्रस्वलन्नभिशास्तश्चेत्स्यानादन्यत्र दहते । अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपिदापयेदिति ॥
 यदा गच्छतोऽन्तराष्ट्रमण्डलादवगेष पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्ह-
 रेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । अत्र चायमनुष्ठानक्रमः । पूर्वैर्द्युर्मृतशुद्धिं विधाय परैर्द्युर्मण्डलानि
 यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र संपूज्याग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं
 निर्वर्त्य उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवांससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतोऽग्नीहिमर्दनादिकं करसंस्कारं
 विधाय प्रतिज्ञापत्रं समंत्रकं कर्तुः शिरसि बध्वा प्राङ्निवाकस्वृतीये तापेऽग्निमभिमन्य
 तप्तमयःपिण्डं सन्दंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं तस्याञ्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि
 सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्राक्षिप्यादग्धः शुद्धोभवतीति ॥ १०७ ॥

इत्यग्निविधिः ।

संप्रत्युदकविधिमाह-

सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण सत्येन मामभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमुदकमभिशाप्याभिमन्य ना-
 भिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोध्योजलं प्रविशेत् ।
 जले निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्याम् । गन्धमाल्यैः सुरभिर्भिर्मधुक्षीरघृता-
 दिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित इति नारदस्मरणात् । तथा साधारण-
 धर्मेण धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च ।
 तथा । तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टार्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्या-
 णां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षण इति प्राङ्निवाकेनोदकाभिम-
 न्त्रणे कृते शोध्यः सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नार-
 देनोक्तानि । नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च । हृदेषु देवत्वातेषु तडागेषु सरासु चेति ।
 तथा पितामहेनापि । स्थिरतोये निमज्जेत् न ग्राहिणि न चात्पके । वृणक्षीवालरहिते
 जलौकामत्स्यवर्जिते । देवसातेषु यत्तोयं तास्मिन् कुर्याद्विशोधनम् । आहार्यं वर्जये-
 न्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च । आविशेत्सालिले नित्यमूर्मिपङ्कविवाजिते इति । आहार्यं
 तडागादिभ्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यज्ञियवृक्षो-
 द्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राञ्जुस्तस्तिष्ठेत् । उदके प्राञ्जुस्तस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति
 स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यत आह-

समकालमिधुं मुक्तमानीयान्योजवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्राङ्गं पश्येच्चच्छुद्धिमानुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्योजवी शरपातस्थानस्थितः
 पूर्वमुक्तमिपुमानीय जले निमग्राङ्गं यदि पश्यति तदा सशुद्धोभवति । एत-
 दुक्तं भवति । त्रिपु शरेषु मुक्तेष्वेकोवेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति अन्यस्तुपुरुषेवेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तयोस्तृ-
 तीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि
 द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही च तस्मिन्गते द्रुततरं तोरणमूलं
 प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदाऽशुद्धोभवतीति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन । गन्तुश्चापि
 चकर्तुश्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत् तोरणमूलान्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः । तस्मिन्गते द्वितीयोऽ-
 पि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत् तोरणमूलं तु यत्तः सपुरुषोगतः ॥ आगतस्तु शरग्राही न पश्य-
 ति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धिं विनिर्दिशेदिति । जविनोश्च पुरुषयोनिं
 धारणं कृतं नारदेन । पञ्चाशतोधावकानां यो स्यातामधिको जवं । तौ च तत्र
 नियोक्तव्यौ शरानयनकारणादिति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमा-
 णोच्छ्रितं कार्यम् । गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमुच्छ्रितमकुर्वीत कर्णमात्रं तुभूमिभागे समे
 शुचाधिति नारदस्मरणात् ॥ शरत्रयं वैणवं च धनुर्भङ्गलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं संपूजयेत् ।
 शरान् संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरोदिति पितामहवच-
 नात् ॥ धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम् ॥ क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं पट्टशतं
 स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं क्षेपमेपजेयोधनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
 हस्तानां तु शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । न्यूनाधिकं तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथे-
 ति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं क्रूरं धनुः एवं पट्टशतं पञ्चशतं न एवं क्षेपा-
 दङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणम् । मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम् ।
 मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमिष्ट्युक्तं भवति । शरांश्चानायसाम्रा वेणवाः कार्याः । शरांश्चा-
 नायसाम्रास्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये । वेणुकण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु मुहूर्तं क्षिपेदिति स्मरणात् ॥
 क्षेप्ता तु क्षत्रियस्तद्धतिर्वा ब्राह्मणः सोपवासोनियोक्तव्यः । यदाह । क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रो-
 क्तस्तद्धतिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेदिति । त्रिपु मुक्तेषु
 मध्यमः शरो ग्राह्यः । तेषां च प्रेपितानां च शराणां शास्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः
 पुरुषेण बलीयसीति वचनात् ॥ तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् । शरस्य
 पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पन् सर्पन् शरोपायादूरादूरतरं यत इति
 वचनात् ॥ वाते च प्रवापति विपमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः । इपुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मा-
 रुते चातिवायति । विपमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले । वृणुगुल्मलतावल्लीपट्टपापाण-
 संयुत इति पितामहवचनात् । निमग्राङ्गं पश्येच्चच्छुद्धिमाप्नुयादिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशु-
 द्धिर्दीक्षिता । स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता । अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेका-
 ङ्गस्यापि दर्शनादिति । स्थानाद्गमनं गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशित इति, एकाङ्गस्यापि द-

शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण । शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अद्भु प्रवे-
शने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । उक्तलक्षणज-
लाशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ स-
शरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तर्त्तरि धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिद्धा
शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राङ्निवाकोजलमभिमन्त्रयते । तोय त्वं प्राणिनां प्राण
इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोध्यः सत्येनेत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य ना-
भिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्य-
मशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन्श्च तोरणमूले
स्थिते प्राङ्निवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमजनमथशरानयनमिति ॥ १०९ ॥

इत्युदकविधिः ।

इदानीं विषविधिमाह-

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मं व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

यस्य वेगोर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

त्वं विषेत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गप्रभवं भक्षयेत् । तच्च
भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धोभवति । विषवेगोनाम धातोर्धात्वन्तर-
प्राप्तिः । धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्च त्वगसृङ्मांसमे-
दोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च लक्षणानि
पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि । वेगोरोमाश्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्रोपशोषो तस्या-
ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवर्षौ । योगेनः पञ्चमोऽसौ नयति विषशतां कण्ठ-
भङ्गं च द्विजां पष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्येति । अत्र च महादे-
वस्य पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः । दद्याद्विषं सोपवासोदेवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहार-
मन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरमिति । प्राङ्निवाकः कृतोपवासोमहादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो-
विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय
विषमभिमन्त्रयते । त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्यं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं
शुद्धानाममृतं भव । मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वेवं नरं पापात्स-
त्येनास्यामृतं भवेति । एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय दद्यात् । नारदवचनात् ।
द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहित
इति । विषं च वत्सनाभादि ग्राह्यम् । शृङ्गिणोवत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य वेति पिता-
महवचनात् । यज्यानि च तथैवोक्तानि । चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च सर्वाणि विपाणि परिवर्जयेदिति । नारदेनापि । भृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूटमलाक्षुं च विषं यत्रेन वर्जयेदिति । कालश्च नारदेनोक्तः । सोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराद्धे न मध्याद्धे न सन्ध्यायां तु धर्मवि । दिति । कालान्तरे तृक्तग्रमाणादल्यं देयम् । वर्षे चतुर्थया मात्रा त्रीन्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हीति स्मरणात् । अल्पेति पञ्चवेत्यर्थः । हेमन्त-ग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्त यवा विषं च घृतञ्जुतं देयम् । नारदवचनात् । विषस्य पलपदभागोद्भागोर्विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोष्ये दद्याद्घृतञ्जुतमिति । पलं चात्र चतुःसुवर्णिकम् । तस्य पष्ठोभागोदशमापाः पञ्चदश यवाश्च भवन्ति । त्रिषवं त्वेककृष्ण-लम् । पञ्चकृष्णलकोमापः इत्येकोमापः पञ्चदश यवा भवन्ति । एवं पञ्चदशानां मापाणां यवाः सार्धं शतं भवन्ति । पूर्वं च दशयवाः इति पष्टयधिकं शतं यवाः पलस्य पष्ठोभागस्त-स्माद्विंशतितमोभागोऽष्टौयवास्तस्याष्टभागहीनः एकयवहीनः विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतञ्जुतं दद्यात् । घृतं च विपात त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम् । पूर्वाद्धे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं छद्मं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्योरक्षणीयः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वेरधि । घृतम् । कुहकादिभयाद्राजाराक्षयेदिव्यकारिणम् । औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीन्ध विपापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढैतपशान्परीक्षयेदिति पितामहस्मरणात् ॥ तथा च विषमपि रक्षणीयम् । शार्ङ्गं हेमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकृत्रिममसंमूदमम्लोपहतं च यदिति नारदस्मरणात् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः ॥ यथाह नारदः । पञ्चतालिशतं कालंनिर्विकारीयदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति । पितामहेन तु दिनान्तोवधिरुक्तोऽल्पमा-त्राविषयः । भक्षिते तु यदा स्वस्थोमूर्च्छालोदिविर्वाजतः । निर्विकारोद्विग्नस्यान्ते शुद्धं त-मपि निर्दिशेदिति । अत्र च प्रादिवाकः सोपवासोमहादेवं संपूज्य तत्पुत्रतोविषं स्थाप-यित्वा धर्मादीनिष्ठा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्य दक्षिणाभिमुत्थाय स्थिताय विषं प्रयच्छति । सच शोध्योविषमभिमन्य भक्षयतीति क्रमः ॥ ११० ॥ १११ ॥

इति विषविधानम् ।

अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्रानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसूतित्रयम् ॥ ११२ ॥

उग्रान्देवान् दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संश्राप्य तत्स्रानो-दकमाहरेत् । आइत्य च । तोय त्वं प्रणिनां प्राणइत्यादिना ततोऽप्यं प्रादिवाकः संश्राव्य शोध्येनच ततोऽप्यं पात्रान्तरं कृत्वा । सत्येन माभिरक्ष त्वं बरुणेत्यनेनाभिमन्त्रितं पायये-

स्मृतित्रयम् । एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्र-
तिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । अत्र च स्नाप्यदेवनियमः कार्यनिय-
मोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः । भक्तोद्योगस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजी-
विनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् । दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य
तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति देवतानियमः । विस्रम्भे
सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तिविशुद्धय इति कार्य-
नियमः । पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।
सशूकआस्तिकः । मद्यपक्षीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्ति-
कवृत्तयः ॥ महापरार्धे निर्धर्मे कृतघ्ने स्त्रीयकुत्सिते । नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्जये-
दिति महापराधो महापातकम् । निर्धर्मेवर्णाश्रमधर्मरहितः । पाखण्डी कुत्सितः प्रतिलो-
मजः । दाशाः कैवर्ताः इत्याधिकारिनियमः । तथा गोमयस्य मण्डलं कृत्वा तत्र शोभ्यमा-
दित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति नारदवचनादवगन्तव्यम् । यथाह तमाहूयाभि-
शस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्स्मृतित्रयमिति ॥ १२२ ॥
ननु तुलादिषु विधान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धचशुद्धिभावना, कोशे तु
कथमित्यत आह-

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्यनो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशादहः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं
महत् नो नैव जायते । अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्सुशुद्धौ वेदितव्यः । ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न
दोषः । यथाह नारदः । ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्विकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोग्यः
सविदुषा कृतकालव्यतिक्रमादित्यर्यसिद्धमेवोक्तम् । अर्वाक् चतुर्दशादह इत्येतन्महाभि-
योगविषयम् । महाभियोगे चेतानीति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनै-
क्तानि अल्पविषयाणि । कोशमल्पेऽपि दापयेदिति स्मरणात् । तानि च त्रिरात्रात्सप्तरा-
त्राद्वा द्वादशाहाद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्सदृहाहृत इति । महाभियोगो-
क्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥

इति कोशविधिः ।

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथेद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि ।
स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यानि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः ।
तण्डुलानां प्रक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम् । चौरं तु तण्डुलादेयानान्यस्येति विनिश्चयः ॥
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेनीन्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्य-
स्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संभिश्चान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राप्नुवोपोषितं स्नातं
शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निधीययेत्ततः ॥ विष्णुस्य तु नान्यस्य

अभावे भूर्जएव तु ॥ लोहितं यस्य दृश्येत हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पयेद्यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेदिति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राङ्निवाकः ॥ भक्षयित्वेति च प्यन्तात्सिचि रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ।

इति तण्डुलविधिः ।

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथाहि । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा पोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाय मण्डलम् । वर्तुलमित्यर्थः । पूरयेद्धृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्तप्तः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलयोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् । कराग्रं योन धनुषादिस्फोटोवा न जायते । शुद्धोभवति धमेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥ उद्धरेदिति वचनात्प्राज्ञादुत्क्षेपणमात्रं न बहिः प्रक्षेपणमादरणीयम् ।

अपरकल्पः । सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तद्ग्री तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णां राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्ताम्रमुद्रिकाम् । अमद्बीचित्ररङ्गाब्धे ह्यनखस्पर्शगीचरे ॥ परीक्षेत्तार्द्रपणेन चुरकारं सुघोषकम् । ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेद् । परं पवित्रममृतं घृतत्वं यज्ञकर्मसु ॥ दह पावक पापं न्वं हिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमाद्र्वाप्तसमागतम् ॥ ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा । प्रदेशिनीं च तस्याय परीक्षेयुः परीक्षाः ॥ यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति ॥ अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्राङ्निवाकस्य । त्वमग्रे सर्वभूतानामिति शोध्यस्याग्न्यभिमन्त्रणमन्त्रः । प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति वचनात्प्रदेशिन्येव मुद्रिकोद्धरणम् ।

इति तप्तमापविधिः ।

धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच । अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हंतुणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् । हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु । याचमानानामिति अर्धाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु । राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ।

पक्षान्तरमाह । लिखेद्भूर्जे पटेवापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पक्षगव्येन गन्धमाह्वयैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥ एवंविधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेव ॥ गोमयेन मृदावापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृदाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देववाहणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेद् । यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वामातु मे करे ॥ अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मत इति ॥ अभिशस्तोऽभिमन्त्रयते । अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृहीतानिलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु सहीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणमिति ॥

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

अन्ये च शपया द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । यथा । निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलभ्यनम् । त्रिकादर्याक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वंस्तुपातकै रित्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता ॥ न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं सत्तेयः शपये शुचिरिति । आतिरपि । यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरमित्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तं एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलापवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् । एवं दिव्यैर्यज्यपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायनेन । शतार्धदापयेच्छुद्धमशुद्धोदण्डभागभवेदिति । तं दण्डमाह । विषे तोये हुतांशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमापकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं पदशतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेदिति ॥ निह्वे भावितोदद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यनियन्धनोदण्डः समुच्चीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

अथ दायविभागप्रकरणम् ८.

तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते ॥ स च द्विविधः । अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पिता ग्रहयन् च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धोदायः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्याभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्युहनीयः । विभागोनाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन ॥ विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य तनयैर्यत्र कल्प्यते । दायभागइति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम् । तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति । तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्रतत्र श्लोकव्याख्यानएव वक्ष्यते । कस्य विभागइत्येतावदिह चिन्त्यते । किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सत्तो विभाग इति । (तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते । किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । (तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् । स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विघ्नं वैश्यशूद्रयोरिति प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वेनेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः । योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो घनम् । याजनाध्यापनाद्वापि यया स्तेनस्तथैव स इति । अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् ।

अपहर्तुरेव स्वत्वात् । अन्यथा स्वं तेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्ण-
रजतादि स्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रै-
कसमधिगम्यं स्वत्वमिति ॥ अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधन-
त्वात् । ग्रीहादिवत् । आहवनीयादीनां हिशास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति ।
नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् न हि तत्राहवनीयादिरूपेण
पाकादिसाधनत्वम् । किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाभ्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरू-
पेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य
क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपिच । प्रत्यन्तवासिनामप्यष्टशस्त्रव्यवहाराणां स्वत्व-
व्यवहारोद्दृश्यते । क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किंच । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्ध-
मेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथाहि । लिप्तासूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् । स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य
द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितोरुणा ।
ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति यागएव न संवर्तेत । प्रलपित-
मिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति वदता । तथा
सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमा-
तिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्य चार्थ एव विवृतः । यथा द्रव्यार्जननिय-
मानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । नियमातिक्रमार्जितेन
द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति । न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु
अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति । पुरुषस्यैव
नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा क्रतु-
सिद्धयभावात् न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके
तत्र स्वत्वप्रसिद्धयभावात् व्यवहारविसंवादात् । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकि-
के स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयउपायाः । क्षत्रियस्य विजितादयोवैश्यस्य कृष्णा-
दयः । शूद्रस्य शुश्रूपादयइत्यष्टार्थनियमाः । रिक्त्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । स्वा-
मी रिक्त्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धोदायोरिवधम् । क्रयः
प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । प्रतिग्रहोऽन्यपूर्वस्य जलद्वणकाष्टादेः
स्वीकारः । अधिगमोनिध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति ।
कृतेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तद-
धिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यात्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजय-
दण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते ।
वैश्यस्य कृषिगोराक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूपादिना भूति-
रूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु
स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्य-

ते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वान्निरवैशोभृतिभोगयोरिति त्रिकाण्डीस्मरणात् तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् ॥ यद्यपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया बहुषु दायविभागतया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् । यदपि मम स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्व इति तदप्यसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसन्देहात्स्वत्वसन्देहोपपत्तिः । विचारप्रयोजनं तु । यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदा सत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोषसंबन्धः ॥ सप्त वित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहस्य चेति मनुस्मरणात् ॥ इदानीमिदं संदिह्यते । विभागात्स्वत्वमुक्तं स्वस्य सप्तोविभाग इति । तत्रविभागात्स्वत्वमिति तावद्युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्रार्थक्यपितृप्रसादलब्धस्य विभागप्रतिपेधो नोपपद्यते । सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावाद् । यथाह । शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् । ग्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृक इति ॥ तथा । भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यया काममश्रीयाद्द्याद्वा स्यावराहत इति प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते ॥ तज्जन्मनैव स्वत्वे न च स्यावराहते यदत्तमिति संबन्धोयुक्तोव्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् । यदपि । मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ तथा । पितृप्रसादज्यन्तेष्वस्त्राण्याभरणानि च स्यावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके इति ॥ स्यावरस्य प्रसादादिदानप्रतिपेधवचनं तत्पितामहोपात्तस्यावरविषयम् । अतीतिः पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव । स्यावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम् । अतएव पितृकृत्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षते इति । अत्रोच्यते । लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् ॥ लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोकप्रसिद्धो नान्यदीयाविषयो न प्रहीणविषयः । तं तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति गीतमवचनाच्च । मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि वचनं च जन्मना स्वत्वपक्षेऽवोपपद्यते । न च पितामहोपात्तस्यावरविषयमिति युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात् । पितामहस्य हि स्थाजितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । तथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनात् । एवमस्मन्मतेऽपि

पित्रार्जितानामप्येतेषांपितुर्दानाधिकारो वचनादित्यविशेषः । यत्तु भर्त्रा प्रीतिनेत्यादिविष्णु-
वचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्त्वोपाजितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम् ।
पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वं निश्चयात् । यदप्यर्थ-
साध्येषु वेदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते । तस्मात्पै-
तृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु
प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्रिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति
स्थितम् । स्थावरे तु स्वाजिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । स्थावरं द्विपदं चैव
यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वात्र दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजा-
ताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकांक्षन्ति न दानं न च विक्रय इत्यादिस्मर-
णात् ॥ अस्यापवादः । एकोपि स्थावरं कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं
धर्मार्थं च विशेषत इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञादानादा-
वसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वभिक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्प्रापणे
बावश्यकर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति ॥
यत्तुवचनम् । अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीनाः सर्वत्र
दानाधमनविक्रय इति तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्य-
नुज्ञावश्यं कार्या । विभक्तेषूपत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय-
सर्वभ्यानुज्ञान पुनरेकस्यानीश्वरत्वं नातोविभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्ध्य-
त्येवेति व्याख्येयम् । यदपि । स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन
पट्टिर्गच्छति मेदिनीति । तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य
विशेषत इति स्मरणात् । व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहा-
रासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाप्रतिपत्तिनिरासाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजन-
मुक्तमेव हिरण्योदकदानेनेति । स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्य
विक्रयप्रतिषेधात् । भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ
नियतौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं
दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः ॥

पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं भूयां पितामहो-
पात्तेत्यत्र वक्ष्यामः । इदानीं यत्र काले येन च यथा

विभागः कर्तव्यस्तद्वर्षयन्नाह-

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥११॥

यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात् पुत्रं
पुत्रौ पुत्रान् ॥ इच्छया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठादिविभागश्च (मनुनोक्तः । ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीपसइति । सा शब्दोक्त्यमाणपक्षापेक्षः । सर्वं वा स्युः समांशिन इति सर्वं वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृक्रमायाति तु सप्तस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्नेच्छया विषमो विभागोयुक्तः । विभागं चेत्पिता कुर्यादिति । यदा पितुर्विभागेच्छा सतावदेकःकालः । अपरोऽपि जीवत्यापि पितरि द्रव्यानि स्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायां पितुरानेच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन । अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राविभजेयुर्धनं सममिति । पित्रोर्ऊर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य । मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृह इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुपज्यते । गौतमेनापि । ऊर्ध्वपितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्त्रित्युक्ता निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयःकालोदर्शितः । तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दीर्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः । यथाह शङ्खः ॥ अकामेपितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति ॥ ११४ ॥

पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः समो विषमश्च तत्र सम-
विभागे विशेषमाह-

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः । यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशं वक्ष्यति (वृत्ते त्वर्थे प्रकल्पयेदिति) ॥ यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान् लभन्ते किंवृद्धतोद्धारत्समुदायात्समानेवांशान् लभन्ते स्वेद्धारं च । यथाहापस्तम्बः । परीमाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्याया इति ॥ ११५ ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिन

इतिपक्षद्वयेऽप्यपवादमाह-

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्त्वा पृथक् क्रिया ।

स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतोयत्किञ्चिदसारमपि पृथक् क्रिया विभागः कार्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिष्टता माभूदिति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागोदर्शितः तत्र

शास्त्रोक्तोद्धारदिविषमविभागव्यातिरेकेणान्यथा

विषमविभागनिषेधार्थमाह-

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

न्यूनाधिकभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्मः शास्त्रोक्तो भवति दत्तासौ पितृकृतः कृतएव न निवर्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृक-

तोऽपि निवर्तते इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः । व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति ॥ ११६ ॥

इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्तव्यं प्रकारनियममाह—
विभजेरनुताः पित्रोर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

पित्रोर्मातापित्रोर्ध्वं प्रयाणादिति कालोदर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः । सम-
मिति प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन् । ननुर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य
(मनुः) ज्येष्ठएव तु गृहीयात्पितृव्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवियुर्यथैव पितरं तथेत्यु-
क्तोक्तम् (मनुः) ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्गमम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तु-
रीयं तु यवीयस इति । सर्वस्माद्धनसमुदायाद्दिशिततमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं
तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्थं चत्वारिंशत्तमोभागोमध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् ।
तुरीयमशीतितमोभागोहीनं द्रव्यं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोर्ध्वं विभजता-
मुद्धारविभागोमनुना दर्शितः । तथा । (मनुः) उद्धारोऽनुद्धते त्वेषामियं स्यादर्शकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः । अंशमंशं यवीयांस इति धर्मोऽव्यवस्थित इति
ज्येष्ठस्य द्वैभागौ तदनन्तरजातस्य सार्धं एकोभागः ततोऽनुजानामेकैकोविभागइत्युद्धार
व्यतिरेकेणापि विषमोविभागोदर्शितः । पित्रोर्ध्वं विभजतां जीवद्विभागे च स्वयमेव
विषमोविभागोदर्शितो ज्येष्ठवाश्रेष्ठभागेनेति अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमोविभागोऽस्तीति
कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥

अत्रोच्यते । सत्यम् । अयं विषमोविभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वात्तानुष्ठेयः ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न त्विति निषेधात् । यथा । महोक्षं वा महानं वा
श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । यथा वा मैत्रावरुणौ
गां वशामनुवंध्यामालभेत इति गवालम्भनविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तं
च । यथानियोगधर्मो नानुबन्ध्यायधोऽपिवा । तयोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तत
इति । आपस्तम्बोऽपि । जीवन्पुत्रेभ्योदायं विभजेत्सममिति समतामुक्त्वा ज्येष्ठो दाया-
द इत्येक इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्येकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषेण सुवर्णं कृष्णा-
गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य स्यः पितुः परीमाण्डं च गृहेऽलङ्कारोभार्यायाज्ञातिधनं
चेत्येकइत्येकीयमतेनोद्धारविभागं दर्शयित्वाच्छास्त्रविप्रतिपिद्धमिति निराकृतवान् तं
शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्ममनुः । पुत्रेभ्योदायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयते
इति । तस्माद्विषमोविभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्च्युतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव
विभजेरन्निति नियम्यते ॥

मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तं तत्र मानृधनेऽपवादमाह—
मातुर्दुहितरः शेषमृणात्—

(मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् । ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णापाकरणवशिष्टं अतश्चर्णसमं न्यूनं
वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकृतमृणं पुत्रैवापा-
करणीयं न दुहितृभिः ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृहीयुरिति । युक्तं चेत् । पुमान्पु-

सोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रिया इति ख्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं पुत्रगामि पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषोद-
 शितः । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति । अस्यार्थः । प्रत्ताऽप्रत्तासमवाये-
 प्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रति-
 ष्ठिता निर्धनाः ॥

दुहितृभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृहीयादित्यत आह-

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताभ्योदुहितृभ्योविना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृहीयात् । एतच्च विभजेरुक् सुता-
 पित्रोर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

अविभाज्यमाह-

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमाद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशाद्यल्लब्धं औद्वाहिकं विवाह-
 लब्धं दायादानां आतृणां तन्न भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत् किञ्चित् द्रव्यं अन्यैर्ह-
 तमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तद्दायादेभ्यो-
 आत्रादिभ्यो न दद्यात् । उद्धर्तव्यं गृहीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्त्ता लभते शेषं तु सर्वेषां
 सममेव । (यथाह शङ्खः । पूर्वं नष्टं तु योभूमिमैकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये
 दत्त्वांशं तु तुरीयकमिति) क्रमादभ्यागतमिति शेषः । (तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्या-
 पनेन वेदार्थव्याख्यानैना वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् । अर्जकएव गृहीयात् । अत्र
 च पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितमिति सर्वत्र शेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन
 यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायातमुद्धृतं पितृद्र-
 व्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा च पितृद्रव्याविरोधेन
 प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम् । आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम् । तथा पितृद्रव्यव्ययेन य-
 त्क्रमायातमुद्धृतं तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं तत् सर्वं सर्वैर्भोतृभिः
 पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरो-
 धेन प्रतिग्रहलब्धमिति विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमि-
 त्यादिना लब्धव्यम् । अयं पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वा-
 दयन्मैत्रादिवचनमित्यर्थादित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः विद्यालब्धे नारद-
 वचनविरोधश्च ॥ कुटुम्बं विभृयाद्वातुर्योविद्यामधिगच्छतः । भागं विद्यापनात्तस्मा-
 त्सलभेताश्रुतोऽपि सन्निति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन ।

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या । तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते
इति । युषां पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाधार-
विरुद्धमापद्येत् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्योन तद्दाद्यादियया लब्धमेव चेति । श्रमेण सेवया युद्धादिना । (ननु पितृ-
व्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् । विभागप्राप्त्यभावात् ।
यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चि-
दित्यं प्राप्तिमाह । यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र ।
यदि विद्यानुपालिन इति ज्येष्ठोवा कनिष्ठोवा मध्यमोवा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां
वर्षायसां चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते इति । तदसद् । न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किंतु सिद्धस्यानुवादोऽयम् ।
लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथवा समवेतस्तु यत्प्राप्तं
सर्वं तत्र समांशिन इति प्राप्तस्यापवाद इति सन्तुष्यतु भवान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि
प्रेते इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदापिवक्ष्यामि प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रं अंतमैत्रादिवचनैः पितुः
प्रागूर्ध्वं वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किञ्चित्पितरि प्रेते इत्यस्यापवाद इति व्याख्येयम् ।
तयान्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना । वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च
न विभाज्यं प्रचक्षते इति । धृतानामेव वस्त्राणामपि भाज्यत्वं यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पितृधृ-
तानि तु पितृकूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि । यथाह बृहस्पतिः । वस्त्रालङ्कार-
शय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे समर्पयेदिति ।
अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्त्येव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि तदपि यद्येनाढ्यं
तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव । अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्य-
त्वमेव । वैषम्येण विभाज्यत्वं ज्येष्ठस्य । अजाविकं संकशफं न जातु विषमं
भजेत् । अजाविकं संकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते इति मनुस्मरणात् । अलङ्कारोऽपि
योगेन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । (मनुः) पत्नी जीवति यः
स्त्रीभिरलङ्कारोऽधृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पठन्ति तदिति ॥ अलङ्क-
रोऽधृतो भवेदिति विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नं तद्विद्वत्पुत्रादिकादि
तदप्यविभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यम् ॥ उदकं तृदकाहारः कृपादिः तद्य विषमं मूल्य-
द्वारेण न विभाज्यं पर्यापिणोपभोक्तव्यम् । स्त्रियश्च दास्यो विषमा न मूल्यद्वारेण विभा-
ज्या पर्यापिणं कर्म कारयितव्याः । अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरित्याद्याः समाभ्यापि पुत्रेन
विभाज्याः । स्त्रीषु च संयुक्तास्त्वविभाग इति गौतमस्मरणात् । योगश्च क्षेमश्च योगक्षे-
मम् । योगक्षन्देनाउन्वलाप्रकरणं श्रौतस्मात्प्राप्तप्राप्त्यपिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमक्षन्देन
लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं यद्विधिदानतडागारामनिर्माणानि पुत्रं कर्म लक्ष्यते तदुभयं हेतु-
कमपि पितृद्रव्याविरोधान्तमप्यविभाज्यम् । यथाह छांगशिः । क्षेमं पूर्णं योगमिष्ट-
मित्याहुस्तत्तदर्शिनः । अविभाज्यं च ते श्रौते शयनासनमेव चेति । योगक्षेमश्च

वदेन योगक्षेमकारिणो राजमंत्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचिद् । छत्रचामरशस्त्रो-
पानत्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारोगृहारामादिषु अवेक्षणनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः ।
यत्तूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम् । अविभाज्यं सगीत्राणामासहस्रकुलादपि ।
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रिय इति तद्वाह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।
न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रामुतो हरेदिति
स्मरणात् । याज्यं याजनकर्मलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यते । नि-
यमातिक्रमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरासि । पितृद्रव्यविरोधेन यदार्जितं तद्विभजनी-
यामिति स्थितं तत्रार्जकस्य भागद्वयम् वचनात् । येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्सदृश-
शमेव लभेतेति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

अस्यापवादमाह-

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अविभक्तानां भ्रातृणां सामान्यस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना संभूय समुत्थाने सम्यक्-
धने केनचित्कृते समेष्व विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥

पित्र्ये द्रव्ये तु पुत्राणां विभागो दर्शितः । इदानीं पैतामहे

पौत्राणां विभागे विशेषमाह-

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव
पैतामहद्रव्ये विभागकल्पना । न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति । विभक्ता भ्रातरः पुत्रा-
नुत्पाद्य दिष्टे गतास्तदैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये
तत्र द्वौ वैकं स्वपित्र्यमंशं लभेते । अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं चत्वारोप्येकमंशं पित्र्यं
लभन्ते इति । तथा केषु वितृत्रेषु त्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वयमेव न्यायो-
धियमाणः स्वांशानेव लभन्ते । नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशं लभन्ते इति वाचनिकी
व्यवस्था ॥ १२० ॥

अधुनाविभक्ते पितर्यविलामनस्रावके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभा-
गो नास्ति त्रियमाणे पितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात् ।

भवतु वा स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशंकितमाह-

भूर्यां पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धकस्य पर्णभारकस्येयन्ति पर्णानि । तथा एकस्य
क्रमुकफलभारकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पिता
महेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा
विभागोऽस्ति । हियस्मात्तत्सदृशं समानम् । तस्मात् पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितु-

भागद्वयम् । अतः पितृतोभागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । विभागं चोत्पिता कुर्यादित्येतत्स्वार्जितविषयम् । तथा द्वावंशी प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वा-
र्जितविषयम् । जीवितोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वित इत्येतदपि पारतन्त्र्य मातापित्रर्जितद्र-
व्यविषयम् । तथा अनीशास्तेहि जीवितोरित्येतदपि । तथा च सरजस्कायां मातरि सस्पृहे
च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथा विभक्तेन
पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रर्जिते तु
न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे
व स्वाम्यं यद्यपि जन्मनेव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकस्त्वेन
प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । मनुरपि ।
पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितमिति ।
यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः
सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह
विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह-

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यते इति विभागः ।
पित्रोर्विभागस्तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोर्द्वयं तयोर्द्वयं लभत इत्यर्थः । मातृभागं
च । सत्यां दुहितरि मातुर्दुहितरः शेषमित्युक्तत्वात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव
पित्र्याल्लभते । मातृकं तु सर्वमेव । एतदेव मनोक्तम् । ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव
हरेद्धनमिति । पित्रोरिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् । अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभ-
क्तज इति स्मरणात् । विभक्तयोर्मातापित्रोर्विभागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च
भ्रातृभागे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदार्जितं तत्सर्वं विभक्त-
जस्येव ॥ पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रायस्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः
पूर्वजाः स्मृता इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टा पितुर्द्वयं तेऽस्य
विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः । संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत सतेः सदेति ।
पितुर्द्वयं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह-

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

तस्य पितरि भ्रैत भ्रातृविभागसमयेऽस्पृष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्प-
न्नस्य विभागस्तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्याद्वा भ्रिगृहीताद्भनात् । कीदृशात् आय-
व्ययविशोधितात् भायः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यन्धं वा यदुत्पद्यते । व्ययः पितृकृ-
तर्णापाकरणम् । ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छेधितं तस्मात् वद्धृत्य तद्वर्गादायव्यः स्यात् ।

एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेक्ष्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशि-
ष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्योभागभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुत्कृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः
कर्तव्य इति । एतच्च विभागसमयेऽग्रजस्य भ्रातृभार्यायामस्पृष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्प-
न्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पृष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः ।
अथ भ्रातृणां दायविभागोयाश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति गृहीतगर्भानामाप्र-
सवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

विभक्तजः पित्र्यं मानृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्तः
पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकंप्रय-
च्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि
दत्तं प्रत्याहर्तव्यं मित्याह-

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यदत्तमलङ्कारादिं तत्तस्यैव पुत्र-
स्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसाम्यादिभागात्प्रागपि यस्य यदत्तं तत्तस्यैव
तथाऽसति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव
नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥

जीवादिभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानं
शानित्यादिनापितरूर्ध्वं विभागेपि मातुः स्वपु-
त्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह-

पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

पितरूर्ध्वं पितुः प्रयाणादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसमं अंशं हरेत् । यदि स्त्री-
धनं न दत्तम् । दत्ते त्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

पितरि मेते यद्यसंस्कृताभ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोऽधिक्रिय-
त इत्यत आह-

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

पितरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृताभ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः ।
असंस्कृतास्तु भगिनीषु विशेषमाह-

भगिन्यश्च निजादंशादत्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्याभ्रातृभिः । किं कृत्वानिजादंशाच्चतुर्थ-
मंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितरूर्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र निजादंशा-
दिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशोदातव्य इत्येवमर्थो न भवति । किंतु
यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति ।

यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशोभवति तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । तद्यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव एका पत्नी पुत्रश्चैकः कन्याचैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधाविभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृहीयात् । यदा तु द्वौ पुत्रौ एकाकन्या तदापितुर्धनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृहीतः ॥ अथ त्वेकः पुत्रोद्वे कन्ये तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रोगृह्णातीत्येवं समानजातीयेषुसमाविपमेषु भ्रातृभगिनीषु च योजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्रएकः क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यत्र तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रो विभज्य गृहीतः ॥ एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोद्दनीयम् । न च निजादंशाहत्वांशं तुरीयकमिति तुरीयांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्वेति व्याख्यानां युक्तम् । मनुवचनविरोधात् । स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वात्सर्वादंशाच्च तूर्भागं पतिताः स्युरदित्सव इति । अस्यार्थः । ब्राह्मणादयोभ्रातरोब्राह्मणीप्रभृतिभ्योभगिनीभ्यःस्वेभ्यःस्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यश्चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रइत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यःस्वात्सर्वादंशादात्मीयभागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः । न चात्मभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देयइत्युच्यते । किंतु स्वजातिविहितादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकस्यै कन्यायै चतुर्थांशोदेय इति जातिवैषम्ये संख्यावैषम्येच विभागकृतिरुक्तैव । पतिताः स्युरदित्सवइत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यं दातव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते । अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायां बहुधनत्वं बहुभगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति तदुक्तरीत्या परिहृतमेव । न ह्यब्राह्मियाद्रागादुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यादतोऽस्मत्सहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानामेव चतुरस्रं न भारुचेः । तस्मात्पितुरुर्ध्वं कन्याप्यंशभागिनी पूर्वं चेद्यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभतेविशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४ ॥

एवं विभागं चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा सह विभागकृतिरुक्ता । अधुना-

मित्रजातीयानां विभागमाह-

चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युर्वर्णशोब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिव्येकभागाविद्वास्तु द्व्येकभागिनः ॥ १२५ ॥

तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रोवैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजाब्राह्मणोत्पन्नावर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रियउच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णवर्णे ब्राह्मणोत्पन्नायथाक्रमं चतुस्त्रियेकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नाएकैकशंतुश्चरश्चतुरोभागौलभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं शीर्षीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं त्रियेकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विष्णुःवैश्ये-
नोत्पन्नाः क्षत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं द्व्येकभागेनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्तएव विभागः । यद्यपि चतुस्त्रियेकभागा इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरि-
क्तविषयमिदं द्रष्टव्यम् । यतः स्मरन्ति । न प्रतिग्रहभूदेयां क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विमासुतोहरेदिति । प्रतिग्रहग्रहणाक्रयादिना लब्धा भूःक्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च । शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातौ न भूमेर्भागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोप-
पद्यते । यत्पुनः (मनुः) ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्यभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति । तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

सर्वविभागशेषं किञ्चिदुच्यते-

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं विभागकाले वा ज्ञातं विभक्ते पितृवने यह्यते तत्समैरं-
शैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदता चत्वारविभागो निषिद्धः ।
विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितम् । एवं च कचनस्यार्थवत्त्वात्
समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वमननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो
न कनीयसाम् । योज्येष्ठे विनिर्कुर्वीत लोभाद्द्विगुण्यवीयसः । सज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च
राजभिरिति वचनात् । नैतत् यतः संभावितत्वात्तन्व्यस्य पितृस्यानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं
वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्यानीयानां दण्डापूर्पिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित
एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते । गौतमः । यौवै भागिनं भागान्नदत्तेचयते एवैनं
सयदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति । योभागिनं भागार्हं भागान्नदत्ते भागा-
दपायनोति भागं तस्मै न प्रयच्छति सभागानुत्र एनं नोत्तारं चयते नाशयति दोषिणं
करोति । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति ज्येष्ठविशेषमन्त-

रेणैव साधारणद्रव्यापहारिणोदोषः श्रुतः । अयं साधारणं द्रव्यामात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीतेऽपि वर्जनीयतया परस्वमापि गृहीतमेवेति निषेधानुपवेशादपमावहत्येव । यया मौद्रे चरौ विपत्रे सदृशतया मापेषु गृह्यमाणेषु अयज्ञिधा वै मापा इति निषेधो न प्रविशति । मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतया मापावयवगृह्यंत एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तिनोक्तम् । तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

व्यामुप्यायणस्य भागविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

अपुत्रां गुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्र उभयोर्बीजक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इत्यस्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपितृको व्यामुप्यायणोद्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्र्यान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति न बीजिनः । स च न नियमेन बीजिनोरिक्थहारी पिण्डदेवेति । ययोक्तं मनुना । क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति । क्रियाभ्युपगमादिति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्यत्क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । (मनुः) फलं त्वनभिसंधायं क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्यो निर्बलीयसीति । फलं त्वनभिसंधायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येव मनभिसंधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव यतो बीजाद्यो निर्बलीयसीति । गवाश्वादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् (मनुः) देवराद्रा सपिण्डाद्रा द्विषा सम्पद् इति युक्त्या । प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये । विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति । नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्म इत्युः सनातनम् । नोद्गाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कचिद् । न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणां मापि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति । समहीमखिलां भुञ्जन् राजां प्रवरः पुरा । वणानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततः प्रभृति यो मोहाद् प्रमीतपतिक्कां द्वियम् । नियोजयत्यपत्यायैर्गर्हन्ते तं हि साधव इति ॥ न च विहितप्रतिपि-

द्वत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मेषु
 व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् । संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह मनुरेव । कामं तु
 क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । नतु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेतं परस्य त्विति जीवन्मृत्यौ
 पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिपिध्यते (मनुः) आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 योधर्मैकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यव
 स्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारम-
 तिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते इति पुत्रार्थमपिपुरुषान्तराश्रयणं
 निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिपिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे
 प्रतिपिद्धे कस्तर्हि धर्म्योऽनियोग इत्यत आह । (मनुः) यस्यान्त्रियेत कन्यायावाचा
 सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ यथाविध्यभिगम्यैनां
 शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् । मियोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदुतावृतौ इति ॥ यस्मै वाग्दत्ता
 कन्या सप्रतिग्रहमन्तरैरेव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचनादवगम्यते तस्मिन्प्रेते देवर
 स्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरोविन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य
 परिणीय अनेन विधानेन घृताभ्यङ्गवाङ्गियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयताम्
 मिथोरहस्यागर्भग्रहणात् प्रत्युत्वेकवारं गच्छेत् । अयं च विवाहोवाचनिकोघृताभ्यङ्गादि-
 नियमवन्नि युक्ताभिगमनाङ्गमिति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं
 क्षेत्रस्वामिन एव भवति । न देवरस्य । संविदात्प्रभोरपि ॥ १२७ ॥

समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकृतिरुक्ता अधुना
 मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यन् तेषां
 स्वरूपं तावदाह-

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे भिन्नः सहोढजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

उरसोजातऔरसः पुत्रः सच धर्मपत्नीजः सर्वा धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात
औरसःपुत्रोमुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्समऔरससमः । पुत्रिकायाः सुतः पुत्रि-
कासुतः । अतएवौरससमः । यथाह वसिष्ठः । अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलं-
कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रोभवेदतीति । अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिका-
सुतः सोऽयौरससमएव पित्रवयवानामल्पत्वात् । मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह
वसिष्ठः । द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः ॥ द्यामुष्मायणस्तु
जनकस्यौरसादपकृष्टोऽयक्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु समेतरेणेतरेण आहतेरेणास-
पिण्डेन देवरेण बोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

गूढजः पुत्रोभर्तृगृहे प्रच्छन्नउत्पन्नोहीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषज-
त्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः
पूर्ववत्सवर्णात्समातामहस्य पुत्रः । यद्यनूदा सा भवेत्तया पितृगृहएव संस्थिता ।
अथोदा तदा बोदुरेव पुत्रः । यथाह मनुः । पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्गृहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना बोदुः कन्यासमुद्भवमिति ॥ १२९ ॥

पौनर्भवस्तु पुत्राऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्यां सर्वादुत्पन्नः । मात्रा भर्तृनुज्ञाया
प्रीतिरिति प्रेते वा भर्तृरि पित्रा बोभान्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते सतस्य दत्तकः पुत्रः ।
यथाह मानुः । माता पिता वा दद्यातां यमत्रिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सहेयो-
वत्रिमः सुत इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न
देयः । न त्वैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयादिति वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्व्यावेऽपि
ज्येष्ठो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे
मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्वधूनाहूय राननि चावेद्य निवेशनमध्ये
व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरवान्धर्वं यन्पुसन्निकृष्टएव प्रतिगृहीयादिति वसिष्ठेनोक्तः । अदूर-
वान्धर्वमित्यात्यन्तदेशभाषाविकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेवपि योजनी-
यम् । समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं च पुत्रं
वर्जयित्वा आपदि सर्वणइत्येव । यत्तु मनूनोक्तम् । (अ. ९ श्लो. १७४) क्रीणीया-
द्यस्त्वपत्त्यर्थं मातापित्रोर्धर्ममन्तिकात् । सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशो सदृशोऽपि बोतोतद्वर्णैः

एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुक्रम्येतेषां दायग्रहणे क्रममाह-

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरः उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदोऽशहरोधनहरोवेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्तिं मनु-
पवादमाह । पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात्
ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति । तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यप्युत्तरेषां
पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरसं उत्पद्येत चतुर्थभाग
भागी स्यात् दत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम् । पुत्रीक-
णाविशेषात् । तथाच कात्यायनः । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः । सर्वणां
असर्वणास्तु ग्रासाच्छादनभाजना इति । सर्वणां दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थां-
शहराः । असर्वणाः काननिगूढोत्पन्नासहोदजपौनर्भवस्ते त्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः
किंतु ग्रासाच्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम् । अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्न-
सहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्त्यांशभागिन इति । तदप्यौरसे सति चतुर्थांश-
निषेधपरमेव । औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकलपिण्डधनग्रहणमस्त्येव । पूर्वा-
भावे परः पर इति वचनात् ॥ यदपि मनुवचनम् एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः
प्रभुः । शेषाणामानुशंस्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनमिति तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे
निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव । पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं
प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वेति । प्रतिकूलत्वा-
निर्गुणत्वसमुच्चये पष्ठमंशम् । एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम् ॥ यदपि मनुना पुत्राणां
पट्टद्वयमुपन्यस्य पूर्वपट्टस्य दायदधान्वत्त्वमुक्तं उत्तरपट्टस्यादायादधान्वत्त्वमुक्तम् ।
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदाधान्वदाश्च पट्ट ॥
कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च पट्टदायादधान्वदा
इति । तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्त्यहरान्तराभावे पूर्वपट्टस्य
तद्विषयहरत्वमुत्तरपट्टस्य तु तत्रास्ति । बान्धवत्वं पुनःसमानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन
चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ॥ गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न
भजेद्द्वित्रिमः सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डोव्यपेति ददतः स्वधेत्यत्रद्वित्रिमग्रहणस्य पुत्र-
प्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टम् ।
(मनुः) न भ्रातरोऽपि पितरः पुत्रारिक्त्यहराः पितुरित्यौरसस्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां
सर्वेषां रिक्त्यहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु (मनुः) एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य
वसुनः प्रभुरित्यनेनैव रिक्त्यभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दायदशब्दस्य दायदानपि दापयेदित्यादौ
पुत्रव्यतिरिक्तरिक्त्यभागविषयत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेपिक्त्यपिद्वयत्वेन
पाठो गुणवदगुणवद्विषयोवेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठोविजातीयवि-

पयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परःपरोऽंशभागिति ॥ यत्तु । भ्रातृणामेकजातानामेक-
श्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीदिति । तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणसंभवेऽन्येषां पुत्रीकरण निषेधार्थम् । न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । तत्सुता गोत्रजा-
बन्धुरित्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥)

इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह-
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं पूर्वभावे परः परइत्युक्तोविधिः न भिन्नजातीयेषु । तत्र
च कानीनगृहोत्पन्नसहोदजपौनर्भावाणां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषां वर्ण-
जातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथानुलोमजनानां मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषाम-
प्यभावेक्षेत्रजादीनां दापहरत्वं धोद्धव्यम् । शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि
न लभते । यथाह मनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोपद्यपुत्रांऽपि वा भवेत् । नाधिकं दश-
माद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मत इति । यदि सत्पुत्रोविद्यमानद्रिजातिपुत्रोपद्यपुत्रोऽपिद्यमान
द्रिजातिपुत्रोवा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वाग्न्योवाऽसपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनादशमांशादधिकं
न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावेत्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ।

अधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाह-

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरोभवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुर्ध्वं तु यदि
परिणीतापुत्राः सन्ति तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्वभागादर्थं दद्यु-
रित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रान् सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रागृहीयात् । यदि परिणी-
तादुहितरस्तपुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्धभागिकस्य दासीपुत्रः । अत्र च शूद्र-
ग्रहणाद्रिजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्थं दूरतएव कृत्स्नम् ।
कित्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

मुख्यगोणसुतादायं गृह्णन्तीति निरूपितम् । तेषामभा-

वे सर्वेषां दायदकमवच्यते-

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतागोत्रजा बन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥ १३५

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

पूर्वोक्ताद्वादशपुत्रायस्य न सन्ति असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्गात्तस्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभावउत्तरउत्तरोधनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनुलोमजेषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दायग्रहणक्रमोवेदितव्यः । (तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता । पत्युर्नोयज्ञसंयोग इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । अतश्च बह्व्यश्चेत्सजातीयाविजातीयाश्च यथांशं विभज्य धनं गृह्णन्ति । यथा वृद्धमनुरपि । पत्न्या समग्रधनसंबन्धं वक्ति । अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्यैव दद्यात्, त्रिपेणं कृत्स्नमंशं लभेत् चेति । बृहद्विष्णुरपि । अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति । कात्यायनोऽपि । पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादेव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति । तथा । अपुत्रस्यांशकुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता इति । बृहस्पतिरपि । कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्यपत्नी तद्ग्राह्यारिणी । एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । आतृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चैत्रप्रजेत वा । विभजेरन् धनं तस्व शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिद्युरितरासु त्विति पत्नीसद्भावेऽपि आतृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातरएव वेत्यपुत्रस्य धनं पितुर्भ्रातुर्वेति दर्शितम् । यथा । अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्मता हरेद्धनमिति मातुः पितामह्याश्च धनसंबन्धोदर्शितः । शंखेनापि । स्वर्गात्तस्य ह्यपुत्रस्य आतृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति । आतृणां पित्रोज्येष्ठयाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धोदर्शितः । कात्यायनेनापि । विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादित्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां येस्मिंश्चेष्वेव व्यवस्था दर्शिता । पत्नी गृहीत्यादित्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भवति । कुतः पतद्व नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्याधनहरणं न स्वतन्त्राया इति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यद्व्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतमवचनाच्च । पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धारिक्तं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य वीजं लिप्सेतेति । अस्यार्थः । पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा अनपत्यस्य रिक्तं भजेरन् स्त्री वा रिक्तं भजेत् । यदि वीजं लिप्सेतेति । मनुरपि धनं योविभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं आतुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनमिति । अनेनैतद्वर्शयति । विभक्तधनेऽपि आतुर्युपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्ययेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि । (मनुः) कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यादि । समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मोव्यवस्थित इति । तथा वसिष्ठोऽपि । रिक्तलोभात्रास्ति नियोग इति । रिक्तलोभात्रियोगं प्रतिषेधन् नियोगद्वारकएव पत्न्या धनसंबन्धोनान्ययेति दर्शयति । नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमात्रमेव नारदवचनात् । भरणं चास्य

कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति । योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते। अपुत्रायोषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति । अपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्भनग्रहणमयुक्तम् । तथा च केनापि स्मृतम् । यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तन्नामपिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः । यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् । स्यान्नेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति तदनुपपन्नम् । पत्नी दुहितरइत्यत्र नियोगस्याप्रतीतिरप्रस्तुतत्वाच्च । अपिच इदमत्र वक्तव्यम् । पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः प्राप्नोति । उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति अयं तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्नीति नारद्वच्यम् ॥ अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्ययेति मतं तदप्यसत् । (मनुः) अध्य-
श्यध्यायं हनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृभ्रातं पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादि-
विरोधात् । किंच । सर्वपुत्राभावे पत्नी दुहितरइत्यारब्धं तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं
वदता क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धवक्तोभवति स च प्रागेवाभिहितइत्युत्पन्नप्रकरणे । पत्नीति
नारद्वच्यम् । अथ पिण्डगोत्रपिंसंबन्धादरिक्थं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं लिप्सेतति
गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसंबन्धादिति तदप्यसत् । नहि यदि बीजं लिप्सेत तदानपत्यस्य
स्त्री धनं गृहीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते । किन्तु वानपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रपिंसंबन्धाभजेरन्
स्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्याधर्मान्तरोपदेशः । वाश-
ब्दस्य पक्षान्तरयचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । अपिच संयताया एव धनग्रहणं युक्तम् । न
नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः । अपुत्रा ज्ञायनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता । पत्न्ये
व दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम् । तथा नियोगश्च
निंदितो मनुना । नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् द्विनियुज्यानां
धर्मं हन्युः सनातनमित्यादिना । यत्तु वसिष्ठवचनम् । रिक्थलोभाद्भास्ति नियोग इति ।
तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि व्रते तस्या धनसंबन्धो न स्तीति स्वापत्यस्य धनसंब-
न्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् । यदपि नारदवचनम् । भरणं चास्य
कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति । तदपि संसृष्टानां तु योभागस्तेषामेव सङ्गृह्यत इति ।
संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च भ्रातृणामप्रजाः
प्रेयादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे संसृष्टानां तु योभाग इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः
पूर्वोक्तविचारे स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां न भरणमात्रं विधीयते । यदप्यपुत्रायोषि-
तश्चैषामित्यादिष्वचनं तत् स्त्रीणां द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वा-
त्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराच्च धनग्रहणमयुक्तमिति तदसत् । सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे-
दानहोमाद्यसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वात् दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थ-
त्वमविरुद्धमिति मतम् । एवं तदर्थकामयोर्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात् । तथा सति

धर्ममयं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् । तथा । न पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलान्
 कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः । तथा । न तैत्थेयानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवेत्यादि-
 याज्ञवल्क्यगौतममनुयचनविरोधः । अपिच धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिर-
 ण्यसाधारणस्य क्रत्वर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्पत्युद्धृतं स्यात् । किंच । यज्ञ-
 शब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणामपि पूर्वधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् । यत्तु
 पारतन्त्र्यवचनम् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि । तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे
 तु कोविरोधः । कथं तर्हि यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमित्यादिवचनम् । उच्यते ।
 यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तद्याज्ञएव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरतद्वत् ।
 यज्ञार्थं लब्धमददद्वाप्तुः काकोपि वा भवेदिति दीपश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् ।
 यदपि कात्यायनेनेोक्तम् । अदायिकं राजगामि योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रि-
 यद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति । अदायिकं दापादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो-
 भवति योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः
 श्राद्धाद्युपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः । श्रोत्रिय-
 द्रव्यं च योपिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति एतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयम् ।
 योपिद्ग्रहणात् । नारदवचनं च । अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणः ।
 तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेपदायविधिः स्मृत इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणात् ।
 इह तु पत्नीशब्दादूढायाः संयतायाधनग्रहणमवरुद्धम् । तस्माद्विभक्तार्सं
 सृष्टिन्यपुत्रे स्वर्पाते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीत्ययमर्थः सिद्धोभवतीति ।
 विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् । (एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं
 निरस्तं वेदितव्यम् । तथा ह्योरसेषु पुत्रेषु सस्त्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः
 पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम् । यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । पितुरुर्ध्वं
 विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च । तथासत्यपुत्रस्य स्वर्पातस्य धनं पत्नी भरणद-
 त्तिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम् । अथ पत्न्यः कार्याः समांशिका इत्यत्र माता-
 प्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्रीहरतीति मतं तदसत् । अंशशब्दस्य
 समशब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति
 अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति तच्च न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । तथाहि । पत्न्यः
 कार्याः समांशिकाः । माताप्यंशं समं हरेदिति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तम् । वाक्या-
 न्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति ॥ तथा चातु-
 र्मास्येषु द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन वैश्वदेवे
 उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते रादान्तैकदेशिना न
 सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्तायाउत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरयं प्रतिषेधः किंतुप्रात-
 र्वपन्तीति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहितं पुनः पूर्वप-

शिणोपात्तं वपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयति । मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम् । राद्धान्ते ऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादोद्घोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनयोपात्तं वपन्तीति मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेवपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्तइति दर्शितम् । यदपि मतम् । (मनुः) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातरएव वेति मनुस्मरणात् । तथा स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति शंसस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं भ्रातृगामि इति प्राप्तं भरणं चास्य कुर्वीरन्ध्रीणामाजीवनक्षयादित्यादिवचनाच्च । भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभतइत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्याते भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरः । यदा तु पत्नीभरणमात्रं उपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततोन्पूतं वा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्युत भ्रातरौऽपीति विरोधे पूर्ववल्लीयस्त्वज्ञापनार्थं पत्नी दुहितरइत्यारव्यमिति तदप्यत्र भगवानाचार्यो न सृप्यति । यतः । (मनुः) पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातरएव वेति विकल्पस्मरणाद्विदं क्रमपरं वचनमपितु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटतइति व्याचक्षे । शंसवचनमपि ससृष्टभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्धानावगम्यते । धनभात्युत्तरीत्तरइत्यस्य च पत्नी दुहितरइति विषयद्वयं वाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वम् । पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेषेति यत्किञ्चिदेतत् । यत्तु हारीतवचनम् । विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षणार्थं तु दातव्यं जीवन् तदेति तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव वचनादशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । एतदेवाभिमेत्योक्तं शैलेन । ज्येष्ठा वा पत्नीति । ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा सा सकलं धनं गृहीत्वान्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् । तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम् । तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । तथाच कात्यायनः । पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति । गृहस्पतिरपि । भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मानव इति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति विशेषस्मरणात् । तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता । स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् । न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम् । तत्समः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् । चशब्दाद्दुहितृभावे दौहित्राधनभाक् । यथाह विष्णुः । अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रधनमाप्नुयुः । पूर्वेणां तु स्वधाकारे पात्र

दौहित्रिकामता इति ॥ मनुरपि । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशास्तु-
 तम् । पौत्रीमातामहस्तेन दद्योत्पिण्डं हरेद्धनमिति ॥ तदभावे पितरौमातापितरौ
 धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेक-
 शेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमोऽनप्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादे-
 कशेषभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावग-
 माद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति
 गम्यते । किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणोमाता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशया-
 दनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति वचनान्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् ।
 न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे
 प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापित्रोर्मौतुरेव प्रत्या-
 सत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाक् । पित्रभावे भ्रातरौधनभाजः ।
 तथाच मनुः।पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वेति यत्पुनर्धारेऽश्वरेणोक्तम् । अनपत्यस्य
 पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनुवचना-
 जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता । यतः पितृगृहीतं
 धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामहेव
 गृह्णातीति । एतदप्याचार्योऽनानुमन्यते । विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् ।
 चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युरित्यादिनेति । यत्पुनरुक्तं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थिति-
 रिति मनुस्मरणं तद्वृत्ताभिप्रायं न तु पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृष्वपि सौदराः प्रथमं
 गृहीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात् । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति
 स्मरणात्सौदराणामभावे भिन्नोदराधनभाजः भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण
 धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृणामधिकारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्रा-
 णामधिकारवचनात् ॥ यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्ग्यते तद्भ्रातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते
 भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां
 भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणे पितृतोभागकल्पनेति युक्तम् ॥ भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा
 धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् ।
 मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते
 पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् । पितुर्माताधनं हरेदि-
 त्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामही गृह्णाती-
 त्यविरोधः ॥ पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयोधनभाजः ।
 भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामह
 पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रा-
 स्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमासमानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषा-
 मभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनाम

ज्ञानावधिकावा । यथाह बृहन्मनुः । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदक-
भावस्तु निवर्तताचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परे गोत्रमुच्यते इति । गोत्रजा-
भावे बन्धवोधनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्धवः पितृबन्धवोमातृबन्धवश्चेति ।
यथोक्तम् । आत्मपितृष्वसुः पुत्राआत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेयाह्या-
त्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः
पितृवान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रामातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च
विज्ञेयामातृवान्धवा इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मबन्धवोधनभाजस्तदभावे
पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमेवेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः । तदभावे
शिष्यः ॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावेः आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासीत्या
परम्बस्मरणात् ॥ शिष्याभावे सन्नह्यचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयना-
ध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सन्नह्यचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिद् श्रोत्रि
योगृहीयात् । श्रोत्रियाब्राह्मणस्यानपत्यस्यरिक्थं भजेरन्निति गौतमस्मरणात् ।
तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः । सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ।
त्रिविधाः शुचयोदान्तास्तथा धर्मो न हीयते इति ॥ न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा
गृहीयात् । अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचनात् । नारदेनाप्यु-
क्तम् । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायदश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपो
ऽप्ययेति ॥ क्षत्रियादिधनं सन्नह्यचारिपर्यन्तानामभावेराजा हरेत् । न ब्राह्मणः । यथाह मनुः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तं इदानीं
तदुभयोरपवादमाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्योधर्मभ्रात्रेक-
तीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु धनं भ्रात्रा-
दय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं
सच्छिष्योगृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्युत्तस्या-
चार्यादेरापि भागानर्हत्वात् वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्राता प्रतिपन्नो-
भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमी धर्मभ्राता चासवेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचा-
र्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्यैव गृह्णाति । नन्वनशास्त्राश्रमान्तरगताः । इति
वसिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठिकस्य
स्वार्जितधनसंबन्धोयुक्तः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयोभिधुरिति गौतमस्मरणात् ।
मिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते । वानप्रस्थस्य तावत् । अन्नोमासस्य

पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य नित्यं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेदिति वचनाद्
न संवन्धोऽस्त्येव । यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि बिभृयात् सः । योगसंभा-
रभेदांश्च गृहीयात्पादुके तयेत्यादिवचनाद्वस्त्रपुस्तकसंवन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरी-
रयात्रार्थं वस्त्रादिसंवन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

इदानीं स्वर्गात्तस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाजइत्यस्यापवादमाह-

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी-

विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी । संसृष्टत्वं च न येन केनापि
किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा । यथाह बृहस्पतिः । विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र
संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या सतत्संसृष्टश्च्युत इति । तस्य संसृष्टिनोमृतस्यांशं
विभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् ।
पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरेत् गृहीयात् न पत्न्यादिः ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह-

सौदरस्य तु सौदरः ।

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते अतश्च सौदरस्य संसृष्टिनोमृतस्यांशं सौदरः संसृष्टी संसृष्ट-
पुत्रजातस्य सुतस्य दद्यात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सौदरासौ-
दरसंसर्गे सौदरसंसृष्टिनोर्धनं सौदरएव संसृष्टीगृह्णाति । न भिन्नोदरः संसृष्टयपीति
पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

इदानीं संसृष्टिन्पुत्रे स्वर्गाते संसृष्टिनोभिन्नोदरस्य सौदरस्य
चासंसृष्टिनः सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां
द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह-

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

अन्योदर्यः सापन्नोभ्राता संसृष्टी धनं हरेत् न पुनः अन्योदर्योर्धनं हरेदसंसृष्टी । अने-
नान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति । असंसृष्टी-
त्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टिनोर्धनमाददीत । कोसावित्यत आह ।
संसृष्ट इति । संसृष्टएकोदरसंसृष्टः सौदरइतियावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सौदरस्य
धनग्रहणे सौदरत्वं कारणमुक्तम् । संसृष्टइत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र च संसृष्टः संसृष्ट-
पीत्यर्थः नान्यमातृजः । अत्रैवशब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम् । संसृष्टचप्यन्यमातृ-
जएव संसृष्टिनोर्धनं नाददीतिति । एवं चासंसृष्ट्यपि वा दद्यादित्यपिशब्दश्रवणात् संसृष्ट-
पिनान्यमातृजएवेत्यवधारणनिषेधाच्चासंसृष्टसौदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं

कर्तव्यमित्युक्तं भवति । द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेवं स्पष्टी-
कृतं मनुना । विभक्ताः सहजीवन्तोविभजेरन्युनयदीति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्यायेपां ज्येष्ठः
कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरोवापि तस्य भागोन लुप्यते । सोदर्याविभजे-
युस्तं समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरोपे च संसृष्टाभगिन्यश्च सनाभयइति वदता येषां
भ्रातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठोमध्यमोवांशप्रदानतोऽंशप्रदाने सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । विभागकालइतियावत् । हीयेत स्वांशात् अश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्या-
दिना वा त्रियेतं तस्य भागोन लुप्यते अतः पृथगुद्धरणीयोन संसृष्टिन एव गृहीयु-
रित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह । सोदर्याविभजेयुस्तमिति । तमुद्धृतं
भागं सोदर्याः सहोदराअसंसृष्टाअपि समेत्य देशान्तरगताअपि समागम्य सहिताः संभूय
समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरोभिन्नोदराः संसृष्टास्ते च सनाभयोभगिन्यश्च समं
विभजेयुः । समं विभज्य गृहीयुरिति ॥ १३९ ॥

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां यदायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह-

कृत्रिवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तकोजडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥ १४० ॥

कृत्रिस्तृतीयाप्रकृतिः । पतितोब्रह्महादिः तज्जः पतितोत्पन्नः । पङ्कः पादविकलः ।
उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकशैष्मिकसन्निपातग्रहवैशालक्षणेकस्मादैरभिभूतः । जडोविकलान्तः
करणः हिताहितावधारणाक्षमइति यावत् । अन्धोनेत्रेन्द्रियविकलः अचिकित्स्यरोगः
अप्रतिसमाधेययक्ष्मादिरोगग्रस्तः । आद्यशब्देनाश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकिंवाधिरसूक-
निरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वसिष्ठः । अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति । नारदेनापि ।
पितृद्विदं पतितः पण्डोयश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतंशं लभेरन्धेनजः कुत
इति । मनुरपि अनेशौ कृत्रिपतितौ जात्यन्धपतितौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचि-
त्रिन्द्रिया इति । निरिन्द्रियोनिर्गतमिन्द्रियं यस्माद्याध्यादिना च निरिन्द्रियः । एते
कृत्रिदयोऽनंशारिकथभाजोन भवन्ति । केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीयाभवेयुः ।
अमरणे तु पतितत्वदोषः । सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा । प्रासाच्छाद-
नमत्यन्तं पतितोद्वादद्भवेदिति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभा-
गात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न पुनर्विभक्तस्य । विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना
दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव । विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णीयां विभागभागित्यस्य
समानन्यायत्वात् । पतितादिषु पुल्लिङ्गत्वमविवक्षितं अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदो-
षदुष्टानामनंशित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

कृत्रिवादीनामनंशित्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह-

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेपां निर्दोषाभागरिणः ।

एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजावा पुत्रानिदोषांशग्रहणविरोधिकैव्यादिदोषरहिता
भागहारिणोऽंशग्राहिणोभवन्ति । तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभवत्यन्येषामौरसा अपि ।
औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्यम् ॥

क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह-

सुताश्चैषां प्रभर्तव्यायावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

एषां क्लीबादीनां सुता दुहितरोपावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः च शब्दात्संस्का-
र्याश्च ॥ १४१ ॥

क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह-

अपुत्रयोपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

एषां क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चैर्भर्तव्याः भरणीयाः । व्यभि-
चारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्याभवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्च
त । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

विभजेरन्तुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुन्धनविभागं, संक्षेपेण
भिधाय पुरुषधनविभागो विस्तरेणाभिहितः ।

इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधा-
स्यंस्तत्स्वरूपं स्तावदाह-

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं यच्च विवाहकालेऽप्राप्तवधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं अधिविविन्नस्त्रियै दद्यादिति वक्ष्यमाणं आद्यशब्देन
रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतद् स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तम् । स्त्रीधनशब्दश्च
योगिको न पारिभाषिकः । योगसंभवे परिभाषायाअयुक्तत्वाद् । यत्पुनर्मनुनोक्तम् ॥
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं पद्धिधं स्त्रीधनं स्मृतमिति-
स्त्रीधनस्य पद्धिधत्वं तन्पुनःसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय ॥ अध्यग्न्या-
दिस्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम् । विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितृगृहात्
अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् । प्रीत्यादत्तं तु यत्किञ्चिच्छा वा श्वशुरेण
वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि
वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतमिति ॥ १४३ ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

किंच । बन्धुभिः कन्यायामातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यदत्तं शुल्कं, यद्वहीत्वा क-

न्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनुपश्वादाहितं दत्तम् । उक्तंच कात्यायनेन । विवा-
हात्परतोयच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयं तु तद्वन्धं लब्धं पितृकुलात्तयेति ।
स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः ॥

एवं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभागमाह—

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजसि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां
मृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणागृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

सामान्येन बान्धवाधनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः इदानीं
विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तृब्राह्मादिषु चतुर्वर्षि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेपेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्पप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया
अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तृर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति ।
शेषेष्वामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च
पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेव
क्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेद्दुहि-
तृणां तद्धनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्तेः साक्षाद्दुहितृणां मातुर्दु-
हितरः शेषमित्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र
चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति । तदभावे परिणीता । तत्रापि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये
ऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति । तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः । स्त्रीधनं दुहितृणां प्रसूता
नामप्रतिष्ठितानां चेति । तत्र चशब्दाद् प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या
निर्धना वा । एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणामेव । भगिनीशुल्कं सोदर्या-
णामूर्ध्वं मातुरिति गौतमवचनात् ॥ सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति ।
दुहितृणां प्रसूता चेदित्यस्माद्वचनात् । तासां भिन्नमातृणां विषमाणां समावाये
मातृद्वारेण भागकल्पना । अतिमातृतोवा स्वर्गेण भागविशेष इति गौतमस्मरणात् ॥
दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम् । यथाह मनुः ।
यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि ययार्हतः । मातामह्याधनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति ॥
दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः । यथाह नारदः । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां
तदन्वय इति तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात् ॥ दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । ताभ्य
प्रस्तेऽन्वय इत्युक्तत्वात् । मरुपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति ॥ जनन्यां
संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकरिकथं भगिन्याश्च सनाभय इति । मातृकं

रिक्थं सर्वे सहोदराः भजेरन् सनाभयः समं भगिन्यश्च समं भजेरन्निति सर्वन्धः । न पुनः सहोदराभगिन्यश्च सभूय भजेरन्निति । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादमतीतिः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृपिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यम् । तथाच मनुः । स्त्रियास्तु यद्वैद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्राः पितामही धनहारिणः । रिक्थभाज ऋणं प्रतिक्षुर्युरिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति पौत्राणामपि पितामहार्णापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्तभर्त्रादयोऽन्येऽन्यथाधनहारिणः ॥ १४५ ॥

स्त्रीधनप्रसंगेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह-

दत्त्वा कन्यां हरन्दणव्योव्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

कन्यां वाचा दत्त्वापहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनुरारेण राज्ञा दण्डनीयः । एतच्चापहरणकारणाभावे । सति तु कारणे दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चैव आग्रजेदित्यपहाराभ्यनुष्ठानात् दण्ड्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंबन्धिनां वीपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् ॥

अथ कथञ्चिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राक् क्रियते तदा किं कर्तव्यमित्यत आह-

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्धर आवदीत परिशोध्योभयव्ययम् । उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च योव्ययस्तं परिशोध्य विगणम्यावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहाविभिर्वत्तं क्षिरोभूषणादिकं ॥ क्रमागतं तत्सहोदराभ्रातरोगृहीयुः । रिक्थं मृतायागृहीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति बोधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजा-

या अपि स्त्रियाधनग्रहणे कचिद्धर्तुभ्यननुज्ञामाह-

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थं धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके यदिग्रहणनिग्रहादौ द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दातुमर्हति । प्रकारान्तरेणापहरन्द्यात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न गृहीतव्यम् । (मनुः-जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः । तांश्चिदप्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवी)

पतिरिति दण्डविधानात् । तथा । (मनुः) पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोघृतोभ-
वेत् । न ते भजेरन्दायादोभजमानाः पतन्ति ते इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्यावपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्पधिविन्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्द्यात् । यस्यै
श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं न दत्तम् । पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् ।
अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति
तावदेयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह-

विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

विभागस्य निह्वे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिः
पूर्वाक्तलक्षणैलेख्येने च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयाज्ञातव्यः । तथा
यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । पृथक्कृत्यादि कार्यप्रवर्तने पृथक् पञ्चमहायज्ञादि धर्मानुष्ठान-
च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम् । आतृणामभिभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते । विभागे सति
धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति ॥ तथापराण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि ।
साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव चाविभक्ताभ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चेति ॥ १४९ ॥

इति रिक्तविभागप्रकरणम् ।

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९.

सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणायै सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुपट्टमैः ।

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचेत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

अधुना सीमाविवादिनिर्णयउच्यते-

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीमोविवादे तयैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च साम-
न्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणे उपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः
निश्चिनुयुः ॥ सीमाक्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा

गृहसीमा चेति ॥ सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन । ध्वजिनी मत्स्यनी
 चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृतेति ॥ ध्वजिनी
 वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यनी सलिलवती । मत्स्य-
 शब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निस्त्राततुपाङ्गरादिमती । तेषां निस्त्रातत्वेन
 निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता
 ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता । एवंभूतायां पोटा विवादः संभवति । यथाह कात्या-
 यनः । आधिक्यन्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च पट्टभूवा-
 दस्य हेतव इति ॥ तथाहि । ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्तं
 पञ्चनिवर्तनेष नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो
 न्यूनमेवेति न्यूनतायाम् । पञ्चनिवर्तनोममांश इत्युक्ते अंशएव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः
 संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगेव भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिरन्तन्येव मे
 भुक्तिरित्यभौमभुक्ती विवादः । इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति पट्टप्रकारएव विवादः
 संभवति । पट्टप्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णयमानत्वात् सीमानिर्ण-
 यप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिङ्मन्तरग्रामादयस्ते
 च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः । ग्रामोग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य
 निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्यहीति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुपालक्ष्यन्ते ।
 ग्रामः पलायित इति यथा । सामन्तग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थम् । उक्तं च
 कात्यायनेन । संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः
 पश्चाकाराः प्रकीर्तिता इति ॥ स्थविरा वृद्धाः । आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम् । वृद्धा-
 दिलक्षणं च तेनैवोक्तम् । निष्पाद्यमानं यैर्हृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि
 वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः । तन्मू-
 लत्वात्तु ते मौलाक्रपिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपचिह्निताः । वद्ध-
 रन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृता इति ॥ गोपाः गोचारकाः । सीमाकृपाणाः सीमा-
 संनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्याधादयः । ते च मनुनोक्ताः ।
 व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखातकान् । व्यालग्राहानुच्छृत्तीनन्यांश्च वन-
 गोचरानिति ॥ स्थलमुन्नतोभूप्रदेशः । अद्धारोऽग्ररुच्छिष्टम् । तुपाधान्यत्वचः । हुमा
 न्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्रवाहवन्धः । चैत्यं पापाणादिवन्धः । आदिशब्देन वेणुवाल्-
 कादीनां ग्रहणम् । एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि । तथा च मनुः । सीमा-
 वृक्षास्तु कुर्वति न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् । शाल्मलीशालतालांश्च सीरिणश्चैव पादपान् ॥
 गुल्मान्वेषूँश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च । शरान्कुञ्जगुल्मांश्च यथा सीमा न
 नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि
 चेति प्रकाशरूपाणि ॥ उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने
 नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुपान् भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गरशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणिकालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि संधिषु सीमाप्यामप्रकाशानि कर्तयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजाविवदमानयोरिति
प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतैः प्रकाशप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विव-
दमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यदा पुनश्चिद्धानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया
संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेति एवं समसंख्याः प्रत्या-
सन्नग्रामीणाः । रक्तस्रग्विणोरक्ताभ्यरधरा भूर्धर्यारेपितक्षितिस्रण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्श-
येयुः । सामन्तावेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायमाययाह मनुः । साक्षिप्रत्यय-
एव स्यात्सीमावादिनिर्णय इति । तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम् । तदु-
क्तमामनुः । साक्ष्य भावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयताः
राजसन्निधाविति ॥ तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः । स्वार्थसिद्धौ
प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः । संसक्तसक्तदोषे
तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राजा धर्मं विजानतेति । सामन्ताद्यभावे
मौलादयो ग्राह्याः । तेषामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः । स्वावरे पट्टप्रकरेऽपि कार्या
नात्र विचारणेति कात्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः । संख्यागुणातिरे-
केण संभवन्ति । सामन्ताः साधनं पूर्वं निर्दोषा स्युर्गुणात्विताः । द्विगुणास्तत्ताराक्षेपा-
स्ततोऽभ्ये त्रिगुणामता इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः शपथैः
शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वं त्र्यग्विणो रक्तवाससः । मुकृतैः
शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसमिति मनुस्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं
नक्तस्य । एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमात्स्याभ्यरधरो भूमिमादीय
भूर्धनीति नारदैनैकस्याभ्यनुज्ञानात् ॥ योऽयं नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानापि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियेया बहुषु स्थितेत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्त-
विषयइत्यविरोधः । स्थलादिचिह्नभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषो नारदे-
नोक्तः । निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शना-
दिति । निम्नगायानद्याभपहतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि
यामु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टचिह्नां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामा-
दारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्य-
र्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुः ॥ गृहस्पतिना चात्र

विशेषोदशितः । आगमं च प्रणामं च भोगकालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विद-
स्तेऽप्र साक्षिणइति ॥ एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा
प्रष्टव्याः । यथाह मनुः । ग्रामेयककुलानां तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि
तयोश्चैव विवादिनोरिति । ते च पृष्ठाः साक्ष्यादयः ऐकमत्येन समस्ताः सीम्नि निर्णयं
ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सीमानं तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मर-
णार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना । ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् ।
निबध्नीयात्तया सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतइति ॥ एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमा-
चक्रमणदिनादारभ्य यावद्विपक्षं राजदेविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमा-
निर्णयः । अयं च राजदेविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः । सीमाचक्रमणे कोशे पाद-
स्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं देवराजिकामेप्यते इति ॥ १५२ ॥

यदा त्वर्मीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादि दृश्यते
अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तर-
विरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयास्तदाह-

अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिथ्यावादाने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथाच मनुः-यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्य-
साक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्विशते दममिति ॥ नारदोऽपि । अथ चेद-
नृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसमिति
सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय । शेषाश्चैव नृतं ब्रूयुर्निमुक्ताभूमिकर्मणि । प्रत्येकं
तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसमिति तत्संसक्तादिषु मध्यमसाहसमुक्तवान् ॥ मौलादी
नामपि तमेव दण्डमाह । मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः
प्रयमेनैव साहसेनानृते स्थिता इति । आदेशेनैव गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां
ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वालिङ्गप्रदर्शनएवोपयोगो न साक्षात्सीमानि-
र्णये तथापि लिङ्गदर्शनएव मृषाभाषित्वसंभवाद्दण्डविधानमुपपद्यतएव । अनृते तु पृथक्
दण्ड्याइत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ॥ बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तत्तमसाहसमिति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः । कीर्तिते यदि
भेदः स्याद्दण्ड्यास्तत्तमसाहसमिति । एवमज्ञाणादिनानृतवदने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा
पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः । अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारये-
दित्युक्ता । त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह । संमिश्र्य कारयेत्सी-
मामेव धर्मविदेविदुरिति निर्णयप्रकारस्तैवोक्तः ॥

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयोज्ञातारश्चिद्धानि च न सन्ति तदा :

कथं निर्णय इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिद्धानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्नः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य अस्येयंभूरस्येयमित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमादन्यतरस्योपकारातिशयोद्दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाह मनुः । सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिकेपाशुपकारादिति स्थितिरिति ॥ १५३ ॥

असत्यामध्यतद्वावाशंकायामस्याः स्मृतेन्यायमूलतां दर्शयित्वा
मतिदेशमाह—

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेष्टमसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः । आयतनं निवेशनं पलालकूटाद्यर्थं विभक्तोभूतदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्षणार्थम् । निपानं पानीयस्थानं वापीकूपप्रभृतिकम् । उद्यानं क्रीडावनम् । वेष्टम गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वैत्येवंप्रकारे विवादि आदिग्रहणात्प्रसादेऽपि प्राचीन एव विधिवेदितव्यः । तथाच कात्यायनः । क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु चेति ॥ १५४ ॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसंगेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदेन सीमातिक्रमणे सीमानमतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयग्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा दिशतोदमोवेदितव्यः । यथाह मनुः । गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः इति ॥ अपहियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह । वधः सर्वस्वहरणं पुरात्रिर्वासनाद्वने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तौ दण्डउत्तमसाहस इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृपादिकं प्रार्थनयार्थदानेन वा लब्धातुज्ञो
निर्मातुमिच्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्डइत्याह-
न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥ १५६ ॥

परकीयां भूमिमपहरन् नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः । स
चेदीपत्पीडाकरोचहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रन्यापित्वेनाल्पबाधोबहुदकत्वेन क-
ल्याणकराकश्चातोबहुदकोनैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् ।
यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुबाधोनद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया अल्पोपकारकस्तदासौ
निषेध्यइत्यर्थादुक्तं भवति ॥ सेतोश्च द्विविध्यमुक्तं नारदेन । सेतुश्च द्विविधोऽयः सेयो-
बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात्सेयोबन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनादिति । यदा त्वन्यनिर्मितं सेतुं
भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तदंशं नृपं वा पृष्ट्व संस्क्रुयात् ।
ययाह नारदः । पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमृष्टास्वामिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न सतत्फल-
भागभवेत् ॥ मृतं तु स्वामिनि पुनस्तदंश्ये वापि मानवे । राजानमामन्य ततः कुर्यात्से-
तुप्रवर्तनमिति ॥ १५६ ॥

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्टमिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह-
स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ फल-
भागं न भवत्यपितु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनोभोगस्तदभावे राज्ञः । तस्मात्प्रार्थनया
अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावं राजानं वानुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति
तात्पर्यम् ॥ १५७ ॥

क्षेत्रे स्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्यइत्युक्तमिदानीं तस्यैव-
प्रसक्तानुप्रसक्त्या कचिद्विध्यन्तरमाह-

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्थे अहमिदं क्षेत्रं कृषामीति अङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चा-
न्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्धलेन विदारितं न सम्यग्बीजवापार्हं तथापि
तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्त्यर्हं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ कर्षकोदापनीयः । तच्च
क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

इति सीमाविवादप्रकरणम् ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०.

व्यवहारपदानां परस्परहेतुमद्भावाभावात् तेषामाद्यमृणादानमित्यादिनापाठक्रमोनविवक्षित इतिव्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते

मापानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ मापान्दण्डनीया । गौस्तदर्धं चतुरोमापान् । अजामेपाश्च मापद्वयं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषोलक्ष्यते । मापश्चात्र तान्निष्कपणविंशतितमोभागः । मापेर्विंशतितमोभागः पणस्य परिकीर्तित इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु पणस्य पादौ द्वौ गां तु तद्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां पादौदण्डः प्रकीर्तित इति स्मृत्यन्तरीक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्नरेन्दोक्तम् । मापं गां दापयेदण्डं द्वौ मापौ महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्थमापिक इति तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन क्वचिदण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः ।

यादि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते तदा यथोक्तादण्डाद्विगुणोदण्डंवेदितव्यः । सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताच्चतुर्गुणोवेदितव्यः । वत्सतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुण इति वचनात् ॥

क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे वातिदेशमाह—

सममेपां विवीतेऽपि खरौष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विनीतः प्रचुरतृणकाष्ठोरदयमाणः परिगृहीतोभूप्रदेशः । तदुपघातेऽपीतरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेपां महिष्यादीनां विद्यात् । खराश्च उष्ट्राश्च खरौष्ट्रं तन्महिषीसमम् । महिषी यत्र तादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरौष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधकत्वेन खरौष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वादण्डस्य आपराधानुसारित्वात्खरौष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परसस्यविनाशे गोस्वामिनोदण्ड उक्तः इदानीं क्षेत्रस्वामिने—

फलमप्यसौ दापनीय इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोपस्ताब्धस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षेत्रे यावत्फलान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्व्रवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तधन

दण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम् । या नष्टा पालदोषेण गोस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हतीति वचनात् ॥ गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोस्वामिन एव । तत्फल-पुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोस्वामिनैव गृहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् अतएव नारदः । गोमिस्तु भक्षितं सस्यं योनरः प्रतिपाद्यते । सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ पलालं गोमिनो देयं धान्यं वै कर्षकस्य त्विति ॥ १६१ ॥

क्षेत्रविशेषे अपवादमाह-

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतोगोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं दण्डाभावाय विनष्टसस्यमूल्यदानप्रतिपे-धार्यं च । कामचारे कामतश्चरणे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । (मनुः) यत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणये दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् ॥ आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृत्तिकरणं च तेनैवोक्तम् । मनुः वृत्तिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रेनावलोकयेत् । छिद्रे निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुस्तानुगमिति ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह-

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

महाश्वसावुक्षा च महोक्षोवृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयूयात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः । परसस्य भक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहाद्व्यस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः । अण्डव्याहस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि तेऽस्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुञ्जौ च ये शश्वत्कृतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुकी गोश्च सूतिका वाभिसारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सव गावः श्राद्धकाले तथैव चेति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्डत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एव महोक्षादय इति ॥ १६३ ॥

गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते-

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा यथा समर्पितः पशवस्तथैव सायंकाले गोपे गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापरार्धेन मृतान्नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च नारदेनोक्ता । गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताभूतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनीति । प्रमादनाशश्च मनुना स्पष्टीकृतः । नष्टं जग्धं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव-
त्विति ॥ असह्य चौरैरपहतान् न दाप्यः । यथाह मनुः । विक्रम्य तु हतं चौरैर्न पालो-
दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति । देवराजमृतानां पुनः
कर्णादि प्रदर्शनीयम् । कर्णौ चर्म च बालांश्च चस्ति स्नायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां
दद्यान्मृतेष्वंगानि दर्शयन्निति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

किंच । पालदोषेण पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः । स्वामिनश्च-
द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थंकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोकोऽन्यत्पूर्वोक्तमेव ॥ १६५ ॥

गोमसङ्गात् गोप्रचारमाह-

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् ॥ १६६ ॥

ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः ।
गवादीनां प्रचारणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । द्विजस्तृणे
न्धनाद्यभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारितआहरेत् । फलानि
स्वपरिवृत्तादेव । गोमयर्थं तृणमेधांसि वीरुद्रनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि
चापरिवृत्तानामिति गौतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीति
द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यया तेनोक्तम् । स्वामी
रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति । यत्पुनरुक्तम् । तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं
वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हतीति तद्विजव्यतिरिक्तविषय-
मनापद्विषयं वा । गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति ॥ १६६ ॥

इदमपरं गवादीनां स्थानासनसौकर्यार्थमुच्यते-

धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोस्तन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः । सर्वतोदिशं अनुत्तस्यं कार्यम् ।
सर्वटस्य प्रचुरकण्टकस्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते परीणाहः । नगरस्य बहुजनसंकी-
र्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११.

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते तस्य च लक्षणं
नारदेनोक्तम् ॥ निक्षिप्तं वा परद्रव्यं. नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयते समक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयइति । तत्र
किमित्याह-

स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृहीयात् ।
अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् । अस्वामी-
क्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अथैवोक्तम् । अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिवर्तयेदिति ।
केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रय्ये दोषो भवति । तथा हीनाद्रहोहीनमूल्येनाल्पतरेण च मूल्येन क्रय्ये वेलाहीने वेलयाहीनो वेला
हीनः क्रयोरात्र्यादौ कृतस्तत्र च केता तस्करो भवति । तस्करवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः ।
यथोक्तम् । द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः केतुः
स्तेयं रहः क्रयादिति ॥ १६८ ॥

स्वाम्यभियुक्तेन केत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह-

नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत् । चौरोद्धरण-
कादिभिः । आत्मविशुद्धयर्थं राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अयाविदितदेशान्तरं गतः काला-
न्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वेव स्वयमेव तद्धनं नाष्टि-
कस्य समर्पयेत् । तावतेवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकृष्णायैव व्याख्यातं तदिदमनुपपन्नम् ।
विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहतः
मिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहतं वात्मीयद्रव्यमासाद्य केतुहस्तस्य ज्ञात्वा
हर्तारं केतारं स्यान्पालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्यान्पाला-
द्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः सम-
र्पयेत् ॥ १६९ ॥

ग्राहिते हर्तारि किं कर्तव्यमित्यत आह-

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहतमन्यसकाशात्क्रीतमिति । वक्ति तदा तस्य क्रेतु-
विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोग्यः । किंतु तत्प्रदर्शितेन विक्रेता
सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः । मूले समाहृते क्रेतानाभियोग्यः कथञ्चन ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति ॥ तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयोभवति
तदा तस्य नष्टापहतस्य गवादिद्रव्यस्य योविक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः
स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति । नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ
देशान्तरगतस्तदा योजनसंख्ययानयनार्थं न कालोदेयः । प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं
वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्ययेति स्मरणात् । अथाविज्ञातदेश-
तयामूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धोभवति । असमाहार्यमूलस्तु
क्रयमेव विशोधयेदिति वचनात् ॥ यदा पुनः साध्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं
च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवतीति । अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशो-
धयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च स इति मनुस्मरणात् ॥ १७० ॥

स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं तल्लिप्सुना किं कर्तव्यमित्यत आह-
आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

आगमेनरिविक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहतं वेत्यपि भाव्यं
साधनीयं तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धेनष्टद्रव्यस्य पञ्च-
र्माशोदमोनाष्टिकेण राज्ञे देयः । अत्र चार्यं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ।
ततः क्रेताचौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारं आनयेत् । अथानेतुं न शक्नोति तदा-
त्मदोषपरिहारय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति ॥ १७१ ॥

तत्स्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह-

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाभुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः सतु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहतमिति नृपस्यानिवेद्यैव दर्पो-
दिना यो गृह्णाति असौ पडुत्तरान् नवर्ति पणान् दण्डनीयः । तत्स्करप्रच्छादकत्वेन
दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह-

शौल्किर्कैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा
संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्थ्य पुनः संवत्सराद्राजा गृहीयात्

स्वपुरुषानीति च द्रव्यं जनसमूहेषुद्धोप्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः ।
 प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विरूपाप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति । यत्पुनर्मनुना
 विध्यन्तरमुक्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राज्ञा ज्येष्ठं निधापयेत् । अर्वाक् ज्येष्ठाद्वरे-
 त्त्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति तच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तषड्भागग्रहणं
 च तेनैवोक्तम् । (मनुः) आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः । दशमं द्वादशं चापि सतां
 धर्ममनुस्मरन्निति ॥ तृतीयाद्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु ययाक्रमं षष्ठादयो भागावेदितव्याः ।
 प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह-

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोऽष्टगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्त्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् ।
 मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । महिषो
 ऽष्टगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ दद्यादिति सर्वत्रानुपजते ॥ अजाविकमिति
 समासनिदेशेऽपि पादं पादमिति विप्ताबलात्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते ॥ १७४ ॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२.

अधुना विहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धाभिधान-
 द्रव्यं दानारूपं व्यवहारपदं अभिधीयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् । दत्त्वा द्रव्यमस-
 म्बन्धः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति ॥ असम्यगविहित-
 मार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकं दत्तस्या-
 प्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दानारूपे । तद्दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रय-
 त्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपाकर्मैत्यर्थादुक्तं भवति । दत्तस्यानपाकर्म
 अपुनरादानं यत्र दानारूपे विवादपदे तद्दत्तानपाकर्म । तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्वि-
 धम् । यथाह नारदः । अथ देयमदेयं च दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो
 दानमार्गश्चतुर्विध इति । तत्र देयमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया
 निषिद्धतया वा दानानर्हं यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तं तु
 यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते । तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं-

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभरणावशिष्टमिति यावत्तद्दद्यात् ।
 तद्भरणस्यावश्यकत्वात् । तथाच मनुः । (अ. ८ श्लो. ३५) वृद्धौ च मातापितरौ
 साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीदिति । कुटुम्बाविरोधे-

नेत्यनेनादेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्यादित्यनेन चास्यभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतोदर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम् । अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि च कष्टसु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्यादुराचार्यायज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥ एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण । पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं प्रागेव प्रपञ्चि तम् ॥

स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे

प्रतिषेधमाह-

-दारसुताहते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७६ ॥

दारसुताहते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यान्न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वं धनं न दद्यात् । पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेदिति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

✓ एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गाददेयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा प्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह-

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्वावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यः विवादनिराकारणार्थम् । स्वावरस्य च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम् । तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह-

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव । यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात्यच्युतो न भवति । प्रच्युते न पुनर्दातव्यम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यदत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नपहर्तव्यम् । किंतु तथैवानुमत्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् । पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहाव्यत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदोविदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्धितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तौनत्तापवर्जितम् । कर्ताममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रामित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंयुते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति ॥ अयमर्थः । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् । भृतिर्वर्तनं कृतकर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या धन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद्विद्वत्पुत्रादि-

भ्योदत्तम् । प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्योयदत्तम् । यच्चानुग्रहार्थमदृष्ट्यर्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिभ्योवैरनिर्यातनाया न्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्योदत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः । शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददातीति । बालेनाप्राप्तपोडशवर्षेण । मूढेन लोकवादानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्तेन रोगाभिभूतेन । मत्तेन मदनीयमत्तेन वातिकारुण्यमादयस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । यथायं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनिगुञ्जानाय दत्तमित्येवं पोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतोनात्र संशय इति कात्यायनस्मरणात् । तयदेमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ मनुः योगाधमनधिक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेदिति ॥ उपाधिः । येनागाभिर्नोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः पोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति तयोर्दण्डोनारदेनोक्तः । गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायकोदण्डश्चस्तथा दत्तप्रतीच्छक इति ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३.

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम् । क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीतान् बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते इति ॥ तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाहि तदविकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तैत्तिरीयैः । क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाहचविक्षतमिति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तैत्तिरीयैः । द्वितीयेऽहि ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशोऽंशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तदिति ॥ परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ एतच्च बीजातिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ॥

बीजादिक्रये पुनरन्यएव प्रत्यर्पणविधिरित्याह-

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

द्विहोवादिबीजम् । अयोलोहादि । बाह्योवलीवर्दादिः । रत्नं मुक्ताप्रवालादिकम् ।

स्त्री दासी । दोहं माहिष्यादि । पुमान् दासः । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालोविज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्पत्त्वबुद्ध्यानुशयोभवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनरुर्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् ॥ यत्तु मनुवचनम् । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयोभवेत् । सोऽन्तर्दशाहस्त तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत चेति । तदुक्तलौहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्ष्य न पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम् । क्रेता पण्यं परीक्षेतप्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमर्तं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनरिति ॥ १७७ ॥

दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षामाह-

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तेः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्यादण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमानेपलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च शतइत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे पञ्च दशायसि ताम्रे शतपलेपञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शतइत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्प्यः । इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनोदण्ड्याः ॥ १७८ ॥

कचित्कम्यलादौ वृद्धिमाह-

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कापाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलनौर्णसूत्रेण यत्कम्यलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मनिर्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मसूत्ररचित शते त्रिपला वृद्धिर्वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह-

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयोमतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते सरोमवद्धः तत्र त्रिंशत्-मोभागः क्षयोवेदितव्यः । कौशेये कोशप्रभवे वल्कलेषु वृक्षत्वनिर्मितेषु वसनेषु वृद्धिर्दासी न स्तः किंतु यावद्रयनार्थं कुविन्दादिभ्योदत्तं तावदेव प्रत्यादियम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन
दासवृद्धिज्ञानोपायमाह-

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलावलम् ।

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तदाप्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं
कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलावलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं
शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ।

अथान्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४.

साम्प्रतमन्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनो-
क्तम् । अन्युपेत्य तु श्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषान्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते
इति ॥ आज्ञाकरणं श्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्योनसंपादयति तद्विवादपदमन्युपेत्याशुश्रू-
षाख्यम् ॥ श्रूषकश्च पञ्चविधः । शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृद्दास इति । तेषामा-
द्याश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः
पञ्चदशप्रकाराः । गृहद्वाराशुचिस्थानरध्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः । तदिदं
नारदेन स्पष्टीकृतम् । श्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकर-
स्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्तथाधिकर्मकृद् । एते कर्म-
करास्तेषां दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्म-
करस्तुक्तोविशेषोवृत्तिरेव च ॥ कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासक-
र्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरध्यावस्करशोधनम् । गृह्याङ्गस्पर्श-
नोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमयान्ततः । अशुभं कर्म
विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥ तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी ।
मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठाताधिकर्मकृद् । अशुचिस्थानमुच्छि-
ष्टप्रक्षेपार्थं गतीदिकम् । अवस्करोगृहमार्जितं पांस्वादिनिचयस्थानम् उज्झनं त्यागः ।
भृतकश्चात्र त्रिविधः । तदुक्तम् । उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो-
भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधोभृत इति दासः पुनः गृहजातस्तथाक्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्विदाहितः स्वाभिना च यः ॥ मोक्षितोमहतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तपणे जितः ।
तवाहमिन्युपगतः प्रवज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहतः । विक्रेता
चात्मनःशास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः
प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्र-
क्षितः । अहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दासत्वमन्युपगताः

ऋणदासः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितो-
ऽहं तदा त्वदासो भवामीति परिभाष्य जितः तवाहमित्युपगतः तवाहं दासइति स्वयं संप्र-
तिपन्नः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यात्तस्युतः । कृतः एतावत्कालं त्वदासइति अभ्युपगमितः ।
भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । बडवाहतः बडवा गृह-
दासी तयाहतः तल्लोभेन तामुद्राह्य दासत्वेन प्रविष्टः । य आत्मानं विक्रीणीति अंसावात्म-
विक्रीतेत्येवं पञ्चदशप्रकाराः ॥ यत्तुमनुना । ध्वजाहतोभक्तादासोगृहजः क्रीतदन्त्रिमौ । पैतृ-
कोदण्डदासश्चसत्तैतौ दासयोनयइति सप्तविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनपरम् । न तु
परिसंख्यार्थम् । तत्रेषां शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दासानां मध्ये शिष्यवृत्तिः प्रागेव
प्रतिपादिता । आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेदित्यादिना ॥ अधिकर्मकृद्भृतकानां
तु वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते । यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनमित्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह-

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलावष्टम्भेन योदासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दादाहितो-
दत्तश्च समुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नार-
देन । चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु
हि नेष्यते इति ॥ चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षत्यसावपि
मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम् । येषां स्वामिनं
कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्सविमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति नारदस्मरणात् ॥
भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासो भक्तस्य
त्यागाद्दासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावदत्वा मुच्यते । आहितर्णदासो तु
तन्निष्क्रयात् । यद्गृहीत्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्वा धननोत्तमर्णान्मोचितस्तस्य
निष्क्रयात्सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः । अनाकालभृते
दास्यान्मुच्यते गौमुगं ददत् । संभक्षितं यदुर्मिक्षे न तच्छुद्धयेत कर्मणा ॥ भक्तस्यो-
त्क्षेपणात्सद्योभक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥
ऋणं तु सोदर्यं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यतइति ॥ तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपण-
जितकृतकबडवाहतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम् । यथा । तवाह-
मित्युपगतोयुद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिक्षीर्षप्रदानेन मुच्येरस्तुल्यकर्मणा ॥ कृतकाल-
व्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते । निग्रहाद्रड्यायास्तु मुच्यते बडवाहतइति । दासेन सह
संभोगनिरोधादित्यर्थः । तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्रासात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदा-
नतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति । विशेषकारणानभिधानात् । दास-
मोक्षश्चानेनक्रमेण कर्तव्यः । स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय

तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास
इत्यथोक्त्वात्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेदिति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह-

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासस्ततोऽवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चैद्राज्ञएव दासो भवति ।
मरणमेव तदासत्त्वस्यान्तोऽन्यस्मिन् काले न मोक्षोऽस्ति ॥

वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह-

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः । क्षत्रियस्य
वैश्यशूद्राः । वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति न प्रतिलोम्येन । स्वधर्म-
त्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रतिलोम्येनापि दासत्वमिष्यतएव । यथाह नारदः । वर्णानां
प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रदारवदासता मतेति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिधर्मानाह-

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामीति
यावदङ्गीकृतं तावत्कालं वसेत् । यद्यपि वर्षचतुष्टयादर्वागिव लब्धापेक्षिताशिल्पविद्याः ।
कथं निवसेत् । गुरुप्राप्तभोजनः गुरोःसकाशात् प्राप्तं भोजनं येन स तथोक्तः । तत्फ-
लप्रदः तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् ।
नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः । स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य
वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदन्तं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न
चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तमसन्दुष्टं च आचार्यं परित्यजेत् । बला-
द्दास्यितव्यः स्पाद्वध्वन्धो च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयाद् ।
तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षि-
णम् । शिक्षितश्चानुमान्येनमन्तेवासी निवर्ततइति ॥ ववशब्दोऽत्र ताडनार्थः दोषस्या-
ल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५.

संप्रति संविद्यतिक्रमः कथ्यते । तस्य च लक्षणं नारदे न व्यतिरेकमुत्तेन दर्शितम् ।
पातण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥

पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्माव्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः ॥

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमह्यात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

राजा स्वपुरे दुर्गादी स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्मणघाते त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्बृहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रम-
निमित्तः श्रुतिस्मृतियिहितो भवद्विरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् ॥ १८५ ॥

एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

श्रीतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयात्रिप्पन्नोपोधर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः
सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो याव-
त्पर्यिकं भोजनं देयमस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः सोऽपि
रक्षणायः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ १८७ ॥

यः पुनर्गणस्थ ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति । संविस्तमय-
स्तां समूहकृतां राजकृतां वा योलङ्घयेदतिक्रामेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वराष्ट्राद्विप्रवासये-
न्निष्कासयेत् । अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः ॥ अनुबन्धाल्पत्वे तु मनुः । योऽप्रा-
मदेशसंधानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरोलोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् । निगृह्य
दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पणिष्कं शतमानं च राजतमिति मनु-
प्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णपणिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमोजातिशक्त्या-
द्यपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥

अन्यथा दण्ड इत्याह-

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥ १८८ ॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

राज्ञा चेत्यं गणिषु वर्तनीयमित्याह-

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिवृत्त्यर्थं स्वपार्श्वं प्राप्तान् गणिनोनिर्वर्तितात्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह-

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्विरण्यवस्त्रादिकं लभेत तदप्रार्थितएव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥ १९० ॥

एवंप्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह-

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताः अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह-

श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमाः ये वेदस्यासप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नग्नाः सौगतादयः । गणेश्वराः । आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनामेषां चतुर्विधानामप्ययमेव विधिः । योनिजधर्माविरोधेनेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति संविद्यतिक्रमप्रकरणम् ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६.

संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च तारदेनोक्तम् । भृत्यानां वेतनस्योक्तौदानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति । अस्यार्थः । भृत्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्रौकैरुक्तौदानादानविधिक्रमो-यत्रविवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मं त्युच्यते तत्र निर्णयमाह-

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणं भृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीत एव वेतने त्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतं तावदाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्यः । कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलादिति नारदवचनात् ॥ भृतिरपि तेनैवाक्ता । भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यदा क्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितमिति । तैश्च भृत्यैरुपस्कर उपस्करणं लाङ्गलादीनां अग्रहयोक्तादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमितरथा कृप्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह-

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी वाणिक् गोमी क्षेत्रिकोवा अपरिच्छिद्यवेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणोऽप्यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाज्ञसकारिणं प्रत्याह-

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोल्लङ्घयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतयाहीनं करोति तस्मिन् भूतके भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्दः इच्छा भवेद्यावदच्छति तावद्दद्यात् पुनः सर्वामेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नया भृतेरपि किमपि धनमधिकं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह-

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं वेद्याध्याद्य-
भिवादुभाभ्यां अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृत्यो यावत्कर्म
करोति तावत्तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं न पुनः समम् ।
नाद्यावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाददानमिति मन्तव्यम् । साध्ये तूभाभ्यां
कर्मणि निवर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नवेतनं
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १९६ ॥

आयुधीयभारवाहकौ मत्याह-

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम् ॥ १९७ ॥

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तयोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन
नाशितं तदा नाशानुसारेणासौ तद्भाण्डं दापनीयः । तदाह नारदः । भाण्डं व्यसनमाग-
च्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तच्च नश्येत्तु देवराजकृतादृते इति ॥ यः पुनः विवा-
हाद्यर्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न
करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणं भृतिं दाप्यः । अस्यन्तोत्कर्षहेतुक-
र्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

किञ्च । प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं
भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तं इदानीं
सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्य-
जति तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदान-
मित्यविरोधः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते नमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेः चतुर्थं
भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वां भृतिं दाप्यः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्तं त्याजयति स्वामी
पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिवि-
षयम् । [मनुः अ. ८ श्लो. २१५] भृत्यो नातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमिति मनुवचनात् ॥ यदा पुनर्व्याधाव-
पगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम् । आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्य-
सन् यथाभाषितमादिबः । स दीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेतेव वेतनमिति मनुस्मर-

णात् ॥ यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव वाञ्छाद्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं न करोति
परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः । यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा
यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७.

अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमधिक्रियते । तस्त्वरूपं नारदेनाभिहितम् । अक्ष
षष्ठशलाकाद्यैर्देवं जिह्मकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ अक्षाः
श्रयाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्ताः । आद्यग्रहणाच्चतुरंगा-
दिम्रीडासाधनं करितुरंगरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्धेवनं क्रीडा पणपूर्वका
क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुकुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेवमहिपादिभिश्च
प्राणिभिर्या पणपूर्वका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवा-
दपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना । अप्राणिभिर्धेयक्रियते
तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय इति ॥

तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह-

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाच्चूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहे तदाश्रया शति-
का शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्माच्चूर्तकितवात्पञ्चकं
शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् । पञ्चपणाआयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । तद-
स्मिन्वृद्ध्यायलाभे इत्यादिना कन्नाजितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादिस्मर्यः । सभा कित-
वनिवासायां यस्यासौ स सभिकः । कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणरतदुपचितद्रव्योप-
जीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवादशकं शतं जितद्रव्य-
स्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं कृतवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह-

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥

य एवं कृतवृत्तिर्व्यूताधिकारी स राज्ञा चूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा संप्रति-
पन्नमेशं दद्यात् । तथाजितं द्रव्यमुद्गाहयेत् । दन्त्यकग्रहणेनसेषादिना च पराजितसकाशा-
दुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो-

विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन । सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च
तत्कृतमिति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह-
प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अग्रच्छत्रे राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन
च राजभागे दत्ते राजा द्यूतकितवमविप्रतिपन्नं जितं पूर्णं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छत्रे सभि-
करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितं पूर्णं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह-

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कित्वा एव राजा नियोक्तव्याः । तत्र श्रुता-
ध्ययनसंपन्ना इत्यादिनिर्णयमोनास्ति । साक्षिणश्च द्यूतं द्यूतकारा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीणां
लघुदृक्कितवत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥

कचित् द्यूतं निषेद्धं दण्डमाह-

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवश्चनहेतुना मणिमन्त्रौपधादिना ये दीव्यन्ति तान् अपदा
दिनाह्वयित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । कूटाक्षदेविनः
पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्डेऽक्षमालामासज्य स होषां विनयः स्मृत इति ॥ यानि
च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि (अ. २ श्लो. २२४) द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्
कारयेत् वा । तान् सर्वान्पातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिन इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेव-
नविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

द्यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

किंच । यत्पूर्वोक्तं द्यूततदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तत्स्करज्ञानकारणात् । तत्स्करज्ञानरूपं प्रयो-
जनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितवना एव कित्वा भवन्त्यश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ॥

द्यूतधर्मसमाह्वयेऽतिदिशन्नाह-

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

गृहे शक्तिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते मल्लमेपमहिषा-
दिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञिके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

इति द्यूतसमाह्वयारूपं प्रकरणम् ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८.

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते। तल्लक्षणं नारदेन दिशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। उच्चैर्भाषण-
माक्रोशो न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं ताद्वक्पारुष्यं
कथ्यते। तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः। नितान्तं खलु लीजपा विप्रा
इति जात्याक्रोशः। क्रूरचरिता मनु वैश्यामित्रा इति कुलाक्षेपः। आदिग्रहणात्स्वविद्या-
शिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते। तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादि-
भेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्। निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्। गौर-
वानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमक्षीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीये-
रुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिण इति॥ तत्र धिक्पूर्वं जाल्पमित्यादि साक्षेपम्। अत्र न्यङ्गमित्य-
सभ्यम्। अवद्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमक्षीलम्। शुरापोसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं
षचस्तीव्रम्॥

तत्र निष्ठुराक्रोशो सचर्णविषये दण्डमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेदण्ड्यः पणानर्थत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः कश्चरणादिविकलाः। न्यूनेन्द्रिया मेत्रश्रोत्रादिरहिताः। रोगिणो दुश्चर्मप्र-
भृतयः। तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थतया स्तुत्या यो मेत्रयुगलहीन
एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्तत्तयम्। यत्र पुनश्चक्षुष्मानेपोऽन्ध इत्युच्यते तदसत्यम्। यत्र
विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रं एवंविधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ
अर्थाधिकत्रयोदशपणान् दण्डनीयः। कार्यं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तयाविधम्।
तथ्येनापि द्युवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरमिति यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम्॥
यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्। (मनुः)
मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आक्षारयन् शतं दाप्यः पण्यानं चाददहुरोरीति।
एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधाणां च जायायां द्रष्टव्यम्॥ २०४ ॥

अक्षीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मीति शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां
पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स त्रयोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डं विधाय विषमगुणेषु दण्डं-
प्रतिपादयितुमाह-

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

अधमेष्वाक्षेपत्रापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वा-
त्तदपेक्षयार्थः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविं-
शत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः ॥ तयोत्तमेषु च स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः
पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परम्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह-

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः । उत्तराश्च
अधराश्च उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः
परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यम् । तच्च दण्डक-
ल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते यथा
मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादुत्कृष्टं चाकुड्य ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्प-
णदण्डात्किञ्चिदधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तामाकुड्य ब्राह्मणाक्षेप
निमित्ताच्छतदण्डादूनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकुड्य तमेव
दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बुषयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ
यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥ २०६ ॥

एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमा
क्षेपे दण्डमाह-

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशका-
रिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणः
शतपणास्त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे षाडनं जिह्वाच्छेदनं
वा भवति । यथाह मनुः । शतं ब्राह्मणमाकुड्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्य-
र्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हतीति । विदुः शूद्रयोरापि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्याय-
तया शतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे
शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविदुः शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणा
क्रोशनिमित्ताच्छतपरिमितात्क्षत्रियदण्डात्पतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वाविशष्टं पञ्चाश-
त्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना । पञ्चा-
शद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिज्ञं सने । वैश्यः स्यादर्धपञ्चाशच्छूडेद्वादशको दम इति ॥

क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे षाकुष्ठे ययाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्रा-
क्रोशे पञ्चाशदित्युहनीयम् । ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति गीतप्रस्मरणात् । विद्-
शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वत इति मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

पुनर्निपुराक्षेपमधिकृत्याह-

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्थिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहू छिनद्भीत्येवंरूपे शत्यः
शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचिके
विनाशे तदर्थिकः तस्य शतस्यार्थं तदर्थं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्थिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो
वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

किंच । यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्वाद्वाद्यङ्गभङ्गकरोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणा-
न्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिपूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशताद्विदण्डोत्तरकार्त्तं
तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

तीव्राक्रोशे दण्डमाह-

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्विर्णिनामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । उपपातकसंयुक्ते
पुनर्गोघ्नस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

किंच । त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये
पुनर्ब्राह्मणमूर्धावसिक्तादिजातीनां पूगाः संचास्तेषां आक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदे-
शयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणम् ।

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९.

दण्डपारुष्यं नाम संप्रति प्रस्तव्यते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् । परगात्रेष्वभिद्रोहो
हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते इति ॥ परगात्रेषु
स्यावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्वात्वादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखो-

त्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणादंजः पंकपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनं रूपं मंत्रो
 दुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् दण्डयतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धा-
 चरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् तत्स्यत्वगोरणादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीन-
 मध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात् पुनस्तैविध्यं तेनैवोक्तम् । तस्योपहृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्यो-
 त्तमक्रमम् । अवगोरणानिःसङ्गपातनक्षतदर्शनेः ॥ हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समति-
 क्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति ॥ निःसङ्गपातनं निःशङ्कप्रहरणम्
 त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसात्कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः ॥ तथा
 वा दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं
 दण्डभावं किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्ध-
 धैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः तथा शप-
 चादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशंक्यत्वे ताव-
 राजा घातयेदेव नार्थं गृहीयादित्येवं पञ्चप्रकारा विधयस्तैर्वोक्ताः । विधिः पञ्च-
 विधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स
 मन्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षरयेद्यस्तु नियतं स्यात्तदोपभाक् ॥
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवभाति यः
 पुनः ॥ स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः । पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृ-
 त्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः । शपकपण्डपण्डालव्यङ्गेषु वध-
 वृत्तिषु ॥ हस्तिप्रमात्यदासेषु गुर्वचार्यवृत्तेषु च । मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवातुशा-
 सनम् ॥ यमेव ह्यतिवर्तते ते सन्तं जर्ज नृपु ॥ स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभा-
 द्भूतः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन
 दण्डयेदिति ॥

एवंभूदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे
 निर्णयहेतुमाह-

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्वर्णादिस्वरूपगतेर्लिङ्गैर्यु-
 क्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन च शब्दादिव्येन वा कूट-
 चिह्नकृतसंभावनाभयात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह-

भस्मपङ्कजरजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेपु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दंडं दाप्यः । अमेध्यमिति अंशु-
ह्येष्मनस्त्वकेशकर्णविट्द्वयिकाभुक्तोच्छिष्टादिकंच गृह्यते । पाणिः पादस्यपश्चिमोभागः ।
निष्ठयत् मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वादशपणात् द्विगुणोविंशतिपणो
दण्डोवेदितव्यः ॥ पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः । छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरा-
पाद्यः स चतुर्गणः । पङ्कणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्ट्रगुणः स्मृत इति । आद्यग्रह-
णाद्गसाशुक्रासृद्धमज्जानो गृह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तोदण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः ।
परभार्यासु चाविशेषेण । तयोत्तमेपु स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणाद्विंशति-
पणाच्चदण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः
पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः ।
आद्यग्रहणाद्गृहावेशादिकम् । एतेर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न
कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

प्रातिलोम्यापराधे दंडमाह-

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्धूणे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादिर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रि-
यवैश्ययोरपि पीडाङ्कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेवाधिन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनमिति । द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधा-
नाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्धूणे वधार्थमुच्यते शस्त्रा-
विके प्रथमसाहसोदण्डोवेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्धूणेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव । पाणिमुच्य-
दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हतीति मनुस्मरणात् । उद्धिरणार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः
प्रथमसाहसोदण्डो वेदितव्यः ॥ भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्याप-
पवादिषु द्विगुणत्रिगुणादमाह इति वाक्यारूप्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छे-
दएव अवनिष्ठीवतो दर्पाद्विषोऽथो छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदमिति
मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

एवं प्रातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह-

उद्धूणे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्धूणे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः ॥
परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्धूणे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

पादकेशांशुककरोलुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

किंच । पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उलुञ्चति झटित्याकर्षयति असौ दशपणं दण्डयः । पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन् समुचितं शतं दण्डयः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्टय गाढमापीडया कृष्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दापयेदिति ॥ २१७ ॥

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशत् पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

किंच । यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ॥ यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मांसास्थिविभेदे पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः । त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च षणिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदका इति ॥ २१८ ॥

करपाददतोभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्ये दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

किंच । करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गं कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदनं रुद्धव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ॥ २१९ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धराबाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

किंच । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने कन्धरा व्रीवा । बाहुः प्रसिद्धः । सक्थि ऊरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २२० ॥

एकं भ्रतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

अपिच । यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदापस्मिन्यस्मिन् अपराधे योयोदण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । अतिकूरत्वात्तेषां प्राति लोभ्यानुलोभ्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पाठप्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् । वाक्पाठप्ये यस्योक्तः प्रतिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राजा यथाक्रममिति स्मरणात् । कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहृतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तोदण्डो देयः ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादौ औपचार्यं पथ्यार्थं च यो व्ययं कियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यान्नसमुत्थान-
जव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

परगान्नाभिद्रोहे दण्डमुक्त्वा नन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह-

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्च दशविंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२३ ॥

शुभ्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधाकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणोदशपणोविंश-
तिपणश्च दण्डोवेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयोदण्डाः समन्विताग्राह्याः । पुनः
संपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।

पोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

अपिच । परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन् पोडशपणात् दण्ड्यः । प्राणहरं
पुनर्विपभुजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ॥ २२४ ॥

पश्वभिद्रोहे दण्डमाह ।

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने असूक्ष्मावणे शाखाङ्ग-
च्छेदने शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणप्र-
भृतीशाखा चाङ्गं च निशाखाङ्गं तस्य छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ
यस्य दण्डस्य सद्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपण-
प्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः पदपणोऽष्टपणइत्येवंरूपे न पुनर्द्विपणस्त्रि-
श्चतुष्पणः पञ्चपण इति कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदण्डाद्गुरुतरमु-
परितनदण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्यायापवाभ्या-
साश्रयणे न गुरुत्वसंपादनमिति निरवयम् ॥ २२५ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

किंच तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च मध्यमसाहसोदण्डः । स्वामिने च मूल्यं
दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्त्रावणादिनिमि-
त्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणोदण्डोवेदितव्यः ॥ २२६ ॥

स्थावराभिद्रोहेदण्डमाह-

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

प्ररोहाभङ्गरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याभिच्छिन्नाः पुनरुक्ताः प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखानि-
र्गच्छन्ति तस्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य
पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरदण्डोद्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽ-
शीतिपण इत्येवं त्रयोदण्डायथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अमरोहि-
शाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाग्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजी-
व्यामरोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्याः ॥ २२७ ॥

वृक्षविशेषान्प्रत्याह-

चैत्यस्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः । विश्रुते च
पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन् प्रत्याह-

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौपधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादधर्दण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मअनतिदीर्घनिषिडलतामालत्यादयः । गुच्छाभवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्ड-
कादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः ।
प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः । ओषधः फलपाकाव-
सानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुहूचीप्रभृतयः ।
एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादधर्दण्डो वेदितव्यः ॥ २२९ ॥

इति दण्डापारुष्यप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् २०.

संप्रति साहसं नाम विवादपदंव्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह-

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्याविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्याप-
हरणं साहसम् । कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणाद्रलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् ॥

एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं बोलंध्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारण-
परदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधन-
परधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य
स्वरूपं विवृतम् । सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्रुद्रलक्षितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं
सहो बलमिहोच्यते इति । तदिदं साहसं चौर्यवादण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्त-
मपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथग्भिधानम् । तस्य च
दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम् ।
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासः
पञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतैरेव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो
विपशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः
क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रजैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे
साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते यथः सर्वस्वहरणं पुरात्रिवांसनाङ्गने ॥ तदङ्गच्छेदह-
त्युक्तोदण्डवन्नमसाहसे इति ॥ वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा
योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह-

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति नि-
हुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति ॥ एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादि-
सामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह-

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्ताहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु साहसं कुर्वित्वेवमुक्ता कारयत्यसौ साहसिकादण्डात् द्विगुणं दण्डं दाप्यः ।
यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्वेवमुक्ता साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं
दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

साहसिकविशेषं प्रत्याह-

अध्याक्रोशातिक्रमकृद्भातृभार्याग्रहारदः ।

संदिष्टस्याग्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

अर्घ्यस्यार्घ्याहस्याचार्यदेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्याताडयति
तया संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्वार्यस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुद्धाटयति तथा स्वगृहक्षेत्रा-
दिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशी-
यानां च योऽपकर्ता ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥ २३४ ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च देवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्न योग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

किंच । विर्यमं विना यः स्पृच्छया विषमं गच्छति । चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे यः
शक्तोऽपि नाभिधावति । यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्चाण्डालोब्राह्मणादीन् स्पृशति । यश्च
शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् देवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं मातृ-
ग्रहीष्यामीत्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्येव शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि
करोति । वृषो गलीषर्दः क्षुद्रपशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः ।
वृषक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंसाद्यौषधप्रयोगेण वृक्षादिः फलप्रसूनानां पातयिता
साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्य वश्वकदासीगर्भस्य पातयिता च ये च पित्रा-
दयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भ-
वन्ति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

इति साहसप्रकरणम् ॥

अथ निर्णेजकादीनां दण्डकथनम् ।

साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह-

वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजकोवस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि पास्तांसि स्वयमाच्छादयति
तदासौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीर्णति अवक्रयं वा एतावत्कालमुपभोगार्थं
वस्त्रं दीयते मर्यामेतावद्धनं दयमित्येवं भाटकेन यो ददाति आपित्वं वा नयति स्वमुह्यो
यानितं वा ददात्यसौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि वस्त्राणि शृङ्गशात्मलीक-

लंके क्षालनीयानि न पापाणि न च व्यत्यसनीयानि न च स्वगृहे वासयितव्यानि इतरथा दण्ड्यः । शाल्मलं फलके श्लक्ष्णे निज्याद्रासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेदिति मनुस्मरणात् । यदा पुनस्तानि प्रमादन्नाशयति : तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम् । मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थोऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमक्षेयः इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टभागोनपणं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य तु पादोनं त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्वधौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णयनमवशिष्टं मूल्यं पादाद्यपचये न देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरे च तयोरेः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूमेवत्यसौ चकारात्तयोरेः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वाक्तम् । मानं प्रत्यद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तेः कूटेर्ज्ञानत्रापि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह--

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यक् च वा कूटकमिति असाधुत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २४१ ॥

चिकित्सकं प्रत्याह--

भिषग्निध्याचरन्दंध्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेपूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं विविक्षिततज्ज्ञमिति निर्यस्तुप्यराजपुरुषेषु चिकित्साप्राचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः ।

तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य लघुगुरु-
भावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अवध्यं यश्च वध्नाति वद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वर्धनानर्हमनपराधिना राजाज्ञया विना वध्नाति । यश्च वद्धं व्यवहारार्थमाहूतं
अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्पृज्यतसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वर्णिकु ग्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वाप
रिहरति । असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडशं ॥ २४५ ॥

भेषजमौषधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादि । गन्धद्रव्यमुशीरादि । आदिशब्दाद्विक्रमरीचादि ।
एतेष्वसारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयन्तः षोडशपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

किंच । विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मादिकेतदजाति तस्मिन्जातिकरणे विक्र-
यार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादनेन । यथा मल्लिकामो-
दसञ्चारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन । व्याघ्र-
चर्मणि । स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन
पट्टसूत्रमिति । कालापसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति । बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चा-
रणेन चन्दनमिति वङ्गोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन
कौशेयमिति । विक्रेयस्यापादितसादृश्यमृच्चर्मादिः पण्यस्याष्टगुणोदण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

मुद्रः पिधानं मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकं परिवर्तनं व्यत्यासः योज्यदेवमु-

क्तानां पूर्ण करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेवस्फटिकातां ; पूर्णकरण्डकं समर्पयति
यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना
वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनं न्यूनपणमूल्य इति
यावत् । यस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् द्विपणमूल्ये
द्विशतोदण्डइत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजं प्रत्याह-

संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिलिपिनाम् ॥

अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतो दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितार्घस्यह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारुणां रज-
कादीनां शिलिपिनां चित्रकारादीनां संबाधं पीडाकरमर्यान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं
दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

किञ्च । ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन आर्घ्यमाना
उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणन्ते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह-

राजनि स्थाप्यते योऽर्घ्यः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्त्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो
विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्त्रवो निःस्त्रवो विशेषस्तस्माद्वणिजनिरूपितार्घ्यो निःस्त्रवः
स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घ्यकरणे विशेषो
दर्शितः । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथागते । कुर्वीत तेषां प्रत्यहमर्घसंस्थापनं-
मृप इति ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥ २५२ ॥

किञ्च । स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा योविक्रीणीति असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं
लाभं गृहीयात् । परदेशप्राप्तं पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपर्णां लाभं गृहीयात् । यस्य पण्य-
स्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षव-
शाद्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च ययार्घे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तयैवार्घो
राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह-

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरागमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुप-
युक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पण्यशते दशपणो लाभः
संपद्यते तथा केतुर्विक्रेत्रोरनुग्रहकार्यर्धो राज्ञा स्थापनीयः ॥ २५३ ॥

इति निर्णेजकादीनां दण्डकथनम् ।

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २९.

प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपरमुच्यते ॥ तत्र विक्रेय-
द्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पद्धिधत्वं तेनैवप्रत्यपादि । लोकेऽस्मिन्नि-
विधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । पद्धिधत्तस्य तु उपैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥ गणितं
तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति । गणितं क्रमुकफलादि । तुलितं कमककस्तूरी-
कुङ्कुमादि । मेयं शाल्यादि । क्रियया बाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः
पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

एतत्पट्टप्रकारकमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह-

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमानाय स्वदे-
शवणिजे केत्रे न समर्पयति तन्न पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरं रूप-
मूल्येनैव लभ्यते तदार्थद्वास्तकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन
सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यद्वास्तकृतः पण्यस्योदयोनास्ति किंतु क्रय-
काले यावदेव यतो मूल्यस्येत्यपण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्दे-
शे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन
वा सहितं केतुर्वाञ्छावशादापनीयः । यथाह नारदः । अर्थश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाव-
हेत् । स्यानिनामेप नियमो दिग्ग्लानं दिग्विचारिणामिति ॥ यदा त्वर्धमहत्त्वेन पण्यस्य
न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनमुखनिवासादिरूपो विक्रेतु-
स्तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः । विक्रीय पण्यं मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति ।
स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति । विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते । केतु-
संचान्वितेन क्षीयमाणत्वात् । न पुनः कुडचपातसस्यघातादिरूपः । तस्य तु उपहन्येत वा
पण्यं दह्येतापद्वियेत वा । विक्रेतुरेव सोऽनयो विक्रीयासंप्रयच्छत इत्यत्रोक्तत्वात् ॥ यदा

स्वसौ केता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरं विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशासनाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशयं कृत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्तं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

किञ्च । यदा पुनर्जातानुशयः केता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं केता न गृह्णाति तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा केतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

अपिच । यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोऽपि तच्च राजदैविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टदृशं क्रेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

किञ्च । यः पुनर्विनानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यं तद्विगुणो दाप्यो विनयस्तावदेव तु । निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति ॥ सर्वश्चायं विधिर्दत्तमूल्येऽप्येव द्रष्टव्यः ॥ अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाह्यात्रक्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयाहते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः । यथाह नारदः । दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । अदत्तेन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रय इति ॥ २५७ ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् मपञ्चितं

अधुना तदुभयसाधारणं धर्माह-

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

कृत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् पद्मागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्पकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्रा अनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्पनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धि-

क्षयपरिज्ञाने, पुनः क्रतुविक्रेत्रोऽनुशयोभवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः । क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रीयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवावद्यविक्षतम् ॥ द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता, मूल्यात्त्रिंशंशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रतुरेव तदिति ॥ अपरीक्षितकयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिर्देशीकषत्रसत्ताहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । तथा पण्यपरीक्षाविधिवलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वं अतः पण्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयम् । अनुशयकारणसद्विवेच्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । अपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिराण्येव अनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽमनूक्तोदण्डोदण्डव्यः । परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानीददश्चैव राज्ञा दण्ड्यः सतानिपीडति ॥ २५८ ॥

इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम् ।

अथ संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२.

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते-

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः । तेन ये वणिक्कृतनर्तकप्रभृतयोलाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभापचयापचयो यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयो । यदा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैकीभाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा संप्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

सतद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक् ॥ २६० ॥

किञ्च तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिपिद्धमाचरता यत्राशितमनादिष्टमनुज्ञातं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यत्राशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्योदद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिताद्यसनात्पण्यं पाठयति सतस्माद्रक्षितात्पण्याद्दशममंशं लभते ॥ २६० ॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्थेयन्मूल्यमित्यर्थस्तस्य प्रक्षेपणात् राजतो निरूपणाद्वेतारसो मूल्याद्विंशति नममंशं शुल्कायै गृह्णीयात् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिपिद्धं यदा-

जयोग्यं भणिमाणिक्याद्यप्रतिपिद्धमपि तद्राज्ञेऽनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं चेद्राजगामिं भू-
त्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणं निहुते शुल्कग्रहणस्थानादपासरति
यश्चास्येदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्याद-
ष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

अपि च-। शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजमर्घ्यप्रक्षेपणाद्विशं भागं
शुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवेऽभिहितम् । पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्घ्यपणं
तरे । पादं पशुश्च योपिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः
रिक्तेभाण्डानियत्किञ्चित्पुमांसश्चपरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासाद्विस्तया प्रगजितौमुनिः ।
ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नरा इति ॥ शुक्रद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः । न भिन्नकार्पाप
णमस्तिशुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशी न दूते । न भक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रगजितेन
यज्ञे इति ॥ तीर्यतेऽनेनेति तरिः नावादिः तज्जन्यशुक्लेऽधिकृतस्तरिकः स यदा स्थलोद्धवं
शुक्लं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीयः । वेशोवेशम् प्रतिवेश इति स्ववेशमभिमुखं
स्ववेशमपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्म-
णप्रातिवेश्याः तेषां श्रुतवृत्तसंपूर्णानां श्राद्धादिपुत्रिभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं
दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

देशान्तरमृतवणिग्निकथं प्रत्याह-

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्रा-
द्यपत्यवर्गो बन्धवो मातृपक्षामातुलाद्याः ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा
आगताः संभूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुः । तैर्विना दायादा-
द्यभावे राजा गृह्णीयात् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमाधिकारं दर्शयति
पौर्वापर्यनियमस्तु पत्नी दुहितर इत्यादिप्रतिपादितएवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसत्र-
ह्यचारिब्राह्मणनिषेधो वणिगप्रातिश्ववचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्येयः पिण्डदानार्णदानादि
समर्थः स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे सर्वे वणिजः संसृष्टेनो विभज्य गृह्णीयुः तेषामप्य-

अथ स्तेयप्रकरणम् २३.

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाभिहितम् । स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापद्रुवते च यदिति । अन्वयवत् । द्रव्यरक्षित-
जाध्यक्षादिसमक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं
तु तद्विलक्षणम् । निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च
सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निद्रुते तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम् । उपा-
यैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् । सुप्तप्रसप्तप्रसक्तैः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति ॥

तद्य तत्करग्रहणपूर्वकत्वाद्ग्रहणस्य ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात्
ज्ञानोपायं तावदाह-

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्तेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यश्चैरोऽयमिति जनैर्विरूपाप्यते असौ ग्राहकैराजपुरुषैः स्थानपालप्रभृतिभिर्गृहीतव्यः ।
लोप्तेणापहतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदिवसादारभ्य चौर्यपदानुसरणेन वा ग्राह्यः ।
यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासौ अशुद्धवा-
सकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वयैः ।

द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

किञ्च । न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्वन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः
जातिनिह्वयेन नाहं शूद्र इत्येवं रूपेण । नामनिह्वयेन नाहं कपित्थ इत्येवं रूपेण । आदि-
ग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्यशङ्कनामद्यपानादिव्यसने-
ष्वतिप्रसक्तास्तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टा यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो
वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्का-
रणं कियदस्य धनं किं वास्य गृहमिति पृच्छन्ति वेपान्तरधारणेनात्मनं गृहयित्वा ये
चरन्ति ये चायाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादी-
नामविज्ञातस्वामिकानां विक्रयकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः । एवं नानाविधचौर्यलि-
ङ्गानुरूपान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक्परीक्षेत् । न पुनर्लिङ्गदर्शनमा-
त्रेण चौरनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोप्त्वादिलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः ।
अन्यहस्तात्परिग्रहप्रकामादुत्पितं भुवि । चौरिण वा परिक्षितं लोप्त्वं यत्नात्परीक्षयेत् ।

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिबधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरः
पेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हतं धनं धनिने
दद्यात् । यदि चौरपदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति
तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं चार्पयेत् । तथा च नारदः । गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः
प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽप्यवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् । निर्गते पुनरेतस्मात्त्र चेदन्यत्र
पातितम् । सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेदिति ॥ विधीते त्वपहारे विधीत-
स्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्धृतं भवत्यवीतके वाविधीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा
चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

स्वसोमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

किञ्च । यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति । तदा तद्ग्रामवासिन-
एव दद्यात् । यदि सीम्नोऽपि चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं
प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशाम्नाद्बहिः प्रदेशे
घातितो मुषितो वा चौरपदं च जनसंसर्गादिना भग्नं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः
पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु तथा तत्प्रत्यासत्त्य-
पहतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति
तदा स्वक्रोशादेव राजा दद्यात् । चौरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वक्रोशाद्वा दद्या-
दिति गौतमस्मरणात् ॥ मुषितामुषितसन्देहे भानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः ।
यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधये-
दिति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ २७२ ॥

अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह-

वन्दिग्राहास्तथा वाजिकुञ्जरानां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

वन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च बधप्रकारवि-
शेषोपदेशः ॥ कोष्ठागारायुधगारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचार्य
निति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

किञ्च । वधोपक्षिपथ्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । बध्नादिबद्धं स्वर्णादिकं विध्वस्योत्कृत्य वा
योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदकः तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जन्याङ्गुष्ठेन च हीनी
कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादै तच्च तदेकं च करपादैकं तद्हीनं

दण्डविशेषो रत्नादिषु । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां
शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशतरत्नभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं
मूल्यादण्डं प्रकल्पयेदिति ॥ तथा द्रव्यविशेषादपि । पुरुषाणां कुलीनानां भारिणां वा
विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् । पुरुषं
हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः । वयपराधे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वध इति । क्षुद्र-
व्याणां तु । मापतो न्यूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः । काष्ठभाण्डतृणादीनां
मृन्मयानां तथैव च ॥ वेणुवेणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्त्रिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलाणां
हरणफलमूलयोः । गोरसेधुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वान्नानां कृताशानां मत्स्या-
नामामिषस्य च । सर्वेषां मूल्यभूतानां मूल्यात्पञ्चगुणं दम इति नारदस्मरणात् ॥
यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्पर्यन्तोऽसौ मापमूल्ये तदधिकमूल्ये
वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः ॥ यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं तन्मूल्याद्विगुणो
दम इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् । तथापराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । संधिं
छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्यन्ति तत्कराः । तेषां छित्वा नृपे हस्तौ तीक्ष्णशूलं निवेश-
येत् ॥ इत्येवं सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरु-
लघुभावः कल्पनीयः । पयिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः (अ, ८
श्लो. ३४१) द्विजोऽप्यगः क्षीणवृत्तिर्द्राविशू द्वे च मूलके । आददानः परशोऽत्र दण्डं
दातुमर्हति ॥ तथा । चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयाः । अनिपिद्वैर्गृहीतव्यां मुष्टिरेकः
पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तमे भक्त भक्तानिपहनश्रता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं
हीनकर्मण इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरपकारिणो दण्डमाह-

भक्तावकाशाभ्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम् । अपकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाचार्यः । वदकं
वृषितस्य । मन्त्रधोर्षप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहाराय देशान्तरं
गच्छतः पायेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टवं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमताः
हसो दण्डः । चौरपेक्षिणामपि दोषः । शक्ताश्च य उपेतान्ते तेषां तदोपभागिन इति
नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य यातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमोवापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

किञ्च । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने तु दासीब्राह्मणगर्भव्यनिरेकेण गर्भस्य यातने चोत्तमो
दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भनिनामर्हद्रिन्यादिना मृतदण्डोभिहितः । ब्राह्म-

प्रतिपिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः सँल्लापादिकरणे दण्डमाह-
स्त्री निपेधे शतं दद्याद्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिपेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिपिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निपिद्धं तत्र प्रवर्त-
माना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निपिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात्-
द्रयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिपिद्धे प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो
वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । भैषचारणदारेषु विधिर्ना ।
त्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति चेति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह-

सजांतावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदारभगमने साक्षीतिपणसहस्रं दण्ड-
नीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुप्तमभगच्छति तदामध्यमसाहस्रं दण्डनीयः ।
यदा पुनः सवर्णमगुप्तमातुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः सहस्रं ब्राह्मणो
दण्डयोः गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्डयः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ सहस्रं
ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दम इति ॥ एतच्च
गुरुसतिभार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । माता मातृप्यसा श्वश्रूमातुलानी पितृप्यसा । पितृ-
व्यसत्तिशिष्यस्त्री भगिनीतत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता राज्ञी प्रव-
जिता धात्री साध्वी वर्णेत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते । शिष्य-
स्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयत इति नारदस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्ण-
स्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ताविषयमन्यत्र तु धनदण्डः । उभावपि हि
तावैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विभुतो शूद्रवदण्डचौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिना ॥
ब्राह्मणो यद्यगुप्तां तु संवेतो वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यः पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति
मनुस्मरणात् शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णा स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ ।
गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ॥ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्विजैर्न
वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं संवेण हीयत इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रजन्त्याः
कर्णयोरादिग्रहणात्रासादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्ये सवर्णं वा व्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः
अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव तस्यैव पालनाधिकारात् द्विजातिमात्रस्य । तस्य ब्राह्मणः
परीक्षार्यमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्ब-
नेन कार्यातिपातांशह्वा तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् (मनुः) शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं
धर्मो यत्रोपरुद्धयति । तथा (मनुः) नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकोशं

वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च ॥ तथा क्षत्रियवैश्ययो-
न्योन्यद्वयभिगमने यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः ।
वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्ड-
मर्हत इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह-

अलङ्कृतां हरेत्कन्यासुत्तमं ह्यन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्यामपहरत्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं
सवर्णां हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्ड-
विधानाच्चापहर्तृसकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते ॥ २८७ ॥

आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह-

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावात् दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छ-
न्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

कन्यादूषणे दण्डमाह-

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्थित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण न सप्ततादिना दूषयति तदा
तस्य करच्छेदव्ययः । यदा पुनस्तामैवाङ्गलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा मनुक्त-
पद्मशतसहितोऽङ्गलिच्छेदः । भविष्यत् तु यः कन्यां कुर्यादेवैषेण मानवः । तस्याशु कर्त्ये
अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति पद्मशतमिति ॥ यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष
उक्तः सकामां दूषयन्तुल्यो नाङ्गलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये
इति ॥ यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तैरेवोक्तः । क्रमैव
कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा
सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्ग्रहणं तथेति । कन्यां कुर्या
दिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्यादेत्यर्थः ॥ यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषा-
त्सकामामकामां वाभिगच्छति तदाहीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो
वधमर्हतीति मनुस्मरणात् ॥ यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनशुल्कं
तत्पित्रे दद्यात् यदीच्छति ॥ पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राक्षे दद्यात् ।
सवर्णामकामां तु गच्छतो वध एव । यथाह मनुः । शुल्कं दद्यात्सेवमानः समाभिच्छेत्पि-
ता यदि योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयन्तुल्यो तं वधं प्राप्नु-
यान्नर इति ॥ २८८ ॥

गर्भे तु हत्वा गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियांश्च प्रमापणे
शीघ्रवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषग्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

अपि चाविशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणग्रीमगर्भपातनी च या च पुरुषस्य हन्त्री सेतुनां
भेद्वी च एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलांबद्धा अप्सु प्रवेशयेत् यथा न पुनन्ति ॥ २७८ ॥

विपाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥

किंच । अर्गभिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति ।
या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुरुपत्यानि मारयति तां
छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तेर्दुष्टचलीवदेव प्रवाहा मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्स-
हसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह-

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योपितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नाश्च बान्धवाः किनास्यं कलही
जात इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योपितो याश्च परपुंसि रता
व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्यत आह-

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासत्रं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा । तथा कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा स्त्रिया-
मस्य रतिरासीत् । कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः । कुतो वा वृत्तिकामः । केन वा सह
देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योपितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः ।
तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं
नानाप्रकारैः प्रश्नेर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविर्वातखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

किंच । क्षेत्रं पक्षफलसंस्थेपितम् । वेश्मं गृहम् । वनमटवीम् । क्रीडावनं वा । ग्रामम् ।

विवीतमुत्कलक्षणम्- । सलं वा ये दहन्ति यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्वान् कटैर्वी-
रणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसंगाद्दण्डविधानम् ॥ २८२ ॥
इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४.

स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं
व्यासेन विवृतम् । त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्नि-
र्णने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षवेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां
घूपभूषणवाससाम् ॥ प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविक्तेषु
परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनी-
भावः संग्रहणम् ॥

संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञानोपायं तावदाह-

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा गृहीतव्यः । परस्परं केशग्रहण-
पूर्विकां क्रीडा केशाकेशि । तत्र तेनेदमिति सरूप इति बहुव्रीहौ सति इच्छकर्मव्यतिहार
इति समासात् इच्छप्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीया विभक्तिः ॥ तत्तथापमर्यः ।
परमार्थेया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवेः कररुहदशनादिकृतप्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः
संप्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तौ गृहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदा-
सार्थम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसविथकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

किंच । यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्ध्वरुहादिस्पर्शनं साभि-
लाप इवाचरति । तथा अदेशे निर्जनेऽजनताकीर्णे बान्धकाराकुले संलापनं करोति ।
परमार्थेया वा सहैकमश्चकादौ रिरंसयेवावतिष्ठते सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तौ ग्राह्यः । एत-
च्चसंक्षयमानदोषपुरुषविषयमितरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः । यस्त्वनाराहितः
पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्नहि तस्य व्यतिक्रम इति ॥ यः पर-
स्त्रिया स्पृष्टः क्षमते असावपि ग्राह्यः इति तेनैवोक्तम् । स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा
मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतमिति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकुद्रमि-
तेति श्लाघया भुजंगजनसमक्षं रुपापयत्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । दर्पाद्वा यदि
वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति ॥ २८४ ॥

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्याभिर्शंसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥ २८९ ॥

किञ्च । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याशब्दमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मा-
सराजयश्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंस्पृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं
दाप्यः । मिथ्याभिर्शंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्य-
तिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्त्यावसायिनीमविशेषात्सकामाम-
कामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ॥ २८९ ॥

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह-

अवरुद्धासु दासीषु भुजिप्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणवर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्यु-
दासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतानिरुद्धाः अवरुद्धाः । पुरुषनिषत्-
परिग्रहाः भुजिप्याः यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिप्या वा भवेयुस्तदा तासु यथा च शब्दा-
द्वेष्ट्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिप्याणां च ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधार-
णतयागम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणान् दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदार-
तुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन । स्वैरिण्यब्राह्मणी वेष्ट्या दासी निष्कासनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्थेव तु भुजिप्यासु दोषः स्यात्पर-
दारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहा इति ॥ निष्कासनी स्वाम्यनवरुद्धादासी ।
ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि जातितः शास्त्रतो वा
काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्गर्णस्त्रियएव ।
स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्ण कामतः श्रयेत् । वर्णानामनुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति
मनुस्मरणात् ॥ न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । (मनुः)
दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववपतिः ॥
कर्म तु क्षपयेद्दहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्यात् पत्यौ मृते परस्य त्विति
निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्यावस्थाया साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव
दानोपदेशात् । दात्रभावंऽपि तयाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वय-
मधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वयमपरित्यागः । नापि वेष्ट्या साधारणी वर्णा-
नुलोमजन्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्ये च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रति-
लोमत्ये तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्मभ्यासेन
पानित्यात् । पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न रुचलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । रुतमेवम् ।
किं तत्र स्वैरिण्यानुपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वचोयुक्तिः

दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरदि-
तास्वर्यादिवगम्यते । स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् । कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टां
न किञ्चिदपि दापयेदिति लिङ्गनिर्देशनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं
गम्यानां गन्तृणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वैद्यानां जात्यन्तरासंभवे न वर्णान्तः पाति-
त्यमनुमानादुक्तम् । वैद्या वर्णान्तलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् । ब्राह्मणादिव-
दिति । तत्र । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनेकान्तिकत्वात् । अतो वैद्याख्या काचिज्जातिरना-
दिवैद्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वैश्येति ब्राह्मण्यादि-
वच्छ्लोकप्रसिद्धिवलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूलैर्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे ।
पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तन्ततिर्वैद्याख्या पञ्चमी जातिरिति । अतस्तासां निय-
तपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमनेनादृष्टदोषो नापि दण्ड-
स्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तयाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव स्वदार-
नियतः सदेति नियमात् । पशुवैद्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति प्रायश्चित्तस्मर-
णाच्चेति निरवयवम् ॥ २९० ॥

अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभि-
गमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु दण्डो नास्ती-
त्यर्थादुक्तं तदपवादमाह-

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीस्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिग-
च्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहवपकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि
प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं कृत्वा
पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाद्भ्रजन्ति तदा तेषामदोषः । यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न
स्यात् । व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चैत्रागच्छेददण्डश्च
वडवा स्मृतेति नारदवचनात् ॥ २९१ ॥

गृहीतवेतना वैश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ २९२ ॥

यदा शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्थपतिं नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात्तथाशुल्कं
दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसःशुल्कहानिरिव । शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं
वहेत् । अनिच्छन्दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तम् । तयान्योऽपि विशेष-
स्तैर्नैव दर्शितः । अग्रयच्छेस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । आक्रमेण च । संगच्छन्
यातदन्तनखादिभिः ॥ अयोनौ वाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वापि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्ये

विनयं तावदेव तु ॥ वैश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्वद्वेहोपिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति ॥ २९२ ॥

अयोनौ गच्छतो योपां पुरुषं वापि मेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

किंच । यस्तु स्वयोपां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितो ॥ गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

किंच । अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान् सहस्रं त्वन्त्यज-
स्त्रियमिति मनुवचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा
स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽन्त्य
एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालदेरुक्तपृजातिरूपभिगमे वध एव २९४

इति स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ॥

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५.

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगारूपमप्यपरं विवादपदं मनुनारवाभ्यां विवृतम् ।
तत्र नारदः । विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवाद-
पदमुच्यते इति ॥ मनुरप्याह । अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दियानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्यः संस्याप्या ह्यात्मनोवशइत्यादि ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थि-
प्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः
परस्परातिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राक्ता स्यापनीयौ । इतरया दोषभाग-
वतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवादप्र-
करण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरुक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकरूपं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदेन । प्रकीर्णके
पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरः प्रदार्न
संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पास्तण्डिनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवादश्चमा-
यश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तदृत्तिनि
यमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णके इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा
राजाहोद्व्यनतदाज्ञाचरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्य-
पेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्याय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् ॥ एवं च वदता यो
नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थोल्लिखितं भवति ॥

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह-

ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्न्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो लिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तावुभाधुत्तमसाहसं दण्डनीयो ॥ २९५ ॥

प्रसंगान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह-

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण भक्ष्यान्देहान्नपानादिमिश्रणेन द्रव्यरूपेण वा ब्राह्मणं दूषयित्वा खादयित्वा उत्तमसाहसं दण्ड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्थं दण्ड्यो भवतीति संबन्धः । लघुना अभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्यादण्डतारतम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

किञ्च । रसवेधाद्यापादितवर्णात्कर्षः कूटैः स्वर्णव्यवहारशीलः यः स्वर्णकारादिः । यश्च विमांसस्य कुत्तितमांसस्य श्वाविसंबधस्य विक्रयशीलः सोनिकादिः । चशब्दादङ्गद्वरजतादिव्यवहारी च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकैरेस्त्रिभिर्द्वैर्हीनाः कार्याः । चशब्दादङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तम् । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तुपाथिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति तदेवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् ॥ २९७ ॥

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषु पापाणवाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गौगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्पमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लुकुटलोष्ठस्यायकृपापाणोत्सेपणेन वाहुना युग्येन च युगं वहताश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्प्रास्यतो न भवत्यपसरति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्सेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पञ्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

किंच । नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्तवलीवर्दनस्यारज्जुर्यस्मिन् तत्
छिन्ननस्यं शकटादि तेन । तथा भग्युगेन आदिग्रहणाद्ग्राहकक्रादिना च यानेन पश्चा-
त्पृष्ठतोऽपसरता चशब्दातिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं चागच्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी
प्राजको वा दोषभाङ्गन भवति । अतः प्रयत्नजनितत्वाद्विंसनस्या तथा च मनुः छिन्ननस्ये
भग्युगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव
यन्त्राणां योक्तुरश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीदिति ॥२९९॥

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह-

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकमेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः शृङ्गिभिर्वादिभिर्बध्यमानं समर्थोऽपि स्वामी
यद्यमोक्षयन् उपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा
तु मारिताऽहमिति विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणं यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति
तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी । यथाह मनुः । प्राजकश्चैव द्रव्यदासः प्राजको दण्डमर्हतीति ॥
प्राजको यन्ता । आतोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः । मनुष्यमरणे क्षिप्रं चौरवत्कित्विषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्यर्थे गोगजोष्ट्रहया-
दिषु ॥ क्षुद्राणां तु पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगप-
क्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापकः । मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपा-
तन इति ॥ ३०० ॥

जारं चौरैर्यथैवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

किंच । स्वर्वशकलद्रुमयाज्जारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छेत्यभिवदन् पञ्चशतं पद्मानां
पञ्चशतानि यस्मिन् दमे स तयोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्गन्मुपजीव्य
उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

किंच । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्याभिन्नस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं तस्यैव
राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविट्पृष्टिहेतोः पररा-
ष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अभिन्नकर्णेण जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्राग्निष्कासेवेत् ।
कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । पातयेद्विवि-
धैर्दण्डैररीणां चोपकारकानिति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराद्गच्छेदवधपैरि-
त्यर्थः ॥ सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्रापहर्तव्यम् । चौर्योपकरणं विना

यथाह नारदः । आधुधान्यायुधीयानां ब्राह्मादीन्ब्राह्मजीविनाम् । वेद्यास्त्रीणामलङ्कारान्-
वाद्यतोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्थोपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्ये-
तन्न राजा हर्तुमर्हतीति ॥ ब्राह्मणस्य पुनर्न शरीरो दण्ड इति निषेधाद्रधस्थाने शिरो-
मुण्डनादिकं कर्तव्यम् । ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरात्रिर्वासनाङ्गने । ललाटे चाभिज्ञ-
स्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन त्रिव्रति मनुस्मरणात् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

किञ्च । मृतशरीरसंवन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथा
राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ३०३

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

किञ्च । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति । यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् शुर्वा-
दिहितेषु व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तत्र राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्यादिरूप-
मादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषा-
मष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स तयोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य
विप्रवेषधारिणः सप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्गुण्यालिखेदिति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ।
वृत्त्यर्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव । द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्घातयेदिति
स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह-

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादादिगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

दुर्दृष्टास्मृत्याचारमत्तधर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाशङ्क्यमत-
नान्व्यवहारान्पुनः स्वयं राजा सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः सजयिनः प्रत्येकं
विवादपदे यो दमः पराजितस्य तद्दिगुणं दाप्याः । अम्रासजेतुर्दण्डविधिपरत्वाद्वचनस्य
रागलोभादित्यादिना श्लोकेनापोनरुक्त्यम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता
तदा साक्षिण एव दण्ड्या न जयी नापि सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य
दुर्दृष्टत्वं तदा सर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । पादो गच्छति कर्तारं पादः
साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छतीति वचनात् । एतच्च
प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय । यथोक्तम् ।
कर्तृसमवायिफलजननस्वभावत्वादपूर्वस्य ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह-

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणंदमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्यान्नाहं पराजितोऽस्मीति मन्येत तमायान्तं कूट-
लेख्याद्युपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमपितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं
दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तम् । तीरितं चानुशिष्टं वा यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमा-
स्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति ॥ तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्ध-
तदण्डं दण्डपर्यन्तं नीतिमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनम् । तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कच न
विद्यते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेदिति । तदर्थप्रत्यार्थनोरन्यतरवचनाद्व्यव-
हारस्याधर्मतो वृत्तत्याशङ्कायां पुनर्द्विगुणं दण्डं प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् । न पुनर्धर्मतो
वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तयितव्य इत्येवं परम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्याया-
पेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्यं पयि स्थापनमिहम् । न्यायापेतं यदन्येन-
राज्ञा ज्ञानकृतं भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेदिति स्मरणात् ॥ ३०६ ॥

अन्यायगृहीतदण्डस्य गतिमाह-

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशङ्कुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञालोभाद्गृहीतस्तं त्रिशङ्कुणीकृतं वरुणाय दममिति संकल्प्य ब्राह्म-
णेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयमितरथाप-
हारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिन । स्वत्वविच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्रजजकाचार्यविज्ञानेश्वरभ-
ट्टारकस्य कृतो ऋणुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविरुतो द्वितीयोऽध्यायो व्यव-
हाराख्यः समाप्तिमगात् ॥

अयास्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यं साधारणव्यवहारमातृका
प्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । ऋणादानम् ३ । उपनिधिप्रकर-
णम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ ।
सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिप्रकरणम् ११ । दत्ताप्रदानिकम्
१२ । क्रीतानुशयः १३ । अभ्युपेत्याशुश्रूषा १४ । संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम्
१६ । द्यूतसमाह्वयाख्यम् १७ । वाकपारुष्यम् १८ । दण्डपारुष्यम् १९ । साहसम् २० ।
विक्रीयासंप्रदानम् २१ । संभूयसमुत्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । स्त्रीसंप्रहणम् २४ ।
प्रकीर्णकम् २५ । इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि । उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।
धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विशानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

सन्तरामजी सुन्दरमल खेड़वाल,

ठि० गोपालबाड़ी-बंगई.

श्रीः ।

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः ।

अथाशौचप्रकरणम् १.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्योनमः । गृहस्थाश्रमिणां नित्यनीमित्तिका धर्मा उक्ताः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः । अधुना तदधिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादः प्रतिपाद्यते । आशौचसन्धेन च कालः स्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रम् । अशुद्धावान्धवाः सर्वे इत्यादावशुद्धत्याभिधानात् । अत्राशुद्धशब्दस्य च व्यवहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात् वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्थावगतः । किञ्च । यद्याशौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात् तदप्ययोग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेयंकल्पते तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात् तत्रानेकार्थकल्पनादोपसंगद्व्युत्पत्तिरप्युपपत्तिरिति ।

तत्राशौचिभिः सपिण्डाद्यैर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह—

ऊनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आस्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताभ्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

(ऊने अपरिपूर्णं द्वे वर्षे यस्यासावूनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेन भूमाववटं कृत्वा निदध्यान्न पुनर्देहेदित्यर्थः । न च सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकमित्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अयं च गन्धमाल्यानुलेपनादिभिरलङ्कृत्य शुचौ भूमौ स्मशानादन्तर्वास्थिनिचयरहितायां वहिर्ग्रामात्निखननीयः । यथाह मनुः । ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं निदध्यान्धवावटिः । अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ नास्य कार्याऽग्निर्संस्कारोत्पत्त्य कार्यादकक्रिया । अरण्ये काष्ठवत्यक्षा क्षिपेयुष्टयहमेव तु ॥ अरण्ये काष्ठवत्यक्षेत्यस्यायमर्थः । ययारण्ये काष्ठं त्यक्तोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तयोनद्विवर्षिकमपि स्वातायां भूमौ परित्यज्य तद्विषये श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु उदासीनिर्भवितव्यमित्याचारादिप्राप्तश्राद्धाद्यभावोऽग्नेन दृष्टान्तेन सूच्यते । स च घृतेनाभ्यज्य यमगाथाः पठद्भिर्निधातव्यः । ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्विष्टः । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्नि त्रि यमस्मरणात् ॥ ततस्तस्मादूनद्विवर्षिकादितरः पूर्णद्विवर्षो यो मृतोऽसौ स्मशानपर्यन्तं

ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैरनुव्रज्योऽनुगन्तव्योऽस्मादेव वचनात् उक्त-
द्विवर्षस्यानुगमनमनियतमिति गम्यते ॥ (अनुगम्य च परेष्वेवासमित्यादि यमसूक्तम् ।
यमदैवत्या गायाश्च जपद्भिर्लौकिकेनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारणिर्नास्ति । तत्स-
द्भावे तु तन्मथितेन दग्धव्यो न लौकिकेन । तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः । लौकि-
काग्निश्च चाण्डालाभ्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।) चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः स्तिकाग्निश्च कर्ह-
चिव । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिंता इति देवलस्मरणात् ॥ लौगाक्षिणा चात्र
विशेष उक्तः । सृष्णमिवोदकं कुर्यात्सृष्णां संस्कारमेव च । सर्वपांकृतचूडानामन्यत्रापी-
च्छया द्वयमिति । अयमर्थः । चूलकर्मनन्तरकाले नियमेनाभ्युदकदानं कार्यम् । अन्य-
त्रापि नामकरणादूर्ध्वं अकृतचूडेऽपीच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयं अभ्युदकदानात्मकं
सृष्णां कार्यम् । न नियमेनेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषोदर्शितः । नात्रिवर्षस्य कर्तव्या
यान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यात्त्राग्निं वापि कृते सति ॥ उदकग्रहणं साहच-
र्यादग्निसंस्कारस्याभ्युपलक्षणार्थम् । नात्रिवर्षस्येति वचनात् ॥ कुलधर्मपेक्षया चूडोत्कर्षेऽपि
चर्षत्रयादूर्ध्वमभ्युदकदानादिनियमोऽवगम्यते । लौगाक्षिवचनादर्षत्रयात्प्रागापि कृतचूडस्य
तपोर्नियम इति विवेचनीयम् ॥ उपेतश्चेद्यद्युपनीतस्तर्हि आहिताभ्यामृतानाहिताग्नेर्दानमग्नि-
यया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निरेव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः । यद्यस्य
कृतद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोषणप्रोक्षणादि तत्तदुपादयम् । यत्पुनर्द्वैतप्रयोजनं
पात्रयोजनादि तन्निरवर्तेत । तथा लौकिकाग्निविधानेन उपनीतस्य अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहविधा-
नेन च अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अग्न्यन्तरविधानं च वृद्धयाज्ञवल्क्ये-
नोक्तम् । आहिताग्निर्ययान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निर्येकेन लौकिकेनापरो-
जन इति । न च शूद्रेण इमंशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम् । यस्यानयति शूद्रोऽग्निं
वृणं काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधमेण लिप्यत इति यमस्मरणात् ॥
तथा दाहश्च क्षपनाद्यनन्तरं कार्यः । प्रेतं दहच्छुभेर्गन्धैः स्थापितं अग्निभूषितमिति स्मर-
णात् । प्रचेतसाप्युक्तम् । स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः । नम्रदेहं दक्षैरेव
किञ्चिद्दयं परित्यजेदिति । किञ्चिद्दयमिति शयवस्त्रैकदेशं इमंशानवास्यर्थं दयं परित्यजे-
दित्यर्थः ॥ प्रेतनिर्हरेणऽपि मनुना विशेषो दर्शितः । न विप्रं स्वेषु तिष्ठन्तु मृतं शूद्रेण हारयेदा
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ अत्र च स्वेषु तिष्ठन्तु इत्यविवक्षितम् ।
अस्वर्ग्येत्यादिदोषश्रवणात् ॥ दक्षिणेन मृतं शूद्रं परदारिणं निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वस्तु
ययासंख्यं द्विजातयः ॥ तथा हारीतोपि । न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुरिति ॥ यदा तु
प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदास्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलक्षणे पर्जन्यैः
शौनवादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः । आशौचं पात्र दशाहादिवर्मणा
आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् प्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शयवदाशौचमिति यतिष्ठस्मरणात् ॥
अनाहिताग्निस्तु त्रिरात्रं मुषिष्टैर्जलसंमिश्रेर्दग्धव्यश्च तपाग्निना । असौ मृगाय लोकाम

स्वाहेत्युक्ता स बान्धवैः । एवं पर्णशरं दग्ध्वात्रिरात्रमशुचिर्भवति वचनात् ॥ (ततश्चा-
यमर्थः ॥ नामकरणादर्वाङ्गिसननमेव नचोदकदानादि तत ऊर्ध्वं यावत् त्रिवर्षं वैकल्पिकम्-
शुद्धकदानम् । ततः परं यावदुपनयनं तूर्णमिवाशुद्धकदानं नियतं वर्षत्रयात्प्रागपि
कृतचूडस्य उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्न्यावृता दाहं कृत्वा सर्वमूर्ध्वदेहिकं कार्यम् । अयं-
तु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथा-
संभवं पात्रयोजनं च कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥)

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह-

सप्तमादशमाद्रापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनःशोशुचदधमनेन पितृदिष्वाः ॥ ३ ॥

सप्तमादिवसादर्वाङ्गिदशमदिवसाद्वाज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः समानादकाश्चअपनः
शोशुचदधमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणामुखाः अपः अभ्युपयन्ति । अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजन-
भूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एवं मातामहाचार्येष्वनन्तरं उदकदानस्यातिदेशद-
शनात् । एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम् । प्रथमवृत्तीयपञ्चमसप्तमेषूदकक्रियेति गौतमस्मरणा-
त् ॥ एतच्च ज्ञानानन्तरं कार्यम् । शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा आपोऽभ्युपयन्तीति ज्ञाता-
तपस्मरणात् ॥ तथा प्रचेतसाप्यत्र विशेषो दर्शितः । प्रेतस्य बान्धवायथावृद्धमुदकमवतीर्थं
नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिद्धेयुरपसंव्ययशोपवीतवाससोदक्षिणाभिमुखाम्राह्मणस्योदक्षुखाः
प्राङ्मुखश्च राजन्यवैश्ययोरिति ॥ स्मृत्यन्तरे तु यावन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानस्या-
वृत्तिरुक्ता । यथाह विष्णुः । यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्यादिति ॥ तथा प्रचे-
तसाप्युक्तम् । (दिने दिनेऽलीनपूर्णांश्चदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्बुद्धिः प्रकर्तव्या याव-
त्पिण्डः समाप्यत इति ॥ प्रतिदिनमलीनां बुद्धिः कार्या यावदशमः पिण्डः समाप्यत-
इत्यर्थः ॥) यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः सिद्धस्तथापि बहुल-
शावदत्वेन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयोमविष्यतीति कल्पनीयम् ।
अन्यथा गुरुतरकल्पान्नायस्यानर्थव्यग्रसंगात् ॥ बहिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः । सव्योत्त-
राभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकनामगोत्रादिभिर्गुणैर्विशिष्टस्योदकदानस्य-

समानगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह-

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रतास्वस्त्रीयस्वशुरात्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां
नित्यमुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं प्रताः परिणीतादुदितमग्न्यादयः स्वस्त्रीयोमागिनेयः
शशुरः प्रसिद्धः ऋत्विजोयाजकाः एषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम

इच्छा कामेनोदकदानं क्रियते तत् कामोदकं प्रेताभ्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयमेतत्पा-
न देयमिति अकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाह-

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तच्चोदकदानमित्यं कर्तव्यम् । (सपिण्डाः समानोदकाश्च मैनिनोभूत्वाप्रेतस्य नामगोत्रे
उच्चार्य अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सकृद्वोदकं प्रसिञ्चेयुः । त्रिर्वात्रिः प्रत्येकं
कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्विति प्रचेतः स्मरणात् ॥ प्रतिदिनमञ्जलिवृद्धिस्तु प्रतिपादितैव । तथा
अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः । नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशो-
धयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पापान्
तत आदाय विप्रे दद्याद्दशञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्दश पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छू-
द्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्ब्रह्म ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिषेधमाह-

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं पतिताश्च प्रव्युतद्विजातिकर्माधिकारा
उदकादिदानं न कुर्युः ॥ ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वं मृतानां सपिण्डादीनां उदकदानमा-
शौचं च कुर्यादेव । यथाह मनुः । आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते
उदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । आदिष्टी अस्य ब्रह्मचार्यस्य पोशानकर्म
कुरु दिवामास्वाप्सीरित्यादि व्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति
वक्ष्यति । आचार्यपित्रुपाध्यायानित्यत्राचार्यः पुनरेवं मन्यते । आदिष्टीति प्रकान्तप्राय-
श्चित्तः कथ्यते यस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतसमाप्त्युत्तरकालमुदकदा-
नाशौचविधिरिति ॥ तथा स्त्रीयादीनां चोदकादायित्वं निषिद्धम् । स्त्रीवाद्यानोदकं कुर्युः स्तेना-
श्चात्याविधर्मिणः । गर्भभर्तृदृष्टैव सुराप्यैव योपित इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदाने कर्तव्यविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषेण

प्रतिषेधमाह-

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृभ्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपालादि श्रुतिबाह्यालिङ्गधारणं पाखण्डं तद्येषां ते पाखण्डिनः । अनाश्रिताः
अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यहारिणः । भर्तृभ्यः
पतिषातिन्यः कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वगर्भब्राह्मणघातिन्योगृह्यन्ते । सुराप्यो-
यासां या सुरो प्रतिषिद्धा तत्पानरताः । आत्मत्यागिन्यः विप्राभ्युदकोद्ब्रह्मनाशिरात्मानं
मास्त्यजति । एते पाखण्ड्यादयश्चित्रात्रं, दशरात्रं, वेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्योदकदाना-

और्ध्वदेहिकस्य च भाजना न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः सपिण्डादीनामाशौच्य-
दिनिमित्तभूता न भवन्ति अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं
वचनम् । अत्र च सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम् । लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽयं
कर्मणः फलम् । मीमांसकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकमित्यनुपादेयगतत्वात् । एतच्च
बुद्धिपूर्वविषयम् । यथाह गौतमः । प्रायोऽनाशकश्चान्निविपोदकोद्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छता-
मिति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । गिरिशिखरादवपातः प्रपतनम् ।
अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात् प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् । अथ
कश्चित् प्रमादेन त्रियेताभ्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति
अङ्गिरःस्मरणात् ॥ (८) प्रा मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः । चाण्डालादुदकात्सर्पा-
द्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च
त्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यतीति । एतदपि इच्छापूर्वमात्म-
हननविषयम् । गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याशौचनिषेधस्योक्तत्वात् । अप्रापि
चाण्डालादुदकात्सर्पादिति तत्साहचर्यदर्शनादुद्धिपूर्वविषयत्वनिश्चयः । अतोदर्पादिना
चाण्डालादीन् हन्तुं गतोयस्तैर्मारितस्तस्यायं सर्वतएवात्मानं गोपायेदिति विध्यतिक्रम-
निमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पाद्रच्छतोम-
रणेऽयं निषेध इति अनुसंधेयम् । अयं चाशौचप्रतिषेधोदशाहादिकालावच्छिन्नस्य । इतानां
नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनामिति सद्यःशौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिक-
मप्येषां न कार्यम् नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्त्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न
कुर्यात्कटधारणमिति यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणदण्डहताः । प्रेतवहनसाधनं खट्वादि
कटशब्देनोच्यते । न चाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहिताग्निग्रहा-
आदिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगात् । अयं स्मातो दाहदिनिषेधोविप्रादिहताग्निविषयं नास्कन्दती-
त्याशङ्कनीयम् । यतश्चाण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्निग्रहापात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रति-
पत्त्यन्तरं विधीयते । वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पये । पात्राणि तु दहेदग्नौ यज-
माने वृथामृत इति । तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तम् । आत्मनस्त्यागिनां
नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितमिति स्मरणात् ।
तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्त-
व्यम् । कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वह्नं कुर्यात् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तत्तत्कृच्छ्रेण
शुध्यतीति स्मरणात् । एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्ववेदितव्यम् । अबुद्धिपूर्वकरणे तु एषाम-
न्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा । कयोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति
संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यः पुनस्तच्छ्रवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानाम-
कारीचदेकरात्रमभोजनमिति स्पर्शाश्रुपातयोरुपवासउक्तः ॥ असौ कृच्छ्रेष्वशक्तश्चतथा
वन्धनच्छेदने वा मांसं भैशाहारस्त्रिवर्णं चेति सुमन्तुना भैशाशित्वमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव

एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि । अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मनिष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः । तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् । वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्व्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य विरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति स्मरणात् ॥

एवं येन येनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्तमार्गेणात्महनने श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्धयाज्ञवल्क्यच्छागलेयाभ्यामुक्तम् । नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्येत्यब्रवीद्यमः ॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणमिति ॥ व्यसिनाप्युक्तम् । नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्वेन्नैतदन्यथेति ॥ एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्धचापादनद्वारेण श्राद्धादिसंप्रदानत्वयोग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्यमेव । अत एव पद्मत्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याभ्यनुज्ञा दृश्यते । गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव चाऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेव और्ध्वदेहिकमित्येवं संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ॥

नारायणबलिश्चेत्थं कार्यः । कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात् ॥ ततस्तस्यामेव रात्र्या मयुग्मान्ब्राह्मणानामंत्र्यांपाषितः श्वेभूतं मध्याह्ने विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोद्विष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्रान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञावृतोल्लेखनाद्यवनेजनान्तं तूर्णां कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्त्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभूहिरण्यादिभिरतिज्ञयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विभ्रैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं भुञ्जीत ॥

सर्पहते त्वयं विशेषः । संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नागपूजां विधाय पूर्णं संवत्सरे नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् गां च प्रत्यक्षाम् । ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपं च वैष्णवेभिहितं यथा । एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य ये तितियम् । विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥ दश पिण्डान्घृताभ्यक्तान्दग्धेषु मधुसंयुतान् तिलमिश्रान्प्रदद्याद्देवं संयतो दक्षिणामुखः ॥ विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च भक्ष्यं भोज्यं तयोपरम् । निमन्त्रयेत् विप्रान् पञ्च सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपः समृद्धान् वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहनि संप्राप्ते मध्याह्ने सम्पपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवे

शयेत् । उदङ्मुखान्धयाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो विवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः ।
आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रान् तति पृष्ट्वा यथा-
विधि । हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्रदद्याच्च देवं रूपमनुस्मरन् ।
प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ॥ यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् । विष्णोर्नाम गृहीत्वेवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् । एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो विप्रास्तु हस्तेर्दभसमन्वितैः ।
क्षिपेद्युगोत्रपूर्वं तु नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धातिलाभस्तु तस्मै दद्यात् समाहिताः ॥
मित्रभृत्यजनैः सार्धं पञ्चाद्भुज्जीत वाग्यतः । एवं विष्णुमते स्थित्वा यां दद्यादात्मघातिनम् ॥
समुद्धरति तं क्षिप्तं नात्र कार्या विचारणा ॥ सर्पदर्शनिमित्तं सौवर्णनागदानं प्रतिष्कृतिरूपेण
भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितम् । सुवर्णभारनिष्पन्नं नाम कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय
दत्त्वा विधिवत्पितुराहृत्यमाप्नुयात् ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाद्वले नवोद्गतवृणच-
यानृतभूभागे सम्यक्स्यतान्पुत्रादीन्कुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्यमाणैरपवदेयुः शौक-
निरसनसमर्थैर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

शौकनिरसनसमर्थेतिहासस्वरूपमाह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

मानुष्यशब्देन जरायुजाण्डजादिबलविषभूतजातं लक्ष्यते तस्य भावो मानुष्यं तत्र संस-
रणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदचिरविनश्वरे संसारे सारस्य स्थिर-
स्यमार्गणमन्तेपणं यः करोति स संमूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भ-
वद्विरत्यं न कार्यम् ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

किञ्च । जन्मांतरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादि-
पञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः
पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तस्तत्र भवतां किमर्था परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वान्नानुशोचने
कर्तव्यम् । वस्तुस्थितेस्तथात्वात् न हि केनचिद्ब्रह्मस्तु स्थितिरतिक्रमिष्यति शक्यते ॥ ९ ॥

प्रचेतःस्मरणात् ॥ तथा कर्तृनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विज्ञेयः । असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति ॥ तथा द्रव्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन दर्शितः । शालिना सक्तुभिर्वापि शार्कैर्वाप्यथ निर्वपेत् । प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥ तृष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं धूपं तथैव चेति ॥ पिण्डश्च पापाणे देयः । भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुण्ठे वा दद्युरितिशंसस्मरणात् । न च दद्युरिति बहुवचनेनोदकदानवत्सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं किंतु पुत्रेणैव कार्यम् । तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम् । पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्याविति गौतमस्मरणात् । पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम् । सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति मरीचिस्मरणात् ॥ पिण्डसंख्यानियमश्च । ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षात्रियस्य द्वादशैवेत्येवमाशौचदिवससंख्यया विष्णुनाभिहितः । यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युरिति ॥ तथा स्मृत्यन्तरेऽपि । नवभिर्दिवसेर्दद्यान्नव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्तृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेदिति शुचित्ववचनमपरेद्युः क्रियमाणश्चाद्धार्थब्राह्मणनिमन्तणाभिप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितं अनयाश्च गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विज्ञेया । अत्रापरः शातातपीयो विशेषः । आशौचस्य तु हासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैवत्विति ॥ त्रिरात्राशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः । प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्यसंचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि क्षालयेत्तयेति ॥ १६ ॥

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥

किंच । जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथक् पृथागाकाशे शिखयादेवेकाहं स्थापनीयम् । अत्र विशेषानुपादानात्म्यमेऽहनि कार्येतया पारस्करवचनात् । प्रेतात्र स्नाहीत्युदकं स्थाप्यं पिव चेदमिति क्षीरम् ॥ तथास्त्यसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । तथाह संवर्तः । प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्त्यसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सहोत । क्वचिद्वितीये त्वस्त्यसंचय इत्युक्तमवैष्णवे तु चतुर्ये दिवसेऽस्त्यसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप इति अतोऽन्यतमस्मिन्दिने स्वगृहोक्तविधिनास्त्यसंचयनं कार्यम् । अङ्गिरसाचात्र विशेषो दर्शितः । अस्त्यसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत् ॥ देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यय देवताः ॥ देवताश्चात्र इमशानवासिन्यः । तत्र पूर्वदग्धाः इमशानवासिनो देवाः शयानां परिकीर्तिता इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चात्रेन तत्र पूजाकार्येत्युक्तं भवति ॥ तथा वपनं च दशमेऽहनि कार्यम् । दशमेऽहनि संप्रोक्ते स्नानं ग्रामाद्दिर्भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केनाश्मश्रुनक्षानि वेति देवलस्मरणात् । तथा स्मृत्यन्तरेऽपि । द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं धुरकर्म प्रयत्नतः तृतीये पञ्चमे नापि सप्तमे वा प्रदानत-

इति। श्राद्धप्रदानादवगनियम इति यावत् । वपनं च केषामित्याकाङ्क्षत्यामापस्तम्बेनोक्तम् । अनुभाविनां च परिवापनमिति । अयमर्थः । शार्वं दुःस्वप्नभुवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डा-
स्तेषां चाविशेषेण वपनमुताल्पवयसामिन्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते । अनुभाविनां परिवाप-
नमिति । अनुपश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति । अनुभाविनः पुत्रा इति
केचिन्मन्यन्ते । गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानकाले सोमे च वपनं
सप्तमु स्मृतमिति नियमदर्शनात् ॥

अशुचिर्त्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्मधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां

केषुचिदभ्यनुज्ञानार्थमाह-

वैतानीपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ १७ ॥

वितानाऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः
क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्याग्निसंज्ञ भवा औपासनाः सार्वप्रतहो-
मक्रिया उच्यन्ते ता वैतानीपासनाः वेदिक्यः क्रियाः कार्याः । कथं वेदिकत्वमिति चेत्
श्रुतिचोदनात् तथा हि । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना
स्पष्टेव ॥ तथा अहरहः स्वाहा कुर्यात् । अन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादिति श्रुत्यौपासनहोमोऽ-
पि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां दानादीनामनुष्ठानं गम्यते ।
अत एव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि
तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रा-
येण । यथाह पैठीनसिः । नित्यानि विनिवर्तेरन्वैतानवर्ज्यं शालाग्नौ चैक इति नित्यानि-
विनिवर्तेरन्नित्यविशेषेण आवश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्ज्य-
मित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ भवनामप्यावश्य-
कानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वाशौचं नास्त्येव काम्यानां पुनः शौचाभावा-
दननुष्ठानम् । मनुनाप्यनैवाभिप्रायेणोक्तम् । प्रत्यूहत्राग्निषु क्रिया इति । अग्निषु क्रिया
न प्रत्यूहेदिति । अनग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अत एव संवर्तः । होमं
तत्र प्रकुर्वीतशुक्लाग्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति । वैश्वदेव
स्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः । विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जित इति तेनोक्त-
त्वात् ॥ सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयत इति यद्यपि संध्याया निवृत्तिः
श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कुर्यात् सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि वैतानीपासनाः कार्या
इति सामान्येनोक्तं तथाप्यत्रेन कारयितव्यम् । अन्य एतानि कुर्युरिति पैठीनसिस्मरणात्
बृहस्पतिनाप्युक्तम् । सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । भवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न
तु हापयेदिति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्मार्थयुज्यादिकश्च नित्यहोमः कार्य
एव । सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारये-

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

अपिच । नेदमांश्चर्यं मरणनाम यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि नाशं गच्छन्ति । तथा समुद्रा अपि जरामरणविरहिणोऽमरा अपि प्रलयसमये अवसानं गच्छन्ति-
कथमिवास्थिरतया फेनसन्निभोमरणधर्मा भूतसंघोविनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरण-
धर्मिणः प्रयाणं अतो निष्प्रयोजनः शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचनं न कार्यमित्याह-

श्लेष्माश्रुवान्धवैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ ११ ॥

यस्मादनुशोचद्भिर्नान्यवैर्बदननयननिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवशोऽकामोऽपि
प्रेतो भुङ्क्ते तस्मात् रोदितव्यं किंतु प्रेतहितेऽप्युभिः स्वशक्त्यनुसारेण आह्लादिक्रियाः
कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्याभ्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धयचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं
गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि विदश्य
दशनैः स्रण्डनं कृत्वा खादित्वाचमनं कृत्वाभ्युदकगोमयसर्पपानालभ्य आदिग्रहणा-
दूर्वाप्रवालमग्निवृषभैवेति शंसोक्तौ दूर्वाङ्कुरवृषभावापि स्पृष्ट्वाश्मनि च पदं निधाय शनैरस्त्र-
लितं वेश्म प्रविशेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

आतिदेशमाह-

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदशनादि वेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तत्र केवलं ज्ञातीनामपितु परे-
षामपि धर्माय प्रेतालद्वारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकमित्यत्र आदिशब्दो
माङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमेणाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्यनिर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धि-
मिच्छतां असपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः । यथाह पराशरः । अनार्यं ब्राह्मणं
प्रेतं ये पश्यन्ति द्विजातयः । पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चि-
त्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयत इति । स्रष्टादिना

निर्हरणे तु मनूक्तो विशेषः । असपिण्डं द्विजं भेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमति तेषां तु दशाहे नैव शुध्यति । अनदन्न-
न्नमद्वैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था । यः स्नेहादिना श्वनिर्हरणं
कृत्वा तदीयमन्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः यस्तु केवलं तद्गृहे
वसति न पुनस्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रम् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति
न च तदन्नमश्नाति तस्यैकाह इति । एतत्सजातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्यजातीयं
भेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कर्तव्यम् । यथाह गौतमः । अवरश्चेद्दर्णः पूर्ववर्ण-
मुपस्पृशेत्पूर्वो वावरं तत्र तच्छावोक्तमाशौचमिति ॥ उपस्पर्शनं निर्हरणम् । विप्रस्य
शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । शूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं श्ववदाशौचकार्य-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह-

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।

सकटान्नं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उक्तलक्षणः माता च पिता च पितरौ उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः एतान्निर्हृत्यापि
व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते तत्सहचरितमन्नं
सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्रीयात् । न चाशौचिभिः सह संवसेत् । एवं वदता आचार्य-
दिव्यतिरिक्तभेतनिर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप इत्यर्थादुक्तं भवति । अत एव वसि-
ष्ठेनोक्तम् । ब्रह्मचारिणः श्वकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति ॥ १५ ॥

आशौचिनानियमविशेषमाह-

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथक् ।

पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायात्रं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

क्रीतमयाचितं लब्धं वा अशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः भवेयुरिति शेषः । क्रीतलब्धा-
शननियमात् । तदलाभेऽनशनमर्थात्सिद्धं भवति । अत एव वसिष्ठः । गृहान्प्रजित्वा अधः
प्रस्तरेज्यहमनश्नन् आसीरन् क्रीतोत्पन्नेनवर्तेरन्निति । अधःप्रस्तर आशौचिनां
शयनासनार्थस्तृणमयः प्रस्तरः । ते च सपिण्डा भूमावेव पृथक्पृथक् शयिरन् न स्त्रादी ॥
मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । अक्षारलवणात्राः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते ज्यहम् । मांसाशनं च
नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः । अधः शय्याश-
यिनो ब्रह्मचारिणः श्वकर्मिण इति । तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनाधीतित्वादि-
रूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमन्नं तृष्णां क्षितौ देयम् । यथाह मरीचिः प्रेतपिण्डं
बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवांजितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानस इति । दर्भ-
मन्त्रविवांजितत्वमनुपनीताविषयम् । असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्विति

दिति जातृकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् अत एवोक्तम् । श्रौते कर्मणि तत्कालं ज्ञातः शुद्धि-
मवाप्नुयादिति यत्पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति होमप्रतिषेधः स
काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकात्रभोजनमपि न कार्यम् ।
उभयत्र दशाहानि कुलस्यात्रं न भुज्यत इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः दशा-
हानीत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतयुक्तस्य संबन्ध्यत्रं असकुल्यैर्न भोक्तव्यं सङ्कु-
ल्यानां पुनर्न दोषः । सूतके तु कुलस्यात्रमदोषं मनुरब्रवीदिति तैर्नैवोक्तत्वात् । अयं च
निषेधो दातृभोक्तोरन्यतरेण जनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः । उभाभ्यामपरिज्ञाते
सूतकं नैव दोषकृत एकेनापि परिज्ञाते भोक्तृदोषमुपावहेदिति । पट्त्रिंशन्मते दर्शनात् ॥
तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं प्रयुक्तमग्नं भोक्तव्यमेव । विवाहोत्सवय-
ज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तित इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥
तथाऽपरापि विशेषः पट्त्रिंशन्मते दर्शितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
परैरग्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥ भुज्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
अन्ये गेहोदकाचान्ताः सर्वेते शुचयः स्मृता इति ॥ तथाशौचपरिग्रहत्वेऽपि
केषुचिद्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफ-
लेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्यसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तिलौषधाजिने चैव पक्षापके
स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति । पक्षे भक्ष्यजातं मोदकादि । अपकं
तण्डुलादि । स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृहीयादित्यर्थः । पक्षापकाभ्यनुज्ञातमग्नं
तत्रप्रवृत्तविषयम् । अग्नस्तत्रप्रवृत्तानामागममग्नमंगर्हितम् । भुक्त्वा पक्षागमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः
पिबेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । अत्र पक्षशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तोदनादिविषयः ॥ श्वसंसर्गानिमि-
त्ताशौचं त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः । आशौचं यस्य संसर्गादिपतेद्बृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न
क्षुप्यन्ते गृहार्था च न तद्भेदिति । तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्बृह भवानां
भार्यादीनां तद्रूप्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।
अतिक्रान्ते दशाहं पश्चाज्जानाति चेद्बृही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्रूप्यस्य कर्हि-
चिदिति ॥ १७ ॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायाधुना आशौच-
निमित्तं कालनियमं चाह-

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८ ॥

श्वनिमित्तं शावम् । सूतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं लक्ष्यते । एवं च
वदता जननमरणयोराशौचनिमित्तत्वमुक्तं भवति । तच्च जननमरणमुत्पन्नज्ञातमेव निमि-
त्तम् । निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तथा । विगतं तु
विदेशस्थं शृणुयाद्यो हानिर्देशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशौचिर्भवेदित्यादिवाक्या-

रम्भसामर्थाच्च । उत्पत्तिमात्रपेक्षत्वे ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्तमि-
भृतिका एवेति ॥ अनिर्दशज्ञातिमरणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाशौचमर्थात् सिध्यतीति ।
यच्छेषं दशरात्रस्येत्याद्यनारम्भणीयं स्यात् तस्माज्ज्ञातमेव मरणं जननं च निमित्तं
तच्चोभयनिमित्तमपि आशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं चेप्यते मन्वादिभिः ॥ अत्राशौचप्रकरणे
अहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं ॥ अहोरात्रोपलक्षणार्थम् । मन्वादिभिरिष्यत इति वचनं तदुक्तं-
सपिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् ॥ तथा हि । दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु
विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निषुणां शुद्धिभिच्छ्रिताम् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरा-
त्राच्छुद्धिरिष्यते । शवस्पृशो विशुध्यन्ति ज्यहात्तदकदापि न इत्येतेर्वाक्यैस्त्रिरात्रदश-
रात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषाव-
धिकानामविशेषेण दशरात्रम् । समानोदकानां त्रिरात्रमिति ॥ यत्पुनः स्मृत्यन्तरदच-
नम् । यत्तु यं दशरात्रं स्यात्पण्णिशाः पुंसि पञ्चमे । पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वरेव
त्विति तद्विगीतत्वाद्वादादरणीयम् । यद्यप्यविगीतं तथापि मधुपर्काङ्गपश्चालम्भनवत्
लोकविद्विष्टत्वाद्वादानुष्ठेयम् । अस्वार्थं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न विवर्तितं मनुर्मरणत्वं ।
न च सप्तमे प्रत्यासत्ते सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु ज्यहामिति युक्तम् ।
एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचं प्राप्ते कचिन्नियमार्थमाह । ऊनद्विवर्षं संरिषत उभयोरे
मातापित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डानाम् तेषां तु वक्ष्यति आदन्तजननात्सद्यं इति ।
तथा च पैङ्गवः । गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं जात उभयोः कृते नास्ति सोदराणां चैति ।
अथवा अयमर्थः । ऊनद्विवर्षं संस्यते उभयोर्मातापित्रोरव स्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं न सपि-
ण्डानाम् । तथा स्मृत्यन्तरे । ऊनद्विवर्षं प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषामिति अस्पृश्यत्वलक्षण-
मभिप्रेतं इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य । सपिण्डेष्वपि आदन्तजन्मनः सद्यं
इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः । सूतकं मातुरेवहीति । यथा सूतकं जनननिमित्त-
मस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथोक्तद्विवर्षपरमे मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति ।
ऊनद्विवर्षं सपिण्डानामस्पृश्यत्वं प्रातिपेक्षतां न्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति ॥ तथा च देवलः
स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं च त्रिभागतः । शूद्रविद्वंसत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितमि-
ति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते अतिक्रान्ताशौचं च त्रिरात्रादौ वेदितव्यम् । उपनीतवि-
षयेऽपि तैर्नोक्तम् । दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां
तत्त्वदर्शिनः ॥ त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यात्रो दशभिर्विप्रः शेषा
द्वित्रिपञ्चदशैरेति ॥ शूद्रैर्दशभिः न्युत्तरैर्दशभिः पण्डितैः पञ्चदशभिरेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह-

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्भवम् ।

तदहनं प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपि-

ण्डानाम् । तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतस्तदस्पृश्यदर्शनात्
तस्याः संबन्धित्वेनासृजो दर्शनात् ॥ अत एव वसिष्ठः । नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्ग-
चेन्न गच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति
ज्ञानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते । ययाह संवर्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधी-
यते । माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुरिति । माता शुध्येद्दशाहेनत्येत-
त्संव्यवहारयोग्यतामात्रम् । अदृष्टार्येषु पुनः कर्मसु पैठिनसिना विशेष उक्तः । सूतिकां
पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीमिति ॥ अङ्गिरसा च
सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावाः स्पृष्टीकृतः । सूतके सूतिकावर्ज्यं संस्पृशो न निषिध्यते ।
संस्पृशो सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते इति । यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्न
प्रदुष्येत । तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहारकृन्न भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां
पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मात्तदहर्न प्रदुष्येत । तथा च बृहयाज्ञवल्क्ये-
नोक्तम् । कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वाजवातः शय्या-
सनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतात्रं न तु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विज-
श्चान्द्रायणं शरेदिति ॥ व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सूतिकावासनिलया जन्म-
दा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुचिर्जन्मानि कीर्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे
दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पितृजन्मनि ॥ मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् ।
रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतेश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतक-
इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते प्रतिनिमित्तं नैमि-

त्तिकमावर्तत इति न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौच-

प्राप्तौ तदपवादमाह ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो
न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टरेवाहोभिर्विशु-
ध्यति । न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथगाशौचं कार्यम् ॥ यदा पुनर-
ल्पाद्वर्तमानाशौचादीर्षिकालमाशौचमन्तरा पतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः । ययाहोशनाः ।
स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्य-
तीति । यमोऽप्याह न अहोर्द्विभेदाशौचं पश्चिमेन समापयेदिति । अत्र चान्तराजन्ममरणे
इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं तथापि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण
शुद्धिः । ययाहांगिराः—सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतकं त्वय सूतकम् । तत्राधिकृत्य
मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकमिति । तथा षड्विंशजन्मतेऽपि । शावाशौचं समुत्पन्ने सूतकं

तु यदा भवेत् । शवेन शुष्यते सृतिर्न सृतिः शावशोधिनीति तस्मात्र सूतक्रान्तःपातिनः
शावस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः । किंतु शावान्तःपातिन एव सूतकस्य तथा सजातीयान्तः
पातिरपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः । मातर्यग्रे प्रमी-
तायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीमिति । अय-
मर्थः । मातरि पूर्वं मृतायां तन्निमित्ताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात्तदा न पूर्वशेषेण
शुद्धिः किंतु पितुः प्रमाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या । तथा पितुः प्रमाण-
निमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्गातायामपि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किंतु पूर्वाशौचं समा-
प्योपरि पक्षिणीं क्षिपेदिति । तथाशौचसन्निपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः ।
रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभते सति तिसृभिरिति । अयमर्थः । रात्रिमात्रावाशिष्टे पूर्वाशौचे
यद्याशौचान्तरं सन्निपतेत् तर्हि पूर्वाशौचसमाप्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभते
पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरंसन्निपाते सति तिसृभीरात्रिभिः शुद्धिः
न पुनस्तच्छेषमात्रेण ॥ शातातपेनाप्युक्तम् । रात्रिशेषेऽष्टाच्छुद्धिर्यामशेषे शुषिह्यहादिति
प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तैवेवोक्तम् । अन्तर्दशाहं जननात्पश्चा-
त्स्यान्मरणं यदि । प्रेतशुद्धिश्च कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये
बेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डास्तु शेषान्दद्याद्यथाविधीति ॥ तदा शावाशौचयोः सन्निपाते
ऽपि प्रेतकृत्यं कार्यम् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तं आशौ-
चान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव । तथाह प्रजापतिः । आशौचेतु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा
भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति ॥

पूर्णमसवकालजननाशौचमभिधायाधुना अमातकाल-
गर्भभिःसरणनिमित्तमाशौचमाह-

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्त्रवतिर्यद्यपि लोके द्रवद्रव्यवर्तकं परिस्पन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्वद्रव्यसाधारण-
रूपेऽयः पतनं वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममासएव संभवात्तत्र च मासतुल्यानिशा इति
बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्त्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्याका निशाः शुद्धेः
कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव । गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुष-
स्येति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्मौतमेन ज्यहं चेति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादर्वाक्वे-
दितव्यम् । गर्भद्युत्यां ययामासमचिरे सूतमे त्रयः । राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव
तु ॥ अष्टाहेन तु शुद्रस्य शुद्धिरथा प्रकीर्तितेति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादर्वाक्
गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणजाती त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च पण्मासपर्यन्ते द्रष्टव्यम् । सप्तमादिपु
पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यम् । तत्र परिपूर्णाङ्गगर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् ।
तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात् । पण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदा । तदा मासस-
मैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अथ ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सतीति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यःशौच-
विधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । ऊनाद्विवापिके प्रेतैर्गर्भस्यपतने च
सपिण्डानां त्रिरात्रमिति तत्पञ्चमपष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयम् । आचतुर्याद्वैवेत्स्वावः
पातः पञ्चमपष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्वावे मातुश्चिरात्रं
स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथांमासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति मरीचिस्मरणात् ॥
सप्तममासप्रभृतिमृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचम् ।
जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति हारीतस्मरणात् । अतः सूतके चेदोल्या-
नादाशौचं सूतकवदिति पारस्करवचनात् । ओल्यानादासूतिकायां उल्यानादशाहमिति
यावत् । सूतकवदिति शिशूपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरापि । दशा-
हाम्यन्तरे बाले प्रसीते तस्य बान्धवैः । शवाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते
इति । तथा च स्मृत्यन्तरमपि । अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचमिति । एव-
मादिवचनविचयपर्यालोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचोनास्तीति गम्यते ।
यत्पुनर्बृहद्विष्णुवचनम् । जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचमिति तच्छिशूपरमं
निमित्तस्याशौचस्यस्नानाच्छुद्धिप्रातिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य । तथा च पारस्करः ।
गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् । सपिण्डानां प्रसवनिमित्तस्य विद्यमा-
नत्वात् । जीवन्नातो यदि प्रेयात्सद्य एवविशुद्ध्यतीति प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथा
च शैलेनोक्तम् । प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचमिति यत्पुनः कात्यायनवचनम् ।
अनिवृत्ते दशाहेतु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नप्रतं नोदकक्रियेति तदपि
वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु न भतं भवः सूतकमिति पाठस्तदा सूतकमस्पृश्यत्वं
नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः । अथवायमर्थः । अन्तर्दशाहं यदि शिशूपरमस्तदा न । प्रेता
शौचं यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यः किंतु पूर्वाशौचं नैव शुद्धिरिति ॥
यत्तु बृहन्मनुवचनम् । जीवतो यदि ततो मृतः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः
पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति । यच्च बृहत्प्रेतोवचनम् । मुहूर्ते जीवतो बालः । पञ्चत्वं यदि
गच्छति । मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शुद्धास्तु गोत्रिण इति । तत्रयं व्यवस्था । जन-
नानन्तरं नाभिवर्धनात्प्राङ्मृतो पित्रादीनां जनननिमित्तमाशौचं दिनत्रयम् । सद्यः शौचं
त्वग्रिहोत्रार्चयम् । अग्रिहोत्रार्च्यं स्नानोपस्पर्शनात्सकालं शौचमिति शाहस्मरणात् । नाभि-
वर्धनोत्तरकाले तु शिशुप्रयाणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्णमाशौचं सपिण्डानाम् । यावन्न
छिद्यते नालं तावन्नाप्रोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयत इति
जैमिनिस्मरणात् । मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वलेति पूर्वभागस्यार्थो दर्शितः । उत्तरस्य
त्वयमर्थः । रजसि निःसरणादुपरते निवृत्ते रजस्यला स्त्री स्नानेन साध्वी देवादि-
कर्मयोग्या भवति । स्पर्शनादिविषये पुनरुपरतेऽपि रजसि चतुर्येऽहनि स्नानाच्छुद्धा
भवति । सदुक्तं बृह्ममुना चतुर्येऽहनि संशुद्धा भवति ध्यवहारिकी । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेऽङ्गिस्नानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यतीति ।
 पञ्चमऽहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थमायदा रजोदर्शनादात्म्यपुनःसप्तदशदिनाभ्यन्त-
 रे रजोदर्शनं तदा अशुचित्वं नास्त्येव । अष्टादशत्वेकाहाच्छुद्धिः । एकोनविंशे ब्रह्मात् । तत्
 उत्तरेषु त्र्यहाच्छुद्धिः । यथाहोत्रिः । रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टा-
 दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥ एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो ब्रह्मम् । विंश-
 त्पञ्चत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति । चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते इति स्मृत्य-
 न्तरं तत्र स्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंश-
 तिदिनात्तरकालमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः । यस्याः पुनराकृत्योचनायाः प्रागे-
 धाष्टादशदिनात्प्राप्त्यर्थेण रजोनिर्गमस्तस्यास्त्रिरात्रमेवाशौचम् । तथा च यावत्त्रिरात्रं
 स्नानादिरहितया स्थातव्यम् । रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति सा च नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत
 नाप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्यात् । न ग्रहान्वीक्षेत नाग्निं स्पृशेत् नाश्रीयान्न
 रज्जुं सृजेत् न च दन्तान्धावयेत् न हस्तेन च किञ्चिदाचरेत् । अखर्वेण पात्रेण पिबेद-
 क्षलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायत इति वसिष्ठस्मरणात् । आङ्गिरसेऽपि
 विशेषः । हस्तेऽश्रीयान्मृन्मये बाह्विर्भुक् सितिशायिनी । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नात्वा
 शुद्धिमवाप्नुयादिति । पाराशरेऽपि विशेषः । स्नाने भूमित्तिके प्राप्तं नारी यदि रजस्वला ।
 पञ्चान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा ग्रतं चरेत् ॥ सित्कान्त्रां भवेदङ्गिः साङ्गेपाङ्गा कथञ्चन ।
 न चक्षपीडनं कुर्यान्निन्यद्वास्तश्च धारयेत् इति ॥ उशनसाप्यत्र विशेषः दर्शितः । ज्वरा-
 भिभूता या नारी रजसा च परिभृता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्यां तु तां स्त्रियम् । सा सचैलायणाहापः स्नात्वा स्नात्वा
 पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः ॥ अन्तं च वाससा त्यागरस्ततः
 शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छतत्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यतीति । अयं चातुरमात्रं
 स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः । आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा
 स्पृशेदन्तं ततः शुभ्येत्त आतुर इति पाराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः स्तिकाया वा
 मृतिर्भवति तदापि स्नानप्रकारः । स्तिकायां मृतायां तु कथं कुर्यान्ति याज्ञिकाः । कुम्भसलि-
 लमादाय पञ्चगव्यं तथैव च । पुण्याभिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव
 स्नापयित्वा तु टाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ रजस्वलायास्तु । पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गर्व्यः प्रहर्तुं
 रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकमिति । एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्यु-
 दयोत्तरकालमुत्पन्नं तदा तद्विषयप्रभृत्याग्नीचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्यां रजोदर्श-
 नपुत्रजन्मादि जातं तदार्षरात्राभ्याकृजजनन्युत्पत्तौ पूर्वदिवसकदशव्यापित्वेऽपि अशौचस्य
 तत्पूर्वादयसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः । रात्रिर्त्रयाविभज्याद्ये भागद्वये जूननादी
 जाते पूर्वदिनं ग्राह्यमिति द्वितीयः प्रगुदयादित्यपरः । यथाह वक्ष्यः । उदिते तु यदा
 सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अधरात्रावधिः
 कालः स्तिकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ॥ उत्तरांशः प्रभातेन

चेति वचनात् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यत्र ज्ञापकम् । अन्यथा निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्देशमित्येवावश्यम् । तथा च देवलः । नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतिषु दिनेष्वपीति । तस्माद्विपत्तावेवातिक्रान्ताशौचमिति स्थितिः ॥ कचिदन्ययेमं श्लोकं पठन्ति । श्रोपिते कालशेषः स्यादशेषे त्र्यह एव तु । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिरिति । श्रोपिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण कालशेषः शुद्धिहेतुः । अशेषे पुनरातिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां त्र्यहमेवाशौचम् । संवत्सरे पूर्णे यदि श्रोपितप्रयाणमवगतं स्यात्तदा सर्वे ब्राह्मणादिः स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथा च मनुः । संवत्सरे व्यतीतिं तु स्पृष्ट्वेवापो विशुध्यतीति । अयं च त्र्यहो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादवर्गाद्गृह्यः । पूर्वोक्तं सद्यः शौचं तु नवममासादूर्ध्वमर्वाक्संवत्सराद्गृह्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठं वचनम् । ऊर्ध्वं दशाहाच्छुत्वेकरात्रमिति । तदूर्ध्वपण्मासेभ्यो यावन्नवमम् । यद्यपि गौतमवचनम् । श्रुत्वा शौर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीति तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाकपष्टात् । तथा च बृहद्वसिष्ठः । मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादवर्गादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति । एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति पृथगनसिस्मरणात् । तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि । महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना । अतीतिऽन्देऽपि कर्तव्यं प्रतकार्यं यथाविधीति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रतकार्यमाशौचादकदानादिकं कार्यम् । न पुनः स्नानमात्रच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः । पितृपत्न्यामपेतायां मातृवज्यं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतिऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृतस्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादवर्गापि सद्यःशौचम् । देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबं वैश्वानसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिण इति । देशान्तरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तम् । महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते । देशान्तरं वदन्त्येके पट्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । न पुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथा श्लोक्तं व्याघ्रापादेन । तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति । अयमर्थः । वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचमादन्तजन्मनः सद्य इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्र्यहादि यदाशौचं तदपि सर्वेषामविशिष्टम् । उपनीते पुनरुपरमे दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशदिनातीत्येवं विषमाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरमएव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति । न वयोवस्थाशौचातिक्रम इति ॥ २१ ॥

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापवादमाह—

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशदिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादशपञ्चदशत्रिंशदिना-
न्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाक्यशुद्धिजशुश्रूपादिरतस्य तदर्थं तस्य मास-
स्यार्थं पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च त्रिरात्रं वेत्येतदशरात्रमाशौचं पारिशेष्यात् ब्राह्म-
णविषयेव्यवतिष्ठते । स्मृत्यन्तरेषु तु क्षत्रियादीनां दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दर्शिताः । यथाह
पराशरः । क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः । तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्
तथा च शातातपः । एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण
शुध्येत मृतसूतके ॥ वसिष्ठस्तु-पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्य इति ॥ अङ्गि-
रास्त्वाह । सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरितेषामिति शातातपो
ऽब्रवीत् । इत्येयमनेकोच्चावचाशौचकल्पादर्शिताः । तेषां लोकं समाचाराभावाद्वातीव
व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदर्श्यते । यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः
सपिण्डा भवन्ति तदा हारीताद्युक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः । दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्म-
हानौ स्वयोनिषु । पद्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिष्विति । विष्णुरप्याह । क्षत्रियस्य
विदशूद्रजाती सपिण्डेषु पद्मात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रं सपिण्डे पद्मात्रेण शुद्धिः । हीनवर्णानां
तत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिरिति ॥ बौधायनेन त्र्यविशेषेण
दशाह इत्युक्तम् । क्षत्रविदशूद्रजातीया ये स्युर्यिप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचं विप्रस्य दशा-
हाच्छुद्धिरिष्यते इति । अनयोश्च पक्षयोरपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु
स्वाम्याशौचेन स्पृश्यत्वं कर्मानधिकारस्तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः । दासी दासश्च
सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्गर्भस्य भवेच्छौचं दास्यां मासस्तु सूतकमिति । प्रति-
लोमानां त्वाशौचाभाव एव । प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणान् । केवलं मृती प्रसवे च
मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

वयोवस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादमाह-

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडात्रैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले अतीतस्य बालस्य तत्संवन्धिनां सद्यः
शौचं चूडाकरणादर्वाहमृतस्य संवन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रस्यापिन्यशुद्धिः ।
अतदिदं उपनयनं ततोऽर्वाक् चूडायामर्ध्वमतीतस्य ग्रहमशुद्धिः । अत्र चादन्तजन्मनः
सद्य इति यद्यप्यविशेषेणाभिधानं तथाप्यग्निसंस्काराभावे द्रष्टव्यम् । अदन्तजाते बाले
प्रते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नादकक्रियेति वैष्णवे अग्निसंस्काररहितस्य सद्यःशौच-
विधानात् । सति त्वग्निसंस्कारे अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु चेति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा
च यमः । अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भेच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौ-
चकमिति । नामकरणात्प्राक् सद्यः शौचमेव नियतम् । प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचमिति
शङ्कस्मरणात् । चूडाकर्म प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते । चूडाकर्म द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति स्मरणात् ॥

ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूडापर्यन्तमेकाहः ॥ तत्र स्वकृतचूडस्य दन्तजनने सत्यापि त्रिवर्षं यावदेकाह एव । तथा च विष्णुः । दन्तजतिऽप्यकृतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिरिति । तत ऊर्ध्वं प्रागुपनयनात् त्र्यहः । यत्तु मनुवचनम् । नृणामकृतचूडानाम- शुद्धिर्नाशिकी स्मृता । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत इति तस्याप्ययमेव विषयः । यत्तूनद्विवर्षमधिकृत्य तैर्नैवोक्तम् । अरण्ये काष्ठवस्यक्ता क्षिपेयुख्यहमेव त्विति । यच्च वसिष्ठवचनम् । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमिति तत्संवत्सरचूडाभिप्रा- येण । यस्वद्विरोधवचनम् । यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथापि दाह- यित्वेनमाशौचं ऽपहमाचरेदिति तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चैलोत्कर्षं वेदितव्यम् । त्रिमे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति तैर्नैवाभिहितत्वात् । न चायमेकाहो दन्त- जननाभाव इति शङ्कनीयम् । न हि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति । तथा सत्यापि दन्तजनने अकृतचूडस्यैकाहं वदता विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राच्येव व्याख्या न्यायसी । यत्तु कश्यपवचनम् । बालानामदन्तजानानां त्रिरा- त्रेण शुद्धिरिति तन्मातापितृविषयम् । निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पर्शादिशुध्यति । वैजिकादभिसंवन्धादनुकुर्यादयं त्र्यहमिति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकतया त्रिरात्रस्मर- णात् । ततश्चायमर्थः । प्राञ्णामकरणात्सद्यः शौचं तदूर्ध्वं दन्तजननादवर्गमिसंस्कार- क्रियायां एकाह इतरथा सद्यः शौचम् । जातदन्तस्य च प्रथमवार्षिकाञ्चौलादवर्गिकाहः । प्रथमवार्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य त्र्यहः । इतरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृत- चूडस्यापित्र्यहम् । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थाविशेषेणापवादमाह-

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

(अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दालात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धि- कारणम् । सपिण्डानां सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव । अग्रतानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अभिसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचम् । अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इत्यापस्तम्भस्मरणात् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारात्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः । स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहश्छुध्यन्ति बान्धवाः । यथोक्तैर्नैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय इति । बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तैर्नैव कल्पेन निर्वृत्तचूडकानामित्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्देशरात्ररूपेण । विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अत एव मरीचिः । वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृत- मिति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः । संस्कृता सु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चैत्पितृपक्षे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वेति । तत्र प्रसवे एकाहः प्रयाणं त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं तु वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णं

साधारणम् । क्षत्रियस्य द्वादशाहानीति तद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् अत एव मनुना अनुपात्तवर्णविशेषाशौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चातुर्वर्ण्याधिकारे सत्यापि पुनश्चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वश इत्युक्तम् । तथाङ्गिरसाप्युक्तम् । अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रातु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहा विधीयते इति व्याघ्रपादवचनं च तुल्यं वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथा पिण्डयज्ञावृता देयमित्यादि पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः । यथा वा समानोदकाशौचविधिः अन्तरा जन्ममरणे इति संनिपाताशौचविधिश्च यदूर्ध्वगर्भस्त्रावे मासतुल्या निशा इति स्त्रावाशौचविधिः प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषेऽप्यहमेवत्विति विदेशस्थाशौचविधिश्च यथा वा गुर्वाद्याशौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः । तथा वयोवस्यानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव । क्षत्रे पङ्क्तिः कृते चोले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षाच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते । तथा । यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते । तत्र शूद्रे द्वादशाहः पण्वः क्षत्रवैश्ययोरित्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विंगीतस्त्वबुद्ध्या नाद्रियमाणैर्धारेभ्यश्चरुभेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यैरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः अविगीतानि चार्तानातृक्षत्रियादिविषयतया व्याख्येयानि ॥

गुर्वादिव्यतिदेशमाह-

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुरुपाध्यायः अन्तेवासी शिष्यः अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता मातुलग्रहणेनात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसंबन्धा उपलक्ष्यन्ते । ते च पत्नी दुहितर इत्यत्र दर्शिताः । श्रोत्रिय एकशास्त्राध्यायी । एकां शास्त्रामधीति श्रोत्रिय इति बाधायनस्मरणात् । एषपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वाद्दशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्यं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विदधाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेदित्याश्वलायनेनोक्तद्रष्टव्यम् । आचार्योपरमे तु त्रिरात्रमेव । यथाह मनुः । (अ. ५ श्लो. ८०) त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्यते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिरिति । यदा त्वाचार्यादेरन्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् । गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समारभेत् । प्रेताहारैः समं तत्र दशाहेन विशुध्यतीति तेनैवोक्तत्वात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्य एतदाशौचम् । एकाहं सग्रहचारिणं समानग्रामीणं च श्रोत्रिये इत्याश्वलायनस्मरणात् । एकाचार्योपनीतः सग्रहचारी । एतच्चसंनिधाने द्रष्टव्यम् । सत्रहिते तु शिष्यादौ त्रिरात्रादि । यथाह मनुः । श्रोत्रिये तृपसंपत्रे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातुले पक्षिणारात्रं शिष्यात्त्वगान्धवेषु चेति । उपसंपत्रे मैत्रीप्रातिवेद्यत्वादिना संबन्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृपुत्रादेरुपलक्षणार्थम् । बान्धवा इत्यात्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथा च बृहस्पतिः । ज्यैर्मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचि-

भवेदिति । तथा प्रचेताः । मृते चत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ॥ तथा च वृद्धवसिष्ठः । संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीमुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूदानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः । इवशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पित्रोः स्वसरे तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥ तथा । मातुले इवशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च । आशीचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ तथा च गौतमः । पक्षिणीमसपिण्डे योनिःसंबन्धे सहाध्यायिनि चेति । योनिःसंबन्धा मातुलमातृपुत्रपौत्रपितृपुत्रपौत्रपितादयः । तथा जाबालिः । एकोदकानां तु इयहो गोत्रजानामहः स्मृतम् । मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथेति ॥ विष्णुः । असपिण्डे स्वेवमनि मृत एकरात्रमिति । तथा वृद्धः । भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि भ्रते दौहित्रे भगिनीमुते ॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति । ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ॥ शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशीचं निर्गते शुचितामियादित्यादीन्याशीचविशेषप्रतिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेषणीयानि । ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते । एषु चैकविषयगुरुलघ्वाशीचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु सन्निधिविदेशस्यापेक्षया व्यवस्थाऽनुसंधातव्या ॥ २४ ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासराजनि भ्रते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

किंच । अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरतेषु बाहोरात्रमाशीचम् । तथा स्वभार्यास्वन्यगतास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तं आश्रितासु अतीतासु अत्राहोरात्रमेव न पुनः सत्यपि सपिण्डवै दशरात्रम् । प्रतिलोमाश्रितासु चाशीचाभाव एव । पाण्ड्यनाश्रिता इत्यनेन प्रतिषेधात् । एतच्च भार्यापुत्रशब्दयोः संबन्धिशब्दत्वात् । यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदमाशीचं सपिण्डानां त्वाशीचाभावः । अत एव प्रजापतिः । अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीमुतेषु च गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तपितेति । स्वैरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव । यथाह विष्णुः । अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अनयोश्च त्रिरात्रेकरात्रयोः सन्निधिविदेशस्यापेक्षया व्यवस्था । यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् । यथाह मरीचिः । सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति । किंच । निवसत्यस्मिन्निति निवासः स्वदेशश्च्यते तस्य यो राजा स्वामी विषयाधिपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहमात्रं शुद्धिकारणम् । रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अत एव मनुः । भ्रते राजनिःसज्यातिर्यस्य स्याद्विषये स्थित इति । ज्यातिपा सह वर्तते इति । सज्योतिराशीचम् । अहि चैद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चैद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनांशौचमाह-

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् ।

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादिनाऽनुगच्छति तदाऽम्भसि तडागादिस्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावान्न भोजनप्रतिषेधः । इदं च समानोत्कृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः । अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ ज्ञातयो मातृसपिण्डाः । इतरेषां तु विहितत्वात् दापः । निकृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरीक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नृपमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रे तु ततश्चर्षिं नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति पञ्चराशरोक्तम् । क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रं मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अस्निग्धे त्वहोरात्रं श्वानुगमने चैकमिति वसिष्ठोक्तम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी तथा क्षत्रियस्यानन्तरं वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी । वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्यूहनीयम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तम् । मृतस्य गान्धर्वैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिवर्ज्यं चेति ॥ तथाऽलङ्कारणमपि न कार्यम् । कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्कारणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ ज्ञानमिष्यते । इति शङ्खेन प्रापश्चित्तस्यान्नातत्वात् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशौचे क्वचिदपवादमाह-

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकम्भिधीयते तथाप्यत्र सक्लायाः क्षितरेकभर्तृकत्वा-
नुपपत्तेः । महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च तदेकदेशभूतानि मण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पा-
लनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिपिक्तानां नाशौचं तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः ॥ तथा
विशुद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपन्नानां च संवन्धिनो ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं न
कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोद्दितादेर्भूमिपतयोऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्धय-
र्थमाशौचाभावमिच्छन्ति तैरपि न कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितं
प्रतापीरक्षणं तद्येन दानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तत्रैवाशौचा-
भावो न पुनः पञ्चमहायज्ञादिव्यपि । तथा च मनुः । राज्ञो माहारिमिक-स्थाने सद्यः
शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं यात्र कारणमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । राज्ञां
च कार्यविपातार्थमिति राजभृत्यादेरप्याशौचं न भवति । यथाह प्रचेताः । कारवः

शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति ।
कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनश्चित्रकारश्चैलनिर्णेजकादयः । अयं चाशौचाभावः किञ्चि-
पय इत्यपेक्षायां कर्मनिमित्तैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्तत्तात्त्रैव द्रष्टव्यः ।
अत एव विष्णुः । न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां कारु-
कर्मणीति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावं दर्शयति । श्रातातपीयेऽप्युक्तम् । मूल्यकर्मकराः
शूद्रा दासीदासास्तथैवच । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिता इति ॥ इयं च दासा-
दिशुद्धिरपरिहरणीयतया प्रातस्पर्शविषयेत्यनुसंधेयं अत एव स्मृत्यन्तरम् । सद्यःस्पृश्यो
गर्भदासो भक्तदायख्यहाच्छुचिः । तथा चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥
तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यश इति ॥ २७ ॥

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदं तथा ॥ २८ ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २९ ॥

किञ्च । ऋत्विजो वरणसम्भृताः कर्तृविशेषाः । दीक्षया संस्कृता दीक्षितास्तेषां यज्ञियं
यज्ञे भवं कर्म कुर्वतां सद्यःशौचं विधीयत इति सर्वत्रानुपङ्गः । दीक्षितस्य वैतानौपासनाः
कार्या इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं याजमानेषु स्वयं कर्तृत्वविधानार्थं सद्यःस्नाना-
विधिर्यं चासत्रिग्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुल्यतया त्रसत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां तु सत्रिणां
दीक्षितग्रहणेनैव सिद्धेः । प्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ता-
श्चोच्यन्ते । तथा ब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्तुर्भोक्तुश्च ग्रहणम् । तथा स्मृत्यन्तरम् । नित्य-
भक्षणप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिपु । निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिपु भोजने ॥ गृहीतनि-
यमस्यापि तस्मादन्नस्य कस्यचित् । निमग्नितेपु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमग्नितस्य
विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कश्चिद् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृ-
त्तानां दातृब्रह्मविदां तथेति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे संव्यवहारे वा ।
तथा च विष्णुः । न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे इति ॥ ब्रह्मचार्यपुरुषार्थको नैष्ठिकश्च । यस्तु
नित्यं दातेव न प्रतिग्रहीता स वैस्नानसो दातृशब्देनोच्यते । ब्रह्मविद्यतिः एतेषां च त्रयाणा-
माश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः । विशेषप्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् ।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति कतुस्मरणात् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष
उक्तः । विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतमृतके । शेषमन्नं परैर्देयं दातृन्भोक्तृश्च न स्पृशे-
दिति । यज्ञे वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । तथा च स्मृत्यन्तरे । यज्ञे सम्भृत-
संभारे विवाहे श्राद्धकर्मणीति सद्यःशौचमत्र प्रकृतम् । विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनय-
नादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम् । यज्ञग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवप्रतिष्ठारामाहुत्सवमात्रोपलक्षणम् ।

न देवप्रतिष्ठोत्सर्गविवाहेषु न देशविभ्रमे नापद्यापि च कष्टायामाशौचमिति विष्णुस्म-
रणात् । संग्रामे युद्धे । संग्रामे समुपोहले राजानं संनाहयेदित्याश्वलायनाद्युक्तसंनहनविधौ
प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यः शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गं राजभ-
याद्वा विप्लवे तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यः शौचम् । विप्लवाभावेऽपि क्वचिदेशविशे-
षेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता । विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं
तद्रत्नं यज्ञादि कारयेदिति । तथा कष्टायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन समूर्पवित्यायां
हुरितशमनार्थं दाने तथा सङ्कुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिश्रान्तमातापित्रादिवहुकुटुम्बस्य तद्वरणो-
पयोगिनि प्रतिग्रहे सद्यः शुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यः शौचं विनार्त्युपशमो न भवति
अश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यास्त्वेकाहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः ग्रह्यहोपगिंसंचयी
तस्य त्र्यहः । यस्तु चतुरहर्षमापादितद्रव्यः कुम्भी धान्यस्तस्य चतुरहः ।
कुसूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम् ।
आपदुपाधिकत्वात् अशौचसङ्कोचस्य । अत एव मनुना । कुसूलधान्यको वा स्या-
त्कुम्भीधान्यक एव वा त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एववेत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृ-
हस्याभिप्रायेण । दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादध्वनां त्र्यहमे-
काहमेव वेति कल्पचतुष्टयं प्रतिपादितं समानोदकविषयाश्च सङ्कुचिताशौचकल्पाः पक्षि-
प्येकाहः सद्यःशौचरूपाः स्मृत्यन्तरं दृष्टाः वृत्तिसङ्कोचोपाधिकतया एव योज्याः । अयं
चाशौचसङ्कोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनार्तिस्तद्विषयो न सर्वत्रेत्यवगन्तव्यम् ॥ ननु
एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योगिष्वेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तु विहीनो दशभिर्दिनैरित्या-
दिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाध्ययनज्ञानानुष्ठानयोगिनामेकाहादिना शुद्धिरित्येवं कस्मा-
न्नेप्यते ॥ उच्यते दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते इति सामान्यप्राप्तदशाहया-
धपुरःसरमेव होकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येदिति विधायकं भवति । यावत्कस्यचानुपपत्तिनियन्त-
त्वात् । यावत्प्रवाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावद्वाधनीयम् । अतः कियदनेन वाध्य-
मित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणसमस्याप्रिवेदसमन्वित इति वाक्यविशेषस्य दर्शनाद्
प्रिवेदविषयेऽग्निहोत्रादिकर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते न पुनर्दीनादावपि । एवं चाग्निवे-
दपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति इतरथा येनाग्निवेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति
पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् । न चैतच्छुक्तं एषं च सति मर्त्युद्दन्नाग्निषु क्रियाः वेता-
नोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः । तथा ब्राह्मणस्य स्वाध्यायादिनित्यत्वर्यं सद्यः
शौचमित्येवमादिभिर्मन्वादिचर्चनैरेकवाक्यता भवतीततः उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्ने न
भुज्यते इति दशाहपर्यन्तभोजनादिकं प्रतिषेधयद्विर्यमादिचर्चनैरिरेषोऽपि सिध्यति अतः
क्वचित्कर्मविशेषे इदमाशौचसंकोचविधानं न पुनः सर्वसंव्यवहारादिगोचरीमत्यलमितिप्रपञ्चे-
इदं च स्वाध्यायविषये सद्यः शौचविधानं बहुषेदस्य ब्रह्मोद्भूतताकृतायामाती-
ष्टव्यम् । इतरस्य तु दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते इति प्रतिषेध एव ।

एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं स्नात्वा शुध्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात् । यथाह मनुः । विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा र्थाष्टं शूद्रः कृतक्रिय इति । अयमर्थः । कृतक्रियः इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । विप्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुध्यति । स्पृष्ट्वेति स्पर्शनक्रियैवोच्यते न स्नानमात्रमनं वा । वाहनादिषु तस्यैवानुपज्ञात् । अथवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शुध्येदिति इत्याशौचकालानन्तरं भाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिर्वाहनादिकं स्पृष्ट्वा शुध्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसंगात्प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह—

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अव्विङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥३०॥

उदक्या रजस्वला अशुचयः शयचाण्डालपतितसूतिकायाः शवाशौचिनश्च एतैः संस्पृष्टः स्नायात् । तैः पुनरुदक्याशुचिसंस्पृष्टादिति संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेव । आचम्याव्विङ्गानि आपोहिष्टेत्येवमादीनि व्रीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत् । त्रिवेव बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् । ननु उदक्या संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचने परामर्शः । सत्यमेवम् । किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शोऽप्याचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । तै च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । यथाह पाराशरः । दुःस्वप्ने भैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि । चित्तिपूषश्मज्ञानस्या स्पर्शने स्नानमाचरेदिति । तथा च मनुः । वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्ताग्रं स्नानं भैथुनिनः स्मृतमिति । भैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ अनृतावपि कालविशेषेण स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम् । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि भैथुनम् । कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेदिति । तथा च यमः । अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शं स्नानमात्रं विधीयते इति । तथा बृहस्पतिः । भैथुने कटभूमे च सद्यः स्नानं विधीयते इत्येतदसचैलस्पर्शविषयम् । सचैले तु चित्यादिस्पर्शं सचैलमेव स्नानम् । यथाह च्यवनः । श्वानं शपाकं प्रेतधूम्रं देवद्रव्योपजीविनम् । ग्रामयाजिनं सोमविक्रयिणं यूपचिर्तिं चित्तिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्तेहं मानुषास्थि शवस्पृष्टं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोजमाद्योत्तीर्याग्निमुपस्पृश्य गायत्रीमष्टवारं जपेत् । घृतं ग्राह्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेदिति । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् । अन्यत्र स्नानमात्रम् । शवस्पृष्टं दिवाकीर्तिं चिर्तिं यूपं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यतीति बृहस्पतिस्मरणात् । एवमन्यत्रापि

वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् ॥ तथाच कश्यपः । उदयास्तमययोः स्कन्दयित्वा
अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चित्यारोहणे यूपसंस्पर्शने च सचैलं स्नानं पुनर्माम् इति जपेत् ।
महाव्याहृतिभिः सताज्याहुतीर्जुह्यादिति । तथा स्मृत्यन्तरे । स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा
जलमाविशेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तायै वत्सरत्रयम् । असौ देवलको नाम हव्यक-
व्येषु गर्हितः ॥ तथा ब्रह्माण्डपुराणे । शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् विक-
र्मस्थान् द्विजाञ्शूद्रान्सवासा जलमाविशेदिति ॥ तथा । अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्र-
संपर्कदूषितेति लिंगाच्च शूद्रस्पर्शने निषेधः ॥ तथाऽङ्गिराः । यस्तु च्छायां श्वाकस्य
ब्राह्मणो ह्यधिरोहति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत धृतं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ तथा व्याघ्रपादः ।
चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोपालव्यजनादर्वाक्सधासा जलमाविशेदिति ।
एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तम् । युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं
च च चतुर्युगम् । चाण्डालसूतिकोदकयापतितानामथः क्रमादिति ॥ तथा पैठीनसिः ।
काकोलूकस्पर्शने सचैलं स्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहोमश्च ।
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे इत्येतच्चिरकालमूत्रपुरीषाशीचाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः । भास-
वायसमार्जारस्वरोष्ट्रं च श्वशूकरान् । अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति-
मार्जारस्पर्शनिमित्तं स्नानमुच्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यम् । समाचारात् । अन्यदा तु
मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिरिति स्नानाभावः । श्वस्पर्शं तु स्नानं नाभेरूर्ध्वं वेदे ।
तव्यम् । अधस्तात्तु क्षालनमेव । नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्ता शुना यद्युपहन्यते । तत्र स्नानम-
धस्ताच्चैत्र्यक्षाल्याचम्य शुध्यतीति तेनैवाक्तत्वात् ॥ तथा पक्षिस्पर्शे विशेषो जातृक-
र्ण्येनोक्तः । ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्ता यदङ्गं संस्पृशेत्तव्यः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य
शुध्यतीति ॥ अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः । नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कापि-
कर्मलैः सुरभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् ॥ अन्यत्रापहतो मृत्तो-
यैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायात् । तेरिन्द्रियेषूपहतस्तपोप्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहत-
श्चेति । एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शं तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालन-
मेव । यथाह देवलः । मानुषास्थि वसां विष्णुमार्तवं मूत्ररतसी । मज्जनं शोणितं वापि
परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि
संस्पृश्यन् पूतः स्यात्परिमार्जनादिति ॥ शङ्खः । रथ्याकर्मतोयेन प्रीविनाद्येन वा तथा ।
नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुध्यतीति ॥ यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सकर्दमं
तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् । जह्व्योर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्द्विगुणास्तत इति । ग्राम-
सङ्करं ग्रामसलिलप्रवाहप्रवेशं सकर्दमं प्रविश्येत्यर्थः ॥ मारुतशोषिते तु कर्दमादौ न दोषः ।
रथ्याकर्मतोयानि पृष्ठान्यन्त्यश्ववायसैः । मारुतैर्नैव शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि चेति प्रागु-
क्तत्वात् ॥ अस्थिनि मनुना विशेष उक्तः । नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्य-
ति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविमिति । इदं द्वेजातास्थिविषयम् ।

अन्यत्र वसिष्ठोक्तम् । मानुषास्थिसिन्धौ स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्मिन्ने त्वहोरात्रम् । अमानुषे तु विष्णूक्तम् । भक्ष्यवर्ज्यं पञ्चनखशवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत् प्रक्षालितं विभ्रयादिति ॥ एवमन्येऽपि स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽबोद्धव्याः ॥ एवं स्नानार्हाणां बहुत्वान्तदभिप्रायं तेरिति बहुवचनप्रविरुद्धम् । उदक्याशुचिभिः स्नायादित्येतच्चाण्डालाद्यचेतनव्यवधानस्पर्शो वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु मानवम् । (अ. ५ श्लो. ८५) दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यतीति ॥ तृतीयस्य त्वाचमनमेव । तमेव तु स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति संवर्तस्मरणात् । एतच्चाशुद्धिपूर्वकविषयम् । मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव यथाह गौतमः । पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचैलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येदिति । चतुर्यस्यत्वाचमनम् । उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यतीति देवलस्मरणात् । अशुचिना पुनरुदक्यादिस्पर्शो देवलेन विशेषं उक्तः । श्वाकां पतितं व्यङ्ग्युन्मत्तं श्वहारकम् । सूतिकां साविकां नारीं रजसा च परिश्रुताम् ॥ श्वकुङ्कुटबराहांश्च ग्रामान्तंस्पृश्य मानवः । सचैलः सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ अशुद्धास्त्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनरिति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः श्वाकादिविषयः । श्वादिपु उपवास इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तांस्तथैवात्र

प्रकरणे वक्ष्यमाणांश्च शुद्धिहेतून्नुक्तामति-

कालोऽग्निःकर्ममृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाग्न्यादयोऽमी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथाकालोऽपि दशरात्रादिकः शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुर्यथाभ्यधापि पुनः पाकान्महीमयमिति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं यथा वक्ष्यति अश्वमेधावभृथस्नानादिति । तयामृदपि शुद्धिकारणं यथा कथितम् । सलिलं भस्म मृद्रापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्य इति । वायुरापि शुद्धिहेतुः यथोदीरितं मालत्नैवशुध्यन्तीति । मनोऽपि वाचः शुद्धिसाधनं यथास्त्रायि मनसा वा इपिता वाग्वदतीत्यादि ज्ञानं चाध्यात्मिकं शुद्धिशुद्धौ निदानं यथाभिधास्यति क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिति । तपश्च कृच्छ्रादि यथा वदिष्यति प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समो वा गुरुतल्पग इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः यथा जल्पिष्यति वर्ष्मणो जलमिति । पश्चात्तापो विशुद्धिजनकः यथा गदितं ख्यापनेनानुतापेनेति । निराहारोऽपि शुद्ध्युपादानं यथा व्याहरिष्यति त्रिरात्रोपोषितो जत्वेत्यादिः ॥ ३१ ॥

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।

शोधयस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥ ३२ ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

किंच । अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणं यथा व्याख्या-
स्यति पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्वेति । नद्याः निदायादौ अल्पतोयतया अमेध्योपहततीरायाः
कूलद्वयवर्षाम्बुप्रवाहः वेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयस्य द्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृद्य-
थेह भणितम् । अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणादिति । संन्यासः प्रव्रज्या
द्विजन्मनां मानसोपचारे शुद्धिकृत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि
तु सर्वसाधारणं न वेदविदामेव । क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य
जलम् । प्रच्छन्नपापानामविरुध्यतदोपाणां अधमर्षणादिभूक्तजपः शुद्धिकारणम् । शु-
द्धिसाधनम् । मनःसदसत्संकल्पात्मकं तस्यासत्संकल्पत्वादशुद्धस्य सत्यं साधुसंकल्पः शौ-
धकम् । भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहन्द्रियसन्धो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहंकृशोऽहं कानोऽहं
वधिराहमिति एवं तदभिमानित्वेन योऽयमात्मा वर्तते स भूतात्मा तस्य तपोविद्ये शुद्धि-
निमित्ते । तपःशब्दे नानेकजन्मस्वेकस्मिन्नपि वा जन्मनि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थास्वात्मनो
योऽयमन्वयः शरीरादिष्वव्यतिरेकः सोऽभिधीयते । यथा तपसा ब्रह्म विमिञ्जासस्वेति पञ्च-
कोशव्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये विद्याशब्देन चोपनिषदमस्थूलमनष्वहस्वमसंज्ञाह्यमा-
स्मेत्यादि त्वंपदार्थनिरूपणविषयवाक्यमन्यज्ञानमुच्यते एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरा-
दिव्यतिरेकबुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपज्ञानं विशोधनं क्षेत्रस्य तपो-
विद्याविशुद्धस्य त्वंपदार्थभूतस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यात्साकाररूपादीश्वरज्ञानाव
परमात्मशुद्धिर्मुक्तिलक्षणा यथा ताः शुद्धयः परमपुरुषार्थस्तद्व्युत्ततराकालशुद्धिरपीत्येवं
प्रशंसार्थभूतामापि विशुद्धयभिधानम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इत्याशीचप्रकरणम् ॥

अथापद्धर्मप्रकरणम् २.

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इत्यापदि मुख्याशौ-
चकल्पानामनुष्ठानासंभवेन सद्यःशौचाद्यनुकल्पमुक्तदानीं
तत्प्रसंगादापदि प्रतिग्रहोऽधिको विभ्रे याजनाध्याप-
ने तथेत्याद्युक्तयाजनादिमुख्यवृत्त्यसंभ-

वेन वृत्त्यन्तरमाह-

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विज्ञां वाप्यापदि द्विजः

निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५ ॥

द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंवन्धिना कर्मणा शस्त्रग्रहणा-
दिनापदि जीवेत् । तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंवन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत्
न शूद्रवृत्त्या । तथा च मनुः । उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृपिगोरक्षमास्याय जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी-
वृत्तिराश्रयणीया किंतु ब्राह्मणेन क्षात्री क्षत्रियेण वैश्यसंवन्धिनी वैश्येन च शौद्रित्यैव
स्वानन्तरहीनवृत्तिरेव । अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन् । न तु
कदाचिज्ज्यायसीमिति वसिष्ठस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः । तथा च स्मृत्य-
न्तरम् । उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे
हिते इति । शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते । तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रं कर्म
मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्रुतसर्ववर्णसाधारणे हिते इति । शूद्रश्चापद्रुतो वैश्यवृत्त्या
शिल्पैर्वा जीवेत् । शूद्रस्य द्विजशूद्रा तया जीवन्वाणिग्भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत्
द्विजातिहितमाचरन्निति प्रागुक्तत्वात् ॥ मनुना चात्र विज्ञेयो दर्शितः । येः कर्मभिः
प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि चेति ।
अनेनैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानन्तरावृत्तिरुहनीया । एवं स्वानन्तरहीनवर्ण-
वृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानं पावयित्वापथि न्यसेत् । स्ववृत्तावा-
प्तानं स्यापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः । गर्हितवृत्त्यागितथनं पथि न्यसेदुत्सृजेदिति ।
तथा च मनुः । जपहोमैरपैत्येनां याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन
तपसैव त्विति ॥ ३६ ॥

वैद्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य यदपणनीयं सदाह-

फलोपलक्षोमसोममनुप्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥

शस्त्रासवमधूच्छिष्टं मधु लाक्षा च वह्निपः ।

मृच्चर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविपक्षितीः ॥ ३७ ॥

कौशेयनीललवणमासैकशफसीसकान् ।

शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । फलानि बदलीफलादीनि बदरेकृदप्यतिरि-
क्तानि । यथाह नारदः स्वयंशीर्णानि पर्णानि फलानां बदरेकृदे । रज्जुः कार्पासिकं
सूत्रं तद्येदविकृतं भवेदिति । उपलं माणिक्याद्यश्ममात्रं क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रं क्षौम-
ग्रहणं तान्तवादेरुपलक्षणम् । यथाह मनुः । सर्वं तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि
ष । अपि धन्व्युररक्तानि फलमूले तयोपधीरिति । क्षौमो लताविशेषः । मनुष्यपदेनावि-
शेषात् स्त्री पुंनपुंसकानां ग्रहणम् । अपूपमण्डकादिभक्ष्यमात्रम् । वीरुधो वेत्रामृतादि-

लताः । तिलाः प्रसिद्धाः । ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणं रसा गुडेक्षुरसशर्करादयः ।
 तथा च मनुः । क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशानिति । क्षारा यवक्षारादयः
 दधिक्षीरयोर्ग्रहणं । मस्तुपिण्डकिलाटकुचिकादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणम् । क्षीरं
 सविकारमितिगौतमस्मरणात् । घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणम् । जलं प्रसिद्धं शर्खं
 सद्भादि । आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम् । मधूच्छिष्टं सिक्क्यकं मधु क्षौद्रं लाक्षा जतु
 बहिषः कुशाः मृद प्रसिद्धा चर्माजिनं पुष्पं प्रसिद्धं अजलोमकृतः कम्बलः कुतुपः
 केशाश्चमर्यादिसम्बद्धाः तक्रमुदधित् । विपं शृङ्ग्यादि क्षितिर्भूमिः नित्यं भूमिग्रीहियवाजा-
 व्यश्वर्यभेदेन नहुहश्चैक इति सुमन्तुस्मरणात् कौशेयं कौशप्रभवं वसनम् । नीलं नीलीरसम्
 लवणग्रहणेनैव पिडसौवर्चलसेन्धवसामुद्रसोमककृत्रिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते मांसं प्रसिद्धं
 एकशफा हयादयः सीसग्रहणं लाहमात्रोपलक्षणं शाकं सर्वमविशेषात् औषधयः
 फलपाकान्ताः आर्द्रौषधय इति विशेषोपादानात् शुष्केषु न दोषः । पिण्याकः प्रसिद्धः
 पशव आरण्याः । आरण्याश्च पशून्सर्वान्दंष्टिणश्च वयांसि चेति मनुस्मरणात् ॥
 गन्धाश्चन्दनगुरुप्रभृतयः सर्वानेतान्वैश्यवृत्त्या जीवन्ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत ।
 क्षत्रियादेस्तु न दोषः अत एव नारदेन वैश्यवृत्तावविक्रयं ब्राह्मणस्य पयो दधीति
 ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रसवमाह-

वैश्यवृत्त्याप जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्ति ला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

यद्यावश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनग्रीहादिधान्याभावेन न निष्पद्यन्ते तर्हि
 धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमिता द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन
 समाः । तथा च मनुः । काममुत्पाद्य कुर्यात् तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत
 तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितानिति । धर्मग्रहणमावश्यकभेजशुपलक्षणम् । अत
 एव नारदः । अशक्नो भेजस्यार्थं यज्ञहोतस्तथैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्ति ला
 धान्येन तत्समा इति यद्यन्यथा विक्रीणीति तर्हि दोषः । भोजनान्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कु-
 रुते तिलैः । कृमिभूत्वा श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जतीति मनुस्मरणात् सजातीयैः
 पुनर्विनिमया भवत्येव । मनुः रसासैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः । कृतान्नं च
 कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समा इति । कृतान्नं सिद्धान्नं तच्च कृतान्नेन परिवर्तनीयमिति
 यावत् । कृतान्नं चाकृतान्नेनेति पाठे सिद्धमन्नमकृतान्नेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति
 यावत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिसिद्धातिक्रमे दोषमाह-

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

आक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यः पतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि ।
पचःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्यतिरिक्तापण्यविक्रये
वैश्यतुल्यता । यथाह मनुः । सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । ज्यहेण शूद्रो
भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कमतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण
वैश्यभावं निगच्छति ॥ ४० ॥

आपद्रतः संप्रगृह्णन्भुञ्जानो वाग्यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१ ॥

किंच । यस्त्वधनः अवसन्नकुटुम्बतया आपद्रतोपि क्षत्रवृत्तिवैश्यवृत्तिं वा न प्रविवि-
क्षति स यतस्ततो हीनतरस्ततो हीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णंस्तदन्नं भुञ्जानोऽपि वा नैवेनसा
पापेन लिप्यते । यतस्तस्यामापदवस्यायामसत्प्रतिग्रहादायधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः
ज्वलनोर्कश्च हीनसंस्कारेऽपि न दुष्यति सत्थायमापद्रतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यं
एवं च वदता आपद्रतस्य परधर्माश्रयणाद्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं
भवति । तथा च मनुः । वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्रयाद्विप्रः
सद्यः पतति जातिरिति ॥ ४१ ॥

कृपिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।

सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

किंच । आपत्तौ जीवनाभीति विशेषणात् कृप्यादीनां मध्ये अनापदवस्यायां यस्य या
वृत्तिः प्रतिपिद्धा तस्य सा वृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते । यथापदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृपि-
र्विप्रक्षत्रिययोरेभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पादीन्यस्याभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूपकरणादि ।
भृतिः भ्रेष्यत्वम् । विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या । कुसीदं वृद्धचर्यं द्रव्यप्रयोगः । तत्स्व-
यंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तद्रतवृण-
न्धनद्वारेण जीवनम् । सेवा परचित्तानुवर्तनम् । अनूपं प्रचुरवृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः ।
तथा नृपयाचनं भैक्ष्यं स्नातकस्यापि एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथा च मनुः । विद्या
शिल्पं भृतिः सेवा गौरक्षा विपणिः कृपिः । गिरिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दशजीवनहेतवः ॥ ४२ ॥

यदा कृप्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं-

जीवनमित्यत आह-

बुभुक्षितख्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽन्नश्रन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रानदभावे वैश्यात् तदभावे
सत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः । तथैव सप्तमे भक्ते
भक्तानि पठनश्रता । अवस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति । तथा प्रतिग्रहोत्तरकालं

च यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयम् । यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं ममापहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः । खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीति ॥ ४३ ॥

इदमपरमापत्तसंगाद्राज्ञो विधीयते-

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽज्ञनया परितोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं कुलमाभिजात्यं शीलमात्मगुणं श्रुतं शास्त्रश्रवणं अध्ययनं वेदाध्ययनं तपः कृच्छ्रादि च परीक्ष्य राजा धर्मादिनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तथा च मनुः । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितमिति ॥ ४४ ॥ इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ॥

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३.

चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः

साम्प्रतमवसरप्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपादयितुमाह-

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तथा वानुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः संज्ञायां देर्घ्यम् ॥ भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरितियावद् । असौ सुतविन्यस्तपत्नीकस्त्ययेवं भरणीत्येवं सुते विन्यस्ता निक्षिप्ता पत्नी येन स तयोक्तः । यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा तयानुगतो वा सहितः । ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः सार्धैर्वतानाग्निसहितः तथा सोपासनो गृह्णाग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो वानप्रस्थो वनवासेऽर्धाक्रियत इति दाशेत्तम् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्योक्तम् । इतरथा अविभुतब्रह्मचर्योऽयमिच्छेत्तमावसेदित्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जरानर्जरकलेवरस्य जातपौत्रस्य वा । यथाह मनुः । गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यसंभवापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति । अयं च पुत्रेपुपत्नीनिक्षेपो विद्यमानभार्यस्य मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवासस्मरणात् अतो यत् दाहयित्वाग्निहोत्रेणेति पुनराधानविधानं तदपरिषककपायविषयम् । साग्निः सोपासन इत्यत्रापि यदार्धाधानं कृतं तदा श्रौताग्निभिर्गृह्णेण च सहितो वनं व्रजेत् ॥ सर्वाधानं तु श्रौतेरेव केवलम् । यदि क्यञ्चिज्येष्टप्रातुरनाहिताग्निं त्वादिना श्रौताप्रयोगनाहितास्तर्हि केवलं सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं च तन्निवर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थम् । अत एव मनुः । वेतानिकं च जुयाद्दग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च शक्ति इति ॥ ननु च पुत्रनिक्षेपत्नीकस्य तद्विरहिणः क्यमग्निहोत्रादिकर्मनुष्ठानं

पठते पत्न्या सह यद्यव्यमिति सहाधिकारनियमात् । सत्यमेवं किंत्वत्र पत्नीनिक्षेपविधिवलादेव तत्रैवेक्ष्येणाधिकारः कल्प्यते । यथा हि रजस्वलायां यस्य व्रत्येहानि पत्न्यनालम्बुका स्यात्ताम्रवरुध्य यजेतेत्यवरोधविधिवलात्तत्रिरपेक्षता । यद्वा वनप्रतिष्ठमानमेव पतिं पत्न्यनुमन्यत इति न विरोधः । न च यथा ब्रह्मचारिणे विधुरस्य पावनं प्रस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपः तथा निक्षिप्तपत्नीकस्यापि अग्निहोत्राद्यभाव इति शङ्कनीयम् । अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् । न च ब्रह्मचारिविधुरयोरपि अग्निसाध्यकर्मसु अनधिकारः । पञ्चममासादूर्ध्वमाहितश्रावणिकाग्रेस्तदधिकारदर्शनात् । वानप्रस्थो जटिलश्चिराजिनवासानफालकृष्टमपितिष्ठेत् अकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत उर्ध्वरेताः क्षमाशयो दद्यादेव न प्रतिगृहीत्यादूर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्रिमाधायाहितमग्निं मूलकोदद्यादेव पितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यमिति वसिष्ठस्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा । न फालकृष्टमपितिष्ठेत्कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

साम्निः सोपासनी ब्रजेदित्येतदग्निसाध्यश्रौतस्मार्त-
कर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं तत्र गुणविधिमाह-

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

फालग्रहणं कर्पणसाधनौपलक्षणं अकृष्टक्षेत्रोद्धवेन नीवारत्वेणुश्यामाकादिना अग्नींस्तर्पयेत् अग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत् । वशब्दाद्विक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृन्देवानतिथीन् अपिशब्दाद्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् वशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथा च मनुः । यद्भक्ष्यं स्यात्ततोदद्याद्वलिं भिक्षां च शक्तितः । अम्मूल फलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतानिति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वर्ग्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतमिति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूत्ररलवणमेव । भोजनार्थं यागाद्यर्थं च मुन्यन्ननियमात् । ग्राम्याहारपरित्यागोऽप्यसिद्धः । अत एव मनुः । संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदमिति । ननु च दर्शपूर्णमासादेर्ग्रीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः । न च वचनापमफालकृष्टेनाग्नींश्चेति विशेषवचनसामर्थ्याद्ग्रीह्यादिवाच्य इति । विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिवाचस्यान्याप्यत्वात् अफालकृष्टविशेषे स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवं किंत्वत्र ग्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवान्न विरोधः । अत एव मनुना । वासन्तशारदं मेध्यमुन्यत्रैः स्वयमाहूतैः । पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवान्नर्वपेत्पृथगिति । नीवारादीनां मुन्यन्नानां स्वयमुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि पुनर्मेध्यग्रहणम् । यज्ञाहं ग्रीह्यादि प्राच्यर्थं कृतम् । मेधो यज्ञस्तदर्हं मेध्यमिति । तथा इमश्रूणि मुग्गजानिरोमाणि जटारूपांश्च शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि विभृयात् ।

रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथाच मनुः । जटाश्च विभृत्यान्नित्यं श्मश्रुलोमन-
खांस्तथेति । तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह-

अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संवन्धिभोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्वार्थस्य संचयं कुर्यात् ।
मासस्य वा पण्णां मासानां वा संवत्सरस्य वा संवन्धिकर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात् ना-
धिकम् । यद्येवं क्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजे मासि
यजेत् ॥ ४७ ॥

दान्तस्त्रिपवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वाहिते रतः ॥ ४८ ॥

किञ्च । दान्तो दर्परहितः त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु स्नानशीलः तथा प्रति-
ग्रहे पराङ्मुखः च शब्दाद्याजनादिनिवृत्तश्च स्वाध्यायवान् वेदाभ्यासरतः तथा फलमूल-
भिक्षादिदानशीलः सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ॥ ४८ ॥

दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्रैहैः कर्मकुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

किञ्च दन्ता एवोलूखलं भिस्तुपीकरणसाधनं दन्तोलूखलं तद्यस्यास्ति स दन्तोलूखलिकः
कालेनैव पर्कं कालपर्कं नीवारवेणुश्यामाकादिबदरंगुदादिफलं च तदशनशीलः कालपक्काशी
वाशब्दोऽग्निपलाशनी वा स्यात् कालपकभुगेव वेति मनुक्तोऽग्निपकाशित्वाभिप्रायः । अश्म-
कुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म
दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यञ्जनादिक्रियाः लकुचमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न
तु घृतादिकैः । तथा च मनुः । मेध्यवृक्षोद्भवानयास्नेहांश्चफलसंभवानिति ॥ ४९ ॥

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्त्यर्थमाह-

चान्द्रायणैर्नयेत्कालंकृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।

पक्षे गते वाप्यश्रीयान्मासे वाहनि वा गते ॥ ५० ॥

चान्द्रायणैर्वैद्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वाप्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत् ।
यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽतीते अश्रीयात् । मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्रीयात् ।
अपिशब्दाच्चतुर्यकालिकत्वादिनापि । यथाह मनुः । नक्तं वात्रं समश्रीयादिवा वाहत्य
शक्तितः । चतुर्यकालिको वा स्याद्यद्वाप्यष्टमकालिक इति । एतेषां कालनियमानां
स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ ५० ॥

ग्रामाद्वा भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतोमौनी भूत्वा अष्टौग्रासान्भुञ्जति । ग्राम्यभैक्ष्यविधानान्मु-
न्यन्ननियमोऽर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदाष्टौ ग्रासामुनेर्भैक्ष्यं
वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥

सकलानुष्ठानसमर्थं प्रत्याह-

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वावर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचींमैशानीं दिशं गच्छेत् । आवर्ष्मसं-
क्षयात् वर्ष्मं वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह मनुः ।
अपराजितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्मगइति । महाप्रस्थानेऽप्यशक्ताभृगुपतनादिकं वा
कुर्यात् । वानप्रस्थोवीराध्वानं ज्वलनाम्बुप्रवेशनं भृगुपतनं वानुतिष्ठेदिति स्मरणात् ।
स्नानाचमनादिधर्माब्रह्मचारिप्रकरणार्थमभिहिताश्चाविरोधिनाऽस्यापि भवन्ति । उत्तरेषां
चैतदविरोधीति गौतमस्मरणात् ॥ एवं प्रागुदितैन्दवादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्या-
गान्तमनुतिष्ठन्नब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति । यथाह मनुः । आसां महर्षिचर्याणां
त्यक्तान्यतमया तनुम् । वीतशोकमयोविप्रोब्रह्मलोके महीयते इति । ब्रह्मलोकः
स्थानविशेषो न तु नित्यं ब्रह्मातत्र लोकशब्दस्याप्रयोगात् । तत्र तुरीयाश्रममन्तरेण मुक्त्य-
नङ्गीकाराच्च । न च योगाभ्यासेन वा पुनरिति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्वावापत्ति-
परिशङ्कनीया । सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तेः । अत एव श्रुतौ त्रयोधर्मस्कन्धा
इत्युपक्रम्य यज्ञोऽध्ययनं दानमिति त्रयमः तप एवेति द्वितीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः
अत्यन्तमाचार्यकुल एवमात्मानमवसादयन्निति गार्हस्थ्यवानप्रस्थयनैष्टिकत्वस्वरूपमभिधाय
सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीति त्रयाणामाश्रमिणां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्रह्मसं-
स्थोऽमृतत्वमेतीति परिशेष्यात् परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिलक्षणामृतत्वप्राप्ति-
रभिहिता । यदपि श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्योऽपि विमुच्यत इति गृहस्थस्यापि
मोक्षप्रतिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ॥

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४.

वैखानसधर्माननुक्रम्य क्रमप्राप्तान्पारिव्राजकधर्मां

न्साम्प्रतं प्रस्तौति-

वनाद्ब्रह्माद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसंदेशिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥ ५६ ॥

अधीतवेदो जपकृतपुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात् नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकपायपेरिपाकोभवति पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्तमनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमोलक्ष्यते । मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्याश्रमः ॥ अथवा गृहादार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पोज्जाबालश्रुतौ श्रूयते । ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनादेति ॥ तथा गार्हस्थ्योत्तराश्रमप्राप्त्यर्थं गौतमेन दर्शितः । एकाश्रम्यत्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति एषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पाः अतोयत्कैश्चत्पण्डितमन्यैरुक्तम् । स्मार्तत्वात्रैष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रुतेन बाधः गार्हस्थ्यधनधिकृतान्वहृदिषादिविषयता वेति तत्स्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किंच । यथा विष्णुक्रमणज्यवेक्षणाद्यक्षमतया पंग्वादीनां श्रुतिष्वनधिकारस्तथा स्मार्तप्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्यादिष्वक्षमत्वात्कथं पंग्वादिविषयतया त्रैष्टिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः ॥ अस्मिन्नाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः । आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । तथा एषवोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधैर्युपक्रमेण संहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात् । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु वैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वारोऽश्रमा इति सूत्रकारवननाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः ॥ यदा च वनाद्गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां सार्ववेदसी सार्ववेदसंबन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तयोक्तः तां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्वेतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्ताविधानेन समारोप्य शशब्दाहुदगयने षोर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वेति बोधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकं च कृत्वा तयाधीतवदोजपपरायणो जातपुत्रो दीनान्धकूपणापितार्यो यथाशक्त्यन्नदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावं कृताधानोनित्यनैमित्तिकान् यज्ञान्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात् । चतुर्याश्रमं प्रविशेन्नान्यथा । अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य प्रव्रज्यायामनधिकारं दर्शयति । यथाह मनुः । (अ. ६ श्लो. ३५) ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानोऽग्रजत्यघ इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच्च । विवाहस्य न च ऋणभयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानक्षेपकत्वात् । ननु जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण-पिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । भवम् । न हि जातमात्रः अकृतदारपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते

तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीन्नुतिष्ठेदिति तस्यार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदा-
ध्ययनमेवावश्यकम् । कृतदारामिप्रिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवयवम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह-

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ ५८ ॥

सर्वभूतभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हितवदासीनो न पुनर्हिताचरणः । हिंसानुग्रहयोरनार-
म्भीति गौतमस्मरणात् । शान्तोवाह्यान्तःकरणापरतः त्रयोदण्डाअस्य सन्तीति त्रिदण्डी
ते च दण्डवैणवा ग्राह्याः । प्राजापत्येष्टचनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दक्षिणेन
पाणिना धारयेत्सव्येन सौदकं कमण्डलुमिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत् ।
एकदण्डी त्रिदण्डी वेति बौधायनस्मरणात् । चतुर्यमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एक-
दण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवर्जित इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च । तथा शिखाधारण-
मपि वैकल्पिकम् । मुण्डः शिखी वेति गौतमस्मरणात् मुण्डोऽममोऽक्रोधोऽपरिग्रह इति
वसिष्ठस्मरणात् । यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव । सशिखान्केशान्निकृन्त्य विसृज्य
यज्ञोपवीतमिति काठकश्रुतिदर्शनात् । कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गृध्रश्चेन्मुनिरिति वाष्कलस्मरणाच्च । अथ यज्ञोपवीत-
मप्य जुहोति भूःस्वाहेति । अथ दण्डमादत्ते सखे मां गोपायेति परिशिष्टदर्शनाच्च । यद्य-
शक्तिस्तदा कन्यापि ग्राह्या । कापायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्या-
मात्र इति देवलस्मरणात् । शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्त-
रेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च । स्त्रीणां चैक इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्र-
ज्यास्मरणात् । तथा च दृष्टः । एकोभिलुप्योक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयोग्रामः
समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम् । अपि
पेशुन्यमात्सर्यं सत्रिकर्षात्र संशय इति परिव्रज्य परिपूर्वाग्रजतिस्त्यागे वर्तते अतश्चाहं-
ममाभिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्मनिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत् ।
तदुक्तं मनुना सुखाभ्युदयिकं चैव नैश्रेयसिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म
वैदिकम् ॥ इह वा मुत्र वा कर्म्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु
निवृत्तमुपदिश्यते ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे
च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति । अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासस्तत्र यत्नवान् ।
भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दीपः ।
उर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खस्मरणात् । अशक्तौ पुनर्मासं च
तुष्ट्यपर्यन्तमपि स्यात्तव्यं न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात् । श्रावणादयश्चत्वारो मासा
वर्षाकाला इति देवलस्मरणात् । एकारात्रं वसेद्ग्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योन्मत्तं वर्षाभ्यु-
मासांस्तु चतुरोवसेदिति काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कथं भिक्षाटनं कार्यमित्यत आह—

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अप्रमत्तोवाक्चक्षुरादिचापलरहितोभैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोदांशितः । सत्तामा-
राण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षमिति । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भागे । तथाच मनुः । विधूमे सन्न-
मुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेदिति । तथा
एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्येन्न तु विस्तरे । भैक्षप्रसक्तोहि यतिर्विपयेष्वापि सज्जतीति ।
अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अचिद्धितः । मनुः । न चोत्पातनिमि-
त्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविधया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचिदिति
तेनाक्तत्वादिति ॥ यत्पुनर्वैसिष्ठवचनम् । ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्व्रज्येत सायं-
प्रातर्मसवर्ज्यमिति तद्व्रज्येति विषयम् ॥ भिक्षुकैर्भक्षणशीलैः पात्रेणादिभिर्विजते-
ग्रामे । मनुनात्र विशेषउक्तः । न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा इवभिः । आकीर्णं भिक्षु-
कैरन्यैरगारमुपसंभ्रजेदिति ॥ यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मार्गं भैक्षं चरेत् । तथा च
संवर्तः । अष्टौ भिक्षाः समादाय मुनिः सप्त च पथं वा । अद्रिः प्रक्षाल्य ताः सर्वा-
स्ततोऽश्रीयाच्च वाग्यत इति । अलोलुपोमिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वप्रसक्तः ॥ ५९ ॥

भिक्षाचरणार्थं पात्रमाह—

यतिपात्राणिमृद्रेणुदार्वलावुमयानि च ।

सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलं गोवालावर्षणं च शुद्धि-
साधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणप्रयोगाङ्गभूतानामध्याद्युपहतविषया । तदुपघाते द्रव्य-
शुद्धिप्रकरणात्का द्रष्टव्या । अत एव मनुना । (अ. ६ श्लो. ५३) अतैजसानि पात्राणि
तस्य स्युर्निर्गणानि च । तेषामद्रिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वर इति चमसद्वयान्तो-
पादानेन प्रयोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभवे भोजनमपि तत्रैव कार्यम् । तद्भैक्ष्यं
गृहीत्वैकान्ते तेन पत्रेणान्येन वा तूर्णां मात्रया भुञ्जीतीति देवलस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंभूतस्य यतेरात्मोपासनाङ्गं नियमविषयमाह—

संनिरुद्धचेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुद्धं च विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियवि-
षयो प्रहाय त्यक्त्वा चक्षुर्वादीन्द्रियादीनपि तथा भूतानामपकारेण भयमकुर्वन् शुद्धान्तःक-
रणः सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तोभवति ॥ ६१ ॥

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६२ ॥

किंच । विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मष-
क्षयः प्राणायामैः कर्तव्या । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ।
एवं च सति विषयासक्तितज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्पात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो-
भवाति । तस्माद्विभिक्षुकेण त्वेषाशुद्धिविशेषतोऽनुष्ठेया । तस्य मोक्षप्रसाधनत्वात् । मोक्षस्य
च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः । दहन्ते ध्मायमानानां धातूनां
हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहादिति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह-

अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।

आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः ॥ ६३ ॥

भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यसिद्धयर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णानाविधगर्भवासा अवेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः चक्ष-
ब्दाज्जननोपरमावपि । तथानिषिद्धाचरणादिक्रियाजन्या महारौरयादिनिरयपतनरूपागतयः ।
तथाधयोमनःपीडाः व्याधयश्च ज्वरातीसाराद्याः शारीराः क्लेशाः अविद्यास्मितरागद्वेषाभि-
निवेशाः पञ्च । जरा षलितपलित्वाद्यभिभवः । रूपविपर्ययः स्रक्कुञ्जत्वादिना प्राक्तनस्य
रूपस्यान्यथाभावः ॥ ६३ ॥ तथा इवसूकरेखरोरंगाद्यमेकजातिषु भव उत्पत्तिः । तथा
इष्टस्याप्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिरित्यादिवदुत्तरक्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थ-
मात्मज्ञानोपायभूतेन्द्रियजये प्रयतेत ॥

एवमवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह-

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्ममात्मात्मानि स्थितः ॥ ६४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः आत्मैकाग्रता ध्याने तस्याएव बाह्यविषयत्वोपरमः ध्यानयोगेन
निदिध्यासनापरपर्यायिण सूक्ष्मशरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञः आत्मानि ब्रह्मण्यवस्थितः
इत्येवं तत्त्वंपदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येत् अपरोक्षीकुर्यात् । अतएव श्रुतौ आत्मा वारे
द्रष्टव्य इति साक्षात्काररूपं दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासित-
व्य इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।

अतो यदात्मनो पथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

किञ्च । प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनारूपे धर्मे नाश्रमोदण्डकमण्डल्वादिधारणं कारणं
यस्मादसौ क्रियमाणोभवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्यदात्मनोऽपध्यमुद्गमकं परुषभाषणादि

तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्ध्यापादनत्वेनान्तरङ्गत्वात् । रागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रमनिराकरणम् । न पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना । दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणमिति ॥ ६५ ॥

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ।

संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

किंच । सत्यं यथार्थप्रियवचनम् । अस्तेयं परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । हीर्लज्जा । शौचमाहारादिशुद्धिः । धीर्हिताहितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनम् । दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता अप्रतिपिद्धेष्वविषयेषु अनतिसंगः विद्या आत्मज्ञानम् । एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वैः धर्मोऽनुष्ठितोभवति । अनेन दण्डकमण्डत्वादिधारणत्राह्यलक्षणास्तत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥ ६६ ॥

ननु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं-

जीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यत आह-

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तत्तात्स्फुलिङ्गकाः ।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः परमार्थिकोभेदोनास्ति तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति हि यस्मात् तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः । यथा हि तत्तालोहपिण्डादयोगोलकादिस्फुलिङ्गकास्तेजोवयवानिःसरन्ति निःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् अतउपपन्नमात्मात्मनि स्थितोद्रष्टव्य इति । यद्वापमर्थः ननु सुषुप्तिसमयेप्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात् कस्याप्यमात्मोपासनाविधिरित्यत आह । निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनास्तथाप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते तस्मान्नोपासनाविविधविरोधः तेजसस्य पृथग्भावं साम्यालोहपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं

तन्निबन्धनोजरायुजाण्डजादिचतुर्विधदेहपरि-

ग्रह इत्यत आह-

तत्रात्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियामावस्तयापि धर्माधर्माध्यवसायात्मकं

कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति मनुस्मरणात् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवंरूपौ यावन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षा प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभावाद्भूतकार्यावबोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति किञ्चित्स्वभावतोयदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षपिपीलिकादिभक्षणं करोति किञ्चिद्भवान्तराभ्यासवशाद्दर्मार्धमोभयरूपं करोति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनरिति ॥ एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यात्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यतएव ॥ ६८ ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मणएव कथाश्चिज्जीवव्यपदेश्यत्वात्तस्य
च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथं विष्णुमित्रोजा-
त इति व्यवहारइत्याशङ्क्याह-

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ।

अजः शरीरग्रहणात्स जातइति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सत्यमात्मा, सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावोऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्तद्गुणवत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मेवं मंस्याः । आत्मैव कर्ता यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुभूतादृष्टादेर्बोद्धा न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृताविविधभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना घटते तस्मादात्मैव कर्ता तथा सएव ब्रह्म बृंहकोविस्तारकः न चासौ निर्गुणः यतस्तस्य त्रिगुणशक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते न चेतावता प्रकृतेः कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रतो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं तादृग्विधत्वे प्रमाणाभावात् । न च वचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्तृभूतेति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगत्त्रिविधमपि कारणं तथा अज-उत्पत्तिरहितः अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपद्यते तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तेः । गृहस्थो जात इतिवत् ॥ ६९ ॥

शरीरग्रहणप्रकारमाह-

सर्गादौ स यथाकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथादत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये सपरमात्मा यथाकाशादीन् शब्देवगुणं गगनं शब्दस्पर्शगुणः पवनः शब्द-स्पर्शरूपगुणं तेजः शब्दस्पर्शरूपरसवद्बुद्धकम् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा जगतीत्येवमेको-

त्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नोभवन्नृत्यमानोऽपि स्वशरीरस्वारम्भकत्वे
नापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याप्यायते सूर्यः सूर्यादृष्टिर्योपधिः ।

तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः प्रक्षिप्तयाहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालवशेन परिप-
क्वाज्यादिहवीरसादृष्टिर्भवति ततोऽब्रह्माद्योपधिरूपमन्नं तच्चान्नं सेवितं सत् रसछिदिरादिक-
मेण शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्चधातून्स्वयं पष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुबेलायां स्त्रीपुंसयोगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्तं
विशुद्धे वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धैरतोऽस्यबीजानीति स्मृत्यन्तरोक्तदोष-
रहिते स्थित्वा पञ्चधातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं पष्टश्चिद्धातु-
रात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणेऽदृष्टकर्मयोगितया समर्थोयुगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीक-
रोति । तथा च शरीरके । स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणेमेव
सह भूतात्मना गुणेश्च सत्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रथमांशं गर्भाशये तिष्ठतीति ॥ ७२ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेपो भवाभवौ ।

तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

किंच । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनश्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानौ
व्यानउदानः समानइत्येवं पञ्चवृत्तिर्भेदभिन्नः शरीरोवायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः
कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम् । सुखं निर्वृतिः । धृतिश्चित्तस्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञामेधा
च । प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम् । दुःखमुद्वेगः । इच्छा स्पृहा । अहङ्कारोऽह-
ङ्कृतिः । प्रयत्नः उद्यमः । आकृतिराकारः । वर्णोऽंगारिमादिः । स्वरः पङ्कजगान्धारादिः ।
द्वेपो वेरम् । भवः पुत्रपश्चादिविभवः । अभवस्ताद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनोऽनित्यस्यादिमि-
च्छतः शरीरं निष्पृष्टमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मवीजजन्म-
मित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ क्रममाह-
प्रथमे मासि संकुदभूतो धातुविमूर्छितः ।

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ चेतनः पष्ठेधातुः धातुविमूर्छितः धातुषु पृथिव्यादिषु विमूर्छितोलोलीभूतः क्षीर-
नीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संकुदभूतोद्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते । न
कठिनतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीपत्कठिनमांसपिण्डरूपं भवति । अयम-
भिप्रायः । कौष्ठ्यचपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीपदीपच्छोप्यमाणं शुक्रसंपर्कात् द्रवीभूतं
भूतजार्तं त्रिंशद्विदिनेः काठिन्यमापद्यत इति । तथा च सुश्रुते । द्वितीये शीतोष्णानिर्दे-
पच्यमानो भूतसंघातोपनो जायत इति तृतीये तु मास्यङ्गेरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं वलादिकम् ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥

पित्ताच्च दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।

रसाच्च रसनं शैत्यं स्नेहं कुदं समादवम् ॥ ७७ ॥

भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये रूपन्दते ततः ॥ ७८ ॥

किं च आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संन्यते । गगनाल्लघिमानं लङ्घनक्रियोपयोगिनम् ।
सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वं शब्दं विषयं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं बलं दार्ढ्यं आदिग्रहणात्सुपिरत्वं विवि-
क्ततां च आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रसमूहांश्चेति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पृ-
थ्वात्स्पर्शेन्द्रियं चेष्टां गमनागमनादिकाम् । व्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणम् । रौक्ष्यं
कर्कशत्वं च शब्दात्स्पर्शं च पित्तात्तेजसोदर्शनम् । चक्षुरिन्द्रियम् । पक्तिभुक्तस्यान्नस्य पच-
नम् । औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानाम् । रूपं श्यामेकादि । प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम् । तथा
संतापामर्पीदि च । शीर्षामर्पतेऽप्यपत्तयोष्ण्यभ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तेजसानीति
गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाद्रसनेन्द्रियम् । शैत्यमङ्गानां स्निग्धतां मुदुत्वसहितं
कुदमाद्रताम् । तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियम् । गरिमाणं मूर्तिं च सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहि-
तोप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति तथा शारीरके ।
तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादावभिप्रायं करोति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्वौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वेरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

किं । गर्भस्यैकं हृदयं गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया तस्याः स्त्रिया यदभिल-
षितं तत् द्वौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति । तस्मात्तदी-

पपरिहारार्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्संपादनीयम् । तथा च सुश्रुते ।
द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते तदभिलषितं दद्यात् । वीर्यवन्तंचिरायुषं पुत्रं जनय-
तीति । तथा च व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तथा परिहरणीयम् । ततः प्रभृति
व्यायामव्यवायतितर्पणदिवास्वप्नरात्रिजोगरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुकुटासनशो-
णितमोक्षणानि परिहरेदिति तत्रैवाभिधानात् । गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगंतव्यम् ।
सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमोगलानिः पिपासां सक्विसीदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च
योनेरित्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ।

पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

किंच । तृतीये मासि प्राहुर्भूतस्यांगसहस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति ।
पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः तथा पष्ठे बलस्य वर्णस्य करुहरोम्णां च संभवः ॥ ८० ॥

मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्गांसस्मृतिमानपि ॥ ८१ ॥

किंच । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतसा चेतनया च युक्तो नाडीभि-
र्बाहुवाहिनीभिः स्नायुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च संयुतः तथाष्टमे
मासि त्वचा मांसैः स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

किंच । तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्योजः कश्चनगुणविशेषोधात्रीं गर्भं च प्रति पुनः
पुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते ।
अनेनोजः स्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ॥ ओजःस्वरूपं च स्पृग्यन्तरे दर्शितम् ।
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीपदुष्णं सपीतकम् । ओजः गरिरे संख्यातं तत्राग्राग्राशुच्छ-
तीति ॥ ८२ ॥

कायस्वरूपं विवृण्वन्नाह--

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।

षडङ्गानि तथास्त्रां च सह षष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्यात्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धा-
तुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथा ह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततां
प्रतिपद्यते रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वम् । मांसं च स्वकोशानलपरि-
पक्वं मेदस्त्वं मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थितां, अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं
मज्जात्वं मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया परिणमते चरमधातोस्तु
परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः प्रथमः कोशइत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वाद् षट्प्रकारत्वं
शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोर्नियतत्वाच्च तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च
शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्त
म्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाच्छादकत्वाच्चचस्ताः षट् त्वचो धारयन्ति तदि-
दमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षडेव करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं गात्रमिति
अस्त्रां तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनपट्टश्लोक्या वक्ष्यमाणमवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

स्थालैः सह चतुःषष्टिदन्ता वै विंशतिर्नखाः ।

पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥

किंच । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वाविंशतैः सह द्वाविंशदन्ताश्चतुःषष्टि-
र्भवन्ति । नखाः करचरणरुद्वाविंशतिः हस्तपादस्थानि शलाकाकारान्यस्थीनि मणिबन्ध-
स्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव तेषां नखानां शलाकास्त्रां च स्थानचतु-
ष्टयं द्वौ चरणौ करौ चेत्येवमस्थानां चतुरत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

किंच । विंशतिरङ्गुलयस्तासां एकैकस्याङ्गुलिं त्रीणीत्येवमङ्गुलिसंबन्धीन्यस्थीनि प-
ष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाण्योर्तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन्पादे गुल्फौ द्वावि-
त्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि बाह्योररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि जङ्घयोस्तावदेव चत्वा-
र्येवेत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

द्वेद्वे जानुकपोलोरुफलकांसमुद्भवे ।

अक्षतालूपकश्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

किंच । जङ्घोरुस्थिर्जानुः कपोलौ गल्लः ऊरुः सक्थि तत्फलकं अंसोभुजशिरः अक्षः
कर्णनेत्रयोर्मध्ये शंखादधोभागः तालूपकं कानुकुदं श्रोणी ककुद्गती तत्फलकं तेषामेकैकत्रा-
स्थीनि द्वेद्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

ग्रीवा पञ्चदशास्थी स्याज्जन्वैकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

किञ्च । गुह्यास्थ्येकं पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति ग्रीवा कंधरा सा पञ्चदशास्थी स्यात् भवेत् । वसोंसयोः सन्धिर्जत्रुः प्रतिजत्रु एकैकं हनुश्चिबुकं तत्राप्येकम-
स्थीत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाद्यनास्थिका ।

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

किञ्च । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे ललाटं भालं अक्षि चक्षुः गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्य-
प्रदेशः तेषां समाहारोललाटाक्षिगण्डं तत्र प्रत्येकमस्थियुगलं नासा घनसंज्ञकास्थिमती
पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंघन्धीन्यस्थीनि तदाधारभूतानि स्थालकानि सैः स्थालकैः अर्बु-
दैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवन्ति ॥ ८९ ॥

द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।

उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

किञ्च । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शंखौ शिरसः संघन्धीनि चत्वारि कपाला-
नि उरोवक्षस्तत्सप्तदशास्थिकमित्येवं त्रयोविंशतिः पूर्वोक्तैश्च सह पण्यधिकं शतत्रयमित्येवं
पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह-

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ।

नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥ ९१ ॥

एते गन्धादयोविषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य पित्र् बन्धने इत्यस्य धातो-
व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंविस्ताधनतयानुमे-
यानि घ्राणादिष्वेन्द्रियाणि भवन्ति ॥ ९१ ॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह-

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।

कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ पायुर्गुदं उपस्थं रतिसंपाद्यमुखसाधनं जिह्वा प्रसिद्धा पादौ च एतानि
हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हागनन्दव्यवहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् ।
मनोन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह-

नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खौ तथा ।

मूर्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च ॥ ९३ ॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह-

वपा वसावहननं नाभिः क्लोमा यकृत्पिह्वा ।

क्षुद्रान्तं वृक्ककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥

आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्तं गुदएव च ।

उदरं च गुदौ कोष्ठयौ विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

वपा प्रसिद्धा वसा मांसस्नेहः नाभिः प्रसिद्धा अवहननं फुफ्फुसः प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धा तौ च मांसपिण्डाकारौ स्तः सव्यकुक्षिगती यकृत्कालिका क्लोमा मांसपिण्डस्तौ क्षुद्रान्तं हृत्स्थान्तं वृक्ककौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ वस्तिर्मूत्राशयः पुरीषाधानं पुरीषाशयः आमाशयोऽपक्वान्नस्थानं हृदयं हृत्पुण्डरीकं स्थूलान्तगुदोदराणि प्रसिद्धानि बाह्याद्बुदवलयदन्तर्गुदवलये द्वे तौ च गुदौ कोष्ठयौ कोष्ठे नाभिरधः प्रदेशे भवौ अयं च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थं माह-

कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रकौ ।

कर्णौ शङ्खौ श्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥

वङ्गणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।

उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥

तालूदरं वस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।

अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरेके ॥ ९८ ॥

अक्षिवर्णचतुष्कं च पद्मस्तहृदयानि च ।

नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारे अक्षिनासिकयोः सन्धी अक्षिकूटे शङ्कुली कर्णशङ्कुली कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ कर्णौ प्रसिद्धौ दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ ओष्ठौ प्रसिद्धौ ककुन्दरे जघनवृषकी वङ्गणौ जघनोरुसंधी वृक्कौ पूर्वोक्तौ स्तनौ च श्लेष्मसंघातौ उपजिह्वा घण्टिका स्फिजौ कटिप्रोयो बाहू प्रसिद्धौ जङ्घोरुषु च पिण्डिका जङ्घयोर्बुधौ च पिण्डिका मांसलप्रदेशः गलशुण्डिके हनुभूलगल्लयोः सन्धी शीर्षं शिरः अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नोदेशः

कण्ठमूलकक्षादिः अवदुरिति पाठे कृकाटिका तथाङ्गोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्व-
द्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वा अक्षिपुटचतुष्टयं शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे
स्थानानि । तथाक्षियुगलम् । कर्णं युग्मम् । नासाविवरद्वयमस्यपायुरुपस्यमेतानि पूर्वोक्ता-
नि नवच्छिद्राणि च प्राणस्थापनान्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

शिराः क्षतानि सप्तैव नव स्रायुशतानि च ।

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेक्षीशतानि च ॥ १०० ॥

किंच । शिरा नाभिसंयद्धाश्रुत्वारिशस्त्रसंख्यावातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलवल्लेवरल्यापि
न्योनानाशास्त्रिन्यः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसंधिवन्धनाः स्रायवोन-
वशतानि धमन्योनानामभेरुद्धूताश्रुतुविशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं
भवन्ति पिश्यापुनः मांसलाकारा ऊरुषिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसंधिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति १००

पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह-

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।

पट् पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्योमिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि । तथा च नवशतानि
च पट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्यर्थं हे सामश्रवः प्रभृतयो मुनयो जानीत ॥ १०१ ॥

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिशते तथा ॥ १०२ ॥

किंच । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षाविज्ञेयाः । मर्माणि मर-
णकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं ज्ञेयम् । अस्यां तु द्वे सन्धिशते
स्रायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सकलशरीरसुषिरादिसंख्यामाह-

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।

सप्तपट्तिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनेः सह ॥ १०३ ॥

वायवीर्यैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ।

यद्यप्येकोऽनुवेत्येपां भावनां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोक्तशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदस्रवण
सुषिरैः सह चतुः पञ्चाशत्कोट्यः । तथा सप्तोत्तरपट्टिलक्षाः सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः
वायवीर्यैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथङ्गता विगण्यन्ते एतच्च शास्त्रदृष्ट्यभिहितम् । चक्षु-
रादिकरणपयगोचरत्वाभावात् । अस्मार्यस्य द्वयमतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानुरूपं

हे मुनयो भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेत्ति सोऽपि महान् भग्नो बुद्धिमतां अतोयत्रतो बुद्धिमता
बोद्धव्या भावसंस्थितिः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

शारीरवसादिपरिमाणमाह-

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ।

सप्तैव तु पुरीपस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

पट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ।

वसा त्रयो द्वौ तु मेदोमज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके ॥ १०६ ॥

श्लेष्मौजसस्तावदेवं रेतसस्तावदेव तु ।

इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७ ॥

सम्यक् परिणताहारसारोरसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमि-
त्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीपस्य वर्षस्वस्थ सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलप-
रिपाकापादितलौहित्यस्याग्निरसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य पट् अजलयः ।
पित्तस्य तेजसः पञ्च मूत्रोच्चारणस्य चत्वारः । वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो-
मांसरसस्य द्वावञ्जली । मज्जा त्वरिद्यगतगुपिरगतस्तस्यैकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्धा-
ञ्जलिः श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाञ्जलिरेव । एतच्च
समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् विषमधातोस्तु न नियमः । वैलक्षण्याच्छरीराणामस्या-
पित्वात्तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते इत्यायुर्वेदस्मरणात् ॥ इती-
दृशमस्यस्नाय्वाद्यारब्धमेतदशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो-
मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकपौर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमूत्रपुरीषादि-
प्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अत एव व्यासः । सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य
विवाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ यदि नासास्य कायस्य यदन्त-
स्तद्विर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च धारयेदिति । तस्मादीदृशकुत्सितशरी-
रस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

उपासनीयात्मस्वरूपमाह-

द्रासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०८ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते नतु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकत्वेन हिता-
हितसंज्ञा द्रासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिष्ठो नाड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये

द्वे नाड्यौ सन्वदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासाविवरसंबद्धे प्राणापानायतने । सुषु-
म्नाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्र-
प्रभं तस्मिन्नात्मा निर्वातस्य दीपइवाचलः प्रकाशमान् आस्ते सएवंभूतोज्ञातव्यः तत्साक्षा-
त्करणादिह संसारे न पुनः संसरति अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

ज्ञेयं चारण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

किञ्च । चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तत्प्राप्त्यर्थं बृहदारण्यका-
ख्यमादित्याद्यन्मया प्राप्तं तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदपि
ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्यातव्यइत्यत आह-

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥ १११ ॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्योमनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य आत्मैकविषयाणि कृत्वा
आत्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्यप्रदीपवद्दीप्यमानोनिष्प्रकम्पोहृदि तिष्ठति एतदेव
तस्य ध्येयत्वम् । यच्चित्तवृत्तेर्याहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानाम शरावत्संपुट-
निरुद्धप्रभाप्रतापप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम् ॥ १११ ॥

यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिर-

मते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह-

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् ।

सावधानस्तदाभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२ ॥

स्वाध्यायावतमार्गानतिक्रमेण सामगायं सामगानं साम्नेगानात्मकत्वेऽपि गायमिति
विशेषणं प्रगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्तलितंसावधानः सामाध्वन्यनुस्यूतात्मैका-
ग्रचित्तवृत्तिः पठस्तदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माधिग-
च्छति । तदुक्तम् शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥ ११२ ॥

यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगी-

तानुस्मृतात्मोपासनं कार्यमित्याह-

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं मकरिं तथा ।

औषेणकं सराविन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥

ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।

गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकमकर्यो वैष्णकानि सरोविन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतानि च शब्दादासारितवर्धमानकादिमहागीतानि गृह्यन्ते ऋग्याद्याश्चतस्रो गीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातप्रध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाम्यतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् ॥ ११२ ॥ ११४ ॥

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

किञ्च । भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयते इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथाहि । पङ्गमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवती प्रत्येकं त्रिश्रुती गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति जातयस्तु पङ्गादयः सप्त शुद्धाः संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः । ताल इति गीतपरिमाणं कल्प्यते तत्स्वरूपज्ञश्चतदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरार्त्मेकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैवमुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहृतस्य फलान्तरमाह-

गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ॥

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन परमं पदं नाप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवोभूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति ॥ ११६ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति ।

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।

आत्मनस्तु जगत्सर्वं जगतश्चात्मसंभवः ॥ ११७ ॥

प्रागुक्तीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरग्रहणभेवादिरुद्रवः कथितः । अजः शरीरग्रहणादित्यत्र परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवः तस्मादुद्भूताच्च पृथिव्यादिभूतसंघाताज्जीवानां स्थूलशरीरतया सम्भवश्च कथितः सर्गादौ च यथाकाशमित्यादिना ॥ ११७ ॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति ।

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।

जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादिसहितं जगदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नं आत्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्मरसरीसृपादिशरीरमाश्रयेत्तस्मिन्नेव विमुह्यामः अतोमोक्षपनुत्तमयेमस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।

सहस्रकरपत्रेनः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।

विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मनि आत्माभिमानरूपं मोहजालं तदपास्य तद्व्यतिरिक्तोयः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः सहस्रकः बहुशिरा दृश्यते । एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतपोच्यते तस्य साक्षात्कारादिसंक्रान्ताभावात् । स एवात्मा यज्ञः प्रजापतिश्च यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः वैश्वरूप्यमेव कथामिति चेद् यस्मादसौ विराजः पुरोडाशायन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति यज्ञाच्च वृष्ट्यादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्वरूप्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।

देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥

स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ॥

यजन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२३ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोद्देशेन त्यागाद्योरसः अदृष्टरूपमात्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतपोत्कृष्टतमः संभूतः स देवान्संप्रदानकारकभूतान्सम्यक्प्रणीयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चन्द्रमण्डलं प्रति नीयते । ततः शशिमण्डलाद्रश्मिभिर्मानुमण्डलम् । सेषा त्रय्येव विद्या तपतीत्यभेदाभिधानात् ऋग्यजुःसाममयं प्रत्युपनीयते । ततः स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जनननिमित्तं तत्सृजति । तस्मादृष्टिसंपादितौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहेतोरन्नात्पुनर्यज्ञः यज्ञाच्च पूर्वोद्दिष्टमह्वया पुनरन्नं अन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमितदक्षिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तत इत्यनेन क्रमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः । तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिमहः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

ननु यद्यात्मनः संसरणमनाद्यन्तं तर्हि अनिर्मुक्तिप्रसंग इत्यत आह-
अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेपकर्मजः ॥ १२५ ॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यते-अन्तरात्मनः शरीरव्यापिनः तथापि पुरुषः
शरीरेण समवायी भवति भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुङ्क्ते इत्येवंभूतेन संबन्धेन
संबन्धी भवत्येव सच समवायः मोहेच्छाद्वेपजनितकर्मनिर्मेयो नतु निसर्गजातः तस्य कार्यं
त्वेनविनाशोपपत्तेर्न निर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनोजगज्जन्मेत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह-

सहस्रात्मा मया यो वै आदिदेव उदाहृतः ।

मुखबाहूरुपजाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥ १२७ ॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया, प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा, सकलजग-
च्चेतुतया आविर्बो मया युष्माकमुदाहृतः तस्य वदनभुजसन्धिचरणजाता यथाक्रममज-
न्मादयश्चत्वारो वर्णास्तथा, तस्य पादाश्चर्मिर्मस्तकास्तुरसश्च, प्राणात्प्राणाः, कर्णात्ककुभः
स्पर्शात्पवनो, वदनाद्दुतवहः मनसः शशाङ्कः नेत्राद्वायुः, जघनाद्गर्गं, जङ्गमाजङ्गमात्मकं
जगच्च ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अत्र चोदयन्ति-

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

करणेनान्वितस्यापि पूर्वं ज्ञानं कथञ्चन ।

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

हे ब्रह्मन्, योगीश्वर यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते, तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्या-
दिषु जायते । अयं मोहरागद्वेपादिदोषदुष्टत्वात्तत्र जन्मेत्युच्यते । तच्च न यस्मादीश्वरः
स्वतन्त्रः कथमनिष्टमोहरागादिभावं संप्रयुज्यते । किञ्च । तथेदमप्यत्र दूषणम् । मनः
प्रभृति ज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं तस्मान्नोत्पद्यते ।
तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां सुखादिरूपां स्वयं सर्वज्ञोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति
तस्मादात्मवेश्वरो जीवादिभावं भजत इत्युक्तम् ॥ १२९ ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वचोद्यस्योत्तरमाह—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दक्षणः तथाप्यविद्यासमावेशवशान्मोहरागादि-
भावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविवं कर्मनिचयमाचरति । तेन
चान्त्यादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्चाण्डालादयः पक्षिणः काकादयः स्थावरा-
वृक्षादयः तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैः जन्म-
सहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

किंच । शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्याद्युद्रेकतास्तम्या-
द्यानन्तास्तथा तत्कार्याण्यपि रूपाणि कुब्जवामनत्वादीनि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥
ननु यदि कर्मजन्यानि कुब्जत्वादीनि तर्हि कर्मानन्त-
रमेव तैर्मवितव्यमित्याशङ्क्याह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।

इह वासुत्र वैकेपां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३३ ॥

केपांचिन्त्यांतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहान्तरे भवति केषांचित्कारीयां
दिकर्मणां घृष्ट्यादि फलमिहैव भवति । केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्चादिकमिह देहा-
न्तरे वेत्यनियतम् । न ह्यनन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र
च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूतस्तदायत्तत्वाफलता-
रत्नम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैरन्त्यादियोनीः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

परद्रव्याण्यभिधायस्तथानिष्ठानि चिन्तयन् ।

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमपहरेयमिति आभिमुख्येन ध्यायंस्तथानिष्ठानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसा-
त्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथं असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनः पुनः
संकल्पः तद्वांश्च चण्डालाद्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

अनिवद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किंच । यस्त्वनृतवदनशीलः परुषः पिशुनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरमापी अने-

बद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वावृत्त्यादितारतम्याद्धीनोत्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

किंच । अदत्तादाननिरतः परधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्चाविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तरुलताप्रतानादिस्थावरेषु जायते ॥ १३६ ॥

सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह-

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।

धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञोविद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः दान्त उपशमान्वितः तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः वेदार्थवेदी च यः स सात्त्विकः सच सत्त्वोद्रेकतारतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

असत्कार्यरतोऽधरि आरम्भी विपयी च यः ।

स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ १३८ ॥

किंच । असत्कार्येषु सूर्यवादिन्नृत्यादिष्वभिरतोपस्तया अधीरोऽन्यग्रचित्तः आरम्भी सदा कार्याकुलोविपयेष्वतिप्रसक्तश्च सरजोगुणयुक्तः तद्गुणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

तथा यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपीडाकरोलुभयुक्तश्च तथा नास्तिको धर्मादेर्निन्दकः याचनशीलः प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च असौ तमोगुणयुक्तस्तत्तारतम्याद्धीनहीनतरपश्वादियोगेषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति-

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

एवमविद्याविद्धोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन् नानाविधदुःखप्रदेर्भावैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । इतीश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इति अस्य चोद्यस्य नावकाशः ॥ १४० ॥

यदपि करणैरन्वितस्यापि इति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह-

मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।

तथाविपक्करण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्मा अन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नस्तथापि जन्मान्तरानुभूतार्थावबोधे न समर्थः अविपक्करणोरागादिमलाक्रान्तचित्तोयस्मात् यथा दर्पणे मलच्छन्नोरूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु प्राग्भवीयज्ञानस्यापि आत्मप्रकाशित्वात्तस्य च स्वतः सिद्धत्वा-
त्रानुपलम्भो युक्तइत्याशङ्क्याह-

कट्वेवारी यथा पक्वे मधुरः सन्नसोऽपि न ।

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्करणे ज्ञाता ॥ १४२ ॥

अपक्वे कट्वेवारी तित्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरोरसः यथा नोपलभ्यते तथात्म-
न्यपक्करणे विद्यमानापि ज्ञाता ज्ञातृता प्राग्भवीयवस्तुगोचरता न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनामिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह-

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।

योगी मुक्तश्च सर्वासां योगमाप्नोति वेदनाम् ॥ १४३ ॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामध्यात्मिकादिवद्गुरुणां वेदनां स्वकर्मोपा-
र्जित एव देहं प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादृष्यैलक्षण्यादेव । यस्तु योगी
मुक्तो मुक्ताहङ्कारादिः सकलक्षेत्रगतानां सुखदुःखादिसंविदां वेदिता भवति परिपक्करण-
त्वाद् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि सुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययोन घटत इत्याश-
ङ्क्याह-

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकश्च जलधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते यथावा भानुरेकोऽपि भिन्नेषु
जलभाजनेषु करकमणिकमलिकादिषु नानेवानुभूयते तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभे-
देन नाना प्रतीयते द्वितीयदृष्टन्तोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

पञ्चधानून्स्वयं पष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुरित्याद्युक्तमर्थमुपसंहृत्याह-

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।

इमे लोकाएपचात्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा स्रं गगनं अनिलोवायुः तेजोऽग्निः जलं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते धातादिधातवः
शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते तत्र सादयः पञ्च धातवो लोक्यन्ते दृश्यन्ते
इति लोकाजडा इति यावत् । एष चिद्धातुरात्मा एतस्माज्जडाजडसमुदायात्स्यात्वरज-
मात्मकं जगदुत्पद्यते ॥ १४५ ॥

कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्याह-

मृद्गण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा वटम् ।

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।

निजलालसमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु ।

सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलालोमृच्चक्रचीवरादिकं करणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधकार्यजातं रचयति । यथा वा वर्धकस्त्वणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहाख्यं कार्यं करोति । यथा वा हेमकारः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादि कार्यमुत्पादयति । यथा वा कोशकारकः कीटविशेषो निजलालयारब्धमात्मबन्धनं 'कोशाख्यमात्मते तया' त्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्संसारे तासु सुरादियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजबद्धं शरीरितया सृजति ॥ १४६ ॥
॥ १४७ ॥ १४८ ॥

किं पुनर्धैर्ययिकज्ञानेन्द्रियव्यातिरिक्तात्मसद्भावे

प्रमाणमित्याशङ्क्याह-

महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात् तयात्मापि सत्यः अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण कौविजानाति यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति ॥ १४९ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ।

अतीतार्थस्मृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातीरूपवयोवृत्ताविद्यादिभिरहङ्कृतः ।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति । तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥ किंच । यथात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत् । । न हान्येन दृष्टे वस्तुनि अन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । न हीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथा

हमेवाभिजिनत्वादिसंपन्न इत्येवंविधोऽनुसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य ।
तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धिर्चर्यमुद्योगं मनोवाक्यैः कः कुर्यात् । तस्मादपि
बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

उपासनाविशेषविध्यर्थं संसारस्वरूपं विवृण्वन्नाह-

‘स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा’ ।

विभुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विभुतोऽहङ्कारदूषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति संदिग्ध-
मतिर्भवति तथा ऽसिद्धोऽप्यकृतार्योऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

मम दाराः सुतामात्या अहमेवामिति स्थितिः ।

हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

किंच । तस्य विभुतमतेर्मम पुत्रेकलज्जप्रेत्यपुत्रादयोऽहमेवामित्यतीव ममताकुलस्थितिर्भ-
वति । तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विभुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वा विशेषवान् ।

अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमा ॥ १५४ ॥

एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।

कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

किंच । ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञः तस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चात्मनोगुणसाम्यवस्थायां विकारे-
ऽहङ्कारादावविशेषवान् विवेकानभिज्ञोभवति । तथानशनहुताशनाम्बुप्रवेशविशेषाशनादिषु
विप्लववशात्कृतप्रयत्नोभवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीतात्माऽसंयतात्मा असंत्का-
र्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरग्रहणद्वारेण कथं पुनस्तस्य विसंमो भवतीत्यत आह-

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।

तत्कर्मणामनुष्ठानं संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥

ख्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकापायधारणम् ॥ १५७ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्याविवर्जनम् ।

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥

नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहता शमः ।

एतेरूपायैः संशुद्धः सत्त्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा वेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वम् । तत्प्रति-
पादितध्यानकर्मणामनुष्ठानम् । सत्पुरुषसंगः प्रियहितवचनत्वम् । ललनालोकनालम्भयोः
परित्यागः । सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं समत्वदर्शनम् । परिग्रहार्थां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां
त्यागः । जीर्णकाषायधारणम् । तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरो-
धः तन्द्रानिद्रानुकारिणी । आलस्यमनुत्साहः तयोर्विशेषेण त्यागः । शरीरकस्य परिसं-
ख्यानामस्तिराशुचित्वादिदोषानुसंधानम् । तथा सकलगमनादिषु प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधा-
दिदोषपरामर्शः । तथा रजस्तमोविधुरता प्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः । निःस्पृहता विषयेष्व-
मभिलाषः । शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवल-
सत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह-

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।

कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।

अविप्लुतमतिः सम्यग्जातिसंस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

आत्माख्यतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगा-
त्कर्मबीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते किंच । यस्य
पुनर्योगिनोऽविप्लुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्वरं प्रति व्याप्रियते
स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवीणतयात्मानं नाधिगच्छति तर्हि विशिष्टसंस्कारपाठवशेन जात्य-
न्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च
जातोद्वेगस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते ॥ १६० ॥ १६१ ॥

यत्स्वर्पं दुःसंस्कारतया पूर्वा जातिं न स्मरति तस्य

का गतिरित्यत्र आह-

यथा हि भरतो वर्णेर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मन-
स्तनुं वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि
कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥ १६३ ॥

किंच । न केवलं कर्मैव कुञ्जवामनत्वादिनिमित्तं किन्तु कालकर्मणी स्वपितृकारण

बीजदोषोमातृदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस्वरूपेण कारणकलापेन गमस्यां झङ्गीनत्वादिविकारो जन्म न आरभ्या नियतकालोद्वष्टः ॥ १६३ ॥

ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्यखिलविकारविनाशो
कर्मणो नाशात्कथं तन्निबन्धनः प्रथमपिण्डपारि

अह इत्याशङ्क्याह-

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।

शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहङ्कारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणे हेतुभूतो दोषपराशिः । कर्मफलं धर्माधर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकं एतैरहङ्कारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेषोपरति-
र्युक्ता न पुनः संमामादौ युगपदकाले प्राणसंक्षय

इत्याशङ्क्याह-

वर्त्याधारः स्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।

विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा खलु तैलद्विघ्नानेकपतिवर्तिनीनां नानान्वालाणां युगपत्संस्थितिः तासां च स्थि-
तीनां तदुत्तरं दोषयमानपवनाहरिरूपविपत्तिहेतुपनिपातयोगपद्याद्युगपदुपरतिर्यया भवति
तथैव रयिसारथिवाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाख्योपरतिहेतुयोगपद्यादकालेऽपि प्राणपरि-
क्षयो नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति । प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धाकार्या-
करदृष्टहेतुपनिपातेन प्रतिबन्ध इति ॥ १६५ ॥

नोक्षमार्गमाह-

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्बुरूपाः कापिला नीललोहिताः ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवद स्थितो जीवस्तत्स्थानन्ता रश्मयो नाद्वयः सुसदुःखहेतुभूता
द्राघत्तिसदृशान्तीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थितास्तेषामेकोरश्मि-
ऊर्ध्वं व्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भनिलयं चातिक्रम्य वर्तते
तेन जीवः परां गतिमपुनरावृत्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

स्वर्गिमार्गमाह-

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेरन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वाकारमेव व्यवस्थितं तेन शरीराणि तेजसानि सुखैकभोगाधिकरणानि संधामानि कनकरजतरवरविताम्रपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संस्तरणमार्गमाह-

येनैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयश्च मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संस्तरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयोमृदुप्रभास्तैरिह फलोपभोगार्थं संस्तरे संस्तरति अवशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह-

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।

आर्त्या गत्या तथा गत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।

निमित्तशकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौपधिफलैरपि ।

वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

वेदैः स एष नेति नेतीत्यात्मेति अस्थूलमनण्वहस्वमपाणिपादमित्यादिभिः । शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षक्यादिभिः । विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवेः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्मार्थमनियताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्या जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठादनियतया । तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि संभवति यतः कारणगुणप्रोक्तक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः न च सत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादेषु चैतन्यादिसमवायः संभवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवद्देहादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् । शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्तव्यः । सत्पानृते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आमुष्मिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागः एतैश्च ज्ञाननियतैः देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि । शकुनं ज्ञानं पिङ्गलादि पतत्रिचेष्टालिङ्गकज्ञानम् । ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा अधिन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीरपि नक्षत्राण्याश्चयुक्प्रभृतीनि एतेषां संचारैः शुभाशुभफलद्योतनेर्जा-

गरेर्जागिरावस्याजन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः तथा स्वप्नजैः खरवाराहयुक्तरथारोहणा-
दिज्ञानैः तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया स्पृष्टस्तया मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तर-
प्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानतया तथा मन्वौषधिकलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्प-
रया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वैद्यमानं हेमुनयो वित्तजानीत ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।

निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

यत् एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

किंच । अहङ्कृतिरहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना
स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमेहिकम् । धृतिर्यथैवम् । इन्द्रियान्तरेण हि दृष्टेऽर्थे इन्द्रिया-
न्तरस्य संचारोऽयमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसंचारः ।
अत्रेच्छाप्रयत्नश्चेतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके तु गमनसत्यवचनादिहेतुतया
आर्थिकं लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । धारणं शरीरस्य । जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोऽ
नियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः । पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफल-
द्योतनाय लिङ्गत्वम् अत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । तथा भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणम् ।
मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः प्रसिद्धः । तथा पञ्चभूतानामुपादानम् ।
यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि
दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहातिरिक्तात्मा सर्वगईश्वर इति प्रसिद्धम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह-

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनःकर्मैन्द्रियाणि च ।

अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।

ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मैन्द्रियाणि वागा-
दीनि तथाहङ्कारो बुद्धिश्च निश्चयात्मिका पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि अव्यक्तं प्रकृतिरि-
त्येतत् क्षेत्रमस्य योऽसावीश्वरः सर्वगतः अत एव सद्रूपः प्रमाणान्तराग्राह्यत्वात् । असन्न
अस्पष्टप्रतीतिकत्वात् । सदसद्रूपोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह-

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ताततोऽहङ्कारसंभवः ।

तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तम् । तत्तद्विप्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः । तस्याश्च वैकारिकतैजसोभूतादिरिति त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते तत्र तामसोद्भूतादिसंज्ञकादहङ्कारात्तन्मात्राणि आदिग्रहणाद्गुणादीनि तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते चशब्दाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह-

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसोगन्धश्च तद्गुणाः ।

यो यस्मात्प्रिसृत्तश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानां एकोत्तरवृद्ध्या पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह-

यथात्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ।

विपाकात्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते ह्यसौ ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ।

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथात्मानं सृजति तथा गुप्तात्वं कथितः । सत्त्वादयश्च गुणास्तस्मैवाविशिष्टस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्विह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादेः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुञ्जवामनादिविकारसहितः यथा स्थलाकारतया परिणतो लिङ्गेन्द्रियैश्च ग्राह्यस्वरूप उदाहृतः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

स्वर्गिमार्गमाह-

पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।

तेनाग्निहोत्रिणोयान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजवीथ्यमरमार्गः तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरमसौ पितृयानस्तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

ये च दानपराः सम्यग्गृहाभिश्च गुणैर्युक्ताः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

किंच । ये दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथागृहाभिरात्मगुणैर्दयाक्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासोमङ्गलप्रकार्पण्यमस्पृहेति गौतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताः । तथा ये च
सत्यवचननिरतास्तेऽपि तेनैव पितृयानेनैव मुरसदनमाप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

ननु नैमित्तिकादिप्रतिसंचरेऽखिलाध्यापकप्रलयादविदितवेदास्त-
स्योपरितनना जनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति कथं-

तरां चाकृतकमाणाः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यन्तीत्यत आह-

तत्राष्टाशीतिसाहस्रमुनयो गृहमेधिनः ।

पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसाहस्रसंख्या मुनयो गृहस्याश्रमिणः पुनरावृत्तिधर्माणाः सर्गादीं
वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः स्मृतोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः अतो न
प्रागुदितदोषसमासंगः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोक्तं समाश्रिताः ।

तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण संगत्यागेन मेधया ।

तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

किंच । सप्तर्षयः प्रसिद्धाः नागवीथी पुरावतपन्त्याः तदन्तराले तावन्त एव अष्टाशी
तिसाहस्रसंख्यामुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा
संगत्यागिनोर्देवलोक्तं समाश्रिताः आभूतसंप्लवं प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च
स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

कथंभूतास्ते मुनय इत्यत आह-

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम् ॥ १८९ ॥

यतोद्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाञ्च विद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्या-
त्मपरम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इति दासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागो-
चराणि भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्विद्यादिकं वाङ्मयं तदपि यत्सकाशा-
त्प्रवृत्तं तत्पाविषास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सति वेदस्य नानित्यतादोषप्रसंगः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत आह-

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपोदमः ।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनोज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलद्विदानुवचनादयः सत्त्वशुद्धचापादनद्वारेणात्मज्ञान-
स्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

य एनमेवविन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः ।

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

किंच । यस्मान्नित्यतयात्मप्रमाणभूतो वेदस्तस्मादसावुक्तमार्गेण सकलाश्रमभिर्ना-
नाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेष प्रकारं दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्यः अपरोक्षीकर्तव्यः ।
तत्रोपायं दर्शयति । श्रोतव्यो मन्तव्य इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः तद-
नन्तरं मन्तव्यः युक्तिभिर्विचारयितव्यः ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षी भवति । ये द्विजातयो
ऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं पर-
मार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

प्राप्तिमार्गदेवयानमाह-

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु विश्राम्य तैः
प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निः अहर्दिनं शुक्लपक्षः तथोत्तरायणं मुरसन्न
सविता सूर्यः वैद्युतं च तेजः तान् एव क्रमादार्चिरादिस्थानगतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मलो-
कभाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते किंतु प्राकृतप्रतिसंचरावसरे
त्यक्तालङ्गशरीराः परमात्मन्येकीभवन्ति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तपितृयानमाह-

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ।

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।

क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।

दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तास्ते क्रमाद्धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभि-
मानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य ग्रीष्माद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य
संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयप्रमत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्म-
नुष्ठानं न करोति असौ दन्दशूको भुजङ्गः पतङ्गः शलभः कृमिः कीटो वा
भवेत् ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह--

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् ।

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंपृशन् ।

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।

धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थावुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासनः । तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिण-
मुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टभ्य स्तम्भयित्वा तथा निमीलिताक्षः
सत्त्वस्थः कामक्रोधादिरहितोदन्तैर्दन्तानसंपृशन् तथा तालुनि स्थिता अचलाजिह्वा यस्य
स तथोक्तः । तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलोनिष्प्रकम्पः तथा सम्यगिन्द्रियस-
मूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्युच्छ्रितासनोयथा चित्तविक्षेपा न भवति
तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततोवशीकृतपवनेन
योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः । तत्र च
हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । धारणामवधारयेत् । धारणास्वरूपं च ।
जान्वयप्रभरणेनच्छोटिकादानकालोमात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामः ।
त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिर्रुतमः । एवं प्राणायामत्रयात्मिकेवाधारणा तास्तिष्ठो-
योगशब्दवाच्यास्ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र । संभ्रम्य च्छोटिकां दद्यात्कराग्रं जानुम-
ण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणा
तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकेका ताभिर्योगस्तथैव चेति ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह--

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।

निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥

अर्थानां छन्दतः सृष्टियोगसिद्धिर्हि लक्षणम् ।

सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

अणिमाग्राह्या परैरदृश्यत्वमन्तर्धानम् । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणम् । कान्तिकमनीयता । दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु । तथा श्रोत्रज्ञता अतिदवीयसि देशेऽभिव्य-
ज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि शब्दानां ज्ञातृता । निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेश-
नम् स्वयच्छावशेनार्थानां करणनिरपेक्षतया सृष्टिरित्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं न चैता-
वदेव प्रयोजनं किंतु सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति
॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्त्वशुद्धाबुपायान्तरमाह-

अथवाप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन् ।

अयाचिताशी मितभुक्पपरां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकामी अनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यसन् एकान्तशीलोऽयाचितमि-
ताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥ २०५ ॥

किंच । सत्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिकश्राद्धपु-
ष्टान्निरतः गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न केवलमैहिकपारिव्रज्यपरिग्रह एव
मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥

इत्यध्यात्मप्रकरणम् ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५.

वर्णाश्रमेतराणां नोद्युहि धर्मानशेषतइत्यथ प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञा-

तपद्विधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधायाधुनावशिष्टं नैमि-

त्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदाभिलष्यं प्रारिप्सुः प्रथमत-

स्तत्प्ररोचनार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं

चार्यवादरूपं कर्माविपाकं तावदाह-

महापातकजान्वोरात्ररकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महा मद्यप इत्यत्र वक्ष्यते तद्योगिनो महापात-
किनस्ते महापातकजनितांस्तामिष्टादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरानतितीव्रवेदना-
पादकत्वेनातिभयङ्करान्दारुणान्दुःखैकभोगनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखो-

पभोगक्षयादनन्तरं कर्मक्षेपात्पुनरिह संसारे दुःखबहुलश्वसृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयो भूयो जायन्ते । महापातकिग्रहणमितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम् । तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकिनां संसारप्राप्तिमुक्त्वा तद्विशेषकथनायाह-

मृगाश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

मृगा हरिणादयः श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मक्षेपेण प्राप्नोति खरो रासभः पुल्कसः प्रतिलोमनिपादेन शूद्र्यां जातः वेदेहेकेनाम्बष्ठ्यां जातोवेनस्तेषां योनीः सुरापः प्राप्नोति । कृमयः सजातीयसंभोगानिरपेक्षः प्रांसविष्णुलोमयादिजन्याः सतः किञ्चित्स्यूलतराः पक्षास्थिरहिताः पिपीलिकादयः कीटाः पतङ्गः शलभः तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि गुल्मलते प्रागुक्ते तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतविषयम् । कामकारकृते त्वन्यास्वापि दुःखबहुलयोनिषु संसरन्ति । यथाह मनुः । श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोवाजिमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसनां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंन्त्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेव ॥ छूताहिंसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंन्त्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहज्यशः ॥ लूटोर्णनाभः सरटः कृकलासः । तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां वट्टिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पग इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्तीत्याह-

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनसी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

अन्नहर्ता मयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥

धान्यमिश्रोऽतिगित्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः ॥ २११ ॥

किञ्च । एवं रौरवादिनकेषु श्वसूकरखरादियोनिषु च दारुणं दुःखमनुभूयानन्तरं दुरितक्षेपेण जननसमयश्च क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः । प्रजुरेषु मानवशरीरेषु संसरति । ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापानी स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणदेष्टां हर्ता कुत्सितनस्त्रित्वम् । गुरुदारुणगामी दुश्कर्मात्वं कुपिताम् । एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

किंच । अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णांत्रः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तका-
पहारी च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पडङ्गल्यादिः
पिशुनोऽविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः । पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः । तैलस्य हर्ता
तैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसदोपसंकीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च
तिर्यक्प्राप्त्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम् । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलात्तरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्तं जग्ध्वा चेवाहुतं हविरिति मनुस्मरणात् ॥ २०२ ॥ २१० ॥ २११ ॥

परस्य योपितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

किंच । यः परदारानपहरति ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असावरण्ये निर्जले
देशे ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान् ॥ २१३ ॥

किंच । हीनजातौ हेमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नाद्यपहारको जायते । तथा च
मनुः (अ. १२ श्लो. ६१) मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च
रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति । पत्रात्मकं शाकं हत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहत्य
शुच्छुन्दरी राजदुहिताख्या मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

मूपको धान्यहारी स्याद्यानमुष्टः कपिः फलम् ।

जलं प्रुवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधामि वकस्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

किंच । धान्यहारी आसुः । यानं हत्वोष्टः । फलं वानरः । जलं प्रुवः शकटभिलाख्यः
पक्षी । पयः क्षीरं काको ध्याङ्गः । गृहोपस्करं मुसलादि हत्वा गृहकारी चटकाख्यः कीटवि-
शेषः । मधु हत्वा दंशाख्यः कीटः । पलं मांसं तत् हत्वा गृध्राख्यः पक्षी । गां हत्वा
गोधाख्यः प्राणिविशेषः । अग्निं हत्वा बलाकाख्यः पक्षी । वस्त्रं हत्वा । श्वित्री । इक्ष्या
दिरसं हत्वा सारमेयः । लवणहारी चीर्याख्यः उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्ता प्रतिद्रव्यं पृष्ठाकोटेन वक्तुमशक्तेरेको
पाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह-

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापहियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यप-

तारो भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस-इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्सा-
धनविकलो यथा पट्टताम्रश्वहारक इति ॥ शङ्केन कचिद्विशेषो दर्शितः । ब्रह्महा कुष्टी ।
तेजसापहारी मण्डली । देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः । गरदाग्निदाबुन्मर्त्ता । गुरुं प्रति
हन्तापस्मारी । गोघ्नश्चान्धः । धर्मपत्नीं मुक्कान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेदी प्राणिविशेषः ।
कुण्डाशी भगभक्षो देवब्रह्मस्वहरः । पाण्डुरोगी न्यासापहारी च काणः । स्त्रीपण्योप-
जीवी पण्डः । कौमारदारत्यागी दुर्भगः । मृष्टैकाशी वातगुल्मी । अभक्ष्यभक्षको गण्ड-
माली । ब्राह्मणीगामी निर्वांजी । क्रूरकर्मा वामनः । वस्त्रापहारी पतंगः । शय्यापहारी
क्षपणकः । शङ्खशुक्त्यपहारी कपाली । दीपापहारी कौशिकः । मित्रधुक् क्षयी । माता-
पित्रोराक्रोशः खण्डकार इति ॥ गौतमोऽपि कचिद्विशेषमाह । अनृतवागुत्थलः मुहु-
र्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी स्त्रीपदी । उच्छिन्नजहाचरणः
विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगुरणी छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । क्षुपांगामी वात-
वृषणः । चतुष्पथे विष्मृत्रविस्मर्जने मूत्रकुच्छ्री । कन्यादूषकः पण्डः । ईर्ष्यालुर्मशकः ।
पित्रा विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहारी अनपत्यः । रक्षापहारी अत्यन्तदतिद्रुः ।
विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजकं जलप्लवः । अयान्य-
याजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी वानरः । यतस्ततोऽश्रन्मा-
ज्जरः । कक्षवनदहनास्त्रद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धिः । पर्युपितभोजी कुमिः ।
अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अग्रपुत्सादी मण्डलकुष्टी । शूद्राचार्यः
पाकः । गोहर्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहारी अजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः ।
चण्डालीपुल्कसीगमने अजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रीगमने दीर्घ-
कीटः । सवर्णाभिगामी दस्त्रिद्रुः । जलहारी मत्स्यः । शीरहारी बलाकः । वार्धुपिकोऽ
ज्जहीनः । अविक्रेयविक्रयी मृगः । राजमहिषीगामी नपुंसकः । राजाक्रोशको गर्दभः
गोगामी मण्डूकः । अनध्यायाध्ययने सुगालः । परद्रव्यापहारी परम्रेष्यः । मत्स्य-
वधे गर्भवासी इत्येतेऽनूर्ध्वगमना इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्त्वेव
जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाह मनुः । (अ. १२ श्लो. ६९) स्त्रियोऽप्येतान् कल्पेन
हत्वा दीपमयामुषुः । धेतोपामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ता इति । एतच्च क्षयित्वा-
दिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महाद्युद्वेगजननार्थं न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयु-
क्तानां द्वादशवार्षिकादिप्रतप्राप्त्यर्थं संसर्गनिवृत्त्यर्थं वा । तथा हि । पापक्षयार्थं प्रायश्चि-
त्तम् । न च प्रारब्धफलवापापूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति नहि कार्मुकनिर्मुक्तो वाणो
लक्ष्यवेधे वेष्टस्तस्यापारस्य वा सत्तां पुनरपेक्षते न च तदारब्धफलनाशार्थोऽपूर्वनाशोऽन्वेष-
णीयः । न हि निमित्तकारणभूतचक्रवीरगादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः न च
भेसर्गिकं कौनरूपादिकं प्रत्यानिर्तुं शक्यते । किञ्च । नरकतिर्ययोऽन्यादिजन्यदुःखपर-
म्परामनुभूय तस्मै हि कौनरूपादिको विकारश्चरमफलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकार-

णापूर्वनाशो जन्यते । मन्यनजनिताशुशुक्षणिनेवारणिस्यस्तस्मान्न पापविनाशार्थं व्रतपरि-
चर्य नापि संव्यवहारार्थम् । नहि शिष्टाः कुनख्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्ति । प्राचीन-
क्षयात्पापनाशेन संव्यवहारार्थत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो व्रतचर्यया ॥ यन्तु वसिष्ठेनोक्तम् ।
कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेदिति तत्क्षामवत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं न पुनः
पापक्षयार्थं संव्यवहारार्थसिद्धचर्यं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

यथा कर्म फलं प्राप्य तिर्यक्तं कालपर्ययात् ।

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

किंच । यथा कर्म स्वकृतदुष्कृतानतिक्रमेण तदनु रूपं नरकादि फलं तिर्यक्तं च
प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

किंच । ततो दुर्लक्षणमनुप्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकाद्युपभोगद्वारेण क्षीण-
पापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसंपन्नाः विद्याधनधान्यसंपन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

एवं प्रायश्चित्तेषु प्ररोचनार्थं कर्माविपाकमभिधायाधुना तेष्वेवा-
धिकारिणं निरूपयितुमाह-

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

विहितमिति यदावश्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यं अशुचिस्पर्शादौ नैमित्तिक-
त्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते यस्याकरणात् निन्दितस्य निषिद्धस्य मुरापा-
नादिः करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति प्रत्यक्षापी भवतीति
यावत् ॥ नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वान्नि-
न्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनिग्रहाच्चेन्द्रियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते ।
इन्द्रियप्रसक्तिनिषिद्धस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च
प्रतानीमानि धारयेदिति व्रतशब्दाधिकारात्तत्रञ्चन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो
पिधीयते । स चोभयरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्ययेति कुतोऽ
वसितम् । तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मकाननुष्ठानस्य प्रत्यपापहेतुतामा-
क्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हिंसा तावन्मात्रेण प्रवृत्त्यु-
पपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति । क्षीणशक्तित्वादनुपपत्तेः । किंच यद्य-
प्यनुपपत्त्युपशमेऽपि प्रवृत्तिसिद्धयर्थमर्थान्तरं कल्पते तर्हि निषिध्यमानप्रत्यवायपरिहा-

रायंतयेव तदर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फलान्तरं कल्प्येत न चैतत्कस्यचिदपि संमतम् ॥
ननु यथानिपिद्धेऽर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वप्यर्थवादा-
वगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात् । मैवम् । न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिपु-
ताद्विविधार्थवादाः सन्ति । न च विहितस्याननुष्ठानात्ररः पतनमृच्छतीतीर्थं स्मृतिरेव वाक्य-
शेषस्थानीयोति चतुरस्रेम् । न हि वाक्यान्तरप्रमितिं कार्यं वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति ।
भवतु वा कथञ्चिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि नाभावरूपविहिताकरणं कार्यान्तरं जन-
यितुं क्षमते । ननु ज्वरे चैवातिसारे च लङ्घनं परमौषधमित्यायुर्वेदवचनाद्भोजना-
भावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जनयतीति यथावगम्यते तथात्रापि भवतु । मैवम् ।
यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः किं तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जट-
रानलपरिपाकजननाद्भानुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्माद्विहितस्याननुष्ठानात्ररः पत-
नमृच्छतीति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोत्रादिविषया-
धिकारासिद्धिरूपप्रत्यवायमिप्रायेणेति न दोषः । ननु (अ. १२ श्लो. ७१, ७२) शान्ताइषु
ल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मास्त्वकाच्छ्रुतः । अमेध्यकुणपाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः ॥
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् । चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मास्त्वका-
च्छ्रुत इत्येतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं घटन्ते उच्यते यथा वा
न्तमशत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य दुःखं तथास्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषा-
र्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयनिपिद्धाच-
रणाक्षिसिद्धितानुष्ठानविराधि रागालस्यादिजन्यं शान्ताइषुल्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न
क्वचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम् ॥ ननु पुंश्चलीवानरखरदृष्टमिध्यामिशस्तादौ विहि-
ताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं प्रत्यवायिता कथं च तदभावे प्रायश्चित्त-
विधानम् । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्तराचरितनिपिद्धसेवा-
दिजन्यं पापापूर्वं समाक्षिसिद्ध्याभिज्ञापदिकं तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितमिति
कल्प्यते । पुरुषप्रयत्ननिरेष्येणं कार्यरूपेत्पत्यनुपपत्तेः । न च पुंश्चल्यादिगतप्रय-
त्नेन पुरुषान्तरं पापोत्पत्तिः कर्तृसमवायित्वानयमाद्दमार्थमयोस्तस्माद्युक्तं च प्रायश्चित्ते
निमित्तत्रयपरिगणना । तथा च मनुः । (अ. ११ श्लो. ४४) अकुर्वन् विहितं कर्म
निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियायं पु प्रायश्चित्तीयते नर इति । नरग्रहणं मोल्लो-
मजातानामपि प्रायश्चित्तधिकारप्राप्त्यर्थम् । तेषामप्यहिंसादिसंभारणधर्मव्यतिक्रमसं-
भवात् । यस्मादिवं निपिद्धाचरणादिना प्रत्यवेति तस्मात्तेन कृतनिपिद्धसंवादिना
पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिहलंके परत्र च विशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पाप-
क्षयार्थे नैमित्तिक कर्मविशेषेण कृतः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया
प्रसीदति लोकश्चायं संव्यक्हर्तुं प्रसीदति । एवं च वदतेतद्विशितम् । नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ता-
धिकारः तत्र चार्थवादगतदुरितक्षयोपि जातोऽष्टिनायेन साध्यता स्वीक्रियते न च दुरित-
परिजिहासुनानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकाराशङ्का कार्या । यस्मात् मनुः चरितव्यमतो-

नित्यंप्रायश्चित्तं विशुद्ध्योनिर्द्यौर्हं लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेनस इत्येकरणे दोषश्रवणे-
नावश्यकत्वावगमात् ॥ २१९ ॥ २२० ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह-

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २२१ ॥

पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनी मया दुष्कृतं कृतमि-
त्येवमुद्गेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहान्नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ २२१ ॥

नरकस्वरूपं विवृण्वन्माह-

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली ।

रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥

संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् ।

महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।

असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥

महापातकजैर्वैरूपपातकजैस्तथा ।

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥ २२५ ॥

तामिस्रप्रभृतींस्तपनपर्यन्तानि कविंशतिनरकानन्वर्थं संज्ञायोतितावान्तरभेदान्महापात-
कोपपातकजनितभयङ्करदुरितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नु-
वन्ति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

उपात्तदुरितनाशार्थं प्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्र विशेषमाह-

प्रायश्चित्तेरपेत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तवैधर्म्यमाणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किंतु
तत्र प्रायश्चित्तावधारणव्यवचनबलादिह लोक व्यवहार्यो जायते । अत्र च प्रायश्चित्तेरपे-
त्येनो यदज्ञानकृतमित्युक्तप्रमाणान्प्रतियोगितया ज्ञात इति वक्तव्ये यत्कामत इत्युक्तं
तज्ज्ञानकामयोस्तुल्यस्वप्नदर्शनार्थम् । तथा हि विदितं यदकामनां कामात्तद्विगुणं भवेत् ।
तथा अच्युत्तिप्रयोजकयापामर्थं प्रायश्चित्तम् । तथा म्लेच्छेनाधिगता शूद्रा त्यजानासु वय-
श्चन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञानासु द्विगुणं भवेदित्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्राय-
श्चित्तदर्शनासुल्लभ्यफलतः । किंच । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाभ्यां नियता तयोर्न्य-
तरापाप्येव तस्या असंभवादतः कामत इत्युक्तं ज्ञानाज्ञानतदित्युक्तं अपि कामः प्राप्नोत्य

विनाभावात् । न च चौरादिभिर्बलात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने कामनाभावान्न विनाभाव इति दाच्यम् । यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्तमत्वम् ॥ यत्तु शुष्केऽपि पिपतिपेक्षाभ्यां कर्दमपतनं तत्रापि दास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव । एवमज्ञानकामनयोरप्यव्यभिचार एव । ननु प्रायश्चित्तैरपेत्येन इति न युक्तम् । फलविनाश्यत्वात्कर्मणः भिवम् । यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयोऽर्पिती नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते अत एव गौतमे न पूर्वोत्तरपक्षमग्या अयमयो दर्शितः तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति भीमांसन्ते न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते इति कुर्यादित्यपरे पुनः स्तोत्रेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते । ग्रात्यः स्तोत्रेनेष्टा ब्रह्मचर्यचरेदुपनयनत इति सर्वपाप्मां तरति ध्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति पुनः सवनमायान्तीति । सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रमधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेनार्यवादिकफलस्यैव कल्पना न्याय्यत्वादतो युक्तं प्रायश्चित्तैरपेत्येन इति ॥ ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं तदभावश्चानभिसंधिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तमिति वसिष्ठवचनादियं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विनम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते इति मनुवचनाच्चापगम्यते । नैतत् । यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । नतस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते इति तथा । विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेदिति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वसिष्ठवचनम् । तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायो न पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनमियं विशुद्धिरुदितेत्यादि तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्याया एव कामतो ब्राह्मणवधं निष्कृतिर्न विधीयते इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य । मरणान्तिकादं प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषाद्यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति उच्यते । उभयप्रायश्चित्तविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽपगम्यते । अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु ब्रह्महा मुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृयो निसंबद्धाङ्गस्तेन नास्तिकनिन्दितकर्मभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिता पातकसंयोजकाश्चेति गौतमोक्तमहापातकप्रदो व्यवहार्यत्वं निषिद्धम् । तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावं व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति । तत्रेतरशक्त्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तीर्निनाशो नानुपपन्नस्तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् । अकामतः कृतं पापं प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुर्नैवेत्युक्तिनिदर्शनादिति । तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं माहात्प्रायश्चित्तैः प्रयग्विधे-

रिति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव । फलान्तराभावात् । नास्यान्यस्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निहन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह-

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हन्तिरयं प्राणवियोगकरणे व्यापारे रुढः यद्यापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति । स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुरायाः पायी । स्तेनो ब्राह्मणस्य सुवर्णहर्ता ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्पागामी । तल्पशब्देन शयनवाचना साहचर्याद्वार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि । महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं ख्याप्यते तद्योगिनां महापातकिन इति लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति । एभिस्तु संवसेद्यो वैवत्सरं सोऽपि तत्सम इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनः अनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानमभिन्नं उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्ष्य हन्तुर्द्रष्टिमानमुपजनयन्नुपकराति स उच्यते । अत एवमनुना ग्राहकस्य हिंसाफलसंबन्धो दर्शितः । बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृता इति ॥ तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध उक्तः । प्रयोजितानुमन्ता कर्ता चेति । स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषे इति तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रिप्रकारः आज्ञापयिताभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयितानाम् स्वयमुच्चः सत्रीचं भृत्यादिकं यः प्रेषयति मदीयमभिन्नं जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना मच्छब्दं व्यापादयेत्युच्चं प्रवर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनस्त्वं शत्रुमित्यं व्यापादयेति मर्मोद्धाटनानुपदेशपुरःसरं प्रेरयन्कथ्यते तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्तानु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः कश्चित्स्वार्थसिद्धयर्थमनुजानाति कश्चित्प्रार्थयामिति । नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वम् । न तावत्प्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वान्नापि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वयाप्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तादृशमननस्य हिंसां प्रत्यहेतुत्वाद्यर्थहेतुत्वाच्च । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतन्त्र्या त्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिर्विच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा गिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुप्रतिमपेक्षते तत्रानुमर्तिहेतुः प्रवृत्तिमुपोढलयतीति हिंसाफलमिति हेतुतां प्रतिपद्यते तथान्योपि भर्त्सनताडनधनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्यत एव विष्णुनोक्तम् । आकृष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः । यमुद्दिश्य त्यजे-

त्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मपातकमिति । तथा । ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्सेवार्थमेव च । यमुद्दिश्य
 त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मपातकमिति । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्यूपस्यद-
 र्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् । पुरुषस्वभावैविज्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जात-
 मन्यवो भवन्ति तेष्वाव्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्या-
 सत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्रायश्चित्तगुरुलाघवं
 बोद्धव्यम् । यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष इति वचनात् । तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्व-
 यमेव हिंसायां प्रवृत्तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यापि साक्षात्प्राणवियोगफलकसङ्गप्रहारादिव्या-
 पारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भूयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तं च ।
 प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृ प्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोजकानां
 मध्ये परार्यप्रवृत्तत्वेनोपदेष्टुरल्पफलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोजकस्य न
 फलसंबन्धो युक्तः । यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि संबन्धः तर्हि स्थपतितडागे खनित-
 प्रभृतीनामपि मूलेन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफलप्रसंगः । उच्यते । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति
 न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवकूपतडागनिर्माणादयेः । न च स्थपतितडागकर्त्रादयो
 देवकूपतडागकरणादिष्वधिकारिणः । स्वर्गकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्तमाना-
 नामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्व्यवहृत्यैव तद्व्यतिक्रमनिबन्धनो दोषः अनुमन्तुस्तु प्रयो-
 जकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्वाहिरङ्गत्वाल्लघुत्वाच्चानुमनस्य निमित्तकर्तुः
 पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसंधानं विना
 प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादप्यल्पफलत्वम् ॥ ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं
 तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसंगः । उच्यते ।
 नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् । कारणतयापि तथाभावित्वोपपत्तेः । यत्तल्ल
 स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम् । यदि रथन्तर-
 सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयादिति रथन्तरसामैतैवक्रतोरैन्द्रवा-
 यवाग्रतायां कारणं न हि तत्र सोमयागःस्वरूपेण कारणं व्यभिचारान्न च पित्रोस्ताह-
 ग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसंगः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिर्सांधिना निर्मितकूपवा-
 प्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणदिमरणं खानयितुर्दोषाभावः । नहि कूपेऽनेन खानितः अतोहमात्मानं
 व्यापादयामीत्येवं कूपस्तननिमित्तव्यापादनं यथाक्रोशादौ । अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव
 न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृतुल्यत्वैवातया कचित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परंपका-
 रार्यप्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः । यथाह संवर्तः । बन्धने गोश्चिकित्सायै गृहगर्भविमो-
 चने । यत्ने कृतं विपत्तिश्चैन्यायश्चित्तं न विद्यते ॥ औपयं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणादिषु ।
 दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापं न लिप्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राण-
 संत्राणसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते इति । एतच्चादाननिदानानि पुण्यभिप्राययम् । इतरस्य
 तु भिषग्मिथ्याचरन्दाप्य इत्यत्र दोषो दर्शितः ॥ यत्तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्व-
 तोऽपि नाम गृहीत्वान्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । अकारणं तु यः कश्चि

द्विजः प्राणान्परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेदिति ॥ यथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युनात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वाणाक्रोशनादिकर्त्रा धनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति, नात्राक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनात्तत्र दोषः । यथाह विष्णुः । उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

ब्रह्महत्यासमान्याह-

गुरुणामध्यधिकेपो वेदनिन्दा सुहृद्रथः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरुणामाधिक्येनाधिकेपः अनृताभिर्ज्ञसनम् । गुरोरनृताभिर्ज्ञसनमिति महापातकसमानीति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिर्ज्ञसविषयम् । दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेषां समाख्याता स्यात्संव्यवहारे धैर्यं परिहरेदित्यापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं तस्यान्नाहणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्राविनीदेनालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः स्वाध्यायाग्निमुत्तत्याग इति अधीतस्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्तत्प्रतिशुद्धिमुत्तमरणकुलतयाऽसच्छास्त्रव्यवग्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह-

निषिद्धभक्षणं जैह्वयमुत्कर्षं च वचोऽनृतम् ।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वभक्षणम् । अत एव मनुः । छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुण्डम् । पलाण्डुं गृध्रं चैव मत्या जग्ध्या पतेन्नर इति । अमतिपूर्वं तु प्रायश्चित्तान्तरम् । (अ. ५. ४. ३०) अमतिपूर्वतानि पदं जग्ध्या कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यदि चान्द्रापणं पापि शेषेषु पवसेदहरिति तेनोक्तत्वात् । जैह्वयं कौटिल्यं अन्याभिर्धानान्यायादिमन्यकर्तृत्वं च अत्र च जैह्वयमिति यद्यपि समाप्येनोक्तं तथापि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वाग्निमित्तस्यापि गुरुविषयम् । जैह्वयमिति गौरवे गम्यते । अस्ति च नैमिषाणिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः । यथा यस्याभावग्री अनुगतौ स्यातामभिनिम्लोचंद्वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्राभावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन हनिरुभयत्ववद्विषयित्वेऽप्यग्निद्वयनिष्पादकपुनराधेयरूपे नैमित्तिकविषयत्वाद्वाग्निद्वयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते । तथा प्राणीनिपुक्तानि निमित्तगौरवकल्पनम् । समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादायचतुर्षंद एव चतुर्षंदोऽदमिन्यनृतभाषणम् । रजस्वलाया अकामवजेन वक्रासवसेवनमेतानि सुरापानममानि २२९ ॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह-

अश्वरत्नमनुप्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

अश्वदिना ब्राह्मणसंवन्धिनां निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमेतत्सर्वं सुवर्ण-
स्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुतल्पसमान्याह-

सखिभार्याकुमारीपु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीपु-गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं तस्य भार्या कुमार्युत्तमजातीया कन्यका तासु । सकामास्वनुलोमासु न
दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु कश्च्छेद उतमायां वधस्तथेति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपाद-
नात् प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी अन्त्यजा चाण्डाली सगोत्रा समानगोत्रा-
सुतस्त्री क्षुपा एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम् ।
अर्वाङ्निवृत्तौ तु न गुरुतल्पेन समत्वं किंत्वल्पमेव प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकः स्वयोनीपु
कुमारीष्वन्त्यजासु च । सरयुः पुत्रस्य च स्त्रीपु गुरुतल्पसमं विदुरिति मानवं रेतःसेक
इतिविशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तरीरवप्रतिपाद-
नार्थम् । ब्रह्महत्यादिषमत्ववचनं गुर्वधिकेपादेस्तन्निमित्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् ।
ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते ।
मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुरुत्वमयगम्यते । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चि-
त्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं भवति । किंतु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् ।
यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतल्पसममित्यादिभेदेन समत्वाभि-
धानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः
किञ्चिद्व्यूनमेवोपदिश्यते । लंके राजसमी मन्त्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चि-
द्धीने प्रयोगदर्शनात् । महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं च सति
याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमन्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्जत्ववेदनिन्दासुहृद्धानां मनुनां यत्सु-
रापानसाम्यम् । ब्रह्मोज्जता वेदनिन्दा कौटसाभ्यं सुहृद्वधः । गर्हितात्राद्ययोज्यधिः
सुरापानसमाप्ति पडित्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परि-
हर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन गुरोरलीकनिर्वन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचैलः स्नातो गुरु-
प्रसादात् पूतोभवति इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतल्पातिदेशमाह-

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुपामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ।

लिङ्गं छित्त्वा वधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृष्वस्रादयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थः प्रायश्चित्तं च तदेव । चशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः । माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसस्त्रिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्रुपा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा अरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कर्तनानत्र नान्यो दण्डो विधीयते इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्यानि क्षत्रियस्यैव । तद्रूपेण प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रताचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र च मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तस्य वधनिषेधात् । वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र स्रुपाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्वशीकृत्योपभुञ्जन्ते तदा तासामपि पुरुषवद्बन्ध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वधिरोपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकानि देशविषयाणि सद्यः पतनहेतुत्वात् पातकाद्युच्यन्ते । यथाह यमः । मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नर इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मातृपितृयोः निसंबद्धाङ्गस्तेननास्तिकमिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महापातकोपपातकमध्येपाठमहापातकाभ्यूनत्वमुपपातकाङ्गं गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम् । महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तत्र्यूनमुपपातकमिति । तथा चाङ्गिराः । पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्ययेति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

एवं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिगणय्यो-
पपातकानि परिगणयितुमाह-

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चानपाक्रिया ।

अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दितायोपजीवनम् ।

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासंदूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भो मद्यपस्त्रानिपेवणम् ।

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बांधवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौपधजीवनम् ।

हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिपेवणम् ।

तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधे गोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनीतित्वं व्रात्यता । ब्राह्मणमुवर्णतत्समव्यतिरिक्त-
परद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम् । तथा देवर्षिपि-
तृणां संबन्ध्यर्णस्यानपाकरणं च सत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वम् ॥ ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्चतयः
स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानं प्रयुज्यत इति श्रीमांसकप्रसिद्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं
सत्यं तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्ब्रह्माद्यर्थिन इव धनार्जनेन यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति
तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता दोषः । उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचना-
न्नित्यश्रुतयोऽपि साधिकारित्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणां अभिप्रायो ल-
क्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो
भ्रातुर्दारामिसंयोगः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥ णपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणं णपूर्वाध्यापनम् ।
परदारसेवनं गुरुतत्समव्यतिरेकेणापारिविस्थं कनीयसिकृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहाराहित्यम् ।
वार्धुष्यं प्रतिपिद्धवृद्धपुत्रजीवनम् । लवणस्योत्पादनम् ॥ २३५ ॥ स्त्रियावधः ब्राह्मण्या
अप्यात्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः अदीक्षितविदूक्षत्रियवधः । निन्दितार्योपजीवनमराजस्या-
पितार्योपजीविनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोकइत्याद्यभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः
स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः ॥ २३६ ॥ धान्यं ब्रीह्यादि कुप्यमसारद्रव्यं
त्रयुसीसादि पशवो गवादयः तेषामहरणम् । गोवधो व्रात्यता स्तेयमित्यनेन स्ते-
यग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्यमतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये
नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव
सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां जातिकर्मदुष्टानां शूद्रात्यादीनि

याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहान्निष्कासनम् । तडागारामस्य चोद्यानी-
 पवनादेर्विक्रयः ॥ २३७ ॥ कन्या-
 भार्याकुमारीष्विति गुरुतल्पसम्
 कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोप-
 ग्रहणमशिष्टाप्रतिपिदेष्वपि श्रीहरिचरणकमलप्रक्षणात् प्राक् ताम्बूलोदिकं न भक्षयामी-
 त्येवंरूपेषु प्राप्त्यर्थं न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थम् । तच्च स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोज-
 नमिति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ २३८ ॥ तयात्मार्यं च पाकलक्षण-
 क्रियारम्भः । (मनुः) अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् इति तस्यैव प्रतिषि-
 द्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनया गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रिया
 जायाया अपि निषेधमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां श्रौतस्मार्तानां
 त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् । बान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः सति
 विभवे अपरिरक्षणम् ॥ २३९ ॥ पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्धयर्थमार्द्रदुग्धमच्छेदो न
 त्वादवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रिया हिंसया औपधेनं च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसोपधजीवनम् ।
 तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्या पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनम् । स्त्रीधनेनोप-
 जीवनं वा । हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम् । औपधजीवनं वशीकरणादिना ।
 हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयो
 द्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम् ॥ २४० ॥ शूद्रसेवनं इनेषु मैत्रीकरणम् अनूढसर्वदारस्य केव-
 लहीनवर्णदारोपयमनं साधारणस्त्रीसंभोगश्चाअगृहीताश्रमित्वं सत्यधिकारो परावन्नपरिपुष्टता
 परपाकरतित्वम् ॥ २४१ ॥ असच्छास्त्रस्य चावाकादिग्रन्थस्याधिगमः । सर्वाकरेषुमुवर्णा-
 द्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्याया विक्रयः । चशब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचाराम-
 तिपूर्वलशुनादिभक्षणादेर्ग्रहणम् । एषां गोवधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुन-
 रन्यान्यपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परिगणिता-
 नि । मनुः ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या प्रातिरिधेयमद्ययोः । जैह्वं च मेथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्
 खराश्चोष्टृमृगेभानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनादिप्रदिपस्य च ॥ निन्दितेभ्यो
 धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटवयोहत्या
 मद्यानुगतभोजनम् फलेषु कुसुमस्तेयमर्थैर्यं च मलावहमिति ॥ अतोऽन्यत्र निमित्तजातं प्रकी-
 र्णकं कथ्यते । बृहद्रिष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरं लघीयांसि वृथक्संज्ञाभे-
 दभिन्नानि दर्शितानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापात-
 कानि तत्संयोगश्च ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं सुपागमनमित्यतिपातकानि ॥ यागस्य क्षत्रियवधो
 वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वन्त्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
 पातनं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं मुहद्वध इत्येतां सुरापानसमो ॥ ब्राह्मणस्य भूमि-
 हरणं सुवर्णस्तेयसमम् ॥ पितृव्यमातृमहमानुलनृपपत्न्याभिगमनं गुरुदारगमनसमम् ॥

पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रौत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च स्वसुः सख्याः संगो-
त्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणगतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येता-
न्यनुपातकानि ॥ अनृतवचनं समुत्कर्षे राजगाभि च पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेद-
निन्दा अर्थातस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसुतदाराणां च । अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं
परदारानुगमनमयाज्यानां च याजनम् । व्रात्यताभृतकाध्यापनं भृतकाध्ययनादानं
सर्वकरेष्वधिकारो महायत्नप्रवर्तनं द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूल-
कर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्यक्रियारम्भः अनाहिताग्रितदेवर्षिपितृणामृणस्यानपाक्रिया
असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपक्षीनिषेवणमित्युपपातकानि ॥
ब्राह्मणस्य रुजःकरणमध्येयमद्ययोर्धार्तिर्जैह्वयं पशुपु पुंसि च भैशुनाचरणमित्येतानि जाति-
भ्रंशकराणि ॥ ग्राम्यारण्यपशूनां हिंसनं सङ्करीकरणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं वाभिज्यं
कुसीदजीवनं असत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकराणि ॥ पक्षिणां जलचराणां जल-
जानां च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि यदनुक्तं तत्प्रकीर्ण-
कमिति ॥ कात्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनानुपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा
दर्शिता।महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रासंगिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गण-
इति ॥ ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं
तर्हि मातृपितृयोनिस्त्रयान्द्र इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्येत । यद्यपि महापा-
तकतत्समेष्टिव सद्यः पातित्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यसापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् ।
निन्दितकर्मभ्यासी गौतमवचनादिति । भैवम् । अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विःशतकृत्वो
वेति । तत्राविशेषऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्द्वि वा स्वपिति यः शतकृत्वो वा गोवधं करोति
तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्राय-
श्चित्तबहुत्वं वा तस्मिन्निन्दितकर्मणि यावत्प्रभ्यस्यमाने महापातकनुल्यत्वं भवति तावान-
भ्यासः पातित्यहेतुः । दिवात्यग्रादी तु सहस्रकृत्वोऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकनुल्यत्वं
भवतीति न तत्र पातित्यमतो युक्तमुपपातकदेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २४२ ॥
एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदसहितं प्रायश्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वा
नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह-

शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशान्दानि मितभुक्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली तथा ध्वजवान् कृत्वा शयशिरोध्वजमिति
मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजगन्धवाच्यं गृहीयात् । तच्च
कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसंघन्य ब्राह्मणाब्राह्मणैर्ब्राह्मणं पातयित्वा तस्यैव शिरःकपा-
लमादाय तीर्थान्यनुसंचरेदिति ज्ञातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मम् ।
एतदुभयं पाणिनैव ब्राह्मम् । सदाङ्गकपालपाणिरेति गौतमस्मरणात् । सदाङ्गशब्देन

दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । न पुनः स्वैकदेशः तेन महोक्षः सदाङ्गं
 परशुरित्यादिव्यवहारेषु तत्रैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनाय
 भिक्षार्थं वा । मृन्मयकपालपाणिभिक्षायै ग्रामं प्रविशेदिति गौतमस्मरणात् । तथा च
 वनवासिना तेन भवितव्यम् । ब्रह्महा द्वादशशब्दानि कुट्टिं कृत्वा वने वसेदिति मनुस्मर-
 णात् । ग्रामसमीपादौ वा (मनुः) कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
 आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूताहिते रत इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो वेति विकल्पाभि-
 धानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः ब्रह्महा द्वादशशब्दानि बालवासा जटी ध्वजीति ।
 तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या । लोहि-
 तकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेदिति आपस्तम्बस्मरणात् । सप्तागाराण्येवात्र
 मृष्टं लभ्यते नात्रेत्येवमसंकल्पितानि भिक्षायै प्रविशेत्सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्ष्य-
 मिति वसिष्ठस्मरणात् । तथा सायङ्काल एव सा ग्राह्या । एककालाहार इति तेनैवाक्त-
 त्वात् । तच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यम् । चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतात्मवान्
 इति संवर्तस्मरणात् । यथा ब्रह्महास्मीति स्वकर्म खयापयन् द्वारिस्थितो भिक्षां चरेत् ।
 वेद्यमनो द्वारे तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातक इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षाशि-
 स्त्वनियमो वन्यैर्जीवनाशक्तौ द्रष्टव्यः । भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवतीति
 संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । खट्वाङ्गपाणिर्द्वादशवत्सरान्
 ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्मोचक्षाणः । यथोपक्रामेत्संसर्गदर्शनादार्यस्यस्थानासनाभ्यां
 विहरेत्सवनेष्वकोपस्पृशीं शृण्वेदिति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचारिग्रहणं च वर्जयेन्म-
 धुमांसं गन्धमाल्यादिवास्वमाञ्जनोपानच्छन्नकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनभया-
 नीति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अत एव शंखः । स्थानवीरासनी
 मौमी मौञ्जी दण्डकमण्डलः । भिक्षाचर्याप्रिकार्यं च कूश्माण्डीभिः सदा जप इति तस्य
 श्रयेदिति शेषः । अत्र सवनेष्वूकस्पृशीति ज्ञानविधानात् तदङ्गभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्य-
 वगम्यते । तथा शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसाधारणस्मरणत्वाद्भूतचर्याङ्गभूत-
 शौचसंपत्त्यर्थं स्नानयत्संध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापि शौचापादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् ।
 तथा च दशः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य
 फलभागभवेदिति । न च द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात्
 संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वादिप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रत-
 चर्यापदेशात्तद्व्रतस्यैव संध्योपासनादिप्राप्तिरतो द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मण-
 स्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्याङ्गभूतानां हानिर्न
 संशयाम् । तावन्मात्रवापेन हानिवचनस्य परितार्थत्वात् । इयं च मनुयाज्ञवल्क्यगौ-
 तमादिप्रतिपादिता द्वादशवर्षव्रतचर्या एकेव न पुनर्भिन्ना । परस्परसापेक्षत्वादविसं-
 धाच्च । तथाहि । भिक्षाङ्गी कर्म वेदयज्ञित्युक्ते किं भिक्षापात्रं केषां वा गृहेषु कतिपु
 वेत्याकाङ्क्षायतैव । तत्र लोहितकेन खण्डशरावेणेत्यापस्तम्बवचनैः परिपूर्णमविरुद्धम् ।

अतः सर्वैरेककल्पोपदेशात्कैश्चिदुक्तम् । मनुगीतमाद्युक्तेतिकर्तव्यतायाः । पर-
स्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प इति तदनिरूप्यैवोक्तमिति मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि
व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् । इदं च कामकृतब्रह्मवर्षविषयम् । (अं.
११ श्लो. ८९) इयं विशुद्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे-
गिष्कृतिर्न विधीयते इति मनुस्मरणात् ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं तत्र द्विजब्राह्म-
णवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिति । तत्र केचिन्मन्यन्ते । ब्रह्महा द्वादशा-
ब्दानीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्यैकस्मिन् द्वयोर्विदुषु साधारणत्वादिकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्राय-
चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि । तत्रैकब्राह्मणवधनिमित्तकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीर्द-
कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम् । देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्धभूतानामभेदेनागृह्यमा-
णविशेषत्वात्तत्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता । यथा तन्त्रानुष्ठितैः प्रया-
जादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रेणैवानेकीपकारलक्षणकार्याणां निष्पत्तिः । नैवं वाच्यम् ।
द्विजब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वादि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनीति गीतमप-
चनादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम् । विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्पत्त्यनुपपत्तेरिति ।
यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं किंपदिष्टानां गुरुलघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् ।
न च द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वम् । प्रमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तं विधेः
प्राप्यमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं भवेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति । तदपि
प्रतिनिमित्तं भौमितिकमावर्तत इति न्यायेन द्विजब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्त्यनुवा-
देन चतुर्थे तदभाषविधिपरम् । न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमिति ।
वाक्यभेदप्रसंगात् । तस्मात् द्विजब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशावर्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम् । यथा-
अये कामवते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदित्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्या-
दीनां युगपदेनेकैष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि वचनवि-
रोधे न्यायः प्रभवति ॥ वचनं च विधेः प्रायमिकादित्यादिकं द्विजब्राह्मणवध प्रायश्चित्तानु-
ष्ठानावृत्तिविधिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानावधेनावृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा
शास्त्रतः प्राच्यनुवादकत्वेनानर्थकं स्यात् न च वाक्यभेदः । चतुर्याद्विब्रह्मवधपर्युदासेन-
तरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनैकार्क्यत्वात् । किंच । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति लिङ्गदर्शना-
द्भन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते । तथा देवलादिवचनाच्च । यत्स्यादनभिसंधाय
पापं कर्म सकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिरिति । न च । विलक्षणयो-
र्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तत्रेण निष्पद्यते अत एवविधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादापि प्र-
तिनिमित्तं भौमितिकस्यावृत्तिर्युक्ता क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यवैलक्षण्याद्युक्तस्तन्त्रा-
भाव इत्यलं प्रपञ्चेन । यच्चेदं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति । तदपि महापातकवि-
षयम् । पापस्पातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात् । अतः । शूद्रात्रसेवनादौ
बहुशोऽप्यभ्यस्ते तदनुगुणप्रायश्चित्तावृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः ।

अत एवाक्तं मनुना । (अ० ११ श्लो० १५० ।) पूर्णं चानस्यनस्त्रां तु शूद्रहत्या-
 व्रतं चरोदिति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाद्वन्तुरेव । ब्रह्महेति तस्यैवाभिधानात् ।
 अनुग्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम् । तत्रा-
 नुग्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् अत-
 स्तस्य द्वादशवार्षिके पादोनं नववार्षिकं प्रयोजकस्त्वर्थोनं षड्वार्षिकं कुर्यात् । अनु-
 मन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं निमित्ती त्वेकपादं त्रिवार्षिकम् । अत एव मुमन्तुः-
 तिररुहृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि । निर्गुणः साहसाल्लोधादृहंस्त्रादिकारणात् ॥
 त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वापि विशुद्धचर्यं तत्पापस्येति निश्चि-
 तम् । अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो हत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रांथाद् विप्रयते यस्तु निर्निमित्तं ब्र-
 भीत्सितः ॥ वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कुच्छं विशुद्धय इति ॥ यदा पुनर्निमित्तात्यन्तगुणवदु-
 परि आत्मघाती चात्यन्तनिर्गुणस्तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । केशशमश्रुनखादीनां
 कृत्वा तु वपनं वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणकेन शुद्धयतीति तेनैवात्कत्वात् । अन्येव
 दिशानुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेपामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां
 च कल्पनायां प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलं पु कर्ममु भागिना भूय आर-
 भते तस्मिन्फलविशेष इत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्राय-
 श्चित्ते कल्प्यं । यथाह पेठीनसिः । हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः । प्रोत्साहकः
 सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उर्षक्षक
 शक्तिमोक्षदोषवक्तानुमोदकः । अकार्यकारिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । ययाशक्तयनुः
 रूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेदिति । तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्थमेव । अशीतिर्य-
 स्यं वर्षाणि बालो वाप्यनपोडशः । प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेत्यङ्गिरःस्म-
 रणात् ॥ तथावीक्षु द्वादशाद्रुषीदशीतिर्धर्ममेव वा । अर्थमेव भवत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिता-
 मिति ॥ तयानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यं वृद्धानां
 रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वर्थं विधिरिति विष्णुस्मरणात् । अतश्च य-
 च्छेद्भेन । ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तं चरद्भ्राता पिता धान्यः मुह
 ज्ञन इति प्रतिपाद्योक्तम् । अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो न तस्या-
 स्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते इति तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरं न पुनः सर्वात्मना
 तदभावप्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषनिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु ब्राह्मणो न हन्तव्यस्तस्माद्ब्रा-
 ह्मणराजन्यो वैश्यश्च न सुरां पिबेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयां विशेषस्यैवाधिकशतस्तदीय
 मपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरयाचरणीयम् । पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य गृह्णति विदध्या-
 दिति तस्यैव पुत्रहिताचरणे अधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवर्षं प्रयोजकभावमा-
 पन्नस्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वं गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपातस्तत्र द्वादशवार्षिकादिगुरुप्रा-
 यश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकसंबन्धिलघुप्रायश्चित्तस्य प्रसंगान्कार्पसिद्धिः । न चैवं
 सत्यविशेषाल्लघुत्वेन महतांऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र हन्तःपाति-

तयानुष्ठाने विशेषानपगमात्प्रसंगात्कार्यसिद्धिरवगम्यते । न च लघ्वन्तःपातिमहान्-
कल्प इति कुतः प्रसंगाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकल्माषक्षयार्थमनुष्ठेयेन कर्म विष्णु-
मित्रवधोपाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राद्युद्देशस्यातन्त्रत्वात् । अतो यया काम्य
नियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थं बानुष्ठितैराग्रेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्गलघुप्रायश्चित्त-
स्यापि कार्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गोवचनम् । गवां सहस्रं विधिवत्प्रायेभ्यः प्रति-
पादयेत् । ब्रह्मर्हावप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव चेति तत्सवनस्यगुणवद्ब्राह्मणविषयम् ।
एतच्च द्विगुणं सवनस्य तु ब्राह्मणं व्रतमादिशेदिति एतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकय-
तचर्याशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् न त्वनावृत्तद्वादशवार्षिकविषयम् ।
तत्र हि द्वादशदिनान्यैकैकप्राजाप्रत्यमिति गणनायां प्राजापत्यानां षष्ठ्यधिकशतत्रयं भवति ।
यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते ययमुपवासेऽधिकस्तथाप्यत्र वनवासजटाधारणव्याहारत्वादिक-
पतपविशेषयुक्तत्वादुपवासाभावेऽप्येकैकस्य द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च प्रजा-
पत्याक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशय इत्यनेन-
न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनुनामपि षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति ।
न पुनः सहस्रमतो यथोक्त एव विषयो युक्तः । यदपि शङ्खवचनम् पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु-
वर्णेषु विभं प्रमाप्य द्वादशवस्तरान्यद् ब्रीन्सार्थसंवत्सरं च यतान्यादिशेत्तामन्ते गोसहस्रं-
तदर्थं तस्यार्थं तदर्थं दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येणेति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयपरं-
तदाचार्यादिह्ननविषयं द्रष्टव्यम् । तस्यातिगुरुत्वात् । तथा च दक्षः । समेमब्राह्मणे दानं द्विगुणं
ब्राह्मणञ्चवे । आचार्यं शतसाहस्रं श्रोत्रियं दत्तमक्षयमिति प्रतिपाद्योक्तत्वात् । समं द्विगु-
गुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्यां तद्देवहीति । तथाप-
स्तम्भेन द्वादशवार्षिकमुक्तोक्तमस्मिन्नैव विषये । गुरुं हन्वा श्रोत्रियं वा एतदेवव्रतमोक्त-
मादुच्छासाच्चरेदिति । तत्र यावज्जीवमावर्त्यमानं व्रते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं ॥ संभा-
व्यते तदा तत्रसमर्थस्य बहुधनस्यार्थं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्य-
तिरिक्तानां तु सुमन्तुपराशराद्युक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः ॥ ननु च-
द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता । तावत् द्वादशवार्षिकादिविधायकत्वा-
क्यैरिति युक्तम् । तत्राप्रतीतेः । न च वाच्यं प्रमाणावगतगुरुलघुकल्पानां बाधो मा-
प्रसाहीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति । विकल्पसमुच्चयाद्वाङ्मिवावानामन्यतमाश्रयणे-
नापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्राच्यते । न तावद्द्वादशवार्षिकसेतुदर्शनादीनां विष-
मकल्पानां विकल्पोऽवकल्प्यते । विकल्प्याश्रयणे गुरुकल्पानामनुष्ठानासंभवेनानर्थक्यप्रसं-
गात् । न च षोडशग्रहणाग्रहणवद्विषमयोरापि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्त-
त्रापि सति संभवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशग्रहणानुगृहीत-
नातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरिति शयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम् । इतरथा-
ग्रहणविधिरानर्थक्यप्रसंगान् नापि समुच्चयः । उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समु-

च्यो न संभवति । उपदेशावगतनैरपेक्ष्यस्य धावप्रसंगात् । न चाङ्गाङ्गिभावः श्रुत्यादिवि-
नियोजकानामभावात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियोजकानि ।
अतः परस्परोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया
कल्पनीया । जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृदुद्धिर्कृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं
प्रकल्पयेदिति देवलस्मरणात् ॥ २४३ ॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकसमा-
स्यवधिमाह-

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य च ।

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

यश्चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरं कृत्वा प्राण-
त्राणं करोति गवां द्वादशकस्य वाऽसंपूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके शुद्ध्येत । यद्यपि प्राणत्राणे
प्रवृत्तस्तदकृत्यैव क्षियते तथापि शुद्ध्यत्येव । अत एव मनुना । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा
सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेति । ब्राह्मणरक्षणं
तदर्थमरणं च पूयगुपात्तम् । तथा परकीयाश्वमेधावभृथारूपकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वय-
मपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयात् । स्नानं च स्वकल्मसं विख्याप्य कुर्यात् । तथा
च मनुः । शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे विमु-
च्यते इति । भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां राजा यजमानेन नरदेवेन समवाये स्वीय-
मेनः शिष्टा विख्याप्याश्वमेधावभृथे स्नात्वा शुद्ध्येत् यदि तेननुज्ञातो भवति । अश्वमे-
धावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवतीति शङ्खस्मरणात् ॥ अश्वमेधाव-
भृथग्रहणमग्निपुन्यध्यानां पञ्चदशरात्रादिकत्वन्तराणामग्निपुन्यसमाप्तिकानां च सर्वमेधादी-
नामुपलक्षणम् । अश्वमेधावभृथे वान्ययज्ञेऽप्यग्निपुन्येति गौतमस्मरणात् । अयं च
प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य कथञ्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते ।
यया सारस्वते सत्रे प्लक्षं प्रखवणं प्राणोत्थानमृषभेकशतानां वा गवां सहस्रस्याभावे
सर्वस्वजान्यां गृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः ।
द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणा-
त्सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति । अत एव मनुना । कृतवापनो वा निवसेदिति
द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिं प्रक्रम्य । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । मुच्यते
ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय एवं दृढव्रतो
नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति द्वादशवार्षिकमेवा-
पसंहतम् । ननु ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्रह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैक-
फलत्वावगमात्स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च प्रधानविरोधित्वादपि नाङ्ग-
त्वम् । प्रधानानुग्राहकं ह्यङ्गं भवति । न च प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम् ।

येन तत्कार्ये विधानं गम्यते । यथा संज्ञायावगूर्पविश्वजिता यजेतेति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापनाक्षमस्य । विश्वजिद्विधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्रवेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यापि मध्यपठे निज्ञातप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहात् परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्तिनामग्निविदामग्निसंमिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सदैककार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम् । न चेकांततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पठः । वसिष्ठोक्तमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमत्वादेव पठितत्वात् इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना । लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्प्राप्त्येदंमा नमग्नौ वेति प्रतिवाक्यं वा शब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमवोपसंहृतम् । अतोऽन्यतममास्थाय विधि विप्रः समाहितः । ब्रह्मइत्याहुतं पापं व्यर्पेहत्यात्मवत्तयेति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफलत्वाद्वाङ्गत्वमिति । उच्यते । । परिहृतमेतदन्तरा ब्राह्मणं भोचयित्वेत्यादिना शङ्खवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अङ्गस्यैव सतः प्रधानद्वारेण फलसंयन्त्रः न च प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणत्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयते इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

दीर्यतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

किंच । दीर्येण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुशादिव्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां पथि दृष्ट्वा निरातङ्गं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ब्राह्मणं गामथापिवेति । सत्यमेवम् । किं त्वात्मप्राणपरित्यागेनापस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तमधुना पुनरोपपदानादिनेति विशेषः । अमुमेवाभिप्रायेणोक्तं मनुना । विप्रस्य तन्निमित्तं या प्राणालाभे विमुच्यते इति ॥ २४५ ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं यातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४६ ॥

किंच । विप्रस्यापहतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धिद्रव्यं भूदिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येन आनीय रक्षणं यः करोति स विशुध्यति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्पातितो वा यद्विद्यानन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुद्ध्यति । शस्त्रैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्रार्थम् । अत एव मनुना । त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वेति त्रिवारग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्रव्योक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपकत्वेनान्तरा वा ब्राह्मणं भोचयित्वेत्यनेन शङ्खवचनेन कोटीकृतत्वाद् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यवधित्वेन विनियोगात् स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह-

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्रापि मन्त्रैरभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्व-
निर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिश-
ब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततो लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते
स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । (तत्र च हूयमानद्रव्याणां लोमत्वलोहितमांसमेदः
स्नाय्वस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः । ब्रह्महाग्निमुपस-
माधाय जुहुयाद्धोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमाम् । १ । त्वच-
मृत्योर्जुहोमित्वचामृत्युं वाशय इति द्वितीयाम् । २ । लोहितमृत्योर्जुहोमिलोहितेमृत्यु-
ं वाशय इति तृतीयाम् । ३ । मांसानिमृत्योर्जुहोमिमांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थीम् । ४ ।
मेदामृत्योर्जुहोमिमेदसामृत्युं वाशय इति पञ्चमीम् । ५ । स्नायुनिमृत्योर्जुहोमिस्नायुभिर्म-
ृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । ६ । अस्थीनिमृत्योर्जुहोमिअस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । ७ ।
मज्जामृत्योर्जुहोमिमज्जाभिर्मृत्युं वाशय इति अष्टमीम् । ८ । अत्र च लोमप्रभृतिस्तनुं जुह-
यादिति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमाद्धोमभ्यः स्वाहेति सत्यपि चतुर्थ्यानिर्देशे लोमा-
दीनां न देवतात्वं कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किंतु
लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादिवसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविःसंबन्धावगमादेव-
तात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्फुटितनावदोय मृत्युदेहोनाष्टौहोमान्कृ-
त्वान्तेस्तनुं प्रक्षिपेत् अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिद्रव्यत्वादाज्यहविष्वहोमा इति तद-
निरूप्येवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नी सिद्धे भ्रूणहाग्निमुपसमाधयेति पुनर-
ग्निग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चेत्तत् । प्रतिपत्तिविधानात् । अहि
साग्निस्तु यो विप्रो महापातकभागभवेत् । प्रायश्चित्तेन शुद्धयेत् तदग्नीनां तु का गतिः ॥
वैतानेप्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं शमयेद्दध इत्युशनःस्मरणात् । तथा । महापातकसंयुक्त-
देवात्स्पादग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्तव्यार्दापसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न
कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृहं निवार्येच्छ्रैस्तमप्स्येत्सपरिच्छदमिति कान्या-
यनस्मरणात् । तनुप्रक्षेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिघोमुत्वेन कर्तव्यः । यथाह मनुः । प्रास्य-
दात्मानमग्रौ वा समिद्धे त्रिवाकृशिरा इति । गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । प्राय-
श्चित्तमग्रौ सक्तिर्ब्रह्मप्रश्निरवस्थातस्येति । अवस्थातस्य अनशनकर्मितकलेवरस्येत्यर्थः ।
तथा च काठकश्रुतिः । अनशनेन कर्मितोऽग्निमारोहेदिति । इदं च मरणान्तिकं प्राय-
श्चित्तं कामकारविषयम् यथाह मध्यमाङ्गिराः । प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं
मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः । तथा । यः कामतो महापारं नरः

कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादते इति । अतः प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रमेव । न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकांतर्भूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवामुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारात् जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

किञ्च । अयवा संग्रामे युद्धभूमावुभयदलप्रेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मप्रहारजनिततीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्छितो जीवन्नपि विशुध्यति । लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्तस्य हमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छमा कर्तव्यो न तु राज्ञा मलात्कारयितव्यः । यथाह मनुः । लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मन इति । इदं च मरणान्तिकत्वात् साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् । अपिशब्दादश्वमेधादिनापि शुद्ध्यति । यथाह मनुः । यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जितागोसर्वेन च । अभिजिद्विश्वजिद्व्यां वा त्रिवृताग्निपृतापि वेति । अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्येव । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिरिति पराशरस्मरणान्नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यम् । महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा महति कृताविति यमेन मरणकालाग्निप्रवेशनुत्पत्तया महाकर्तारश्चमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहितप्रेरितप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च स्वर्जितार्थमाधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम् । पतितस्य द्विजाति कर्मस्वनधिकारात् । न च संध्यापासनवद्विराध इति युक्तम् । आधानादेकस्मिन्कृतशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिकयाश्रयणेन द्वादशवार्षिकाद्येतेषु साक्षाद्व्याप्तिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवे वेदस्य संहिताम् ।

शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

किञ्च । अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारो जपेढा नियताहार इति मनुस्मरणात् । त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणान्मकं वेदं जपित्वा शुद्ध्यति । संहिताग्रहणं पदकमव्युदासार्थम् । यदा मिताश्रितो भूत्वा प्राज्ञाप्रत्यक्षपादाभ्यां पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति सरस्वतीमित्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम् । (अ. ११ श्रौ. ७७) हविष्यभुग्वानुचरत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीमिति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यान्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृशं पृथक् विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च । तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो ध्रियते यादृ इति मुमन्तुवचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवचनम् । जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां गतं अजेदिति तदप्यरण्यं नियतो जप्त्वेत्येतस्यैव विषयः शक्तस्यैव द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

आदातुं च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी तथा ॥ २५० ॥

किंच । न विद्यया केवलयेत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रणिहाति तस्य वैश्वानरदेवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तदेवत्यश्चरुर्भवति । य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवापासनिकस्येति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं संपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् । यथाह मनुः । सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाधोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा संपरिच्छेदमिति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पराशरेणोक्तम् । चातुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मपातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्म स्याच्छत्रोपानद्विवर्जितः । अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मपातकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रत्यवनेषु च ॥ एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्मदीदधौ ॥ ततः पूर्तां गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्ब्रह्म ॥ गवां वापि शतं दद्याच्चातुर्विधाय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदित इति । तदपि पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्यनेन समानविषयम् । यच्च मुमन्तुवचनम् । ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःशायी त्रिपवणी कर्मावेदको भैक्षो द्वारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रत्यवणतपोवनविहारो स्यात्स्थानवीरासनी संवत्सरे पूर्णं हिरण्यमणिगोधान्तिलभूमिसर्पापि ब्राह्मणेभ्यो ददत्पूतो भवति । तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्बसिष्ठवचनम् । द्वादशरात्रमभक्षो द्वादशरात्रमुपवसेदिति । तन्मनसाध्यवसितब्रह्महत्यास्य स्वत एवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् यत्पुनः पण्डं तुब्राह्मणं हत्वा गृह्णत्याव्रतं चरेत् । चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव चेति पट्टीशशम्भतवचनं तदप्रत्यानेययुस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहस्पतिगृह । अरुणायाः सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते । शुष्येति पवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो द्विज इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषयानां व्यवस्था विज्ञेया । समानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवर्षाधिकदिधनपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः । पर्यया ब्राह्मणानां तु साराज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतमिति ॥ एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्यतः स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनर्थेव दिशा क्षत्रियवश्यादावापि हीननोत्कृष्टवधे दौषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्विगुणादि कल्पनीयम् । दौषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तम् । प्रतिहोमाप-

वादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्ये च तस्मादर्धार्थहानित इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम् । प्रायश्चित्तं यदाभ्रातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मस्त्विति तत्प्रातिलोमानुष्ठितचतुर्विंशसाहस्रव्यतिरिक्तविषयम् । तथा , मूर्धावसिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्राश्चित्तमूहनीयम् । दर्शितं दण्डतारतम्यम् । दण्डप्रणयेन कार्यं वर्णजात्युत्तराधरिति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियात् न्यूनमध्यर्धं द्वादशवार्षिकं भवति । अन्येव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम् । तथा आश्रमिणामपि अङ्गिरसा विशेषो दर्शितः । गृहस्योक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छेधनं कुर्याद्ब्रह्मनिदर्शनादिति । शौचवदिति एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति वचनाद्यया ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्विगुणादिक्रमेण वर्धते तथा शोधनं प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्वमेव । अर्वाक्षु पुनर्बालो वाप्यंगुषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्तीति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्धप्रायश्चित्ताभिधानात् । न च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समास्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव वापपद्यत इति शङ्कनमपिम् । यतः प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येवाययाह हारीतः । प्रायश्चित्ते व्यवसिते यदि कर्ता विपद्यतोऽपूतस्तदहंस्वासाविह लोके परत्र चेति । व्यासाऽप्याह । धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्नोति मानवः । प्राप्ता भवति तत्पुण्यमात्रं न नास्ति संशय इति ॥ ५० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह-

यागस्थक्षत्रविड्याती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिपूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयाद्युदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो व्यापादयति असी ब्रह्महणि पुरुषे यद्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि तच्चेरेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधेते ॥ सवनगतौ च राजन्यवैश्याविति वसिष्ठेन सवनत्रयसंपाद्यस्य सामयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्याप्रतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया प्राग्वद्यवस्थावैदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते । व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्यक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । एतच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यम् । पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायनं हत्वेति प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भं च विज्ज्ञातुं संभूतं हत्वा यथावर्णं यद्वर्णपुरुषवधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वर्णगर्भवधे तच्चेरेत् । एतच्चानुपनातस्त्रीपुत्रपुंसकव्यजनगर्भविषयम् । हत्वा गर्भमविज्ज्ञातमिति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात्स्त्रीशूद्रविद्वजप्रवध इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः

स्त्रीपुत्रपुंसकत्वेनाविज्ञातिऽपि ब्राह्मणगर्भवमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्या निषूदको व्यापादकः सोऽपि तथा व्रतं चरेत् । हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देन ऋतुमत्युच्यते । रजस्वलासुतुष्मातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येतदपत्यं भवतीति वसिष्ठस्मरणात् । अत्रिगोत्रजा च । अत्रिगोत्रां वा नारीमिति विष्णुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम् । अत्र क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतमेवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साध्ये अनृतवचनादिष्वपि । तथाह मनुः उक्ता चैवानृतं साध्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसु-हृद्भूमिति । यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन प्राणिनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावेशः । निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी स्त्रीबाहिताग्नि-भार्या पतिव्रतत्वादिगुणयुक्तोच्यते सवनस्या च । ययाहाङ्गिराः । आहिताग्निर्द्रिजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादत्रेयीव्रतस्तथैव चेति । सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेदिति पराशरस्मरणात् ॥ एवं च सवनस्याग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्व्यतिरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवध इत्युपपातकमध्यपाठ-दुपपातकत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयो रविधक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेश्च स्त्रीपुंसयोरविशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेर्ब्रह्महा द्वाद-शाब्दान्तीयस्योभयत्र प्राप्तत्वात् । किमर्थं तथात्रेयीनिषूदकइत्यतिदेशवचनम् । उच्यते सत्यपि ब्राह्मणत्वे अनत्रेय्या वधस्य महापातकप्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पातित्यस्य अत पातितत्यागादि कार्यमत्र न भवति ॥ २५१ ॥

चरेद्व्रतमहत्वा पि धातार्थं चेत्समागतः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

किंच । यथावर्णमित्यनुवर्तते ब्राह्मणादिहनने कृतानिश्चयस्तद्व्यापादनार्थसम्यगागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कथञ्चित्प्रतिधातादिप्रबन्धवशादसौ न मृतस्तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् । तथा च गौतमः । सुष्ठ्वेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापीति ॥ ननु हनने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता । सत्यम् अत एवोपदेशिकेभ्योन्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादित्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक्किंच । यस्तु सवनसंपाद्यं सोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्मिन्द्वादशवार्षिकादि व्रतं द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्यत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्षेपादीना-मातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादघोर्नद्वादशवार्षिकादिप्रोपञ्चितमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रममाप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रमते-

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसंनिभं कायापादितामिस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापानं मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति। गोमूत्रसाहचर्याद्व्ये एव धृतपयसी ग्राहो धृतपयःसाहचर्याच्च स्त्रेणमेव गोमूत्रम् । एतच्चार्द्रवाससा कार्यम् । सुरापानं अर्द्रवासाश्च अग्निवर्णी सुरां पिबेदिति पैठीनसि-स्मरणात् । तथा लौहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णी सुरामायसेन पात्रेण तात्रेण वा पिबेदिति प्रचे-तःस्मरणात् । एतच्च सकृत्पानमात्रे । सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णी सुरां पिबेदि-न्यङ्गिरःस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम् । अभ्यासे तु सुरायाश्च त्वग्निवर्णी सुरां पिबेद्विज इति । तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयम् । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीतां विनिक्षिपेत् । मुक्ते तथा विनिर्दिग्धे भृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति मृहस्पतिस्मरणात् ॥ यत्तु सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णी सुरां पिबेदिति मनुना मोहग्रहणं कृतं तच्छास्त्रार्थपरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । किं सुरा-शब्दो मद्यमात्रे कृट उत तिसृष्वेव गोडीमाध्वीपैष्टीप्रादोस्वित्पेष्ट्यामेवेति । तत्र केचिन्मद्यमात्रे कृट इति वर्णयन्ति । अभ्यासे तु सुराया इति वासिष्ठे पैष्ट्या द्विजव्यतिरिक्तोऽपि मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् न चासौगौणः प्रयोग इति शङ्कनीयम् । मदजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याव्यव्यादिति तदयुक्तम् । पानसं द्राक्षमाधुर्गं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्वं संरमा-रिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु । सुरा-मद्यसर्वेषामधमं स्मृतमिति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्य-मात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः । अन्ये पुनः पैष्ट्यादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य कठिं मन्यन्ते तथा हि । यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे गोडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरेति मनुवचनाद्दृढपिष्टमधुविकारेणनादित्वनि र्धारणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । न चानेकत्र शक्तिकल्पना दोषः। मदशक्तेरुपाधित्वाश्रय णेन तस्य सुपरिहरत्वात् । न च तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसंगः । पट्टा-दिशब्दवद्योगकृदत्वाश्रयणात् । अतश्चयैवैका तथा सर्वा न पातव्याद्विज्ञातमैरिति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरम् । न पुनरनयोर्गोडीमाध्व्योः पैष्टीसुरासम-त्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम् । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतमिति पुलस्त्यवचने गोडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्यस्यातिरिक्त दर्शनात् । तथा (मनुः) सुरा वै मलमत्राणां पाप्मा च मलमुच्यत इति । अत्रवि-कारस्यैव सुरात्वनिर्देशादत्रशब्दस्य चात्रेण व्यञ्जनमित्यादिषु व्रीह्यादित्किमप्यत्र प्रयो गदर्शनात् । गुडमधुनोश्च रसरूपत्वात्तया सौत्रामणीमिदेषु चात्रविकार एव सुरा-

शब्दस्य श्रुतत्वात् पेट्टचेसुरां मुख्योच्यते । इतरयोस्तु सुराशब्दो गौणः । यत्तुक्तम् ।
 गौडी माध्वीति मनुवचनात्तिसृष्वप्यौत्पत्तिकत्तनिर्धारणेति तदप्युक्तम् । यतो नेदं
 शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं किंतु कार्यप्रतिपादनपरं अतोगुरुप्राय-
 श्चित्तनिमित्ततया गौडीमाध्व्यो गौणः सुराशब्दप्रयोगः । एवं च नानेकशक्तिकल्पनादीपोना-
 प्युपाध्याश्रयणं कृतम् । न चात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च (मनुः) सुरा वै
 मलमत्रानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति पेट्ट्या एव
 वर्णत्रयसंबन्धित्वेन निषेधः । गौड्यादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो
 न क्षत्रियवैश्ययोः । यक्षरक्षःपिशाचात्र मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवा-
 नामश्रता हविरिति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्य-
 प्रतिषेधो दर्शितः । मायूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्यं चैव मध्वीकं मेरेयं
 नालिकेरजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य त्विति ॥ बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रि-
 यवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । कामादपि हि राजेन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव सुरां
 पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम् । उभौ मध्वासवक्षीबौ
 उभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्गरथिनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनाविति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन
 मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि (मनुः) गौडी माध्वौ च पेट्टी च विज्ञेयात्रिविधा सुरार्थवैका तथा
 सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति गौडीमाध्व्योः पृथङ्निषेधवचनं दोषगुरुत्वेन सुरासंस्मृत्य-
 प्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानूढायाश्च कन्यायाभवत्येव । तस्माद्ब्राह्मण-
 राजन्यौ वैश्यश्च । न सुरां पिबेदिति जातिमात्रवच्छेदेन निषेधात् । अतश्च । सुरां पीत्वा द्विजौ
 मोहादिति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं तद्वर्णत्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्त-
 भूतनिषेधस्तापेक्षत्वात्त्रैमित्तिकविधेर्निषेधश्च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् । यथा यस्य हविर्निरुक्तं
 पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीति निमित्तवाक्ये हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तत्तापेक्षने-
 मित्तिकवाक्ये श्रूयमाणमपि त्रिधा तन्दुलात्विभजेदिति तन्दुलग्रहणं तन्दुलादिस्वरूपहविर्मा-
 त्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेषः । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति वचनात्काम-
 कंरेऽपि न मरणान्तिकं किंतु पादमेव द्विगुणीकृत्य पञ्चापिकं दयमाविहितं यदकामानां
 कामात्तद्विगुणं चरेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं बृहदारुणादिष्वपि योज्यम् । तथा तद्ब्राह्म-
 णेन नास्तव्यं देवानामश्रता हविरिति मद्यस्यापि जातिमात्रवच्छेदेन निषिद्धत्वादनुप-
 नीतेनापि न पेयम् ॥ ननु कथमनुपनीतस्य दोषः । प्राशुपनयनात्कामचारकामवादका-
 भभक्षा इति गौतमवचनात् । तथा । मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोष-
 स्वापश्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृदुरोरिति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते ।
 सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रस्यावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव निषेधप्रवृत्तिः अत एव
 स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम् । सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति अतः पादो
 बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति । सर्वापापेषु सुरापानादिव्यति वचनात्पादो एव
 सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातुकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम् । अनुपेतस्तु

यो बालो मद्यं मोहादिपिबेद्यदि । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता आता तथा पितेति अतो
गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपयुषितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषक्या-
पनपरम् । अत एव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना ।
गर्भहर्मेर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैवो द्विजानामपमृज्यत इति ।
अयमत्रार्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृतिष्वेष्टप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु मद्यमात्रनिषेधोऽ-
प्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्यवैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गोष्ठ्या मद्यप्रतिषेधः । शूद्रस्य न
सुराप्रतिषेधो नापि मद्यमात्रप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह-

बालवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्त्रिसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोष्ठागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृत्तो बालवासाः । बालवासाग्रहणं चीरवल्कलयोरुपलक्षणार्थम् ।
सुरापगुरुतल्पगौचीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयातामिति प्रचेतः स्मरणात्-
जटिग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्यनेनैव सिद्धे यद्वालयसनादिग्रहणं
तदन्यत्र संभवे स्वयंधारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्ध्या यः सुरां
पिबति ताद्विषयम् । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजमित्यकामोपाधित्वेन विहितस्यैव
द्वादशवार्षिकतिदेशात् । अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वं संपू-
र्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्यात् न पादौनम् । अतएव बृद्धहारीतः । द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः
शूयन्ते इति । अथवा पिण्याकं पिण्डितं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणा-
स्तन्दुलाणवस्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यम् । कणान्वाभक्षयेद्वदं पिण्याकं
वा सकृद्विशीति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहित-
त्वादशान्तरपरित्यागः । एतच्चोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम् ।
एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपच्छर्दने कृते । पञ्चगव्यं तु तस्योक्तं मत्स्ये काय
शोधनमिति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टे यदुपलभ्यमानंतदन्धरसोदक-
स्थानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरात्वस्थानपायात् । यथाज्यत्वस्य पृषदाज्ये
अत एवाज्यपा इति निगमाः कार्याः न पृषदाज्यपा इत्येवमुक्तं न्यायविद्विः । यत्पु-
नरापस्तम्बवचनम् । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारान्गता ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्यं
कालं मितभोजनो योऽभ्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षः पापं व्यप-
नुदतीति । मत्त्वद्गोषवचनम् । महापातकसंयुक्ता वर्षः शुध्यन्ति ते त्रिभिरिति तदुभय-
मपि पिण्याकं वा कणान्वेत्यनेनैकविषयम् । यदपि यमेन प्रायश्चित्तद्रवमुक्तम् । बृहस्प-
तिसवनेनेहा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ भूमि-
प्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पिबेत्तां तु संस्कृतः स विमुच्यतीति
तदुभयं पूर्वेण सहैकविषयम् ॥ यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह

विकल्पते । अत्रापि बालवृद्धादीनां सार्धैकवर्षीयमनुपनीतानां तु नवमासकमित्येवं कल्प-
ना कार्या । यत्तु मनुवचनम् । कणान्वाभक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापाना-
नुत्तर्यं बालवासा जटी ध्वजीति तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया अनुद्दिपूर्वं द्रष्टव्यम् । ननु च
द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते । अभ्यवहरणं च कण्ठादधोनयनं न तात्वादिसंयो-
गमात्रमतः कथं तत्र पाननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । उच्यते । येन तात्वादिसंयोगेन विना पान-
क्रिया न निवर्तते सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः अतो यद्यपि मुख्यपानाभावात्
महापातकत्वं तथापि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचारितात्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन
दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तम् । चरेद्रतमहत्त्वापि घातार्थं चेत्समागत इति ।
यया हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यवसायादेरापि प्रतिषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् । यत्तु बोधा-
यनीयम् । त्रैमासिकममत्या सुरापाने कृच्छ्रान्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति । यच्च
याम्यम् । सुरां पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं हत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजश्वा-
न्द्रायणं चरेदिति । यद्यपि बार्हस्पत्यम् । गौडीमाध्यौ सुरां पेष्ठां पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तत्कृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमादिति । तत्रितयमप्पनन्यौपधसाध्यव्याध्युपश-
मार्थं पाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासंसृष्टं शुष्करसमंवाप्तं
भक्षयति तदापुनरुपनयनम् । यथाह मनुः । अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाद्विजातय इति ॥ यदा च शुष्कसुराभाण्डस्योदकं पिबति
तदा शातातपोक्तं कुर्यात् । सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्चेति ॥
यत्तु बोधायनीयम् । सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपकं तु
क्षीरं सर्पिः पिबेत्त्यहमिति तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुनर्मनुनोक्तम् ।
अपः सुराभाजनस्या मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वाशङ्खपुष्पीशृतं पय इति ॥
यत्तु विष्णुक्तम् । अपः सुराभाजनस्याः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयःपिबेदिति तन्म-
तिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहद्यम आह । सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पित्रे-
द्विजः । स द्वादशार्धक्षीरेण पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति ॥ सुरापस्य मुखगन्धघ्राणे तु मानवम् ।
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः । प्राणान्पु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्धय-
तीति तत्सोमयाजिनएवामतिपूर्वं । मतिपूर्वं तु द्विगुणं अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षा-
त्सुरागन्धघ्राणस्य तु प्रातिरध्रेयमद्यधोरिति जातिभ्रंशकरत्वात् । जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा-
न्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह-

अज्ञानाच्च सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानादुदकबुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति यं च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मू-
त्राणि प्राशन्ति ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तत्कृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनप्रार्थयश्चित्तमर्हन्ति ।

अत्र मद्यपाने योऽयं पुनः संस्कारः स ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशोऽस्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । मुराशब्दश्चात्र मद्यपरः । प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात् । अज्ञानतो मुख्यमुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विदितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः । अमत्या मद्यपाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रतिज्यहं ततानि पिबेत्स तत्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशनं चेति । यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम् । अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेण विशुद्धयतीति तदपि तत्तकृच्छ्रपूर्वकमेवाग्नौतमवाक्यानुग्राहात् । पुनः संस्कारश्च पुनरुपनयनमृत्याश्वलायनान्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथाऽक्तम् । अयोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशधपनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सविनुवृणीमह इति सावित्रीमिति । मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मत्या मद्यपानं त्वमुरायाः मुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रां घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति । चान्द्रायणं वा श्रुतोक्तम् । असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेदिति सुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापस्तम्बीयं पद्मात्रम् । अभ्याणामप्यानामलेहानां च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पद्मोदुम्बरवित्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा पद्मत्रिणविशुद्धयतीति । एतच्च तालादिमद्यविषयम् । गौडीमाध्व्योः पुनरज्ञानपाने अमुरायाः मुरायाश्चाज्ञानत इति वसिष्ठोक्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रासहितः पुनः संस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु पिण्याकं वा कणान्वेति त्रैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे अभ्यासे तु मुराया अग्निपर्णा मुरां पिबेत्मरणात्पूर्वो भवतीति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र मुराशब्दः पृष्ठभिप्रायः । तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् ॥ मद्यवासितशुष्कभाण्डोदकस्याज्ञानतः पानं बृहद्यमांस्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । कुशमूलविषकेन ज्यहं क्षीरेण वर्तयेदिति ॥ (अज्ञानतोऽभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । पद्मोदुम्बरवित्वानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ॥ ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पिगृतपयः पिबेदिति ॥ ज्ञानतोऽभ्यासे तु शङ्खेनोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रं यावत् पिबेदिति ॥ अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तम् । मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति ॥ एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्ययोः प्रतिषेधादिति दर्शितं प्राक् ॥ इदं च गौडीमाध्वीभाण्डस्थजलपानविषयं गुरुत्वान्प्रायश्चित्तस्य तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम् ॥ २५५ ॥

द्विजातिभार्या प्रत्याह-

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या मुरां पिबेत् ।

इहेव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

या द्विजातिभार्या मुरां पिबति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं न याति किंति-

हेव लोके श्वगृध्रसूकरलक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति ॥ ब्राह्मणीग्रहणं चात्र
 तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति न्यायेन यस्य द्विजातिर्यवित्यो भार्यास्तासामुपलक्षणम् । अत
 एव मनुः । पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्धशरीरस्य निष्कृ-
 तिर्न विधीयते इति । धर्मार्थकामेषु सहाधिकारादम्पत्योरेकशरीरत्वमेवातो यस्य द्विजा-
 तेभार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्धं शरीरं पतति पतितस्य च भार्यारूपस्यार्ध-
 शरीरस्यनिष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्विजातिभार्याया ब्राह्मण्याद्यया सुरा न पेया ।
 तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ धेयश्च न सुरां पिबेदिति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्ण-
 त्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषे-
 धप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं कार्यम् । शूद्रभार्यायास्तु
 शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः । सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चि-
 त्तार्थमित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥

इतिसुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह-

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ सुवर्णस्तेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्म ख्याप-
 यन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात्तेन मुसलेन राजा तं हन्यात्
 तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण
 वा क्रयादिवस्त्वहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं
 तथापि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तम् ।
 स्कन्धेनादाय मुसलं लकुटं वापि स्वादिरम् । अस्ति चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव
 वेति ॥ शंखेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं
 मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेदित्दं मया पापं कृतमनेन मुसलेन मां घातयस्वेति स
 राज्ञा शिष्टः सन्पूतो भवतीति।हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकृदेव । अत एव मनुनोक्तम् ।
 (अ. ११ श्लो. १००) ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयमिति । एवं सकृत्ता-
 ढनेन हतो मृतः शुद्धयेत् मुक्तो वा मरणाजीवन्नपि शुद्धयेदिति यावत् ॥ तथा च संवर्त-
 नोक्तम् । ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेया-
 दिशुद्धयते इति ॥ ययोक्तं ब्रह्मक्षेत्रे । मृतकल्पः प्रहारात्तौ जीवन्नपि विशुध्यतीति ॥
 नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुध्येदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते । उच्यते ।
 अन्ननेनस्वी राजेति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् । भवतु राज्ञो दोष-
 स्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा स्नेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुध्येदिति चेत् उच्यते ।
 एवं च सत्यकारणिका शुद्धिरापेत् । अयोच्यते । मोक्षोत्तरकालं द्वादशवार्षिकाद्य-

नुष्ठानेन शुद्धयङ्गीकरणाद्वाकारिणिकति । तदप्यमुन्दरम् । मुक्तः शुचिरिति मोक्षस्यैव
 शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्यैव व्याख्या न्यायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नापि
 विशुद्धोदिति यावत् । इदं च मरणान्तिकं सार्धवर्णकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव ।
 ब्राह्मणः स्वर्णहारीति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् क्षत्रियादीनां च महापातकिन्वा-
 विशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्यानाम्नाच्च ॥ यत्पुनर्मर्नवं सुवर्णस्तेयकृद्भिः इति विप्र-
 हणं तद्वरमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तीयते नर इति तस्यैव प्रकृतत्वात् । मनुः । ब्रह्म-
 हत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागम् इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सोपेक्ष-
 नैमित्तिकवाक्ये सुवर्णस्तेयकृद्भिः इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्टनीं
 यस्य हविरिति वाक्यं तन्दुलग्रहणं हविमात्रस्य ॥ इदं च राजाहननं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मानव ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् ।
 यदि कथंचिदतिक्रान्तानपेधेन राज्ञा हन्यते तयापि शुद्धो भवति । मनुः । वधेन शुध्यति
 स्तेनो ब्राह्मणस्तपसेव वेति । ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्धयभिधानात् । न च तपसेव वेत्य-
 वकारेण वधानपेधः । तस्य क्रैवल्यतपसापि शुद्धयभिधानपरत्वात् । यदि वधो निषिद्ध-
 स्तर्हि तपसेव वेति विकल्पाभिधानमनुपपन्नम् । न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानम् ।
 तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च । एकार्थास्तु विकल्परत्रिति न्यायेनकार्यानामैव विकल्पो
 ग्रीहियवयोरिवान च दण्डतपसेमेकार्थत्वं दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयेतुत्वात् ।
 च वधेन शुध्यति स्तेन इति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसश्च वेति विशिष्टविषयस्य
 तपसो विकल्पोपपत्तिः । न हि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय वेति
 विकल्पस्तस्मादयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः । मनुना सुवर्ण-
 स्तेयकृद्भिः इत्यभिधाय गृहीत्वा सुसलं राजा मरुद्वन्यानु तं स्वयमिति सधनाम्ना प्रकृत
 ब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानादनजातु ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डक-
 पहननविषयत्वेनाप्युपपत्तिः । एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयम् । मरणान्तिकं हि-
 यत्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तनु कामकृते पापे विशेषं नात्र संशय इति मध्यमाङ्ग-
 रः स्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः ।
 जालसूर्यमरीचिस्यं व्रक्षरेण रजः स्मृतम् । तेषौ लिङ्गा तु तास्तिम्या गजसर्पपङ्कज्यते ॥
 गौरस्तु ते त्रयः पद्मिर्वैमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते मापस्तु सुवर्णस्तु षोडशेति
 षोडशमापपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णापद्वर्णं
 महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य
 दृष्टार्थत्वात् । न तादृष्टार्थपरिमाणस्मरणम् । नापि लोक्रव्यवहारायमात्रतत्परत्वात्संस्कृतिकार-
 प्रवृत्तेः । अत एवोक्तं न्यायविद्भिः । कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानमिति । तथा नाम्नापि
 गुणफलोपपत्त्यनर्पवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्यान्यानीत्यत्र न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाण
 स्मरणमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात् । अतो विशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । कि-
 च । दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणाविशेषमन्त्रेणापि भिद्वेनार्तिव परिमाणस्म-

रणमुपयुज्यते । शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते अतः
 षोडशमापात्मकमुवर्णपरिमितहेमहरणएव महापातकित्वं तन्निमित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चि-
 त्तविवर्धनं च । द्वित्रादिमापात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् ।
 किंच । सुवर्णाव्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्परिमाणस्य हेम्नो हरणे मर-
 णान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं षट्त्रिंशन्मते । वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं
 समाचरेत् । लिङ्गामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं ब्रुवः ॥ राजसर्षपमात्रे तु प्राणायामच-
 तुष्टयम् । गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये ॥ गौरसर्षपमात्रे च सावित्री वै दिनं जपेत् ।
 यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहत्य द्विजोत्तमः ।
 कुर्यात्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजोत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति । सुवर्णस्यापहारे वत्सरं यावकी भवेत् । उर्ध्वं
 प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महृतम् ॥ इदं च वत्सरं यावकाशनं किञ्चिद्व्यूनसुवर्णापहारवि-
 षयम् । सुवर्णापहारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । बलद्ये कामकारेण
 शृङ्गन्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु बलकर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणादर्शगपी-
 स्यभिप्रेतम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतधनं तत्स्वामिने दत्तैव कार्यम् । स्तये ब्रह्मस्वभू-
 तस्य सुवर्णादिः कृतेः पुनः स्वामिनेऽपहतं देयं इवा त्वेकादशाधिकमिति स्मरणात् ॥ तथा
 चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्रियात्यात्मशुद्धये इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम् । शेषेष्वे-
 कादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥ (यदा त्वशक्त्या राजा हनुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं
 द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजोदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनारत्नानं
 प्रमापयेद् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं
 तेनोक्तम् । निष्कालको गोघृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भव-
 तीति विज्ञायते इति । तदपि गुरुश्रोत्रिययागस्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयम् । क्षत्रियाद्यप-
 हर्तृविषयं वा । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते । तथाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन
 वा तथा प्रचेतसा मरणान्तिकमभिधायोक्तम् । इष्ट्वावाश्वमेधेन गोसवेन वा विशुध्येदिति ।
 एतच्च विदूः क्षत्रियाद्यपहर्तृविषयम् ॥ २५७ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह-

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शवशिरोध्वज
 तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयम् । इयं विशु-
 द्धिरदिता प्रमाप्याकामतो द्विजमित्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्मात्तिदेशात् ॥
 नन्यकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा
 पद्मप्रान्तप्रयितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा हत्वानन्त-

रमेवान्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः ।
यस्तु ताम्रादिकस्य रसवेद्याद्यापादितमुवर्णरूपम्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ।
मुख्यजतिसमवायाभावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति ।
यद्यपीदृशमेवासुवर्णं सुवर्णं भ्रान्त्यापहरति तथापि नेदं प्रायश्चित्तम् । अमुवर्णपिहारित्वादेव ।
न च सृष्ट्रेद्वाह्मणवधे अहत्वापीतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम् । अमुवर्णे प्रवृत्तत्वा
देव । न ब्राह्मणः सृष्ट्रेदित्यस्य विषयः । यच्चेदं मनसा पार्प ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं
व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामं त्रिराचरेत् । प्रवृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं च
रेदिति तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णपहारः प्रायश्चित्तस्य
निमित्तम् । किंतु रजतादिषुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णपहारः । अस्मिन्नेव विषये यदा-
पहर्तात्यन्तमहाधनः तदात्मतुलितं सुवर्णं दद्यात् । अयं तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां
चाशक्तस्तदा विप्रतुष्टिकृद्भिः स्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् ।
यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेदिति
व्याप्तेनोक्तं नववार्पिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव धुत्सामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमप
हरति तदा अत्रिप्रतिपादितपद्मापिकं स्वर्जिदादिं वा क्रतुं कुर्यात्तीर्पयात्रां च ।
पण्ड्यं वाचरेत् कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रमन्विद्वांस्ततः स्तेया-
दिमुच्यते इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव महाकर्षं मया कृतमिति जातानुतापः
प्रत्यर्पयति त्यजति वा तदापस्तम्भीयं चतुर्यकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाह्निरसं
वा वज्राख्यं त्रैवार्पिकं द्रष्टव्यम् ॥ ननु प्रत्यर्पणे त्यागे वापहारधात्वर्थस्य निष्पन्नत्वा-
त्कार्यं प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानिष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यात्तु प्रायश्चित्ताल्प-
त्वम् । मैवम् । अपहारस्योपभोगादिफलपर्यन्तत्वादुपभोगात्प्राद्विशृत्तौ च पुष्कलस्यापहारा-
र्थस्याभावाद्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वं पीतवान्त इवाप्यद्रव्ये ॥ नन्वेवं सति चौरह-
स्ताद्रोदादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्ताल्पत्वप्रसंगः । मैवम् ।
तस्य त्यागे स्वतः प्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्तोऽपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रज-
तवाम्रादिसंसृष्टमुवर्णपहारो न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तम् । यतः संसर्गोऽपि सुवर्णत्वं
नापेति । आज्यत्वमिव घृषदान्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्पिकमेवेति युक्तम् । अयं सुव-
र्णसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्हि तत्र त्रैवार्पिकादिलघुप्राय-
श्चित्तादिविषयता अमुवर्णत्वादेव । किंतुपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बी-
क्तम् । स्तेयं कृत्वा मुरां पीत्वा कृच्छ्रं सांवत्सरं चरेदिति । तत्सुवर्णपरिमाणदर्वाद्या-
वाद्याधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूक्तं मुमन्तुना । सुवर्णस्तेयी मापं सान्निध्यादस-
दृश्यमान्याहुतीर्नुद्भवात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासं तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवतीति । तत्पूर्वोक्त
मापपरिमाणमुवर्णपहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्पते । यदप्यपरं तेनेवाक्तम् । सुवर्ण-
स्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवतीति तन्मनसापहारे प्रवृत्तस्य स्वतएवोपरताप-

जिह्वीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि बालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि चाश्वत्थमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं ययेत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम् । कृप्यं हत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । गद्याणदशकादूर्ध्वमाशताद्विगुणं चरेत् ॥ आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां पराकन्तु समाचरेत् । धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दवं स्मृतम् ॥ रत्नानां हरणं विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतमिति तदपि गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्तेय-समप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं न पुनस्तत्रिवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारं चान्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्राद्धीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

उद्देशक्रमप्राप्तं गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह-

तत्तेऽयःशयने सार्धमायस्यां योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चेत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

समा वा गुरुतल्पग इति वक्ष्यमाणश्लोकगतं गुरुतल्पगपदमत्र संबध्यते । तत्तेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तत्ते अग्निवर्णे कृते कार्णायसे शयने अयामय्या स्त्रीप्रति-कृत्या ततया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवंमुत्वा तनुं देहं उत्सृजेन्म्रियेतेति यावत् । शयनं च गुर्वङ्गनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्म विरुपाप्य कुर्यात् गुरुतल्पगभिर्भाष्येन इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम् । गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रियः प्रतिकृतिमग्निवर्णी कृत्वा कार्णायसशयने अयामय्या स्त्रीप्रतिकृत्या कृत्वा तमालिङ्ग्य पूतो भवतीति वृद्धहारीतस्मरणात् । तथा मुण्डितलोमकंशेन घृताभ्यक्तं कर्तव्यम् । निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तांतां सूमीं मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञा-यत इति वसिष्ठस्मरणात् । न च गुरुतल्पोऽभिभाष्येनस्तत्ते स्वप्यादयोमये।सूमीं ज्वलन्तीं वाडिलप्य मृत्युना स विशुध्यतीति मनुवाक्यानुरोधेन तत्तलोहयोपिदालिङ्गनं च निरपे-क्षप्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आयस्या योषिता-स्वपेत् । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तत्तेऽयः शयन इति परस्परसापेक्षतयैकत्वावगमादेककल्पत्वमेव युक्तम् ॥ अथवा वृषणौ सलिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छित्वाञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणप्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटि-लगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथाह मनुः । स्वयं वा शिश्रवृषणानुत्कृत्याधाय चाञ्जली । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्मम् इति । गमनं पृष्ठतोऽनीक्षमाणेन कर्तव्यम् । शुरेण शिश्रवृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो व्रजेदिति शङ्खललितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत् । सवृषणं शिश्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रल्यादिति वसिष्ठस्मरणात् । यथाह नारदः । आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नाम्यो दण्डो विधीयते ॥ एवं दण्डार्थमापि लिङ्गाद्युत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति । इदमेव मरणान्ति-

पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति । जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नु-
यादिति षड्विंशन्मतेऽभिधानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठम् । निष्कालको घृता-
भ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेदिति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येत-
देव ॥ ननु च मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छं-
स्तु गुरुतल्पग इति । अतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमने त्वीपदेशिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् ।
उच्यते । पितृभार्या सवर्णामित्यस्मादेव सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमातिदेशिक-
मिति न विरोधः ॥ इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव न पुत्र-
त्वम् । यथाह मनुः । क्षेत्रजादीन्मुतानेतानेकादशययांचितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः
क्रियालोपान्मनीषिण इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ ततोऽयःशयन इति ।
प्रथमं प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु गृहीत्वोत्कृत्यवृषणाविति द्वितीयम् । अनु-
बन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वस्योक्तत्वात् तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवम् । तत्सलोदशय-
नज्वलत्सुर्भ्यालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्गेन द्वादशवार्षिकमुक्तम् । अधःशायी-
जटाधारी पर्णमूलफलाशनः । एककालं समश्रीत वर्षं तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरा-
पश्च ब्रह्महणुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुभ्यान्ति महापातकिनास्त्विमं इति । तत्समवर्णोत्तम-
वर्णपितृदारगमने अकामकृते वा द्रष्टव्यम् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राद्विवृत्तौ
षड्वार्षिकमकामतस्तु त्रैवार्षिकम् । जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राद्विवृत्तौ द्वाद-
शवार्षिकमकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम् । यस्तु सर्वतः पितृदारान्समारुह्य मातृवर्ज्यं
नराधम इत्यादिना समारोहणमात्रे तत्तकृच्छ्र उक्तः स धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसे-
काद्वर्षागद्रष्टव्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह-

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य
शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वे द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णा व्यभिचारिणीम-
बुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौश-
नसमः । गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महव्रतं षण्मासान्वा तत्तकृच्छ्रं चरेदिति । क्षत्रियागमने
तु मतिपूर्वं याज्ञवल्क्येयम् । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथेति गुरुतल्पव्रतातिदेशा
त्रववार्षिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतो मरणान्ति-
कस्याकामतो द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव
कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकम् । मत्प्रागत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डा-
भ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिरिति कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं
यदा न चिकीर्षति तदा छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथेति याज्ञव-

स्त्रीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः । वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने पद्धार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरम् । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णास्त्विति । अयमर्थः । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं नववार्षिकमिति यावत् । तस्यैव तयामूतायां वैश्यायां पद्धार्षिकम् । शूद्रायां तु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति एवं क्षत्रिया- पुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकम् । शूद्रायां तु पद्धार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्र- स्यापीति । वैश्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव । गुरुभार्या तु यो वैश्यां मत्या गच्छेत्पुनः पुनः । लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुष्येत्स किल्बिषादिति लौगाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । पुनः शूद्रां गुरो- र्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा संचरेद्द्वादशान्दिकमित्युपम- न्युस्मरणात् । क्षत्रियायां गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वगमने यमोक्तं त्रैवार्षिकमष्टमकालाश- न्द्रष्टव्यम् । कालेऽष्टमे वा शुभ्राग्रे ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिरहोऽ- भ्युपयन्नपः ॥ अधःशायी त्रिभिर्वर्षेस्तदपोहित पातकमिति ॥ अत्रैवाभ्यासे जातकर्मोक्तम् । गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुष्येज्जीवन्मृतेऽपि वेति ॥ वैश्यायां त्वकामतो गमने प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमित्येतदेव याज्ञवल्कीयम् । तथा च बृद्धमनुः गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अन्द्रपयमकामास्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेदिति । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च संचरेद्यावदायुषमिति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वम- त्तिपूर्वं मानवम् । खट्वाङ्गी चीरवासा वा इमंशुलो विजनेवने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्द- मेकं समाहित इति ॥ अथवा गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्या- धःशायी त्रिपवणी भैशाहारः पूतो भवतीति सुमन्वक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवम् । चान्द्रायणं यात्रीन्मासानभ्यस्य नियतेन्द्रिय इति क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकाद- र्वाङ्निवृत्तौ व्याघ्राक्तम् । कृच्छ्रं चेवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासप्रत्यं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोरिति । अत्रेयं व्यवस्था । तथा प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्वाक्तं द्रष्टव्यम् । चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च । सकृद्रत्वा गुरुभार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विज इति तथा प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः । उभयच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रा- यणम् । वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वाक्तम् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपन्नं गुरोः । भार्या वैश्यां सकृद्रत्वा बुद्ध्या मासं चरेद्भिज इति । अत्रोभयो- रिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तथा प्रोत्साहितस्य सान्त- पनम् ॥ अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य प्राजापतिराह । पञ्चरात्रं तु नाश्रीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव

च । वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विज इति । तया प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् । शूद्रायां तु कामतः
 प्रवृत्तस्य रेतःसंकात्पूर्वं निवृत्तौ जात्रालिङ्गाह । अतिकृच्छ्रं तसकृच्छ्रं पराकं वा तथैव चः
 गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेदिति । तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । उभ-
 येच्छातः प्रवृत्तौ तसकृच्छ्रः । स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः । तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घ्य-
 तमसम् । प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासिकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा चरोद्विप्रः
 समाहित इति । तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् ।
 स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अन्यैव दिशान्येषामपि स्मृतिवचसां विषय-
 व्यवस्थोद्गनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापातकित्वप्रविशिष्टम् । तथा हिकात्पापनः ।
 एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेषः एव विधिः स्मृत
 इति मतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव पुरुषस्य
 मरणान्तिकमुक्त्वा स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम् । छित्वा लिङ्गं बधस्त-
 स्य सकामायाः स्त्रियास्तथेति । अकामस्तु मनुजोक्तम् । एतदेव श्रतं कार्यं योपितु
 पतितास्वपीति द्वादशवार्षिकमेवार्धकल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि सतिभार्या-
 कुमारीषु स्वयोनित्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतमिति प्रतिपादि-
 तानि यानि चातिदेशविषयभूतानि । पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुपामपि । मातुः
 सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पम्
 इति प्रतिपादितानि तथैकरात्रादूर्ध्वं कामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण पञ्चवार्षिकं नववार्षिकं च
 प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकम् । तथा च
 बृहद्यमः । रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनित्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राण-
 न्यागो विधीयते इति । अन्याश्चात्र चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा । माण-
 ध्यायोगवी चैव संसेतः न्यावसापिन इति मध्यमाङ्गिरीदर्शिता ज्ञातव्याः । न तु रजकश्च-
 र्मकारश्चेत्यादिप्रतिपादिताः । तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा । चाण्डालान्त्य-
 स्त्रियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति
 चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपादयता मनुनापि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् ।
 तथा ज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् ।
 कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चाण्डालैः साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्या-
 त् । एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः । यत्क-
 रीत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्वैष्णवमुजपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति । अत्र वृष-
 लीशब्देन चाण्डाल्यभिधीयते । चण्डाली बन्धकी वैश्या रजःस्था या च कन्यका ।
 ऊढा या च सगोत्रा स्यादृषत्यः पञ्च कीर्तिता इति स्मृत्यन्तरे वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्ध-
 की स्वेरिणी । कथं पुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते । यत्करीत्येकरात्रेणान्तसंयोगावगमं
 वाचिन्यास्मृतीयाया दर्शनात् । एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनस्याभ्यासं विनानुपपन्न

इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते अतएवैकरात्राद्गुरुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तम् । द्वादशवर्षादि-
गुरुतत्त्वप्रतातिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चाण्डालाद्याः सकृ-
द्रच्छन्ति तदा । चाण्डालपुलकसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राद्दमाचरेज्ज्ञाना-
दज्ञानादैन्दवद्वयमिति । यमाद्युक्तसंवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानम् । अमत्या चान्द्रायणद्वयं यया-
क्रमेण द्रष्टव्यम् । स्वयोनिष्वन्यजासु चेत्येकवाक्यसमभिव्यवहाराद्रगिन्यादिष्वपीयमेव
व्यवस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्राग्निप्रवेशनम् । जनन्यां च भगिन्यां च स्वसुतायां
तथैव च । सुपायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातं किं नस्त्वेत प्रविशेयुर्हता-
शनमिति कात्यायनस्मरणात् । जनन्यां सकृद्रूपेण भगिन्यादिषु चासकृद्रूपेण अग्निप्रवेश इति
द्रष्टव्यम् । महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादि-
गमनस्य तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तम् । चाण्डालीं पुलकसीं म्लेच्छीं सुपां
च भगिनीं सखीम् । मातरपित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागतम् ॥ मातुलानीं प्रप-
न्नितां स्वगात्रां नृपयोषितम् । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति । यस्त्व-
ङ्गिरीवचनम् । पतितान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मांसोपवासं कुर्वीत
चान्द्रायणमयापि वेति । तदुभयमपि गुरुतत्त्वप्रतातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेका-
दर्वाङ्मृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवत्सवचनम् । भगिनीं मातुरातां च स्वसारं चान्यमासृ-
जाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तत्कृच्छ्रं समाचरेदिति तदन्तरीक्त एव विषयं अक-
मतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्मृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एव अत्यन्तव्य-
भिचारिणीर्गच्छन्ति तदापीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणतत्कृच्छ्रात्मकं क्रमेण
कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभुक्त्वा स्वपि गमने गुरुतत्त्व-
प्रतादोषो नास्ति । जात्युक्तं पादद्वयं च कन्यानृपणमेव च । साधारणस्त्रियो नास्ति गुरु-
तत्त्वप्रतामेव चेति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यापि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपाति
पराव्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया ग्रंथगौरवभयात् लिख्यन्ते ॥ २६० ॥

इति गुरुतत्त्वप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तमभिधायैवसरमाप्तं

तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह-

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरिकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाचरति सोऽपि तत्समः ।
यो येन सहाचरति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तान्तिदेशार्थं तत्समग्र-
हणम् । न पुनः पातकत्वातिदेशार्थमातम्य यश्च तेः सह संवसेदित्युप- . त एव सिद्धत्वात् ।
अत्रय सत्यम्पतिदेशत्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यम् । साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः ।
आपि शब्दात् केवलमहापातकिसंयोगी तत्समः किं त्वतिपातकिपातक्युपपातक्यादीन
मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति

दर्शयति। अतएव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाभिहितम्। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये इति । विष्णुनापि सामान्येनोपपातक्याद्येनस्विमात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तभाक्तं दर्शितम् । पापात्मना येन सह यः संसृज्येत स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति । अत एव मनुना सामान्येनैवस्विमात्रप्रतिषेधः कृतः । एनीस्वभिरनिर्णिक्तैर्नार्यं कंचित्समाचरेदिति । तथा । न संसर्गं भजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते सतीति। एतच्च द्वादशवार्षिकंकादिपतितप्रायश्चित्तबुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् । पतितेन सहोपित्वा ज्ञानसंबन्धं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽद्धान्ते स्वयं च पतितो भवेदिति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गे पुनर्वसिष्ठोक्तम्। पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण यौनेन वा स्त्रीवेण वा यास्तेभ्यः सकाशात्समात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तेश्च न संवसेदुदीचींदिशं गत्वाऽनश्रन्संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते इति । तथा । ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेदिति सर्वमनवद्यम् । तैरिति तृतीयासर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापातकित्ववचनात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः । तस्य व्यभिचारात् । अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गो भिद्यत इति । तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात् । शब्दैकसमधिगम्ये तु तस्मान्नैवं भवितुमर्हतीति । तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शिना सर्वनाम्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः । प्राप्यभावादिव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । एनीस्वभिरनिर्णिक्तैर्नार्यं कंचित्समाचरेदिति सामान्येनैवस्विमात्रप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तं तच्च पादहीनम् । यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विज इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । एवं चतुर्यपञ्चमयोरपि कामतः संसर्गिणोरर्धहीनं त्रिपादोर्ध्वं च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिणस्तत्रातिदिश्यते । स तस्यैव व्रतं कुर्यादिति व्रतस्यैवातिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकमकामतस्तु तदर्थम् । संसर्गश्च स्वनिवृत्त्यनन्तरकर्मभेदादनेकया भिद्यते । यथाह वृद्धबृहस्पतिः । एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपंत्यत्रमिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् । नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽयमेः सहित देवलोऽपि । संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणांमिति । एकशय्यासनमेकस्तदासनमेकपङ्क्तिर्भोजनमेकभाण्डपचनमन्त्रेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वस्य,

वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै कन्यादानं तत्स-
काशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामत्रभोजनम् । संलापः संभाषणम् ।
स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः पतितमुखवायुसंपर्कः । सहयानमेकतुरगाद्यारोहणं एतेषां
मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षया बृहद्दिष्णुनोक्तम् । संवत्सरेण
पतति पतितेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैर्वानसौवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एवेति ।
अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकामत्रभोजने तु सद्यः पातित्यम् । याजनं यौनिसं-
बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशय इति देवल-
स्मरणात् । सौवशब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनम् ।
यौनसौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम् । यः
पतितैः सह यौनमुख्यसौवानां संबन्धानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चि-
त्तमिति सुमन्तुस्मरणात् । एकयानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ।
एकयानभोजनासनशयनैरिति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतन-
हेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संक्रा-
मन्ति हि पापानि तैलधिन्दुरिबाम्भसीति पराशरवचनेन निरपेक्षानामपि पापहेतुत्वा-
वगमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुषङ्गिकतया समुच्चितानामेव ।
पतनहेतुत्वं न पृथग्भूतानामल्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव । संलापस्पर्शनिःश्वासेति
देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अतः संलापादिरहिते सत्रयानादिचतुष्टये कृतं पञ्चमेभागानं
द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्साहिते तु पूर्णम् । एवं च सति एभिस्तु संव-
त्सेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्सम इति योगीश्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् ।
अतः संलापादीनां पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्त्यतएव मनुना । संवत्सरेण पतति पतितेन
सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनादिति यानादिचतुष्टयस्यैव संव-
त्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च संव-
त्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानाशनासनादिति व्यवहितेन संबन्धः । प्राग्दर्श-
तविष्णुवचनानुरोधत् । तथा । संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनश-
य्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकमिति वचनाच्च । न यानन्वयदर्शयः । यानासनाशनादिहे-
तोराचरन्नाचारं कुर्यान्निति भेदविवक्षया संबन्धोपपत्तेः । यया एतया पुनराख्यसंमित-
येद्वेति । यद्वा । आचरन्निति शत्रा हेतुर्व्यस्य गमितत्वात् । यानासनादिति द्विती-
यायै पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एव । प्राचीन-
वचननिश्चयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति यानादिचतुष्टयेन तु संव-
त्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तं वत्सरं सोऽपि तत्सम इति । अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्विती-
याया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यया षष्ठ्यधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संस-
र्गस्य भवति ततो न्यूनं तु न पतितप्रायश्चित्तं किं त्वन्यदेव । ययाह पराशरः । संस-
र्गमाचरन्विप्रः पतिनादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमप्यापि वा ॥ मासार्धं

मासमेकं वा मासत्रयमयापि वा । अन्वर्धमेकमन्वर्धं वा भवेद्वर्धं तु तत्संमः ॥ त्रिरात्रं
प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरन् । चरेत्सान्तपर्वं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥ चतुर्थे
दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणे कुर्यात्सप्तमे त्वेन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे
च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेदिति ॥ कामतः संसर्गं पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभि-
हितः । सुमन्तुः । पञ्चाहि तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहि तत्कृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे
स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेदिति ॥ मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षण्मा-
सिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वर्धार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे त्वान्विदिके कुर्याद्वर्धं चान्द्रायणं नर इति । अत्र
चान्विदिके संसर्गे इति किञ्चिद्व्युत्पन्नं इति द्रष्टव्यम् । पूर्णं तु वत्सरे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्मर-
णात् । यत्तु बर्हस्पत्यं वचनम् । षण्मासिकं तु संसर्गं याजनाध्यापनादिना । एकप्रासनशय्याभिः
प्रायश्चित्तार्थमाचरेदिति । याजनाध्यापनार्थनिकप्राप्तमोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनमेत-
दकामतोऽत्यन्तापादि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गनध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्तं च
योनिसंबन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिग्वलम्बनेनैव
दुहितृभगिनी स्नुषागाम्यातिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकम् । अकामतः सार्धचतुर्वा-
र्षिकं कल्पनीयम् । सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतः षड्वार्षिकम् । कामतस्त्रिवार्षि-
कम् । अयोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव । त्रैमासिकम् । कामतोऽर्धमित्यूहनीयम् ।
पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमविशिष्टम् । यथाह शौनकः । पुरुषस्य यानि
पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति
अतस्तासामपि महापातक्रिप्रभृतीनां मध्ये येन महं संसर्गस्तदीयमेव
प्रायश्चित्तमर्थकृत्या योजनीयम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धमकामतः पादः ।
तथानुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादोऽकामतस्तदर्थमित्येषां दिक् ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य कञ्चित्प्रतिप्रसवमाह

कन्यां समुद्रहेदेपां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

एषां पतितानां कन्यां पतितवस्यायामुत्पन्नां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचितप्रायश्चित्त-
तामकिञ्चनामगृहीतबालद्वारादिपितृथनामुद्देहत् । कन्यां समुद्रहेदिति वदन्त्ययमेव कन्यां
त्यक्तपतितसंसर्गां समुद्रहेत्र पुनः पतितहस्तात्प्रतिगृहीयादिति दर्शयति । एवं च सति
पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्यो बृहद्भारीतेन स्पष्टीकृतः ।
पतितस्य तु कुमारो विवस्वामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाट्यमे-
तेषां न भवेत् इति त्रिरुच्चैरभिधानां तीर्थं स्वगृहे वोदहेदिति । तथा एषां कन्यां समुद्र-
हेदिति वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः ।
पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी तामारिक्वमुद्देदिति ॥ २६१ ॥
इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निषिद्धसंसर्गप्रसंगात्त्रिषिद्धसंसर्गोत्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह ।

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ।

अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नास्तेषां प्रत्येकं द्वयेन चान्द्रायणम् । तथा च शङ्खः । सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति । यद्वाङ्गिरसोक्तम् । सवान्त्य-
जानां गमने भोजने संभ्रापणे । परार्केण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितमिति पराकं
कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम् । अकामस्तु सूतवधे पराकः । वैदेहिकवधे
पादोनः । चाण्डालवधे द्विपादः । मागधवधे पादोनः पराकः । सत्तरि द्विपादः । आयो-
गवे च पादद्वयम् । अन्येव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यमायतु ब्रह्मगर्भवचनम् ।
प्रतिलोमप्रसृतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्दिप-
दिति तदावृत्तिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः वैदेहिकवधे चत्वारः चाण्डालवधे
द्वाविंशति योग्यतयान्वयः । तथा मागधवधे चत्वारः सत्तरि द्विमासिकं आयोगवे च द्विमासिक-
मिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विद्याविरहिणां च
शूद्रादीनां तदनुपपत्तेराज्यावेक्षणादिसाध्येष्विवा-
न्धानामनधिकारमाशङ्क्याह-

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रो जपाधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शु-
ध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चापलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपा-
संभवस्तथापि नमस्कारमन्त्रजपो भवति अत एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । उच्छिष्टं
चास्य भोजनमनुज्ञातांस्तस्य नमस्कारो मन्त्र इति । यद्वा वचनमलाजपादिरहितमप्य व्रतं
कुर्यात् । तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जि-
तमित्याङ्गिरःस्मरणात् । तथापरमपि तेनैवोक्तम् । शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः ।
दानैर्वीप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथेति ॥ यत्तु मानवम् । न चास्योपदिशद्दर्मं न चास्य
व्रतमादिशदिति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपपन्नशूद्राभिप्रायम् । यद्यपि
स्मृत्यन्तरवचनम् । कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णव्रतेषु तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य
नाधिकारो विधीयते इति तत्काम्यकृच्छ्राभिप्रायम् । अतः स्त्रीशूद्रयोः । प्रतिलोमजानां
त्रैविणिकवत व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गीतमवचनम् प्रतिलोमा धर्महीना इति
तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

इति पञ्च महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकानुपपातक
प्रायश्चित्तान्युक्त्वाधुनोपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः
पाठक्रममाप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह-

पञ्चगव्यं पिबेद्गोमो मासमासीत संयमः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोप्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । असौ मासं समाहित आसीत् । किं कुर्वन्त्यश्च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन् । आहारान्तरपारित्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधानात् । तथा गोष्ठेशयः । प्राप्तशयनानुवादेन गोष्ठेविधानेन दिवा च स्वापप्रतिपेधाद्वात्रौ गोशालायां शयानो गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी । व्रतेणिनिः । अतश्च यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्राप्तवर्तनं विचरन्तीरनुगच्छेव । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदानुतिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते । अनुगमनविधानादेव ताभिः सार्यं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीत्यनुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः । कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अत एव जाबालेन मासं प्राजापत्यस्य पूयकं प्रायश्चित्तत्वमुक्तम् । प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः । गोहितो गोऽनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुद्ध्यतीति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ एकादशी यासां गवां ता दद्यादिति व्रतवतुष्टयम् । तत्राकांमकृते जातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे उपवासं कृत्वा वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवरयाश्च वधे गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु तादृग्वधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याशित्वं मयमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मांसं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वात्तन्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च पद्भिः पद्भिरुपवासेरैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याग्रायेन पञ्चधेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रताच्छीपस्त्वम् । कर्त्तव्यं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वम् । देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति नारदेन तद्व्यस्योत्तमत्वाभिधानात् । गोषु ब्राह्मणसंस्थास्त्विति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धिन्यास्तु तादृग्वधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रे स्वाद्ये त्रिरात्रत्रये पाणिपूरात्रभोजनमुक्तम् । अन्त्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे पञ्चात्रमुपवासो भवति । चतुर्विंशत्ये च पाणिपूरात्रभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याग्रायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुष्वधिकं भवतीति पूर्वस्माद्गतदद्याच्छिष्टत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शुद्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयतत्रच सार्धप्राजापत्यदयात्मकेन प्रत्याग्रायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वभ्योऽपुनरुक्तमत्वा-

च्छूद्रविषयतोचिता। अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्तुं ग्राहकप्रयोजकानुमन्तृपुगुरुल-
 'धुभावतारम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम्। यत्तु वैष्णवं व्रतत्रयम् । गोघ्नस्य पञ्चगव्ये
 न मासमेकं पलत्रयम्। प्रत्यहं स्यात्पराक्रो वा चान्द्रायणमयापि वेति । यच्च काश्यपीयम् ।
 गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिपवणस्त्रायी नित्यं पञ्चगव्याहार इति । यच्च शाता
 तपीयम्। मासं पञ्चगव्याहार इति तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम्। यच्च
 'शंखप्रचेतोभ्यामुक्तम् । गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्सशिखं वपनं कृत्वा
 'गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो-गां च दद्यादिति । एतच्च याज्ञवल्कीय-
 'मासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम् । दद्यान्निरात्रं चोपोप्येत्येतद्विषयमेवात्यन्तगुणिनो हन्तु-
 'र्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पञ्चगव्याशक्तस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं मासं पञ्चगव्ये-
 'नेति प्रतिपाद्य पष्ठे काले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपवि-
 'क्षेन्नाति प्लवं गच्छेन्नाति विषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा
 'तिलधेनुं दद्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य गोघ्नो मासं यवागूं प्रसृतितन्दुलशृतां
 'भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यतीति पैठिनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यत्तु सौमन्तम् ।
 'गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवानुगमनं चेति । यच्च
 'संवर्तेनोक्तम् । सक्तुयावकभैक्षशी पयो दधि घृतं सकृत् । एतानि क्रमशोऽश्रीयान्मा-
 'सार्थं स समाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये इति । यच्च बार्ह-
 'स्पत्यम् । द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति । तत्रितयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्येन
 'समानविषयं मृतकहपगोहत्याविषयं वा विषमप्रदेशप्राप्तेन जनिताव्याधितो मरणविषयं
 'वा वेदितव्यम् । तदिदं सर्वप्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीहग्विधामविशिष्टविप्रस्वा-
 'मिकामवशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं मासद्वयं हवि-
 'ष्येण चतुर्थकालभोजनं मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तनमिति व्रत-
 'त्रितयमाम्नातम् । यथाह (अ. ११ श्लो. १०८, ११६) उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं
 'यवान्पिषेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाद्रेण संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं
 'मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठ-
 'न्नूर्ध्वं रजःपिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
 'व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिज्ञस्ता-
 'वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीति वा मा-
 'रुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीत तमनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदि वान्येषां
 'गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो
 'गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुच-
 'रितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ एतत्रितययाज्ञवल्कीयमासप्राजापत्यमा-
 'संपञ्चगव्याशनवृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथाक्रमेण द्रष्ट-
 'व्यम् । यत्सङ्घिरसा मानवैतिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाधिकमाभिहितम् । अक्षारल

वर्णं रुद्धं पष्टे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेद्विद्यामोद्गारं वेदमेव च । व्रतवद्धारये-
 द्दण्डं समन्तां चैव मेखलामिति । तन्मानविषयम् । एवं पुष्टितारुण्यादिकिञ्चिदुष्णातिशयो-
 गिन्यां द्रष्टव्यम् । अतिबालामतिकृशामतिवृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्ध-
 व्रतं द्विज इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गव्यर्धप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्कीयमासा-
 तिकृच्छ्रव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति । तदा
 विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं चरेदिति न्यायेन पूर्वाक्तमेवाकामविहितं मासातिकृच्छ्र-
 व्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हरीतिनः । गोघ्नस्तर्जमर्ध्ववालं परिधायेत्यादिनां मानवीमिति-
 कर्तव्यतामभिधायोक्तम् । वृषभैकादशाश्च गा दत्ता त्रयोदशे मासे पूर्ता भवतीति तत्त-
 वनस्यश्रोत्रियगोवधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन । गां चेद्दन्त्यान्तस्याश्वर्मणाद्रेण
 परिवेष्टितः पण्मासान् कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रावातिष्ठेत्पभवेहतौ दद्यादिति प्राग्भासिकं कृच्छ्र-
 तप्तकृच्छ्रावुष्टानमुक्तम् । यदपि देवलेन । गोघ्नः पण्मासांस्तर्जमपरिवृतो गोघ्नजानवासी
 गोभिरेव सह चरन् प्रमुच्यत इति तत्र द्वयमपि हरीतीयेन समानविषयम् । तत्रैव काम-
 कारकृते कात्यायनीयं त्रैवापिकम् । गोघ्नस्तर्जमर्ध्ववालं वसं द्रोष्ठयवा पुनः । गाश्चानुग-
 च्छेत्ततस्तं मौली धीरासनादिभिः ॥ वर्षशीतातपक्लेशवद्विपद्भयार्दिताः । मोक्षयेत्तुर्वयस्तेन
 पूयते वत्सरैस्त्रिभिरिति द्रष्टव्यम् । यच्च शाङ्गं त्रैवापिकम् । पार्दं तु शूद्रहत्यायामुदक्या-
 गमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथेति । तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् ।
 यत्तु यमेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने
 सर्वस्वं वेदविद्यां निवेदयेदिति गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वेमासिकं व्रतद्वयमभिहितम् ।
 तत्र यदा सवनस्यश्रोत्रियातिदुर्गतपद्भुक्तुम्ब्राह्मणसंयन्त्रिणां कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं

द्विगुणं व्रतमाचरेदिति विशिष्टायां गवि बार्हस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् ॥ अतएव
 प्रचेतसा । स्त्रीर्गर्भिणीगोर्गभिणीब्राह्मणवृद्धाविधेषु भ्रूणहा भवतीति । इदमिधमेव गोवधम-
 भिसंधाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं व्रतं कात्यायनी-
 यव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु मौलमेन । वृषभैकगोशतदानसमुचितं त्रैवापिकं
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वेद्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टम् । गां च हत्वा वेद्यवदिति । एतच्च
 त्रैवापिकव्रतप्रत्याग्रायभूतनवीतधनुभिः सार्धं वृषभैकशता गायां नवव्युनं द्विशतं भव-
 तीति गोसहस्रयुक्तद्वेमासिकव्रताव्युनन्वात्पूर्वाक्तविषये एव कामतोक्तं । यदा तत्रैव
 विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृश्विधायां गव गर्भरहितायास्त्वकामतो
 हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रैवापिकं कल्प्यम् । यत्तु यमनाक्तमनः काष्ठलोष्टादमभिर्गावः
 शर्ध्या निहता याद । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शस्त्रे शस्त्रे विधीयते । काष्ठं सान्तपनं कुर्या-
 त्माजापत्यं तु लोष्टकं । तप्तकृच्छ्रं तु पापानि शस्त्रे चाप्यतिकृच्छ्रम् ॥ प्रायश्चित्तं
 ततश्चीने कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । विशद्वा वृषभं चैकं दद्यात्तन्म्यश्च दक्षिणामिति ॥ तत्प-

वैतन्तिकादिसहस्रशतादिदानत्रैवार्पिकादिब्रतविषयेष्वेव काष्ठादिसाधनविशेषजनितयधनिमित्तसा-
न्तपनादिपूर्वकत्वाप्रतिपादनपरं न तु निरपेक्षलघुत्वाद्व्रतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्त-
विशेषउक्तः । अतिवृद्धामतिवृद्धामतिबालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्ध-
व्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्तया दद्याद्धेमतिर्लांस्तथेति ॥ निरोगादिवधे यद्विहितं
तत्स्यार्धम् ॥ बृहत्प्रचेतसाप्यत्र विशेषउक्तः । एकवर्षे हते वस्ते कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः पर-
मिति ॥ तथा गर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमाव-
र्तत इति न्यायनविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेषउक्तः । पादउत्पन्नमात्रे तु
द्वौ पादौ दृढतां गते । पादोऽनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णं गर्भं
चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोव्रतस्य निष्कृतिरिति ॥ बहुकर्तृके तु हनने
संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः । एका चेद्बहुभिः कचिद्देवाद्यापादिता कचिद् । पादं पादं
तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथगिति । यादृग्विधगोहत्यायां यद्व्रतमुपादिष्टं तत्पादं प्रत्येकं
कुर्युर्वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणमित्यतो बहुभिर्द्वयोर्बहुनां च व्यापादनं प्रतिपुरुषं पाद-
द्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् । तच्चाकामतो वधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषणोपादानात् ।
कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्कृत्स्नव्रतसंबन्धोपुक्तः । सत्रिणामपि
प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् । एकं व्रतं बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दम इति प्रत्येकं
दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकैव बन्धनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तत्र
संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धने तथा । भिषग्निधोपचारे च
द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति । बहुष्वपि व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं नापि तन्त्रेण
किंतु वचनमलाद्विगुणमेव । तथा भिषगपि विरुद्धोपधदानेनैकस्याअप्यकामतो व्यापादने
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् । भिषग्व्यतिरिक्तस्य केवलं उपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रात-
कूलोपधदाने व्यास आह । औपधं लवणं चैवपुण्यायमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दात-
व्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयत इति ॥ यस्वा-
पस्तम्बेनोक्तम् । पादमेकं चरेद्द्विधिं द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं
स्याच्चरेत्सर्वं निपातने इति । तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयम् । न साक्षात्कर्तुः ।
साक्षात्कर्तुर्निमित्तिनाश्च भेदस्तनैव दर्शितः । पापाणल्लकुट्यापि शस्त्रेणान्येन वा
बलात् । निपातयन्ति ये गान्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि तं ॥ तथैव बाहुजहोरुपाश्वर्ध्वावात्रि-
मोऽनैरिति । एतदुक्तं भवति । पापाणल्लङ्घादिभिर्धोवाभोऽनादिना वा यऽङ्गानि पात-
यन्ति ते साक्षादन्तारस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापार-
योगिनस्ते निमित्तिनस्तथा ॥ कृत्स्नव्रतसंबन्धः किंतु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति ।
तत्र च रोधादिना व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात्कचित्पादः कचिद्विपादः पादोनं
कचिदिति युक्तम् । अत्राह पराशरः । गवां बन्धनयोगैर्बहु भवेन्मृत्युरकामतः ।

अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णिं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनहुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति ॥ अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहर्षया प्रत्यवेक्षमाण आस्ते तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपाप-
स्येति विशेषणोपादानात् । यदा तु न प्रमादसंसरणं करोति तदा पादमेकं चरेद्रीधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातन इत्याङ्गिरसोक्तं त्रैमासिकपाद-
किञ्चिदधिकं वा विंशत्यहर्गोवधव्रतं कुर्यात् ॥ आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः । अतिदोहातिवाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरीधे मृते पादोनमाचरेदिति ।
लक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः । अन्यत्राङ्गनलक्षाभ्यां वाहने मोचने तथा।सायं सं गोपनार्थं च न दुष्प्रेदोषबन्धने इति पराशरस्मरणात् । अङ्गनं स्थिरचिह्नकरणम् ।
लक्षणं साम्प्रतीपलक्षणम् । वाहने आस्रोक्तमार्गेण रक्षणार्थमपि नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः । न नालिकेरेण न शाणवालेर्न चापि मौञ्जेन न बन्धशृङ्खलेः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च धन्नीयास्थाने दोष-
विर्जिते इति व्यासस्मरणात् । तथान्याऽपि विशेषस्तैर्नोक्तः । घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । गोकृच्छ्रार्थं भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तस्मृतम् ॥ अतिदोहातिदमने संपाते धेव योजने । बध्वा शृङ्खलपार्श्वे मृते पादोनमाचरेदिति ॥ पालनाकरणादि-
नोपेक्षायां क्वचित्प्रायश्चित्तविशेषस्तैर्नोक्तः । जलोपपत्तवले मग्रा मेघविशुद्धतापि वा । श्वश्रे वा पतिताकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रत-
मुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्यादुद्बन्धनहतापि वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति । इदं तु कार्यान्तरविरहेऽप्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यग्रतयो-
पेक्षायां त्वर्थम् । पत्वलोपमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने । श्वश्रप्रातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रा-
र्थमाचरेत् । अपालत्वान्तु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागार उपपूवे इति विष्णुस्मरणात् ॥ तथा सत्यपि व्यापादने क्वचिदुपकारार्थप्रवृत्तौवचनादोपाभावः । यथाह संवर्तः । यन्त्रणे गोचिक्रितसार्थं मूढगर्भविमोचने । यत्र कृतं विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते इति ।
यन्त्रणं व्याध्यादिनिर्यातनार्थं संर्द्धशाङ्कुशादिप्रवेशनम् । तथा । औषधं स्नेहमाहारं ददद्गौ-
ब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चैत्र स पापेन लिप्यते ॥ ग्रामघाते शरीरेण वेश्म-
भङ्गाग्निपातने । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते । अत्र पराशरोऽप्याह । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते । कूप-
स्वाते च धर्मार्ये गृहदाहे च यांमृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते इति ।
इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कथञ्चिद्गृहादिदाहदानेन मृतविषयम् । इतग्यापस्तम्बे-
नोक्तम् । कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते इति । तथास्थादिभङ्गे मरणाभावेऽपि क्वचित्प्रायश्चित्तमुक्तम् । अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा।पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्थं तु यवान्पिबेदिति । यत्वाङ्गिरसम् ।
शृङ्गदन्तास्थिभङ्गे वा चर्मनिर्माणेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्द्वयं स्वस्थापि यदि गोर्भवेदिति

वन्नशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदशक्तविषयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्याप-
न्नगोसदृशीं गां दत्त्वेव कार्यम् । यथाह पराशरः । प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यम् इति । मनुरपि । (अ. ८ श्लो. २८८) यो यस्य
हिंस्याद्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्सममिति ।
एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृहद्विष्णुना
विशेषोऽभिहितः । विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु
शूद्रजातिषु शस्यत इति । यत्स्वङ्गिरोवचनम् । पर्यद्या ब्राह्मणानां तु सप्त राज्ञां द्विगुणा
मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यद्ब्रह्म व्रतं स्मृतमिति तत्प्रातिलोभ्येन वाग्दण्डवारुण्या-
दिविषयम् । तथा स्त्रीवृद्धबालादीनां स्वर्धम् । अनुपनीतस्य बालस्य पाद इति च
प्रायुक्तमनुसंधेयम् ॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः । वपनं नैव नारीणां
नानुग्रह्या जपादिकम् । नगोष्ठे शयनं तासां न वंसीरन्गवाजिनम् । सर्वान्केशान्तमुद्धृत्य छेद-
येदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां गिरसो मुण्डनं स्मृतमिति । पुरुषेषु च विशेषः संव-
र्तनं दर्शितः । पादेऽङ्गुरोमवपनं द्विपादे इमश्चुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्धं सशिखं
तु निपातने इति । पादोनप्रायश्चित्तार्हस्य कण्ठादधस्तनाङ्गुरोष्णमिव वपनम् । अर्धप्राय-
श्चित्तार्हस्य तु इमश्चूणामपि । पादप्रायश्चिन्तार्हस्य पुनः शिरोगतानामपि शिखाव-
र्जितानाम् । पादचतुष्टयार्हस्य तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति । एवमेतद्दिगवलम्ब-
नानान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह-

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रयणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनान्येषां ग्रात्यतादीनामुपपातकानां
शुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेन वा वक्ष्यमाणलक्षणेन मासं पयोव्रतेन वा पराकेण वा शुद्धि-
र्भवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्यादौचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोविवासाधारणैः कृत्तिपयैर्न्यु-
नत्वमवगम्यते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । का-
मकारे तु । एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनां द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमया-
पि वेति मनूक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अत एव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः संवेषामुपपा-
तकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिवर्जितानामविशेषेण पेदि-
तव्यः । अवकीर्णिनस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतपैवातिदेशता युक्ता ।
इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तवापसापेक्षत्वप्रसंगात् । भवम् । तथा सत्युक्तनिष्कृतनिमुप-
पातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमप्ये सामान्यतः पठितस्या-
न्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा अयाज्यानां च याजनं त्रीन्ऋचा-

नाचरेत् । द्रात्ययाजकोऽभिचरन्नपीति स एव विषयः केवलं परिहीयेत न पुनर्विशेषतः पठितस्यान्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि यथा इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतमिति । अतो द्रात्य-
तादिषु अस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टैः प्रायश्चित्तैः सहोपपातकशुद्धिः स्यादेव-
मित्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषयताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो-
वाश्रयणीयः । तानि स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानि पाठक्रमेण द्रात्यादिषु योजयिष्यामः ।
तत्र द्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् । येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि । तांश्चा-
रयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति । यच्च यमेनोक्तम् । सावित्री
पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । सशिवं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥
(एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसूतियावकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च
च ॥ ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति तदुभयमपि याज्ञव-
ल्कीयमाप्तयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । पतितसावित्रीक उद्दालक-
व्रतं चरेत्) द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमाभिक्षयाऽष्टरात्रं धृतेन पञ्चाश्रम
याचितेन त्रिरात्रमभक्षोऽहीरात्रमुपवसेदश्वमेधायभृथं गच्छेद्ब्राह्मणस्तोमेन वा यजतेति ।
अत्रेयं व्यवस्था । यस्योपनेत्राद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं
शक्त्यपेक्षया भवति । अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वं
मपि कियत्कालातिक्रमे तद्दालकव्रतं द्रात्यस्तोमो वेति । येषां तु पित्रादयोऽप्यनुपनी-
तास्तेषामापस्तम्भोक्तम् । यस्य पितापितामहावनुपनीतो स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यम् । यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते तस्य उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यमिति । तथा स्तेयेऽप्युपपातकसाधारणप्राप्तव्रतचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनु-
नोक्तम् । धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजौत्तमः । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्धेन
विशुध्यतीति । द्विजौत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं क्षत्रि-
यादेस्त्वल्पं कल्प्यम् । अथाष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतीतेषां प्रतिवर्णं विदुषो-
ऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डाल्पत्वस्य दर्शनात् । तथा विप्रेषु सकलं देयं
पादोनं क्षत्रिये स्मृतमिति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात् । तथा क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि
दण्डानुसारेण प्रायश्चित्ताल्पत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्ये पाण्मासिकम् । वैश्यपरिग्रहे
त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । शूद्रपरिग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरत्राप्युहनीयम् । इदं च
दशकुम्भधान्यापहारविषयमाभिर्धकं तु धान्यं दशभ्यः कुम्भभ्यां हरतो दम उत्तमः । प-
लसहस्रादधिके वध इति वददर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहचर्या-
दन्नधने चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्यम् । अन्नशब्देन तन्दुलादिकमभिधीयते । धनशब्दे-
न ताम्ररजतादिकम् । इदं तु प्रायश्चित्तं कामकारविषयम् । अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव-
्रतम् । तथा । मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रा-
यणेन न्विति । सार्धसप्तद्वयपणलभ्यजलापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपीतरगोवधव्रतनिवृ-

स्यर्थं विधीयते । तावन्मूल्यजलापहारे पानीयस्य तृणस्य च तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्ड इति पञ्चशतं तथेति चान्द्रायणविषये पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्परिमाणदण्डचान्द्रायणयोगो-
वधादौ सहचरितत्वात्तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रेन्दवयोः षण्पञ्चशतं तथेति चान्द्रायणविषये
पञ्चशतपणदण्डविधानाच्च । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणसंविद्धिद्रव्यापहारे
तु।मनुः(अ. ११ श्लो. ५७)निक्षेपस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च। भूमिवज्रमर्षिणां च रुक्मस्तंय
समं स्मृतमिति द्रष्टव्यम्। तथा मनुः। द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयंकृत्वान्यवेक्ष्मनः। चरेत्तान्त
पनं कृच्छ्रं तन्निर्घात्यात्मशुद्धये इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसीसादिद्रव्यापहारविशेषेण स्तेय-
सामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्धतृतीयशतमूल्यस्ये
पञ्चदशांशार्धत्रपुसीसाद्यपहारे प्रायश्चित्तम् । चान्द्रायणपञ्चदशांशश्चातस्य । तथा
द्रव्यविशेषेणाप्युपपातकसामान्यप्राप्तप्रतापवादः । मनुः भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्या-
सनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशेषधनमिति एकवारभोजनपर्या
प्तभक्ष्यभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्याप्तापहारे त्रिरात्रम् । यथाह पैठी-
नसिः । भक्ष्यभोज्याग्रस्योदरपूरणमाग्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्चेति ॥
यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतत्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रापि हिय-
माणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तस्यापि लघुगुरुभावः कल्पनीयः । तथा । तृणका-
ष्ठदुर्माणां च शुष्काग्रस्य गृहस्य च । तैलचर्माभिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनमिति ।
घृणां च तृणादीनां भक्ष्यादित्रिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्रिगुणमूल्यार्पाणामेत
त्प्रायश्चित्तम्। तथा मनुः। मणिमुक्ताप्रवालाणां ताम्रस्य रजतस्य च । अयस्कंस्योपलानां
च द्वादशाहं कदन्नतेति । अत्रापि भक्ष्यादिवत् द्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्यद्वा-
दशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार एतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्। तथा मनुः। कार्पासकीटजोर्णानां
द्विस्तुरैकस्तुरस्य च । पक्षिगन्धोपधीनां च रज्ज्वाश्चैवं ज्यहं पय इति। अत्रापि भक्ष्यादित्रिगुण
प्रायश्चित्तदर्शनात्तत्रिगुणमूल्यानामपहार एवेतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । हियमाणद्रव्यन्यूना-
धिकभावेन प्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहतद्रव्यदानो-
त्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः। दत्तैवापहतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेदिति । ऋणा-
पाकरणं चपुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति विहितम् तस्यानपाकरणे । तथा वैदिकस्य च जायमानो
वै ब्राह्मण इत्येतद्वाक्येनर्णसंस्तुतयश्चात्पाकरणे च उपपातकमुद्भिःस्पृष्टदेवमित्रपादिनोपपात-
कसामान्यविहित व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम्। ईष्टं
वैश्वानरां चैव निर्दपेदब्दपर्यये । लुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभव इति ।
अब्दपर्यये संवत्सरान्ते । तथाधिकृतस्यानाहिताग्निवैज्येतदेव व्रतचतुष्टयं वत्सरादूर्ध्व-
मापदि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाक्पुनर्वत्सरात्
कार्णाजिनिर्विशेषमाह । काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वन् त्रिरात्रेण
मासि मासि विशुद्ध्यति । अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः मुक्तो यदि । स हि

धिकृत्य विष्णुनोक्तम् । भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन
 त्रीन्पक्षात्रियतः पिबेदिति । उत्कर्षहेतोरधीयानस्य नाशितं त्वयेत्येव पर्यनुयोगोऽनुयोग-
 प्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे । दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीदित्युक्तम् ।
 अत्रापि पूर्वांक्तव्रतः सहास्य शतयपक्षयाविकल्पः । तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्रा-
 समानवधैर्मासिकस्य याज्ञवल्कीयव्रतचतुष्टयस्यापि गुरुदारादावपवाद उक्तः । तथा-
 न्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषणापवाद उक्तः । यथाह गौतमः । द्वेपरदारि त्रीणि
 श्रोत्रियस्येति । तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम् । उपपात-
 केपु चैवमिति । तत्रेयं व्यवस्था । ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यं तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणगालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । यद्वा
 श्रोत्रियपर्याया गुणवत्या ब्राह्मण्या त्रैवार्षिकम् । तादृश्विवायामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् ।
 तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्समानदृष्ट्या शूद्रायाः पाण्मासिकं
 प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अत एव शङ्खेन वैश्यामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिप-
 वणं चानुतिष्ठेत्क्षत्रियायां द्वे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यायां शूद्रायां ब्राह्मणपरिणतितामिति
 वर्णक्रमेण हासो दर्शितः । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियस्यादिषु स्त्रीषु क्रमेणद्वि-
 ष्वार्षिकवार्षिकपाण्मासिकानि पूर्वांक्त एव विषये योजनीयानि । वैश्यस्य च वैश्याशूद्रयो-
 र्वार्षिकपाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्रायां परभार्यायां पाण्मासिकमेव । यत्त्वापस्तम्बीयम् ।
 सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्संनिपातं पादः पतयेवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थं सर्व-
 मिति तद्वैतमीयत्रैवार्षिकेण समानविषयम् । अनन्यपूर्विकायां तु चतुरभ्यासे द्वाद-
 शवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु प्रतिगमनं पाद-
 न्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्थकृत्या पूर्वोक्तवि-
 षये योजनीयम् । अनृतुकाले तु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतो गमने मानवं त्रैमा-
 सिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिस्त्रीषु पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव त्रैमासिकचान्द्रायण-
 मासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां क्षत्रियादिस्त्रीषु त्रैमासिकादीन्येव । अकामतः
 पुनरेतासु त्रैवार्षिकाणां याज्ञवल्कीयमृषर्भकादशगोदानं मासं प्राजापत्याचरणं च
 क्रमेण द्रष्टव्यम् । शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमेवार्थकृत्या योजनीयम् ।
 अत एव संवर्तः । शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावका-
 हारस्तिष्ठेत्तत्पापमुक्त्य इत्यकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणश्चेदं प्रक्षापूर्वकं
 ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्तद्विपत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र इति तद्वा-
 ह्यणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु च विप्रोढासु द्विस्त्रिवर्षमिचारितासु अबु-
 द्धिपूर्वगमने वा । तथा च संवर्तः । विप्रामस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति । काम-
 तस्तु । राज्ञीं प्रव्रजितां धार्त्र्यां साध्वीं वर्णात्तमामिति । कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य

चेति यमोक्तं कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराद्यभ्यासे तु व्यभिचारस्य स्वैरिण्यां वृषल्या-
मवकीर्णः सचैलस्रातउदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणा-
न्भोजयेद्यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात् ।
ब्राह्मण्यां पद्मात्रोपोषितो गां दद्याद्गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । अनूढायामवकीर्णः
पलालभारं सीसमापकं च दद्यात् इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । चतुराद्यभ्यासेविषयत्वं
चास्य चतुर्ये स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी मतेति स्मृत्यन्तरादवगम्यते अत्रैव
विषये पदत्रिंशन्मतेऽप्युक्तम् । ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्भिजाताये । राजन्यां
चेद्वर्तुर्दद्याद्द्वैश्यां गत्वा तु चैलकम् । शूद्रांगत्वा तु वै विप्रउदकुम्भं द्विजातये । दिवसो-
पोषितो वा स्याद्दद्याद्विप्राय भोजनमिति ॥ अनुलोमव्यवाये गर्भेद्विगुणं यदि सा अति-
दूषिता न प्रतिलोमगा न भवति तदैव । अन्यजातिगमने द्वैगुण्यं प्रतिलोमदूषि-
तामु अन्त्यावसायिस्त्रीषु च चाण्डालीगर्भे यथा गुरुतल्पव्रतं तथा किञ्चिन्न्यूनं तार-
तम्यं कल्प्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भेगुरुतल्पव्रतं तथैव ज्ञेयम् । इदं प्रायश्चि-
त्तजातं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण यस्मायश्चित्तमुक्तं तदैव तत्र
द्विगुणं कुर्यात् । गमने तु व्रतं यत्स्याद्गर्भे तद्विगुणं चरेदित्युशनःस्मरणात् । शूद्रायां
गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थका-
लसमये नक्तं भुञ्जीतेति । यत्तु मनुवचनम् । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यान्त्य-
धौगतिम् । जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हयित इति तत्पापगौरवल्यापनपरम् ।
प्रातिलोम्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः
कर्णादिकर्तनमिति वचनात् ॥ यत्तु बृहद्रथेवचनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहादृच्छतः
शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्व्रतं देयं माता यस्माद्वि तस्य सा ॥ पादहान्यान्यवर्णासु
गच्छतः सार्धवर्णिकमिति । द्वादशवार्षिकतिदेशकं तत् स्वभार्याभ्रान्त्या गच्छतो वेदि-
तव्यम् । मीढादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु संवर्तवचनम् । कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छे-
त्क्षत्रियो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सान्तपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ शूद्रस्तु
ब्राह्मणीं गच्छेत्कथञ्चित्काममोहितः । गोभूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्धयतीति तदप्य-
न्तव्यभिचारितब्राह्मणीविषयम् ॥ अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संयतेनोक्तम् । रज-
कन्याधनैर्लपवेषुचर्मोपजीविनाम् । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति ।
इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्गमनविषयम् । क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम् ।
अत्रैवापस्तम्बेनोक्तम् । म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा । एतासु गमनं
कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयमिति । अन्त्यजाश्च तेनैव दर्शिताः । रजकश्चर्मकारश्च नद्यो
बुरुड एव च । कैवर्तमेदमिह्याश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः इति । ये तु चाण्डाला-
दयोऽन्त्यावसायिनस्तस्त्रीगमने गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे दर्शितम् । एतासां
चान्त्यजस्त्रीणां मध्ये यदेकस्यां व्यवाये प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सर्वासु भवति । सर्वासां
सदृशत्वात् । यथाहोशनाः । बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्वेत्कार्य-

णाम् । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकृततमाचरेदित्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्त-
 वचनम् । रजकव्याधशैलूपवेषुचर्मोपजीविनाम् । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कृच्छ्रं चान्द्रा-
 यणं चरेदिति तदप्यकामविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तम् । कैवर्तीरजकीं चैव वेषुचर्मो-
 पजीविनीम् । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्धयतीति । तद्रेतःसेकात्प्राङ्निवृत्तिवि-
 षयम् । यत्तुशनसोक्तम् । कापालिकात्रभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात्कृच्छ्राद्दसु-
 द्दिष्टमज्ञानादेन्दवं स्मृतमिति तदभ्यासविषयम् । यदा तु चाण्डाल्यादिषु गच्छतो गर्भो भवति
 तदा चाण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतरुपव्रतं चरेदित्युशनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु वन्त्य-
 जायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते । निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयमित्यापस्त-
 म्बवचनं तत्कामकारविषयम् । स्त्रीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये तदेव भवति । यत्तु सः
 परदारेषु तत्रैनां चायेद्व्रतमिति मनुस्मरणात् । प्रातिलोभ्येन व्यवाये एव परस्त्रीपुंसयोः
 प्रायश्चित्तभेदः । यथाह वसिष्ठः । शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्
 ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजये-
 त्पूता भवतीति । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छ्रोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्य ब्राह्मण्याः
 शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत्पूता
 भवतीति । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः
 शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत्पूता
 भवतीति विज्ञायत इति । एवं वैश्यो राजन्यां शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति पूता भवतीति
 वचनाद्वाजवीथीपरिभ्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥
 ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तं संवर्तेन । ब्राह्मण्य-
 कामा गच्छेत्क्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्थं विगुह्यतीति । काम-
 तस्तु द्विगुणं कर्तव्यम् । कामात्तद्विगुणं भवेदिति वचनात् । पदत्रिंशन्मतेऽपि
 ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत् क्षत्रिययोपि च ब्राह्मण
 राजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रम् । वैश्ययोपि ब्राह्मणराजन्य
 वैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्थं प्राजापत्यम् । शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम् ।
 ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां स्वहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्थमिति । शूद्रसेवायां तु विशेषो
 बृहस्पतेरुक्तः । विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं
 चान्द्रायणत्रयम् । एतदनिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च
 विप्राया वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के
 कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चर्चद्वयेन संगता ॥ शूद्रं गत्वा चर्चद्वया
 कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोभ्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रपादावरोपितमिति । प्रजातायास्तु
 चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः । विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दवश्च परा-
 कश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्यागश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भस्त्रिवेधातु-

दोषैश्चरेच्छान्द्रायणत्रयमिति । अकामकमत इति विशेषणोपादानात् कामकारे पुनः परा-
कादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा त्वनिःसृतगर्भेव दुश्मसां स्थित्वा प्रजायते तदा प्राय-
श्चित्ताभावः । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रा-
यश्चित्तेन नेतरा इति वसिष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भेव पश्चाच्छूद्रादिभिर्यभिचरति तदा
गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताकम्प
कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्या-
न्मासं तु यावत्कम्पम् । न गर्भदोषस्तस्यास्ति संस्कार्यः स गयविधीति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ।
यदा त्वौद्धत्याप्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्षादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ अन्त्य-
जादिगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । रजकव्याधशैलूपवेषु चर्मोपजी-
विनः । ब्राह्मण्येतान्येदा गच्छेदकामादेन्दवत्रयमिति । तथा चाण्डाल्याद्यन्त्यजगमनेऽपि ।
चाण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयमिति ।
अकामत इति वचनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा । चाण्डालेन तु संपर्कं यदि गच्छे-
त्कथञ्चन । सशिरसं वपनं कुर्याद्द्विगुणं वावकीदनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादिकरात्रं
जले वसेत् । आग्मना संमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा
त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुमुदं फलम् । क्षीरे सुवर्णसंमिश्रं
काययित्वा ततः पिबेत् ॥ एकभक्तं चरेत्पश्चादावत्युपवती भवेत् । बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्च-
रति तद्व्रतम् । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छूद्रद्वये
स्वार्थभुवोऽन्नवीदिति । एतदप्यकामविषयमेव । यदि गच्छेत्कथञ्चनेति वचनात् ॥
ऋष्यशृङ्गेणाप्यन्त्यजाव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् । संपृक्ता स्यादथान्त्यैर्या सा
कृच्छ्राब्दं समाचरेदिति । कामतः सकृद्गमने इदम् । यदा त्वाहितगर्भाया एव पश्चाच्चा-
ण्डालादिव्यवायस्तदा तैर्नैव विशेष उक्तः । अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाध-
नम् । न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्रा-
ब्दिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति ॥ यदा तु कामतोऽन्त्यत-
संपर्कं करोति तदा । अन्त्यजेन तु संपर्कं भोजने मधुने कृते । प्रविशेत्संमदीतिऽग्नौ
मृत्युना सा विशुद्ध्यतीत्युशनसोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा तर्कं प्रायश्चित्तं न करोति
तदा पुल्लिङ्गेनाङ्गनीया वध्या वा भवेत् । हीनवर्णोऽभुक्ता या सांव्या वध्यायवा
भवेदिनि पराशरस्मरणात् ॥ तथा परिव्रित्तिप्रायश्चित्तानामपि परिव्रुत्प्रायश्चित्तव्यवस्था
विज्ञेया । इयांस्तु विशेषः । परिव्रुत्परिमन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तत्र परिव्रित्तः प्राणाप-
त्यामिति । परिव्रित्तः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां संशोषयच्छेदिति वसिष्ठ-
स्मरणात् । वार्षप्यलवणकययोरुमनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जात-
शक्तिगुणायपेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

इति परिव्रित्तप्रकरणम् ।

लवणक्रयानन्तरं स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवध इत्युपपातकमध्ये पठितं
तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह—

ऋपभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयंचरेत् ॥ २६६ ॥

वैश्यहाब्दं चरेदेतद्व्याद्वैकशतं गवाम् ।

पण्मासाच्छूद्रहाप्येतद्धेनूदद्यादशाथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं तस्य पूरण एकसहस्रः ऋपभ एकसहस्रो
यासां गवां ताः ऋपभैकसहस्रास्ताः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्याव्रतं
वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यपाती पुनरेतत् ब्रह्महत्याव्रतमेकवर्षं चरेत् । गवामृपभैकशतं वा
दद्यात् । शूद्रपाती तु ब्रह्महत्याव्रतं पण्मासं चरेत् । यद्वा दशषेनूरधिरममृताः सवत्सा
दद्यात् इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधविषयम् । अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्येति
प्रक्रम्येतेषामेव प्रायश्चित्तानां मानवेऽभिधानात् । दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था ।
ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विदूश्शूद्रयोः । तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्यऽष्टमांशो
व्रतस्ये शूद्रे त्रैपस्तु षोडश इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्ये क्षत्रिये तु सार्धचतुर्वापिकं
कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्रगुणादिकमुच्यते । गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते । इति मनुस्मरणात् । यत्तु वृद्धहारीतवचनम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा पञ्चर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवापिकं द्विजः ॥
शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाश्च गा इति तत्कामकारविषयम् ॥ श्रोत्रियक्षत्रियादिवधे तु
तुरीयेन क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रतम् । अर्थे वैश्यवधे कुर्यात्तुरीये वृषलस्य त्विति वृद्धहा-
रीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम् ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतंचरेत् पदं वैश्यं
त्रीणि शूद्रमिति तदपि हारीतीयेन समानविषयम् । क्षत्रिये स्त्रीपद्गुण्यून इत्येता-
वान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा पूर्वयोर्येव योदाध्यायिनं हत्वित्यापस्त-
म्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । आरब्धयागे त्वश्रोत्रिये क्षत्रियादौ व्यापादितं यागस्थले-
न विद्वाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतमिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्य क्षत्रियादौ ब्राह्मणस्य
राजन्यवधे पञ्चापिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्याद्वैश्यवधे त्रैवापिकमृषभै-
कशताश्च गा दद्यात् शूद्रवधे । सांवत्सरिकमृषभैकादशाश्च गा दद्यादिति गौतमोक्तो
दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतच्चामतिपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु
प्रमाप्य द्वादश पदं त्रीन् संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् तेषामन्ते गोसहस्रं च ततोऽर्धं
तस्यार्धमर्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येणेति शङ्खस्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीय-
विषयमेव किञ्चिन्पूतगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यगृधयोश्च द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविदूक्षत्र-

य इत्युपपातकमध्ये विशेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गपवादन्यायगोचरत्वाभावादुपपातकसा-
मान्यप्राप्तान्यपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्वृत्तक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते
मानवं त्रैमासिकं त्रैवार्षिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम् । अकाम
तस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमृषभैकदशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं
मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रि-
यदिवधे द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजेत्तमः । तथाब्राह्मणराजन्यवधे
पट्वार्षिकं तथा ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वेत्यादिषु मनुगौतमहारीतवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात्क्ष-
त्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पादन्पूर्नं द्रष्टव्यम् । विप्रे तु सकलदेयं पादानं क्षत्रिये-
स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेकपादस्तु शूद्रजातिषु क्षस्यत इति वृद्धविष्णुस्मरणात् । इतु पर्पया
ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्पद्वयं व्रतं स्मृतमित्य-
ङ्गिरस्यचर्म तत्प्रातिलोभ्येन वानदण्डपारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धावसित्ता
दीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसा-
रेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिहासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ ।
दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरे इत्यत्र ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

इति क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह-

दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्रशूद्रयोपाः प्रमाप्य तु ।

दति धनुर्वस्तमविं क्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणादिभार्या दुर्वृत्ताः स्वेरिणीः प्रमाप्य क्रमेण दति जलाधारचर्मकोशं धनुःकार्मुकं
वस्तं छागमविं मेपं च विशुद्धये दद्यात् । इदं च प्रातिलोभ्येनात्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादी
नामकामतो वधविषयम् । कामस्तु ब्रह्मगर्भ आह । प्रातिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः
स्मृतः । अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्दिपदिति । ब्राह्मण्यादिवधे पण्मासाः क्षत्रियाया-
श्चत्वारो वैश्याया द्वावित्येवं यथाहृतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्ती व्यापादयति तदा
किञ्चिद्देयम् । वैशिकेन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवन्त्यां व्या-
पादितार्या किञ्चिदेव देयं तच्च जलम् । कोशं कूपेच विप्रवा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे
धनुः क्षत्रियाया वस्तो वैश्यावधे स्मृतः । शूद्रायामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नर इत्यङ्गिरः
स्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रातिलोभ्येन व्यभिचारिता ब्राह्मण्याद्या व्यापाद्यन्ते
तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथाह योज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषद्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह-

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षण दुष्टाग्नीषद्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्या-
व्रतं पाण्मासिकं कुर्यात् । यदा दृशयेन्र्दद्यात् । इदं च पाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या

व्यापादने क्षत्रियावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूदद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणप्राप्तं मांसं पञ्चगव्याशनम् । यदा कामतो ब्राह्मणां व्यापादयति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रिमासिकं सार्धमांसं सार्धद्वाविंशत्यहानि यथाह प्रचेताः । अनृतुमतीं ब्राह्मणां हत्वा कृच्छ्राब्दं पण्मासान्वेति क्षत्रियां हत्वा पण्मासान्मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमांसं वेति । शूद्रां हत्वा सार्धमांसं सार्धद्वाविंशत्यहानि वेति ॥ यत्तु हारीतेन पट्टर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं श्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्र इति प्रतिपाद्योक्तं क्षत्रियवत् ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवद् वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासानित्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् । अकामतस्तु सर्वत्रार्थं कल्प्यम् । अत्रिण्यां तु प्रागुक्तम् ।

इति स्त्रीवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

हिंसाप्रायश्चित्तप्रसंगात्मकीर्णकपदाभिधेयानुपपातकप्राणि-
वधेऽपि प्रायश्चित्तमाह-

अस्थिमतां सहस्रं तु तथानस्थिमतामनः ॥ २६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा अनस्थिमतां च यूकामत्कुणर्दशमशकप्रभृतीनामनः शकटं तत्परिपूर्णमात्रं हत्वा शूद्रहत्याग्रतः पाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत् । दशधेनून् दद्यात् । सहस्रमिति परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे त्वतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वावपुनः प्रत्येकं वधे तु किञ्चित्सास्थिवधे दयं प्राणायामस्त्व-
नस्थिक इति वक्ष्यति । तथानस्थिमतामन इति । एतच्च शोदिष्ठजन्तुविषयम् । स्पवि-
ष्ठानस्थिघुणादिजन्तुवधे तु कृमिकीटवयोहत्येत्यादिना मलिनीकरणीयान्यभिधाय मलि-
नीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावत्कुरुहमिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पित्रेक्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

किञ्च । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चापकाकोलूकास्तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत्
पादकृच्छ्रं वा चरेत् । वाशन्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात् ॥ यथाह मनुः । पयः पिबे-
त्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् । अपः स्पृशेत्स्ववन्त्यां वा सूक्तं वाचं पतं जपेदिति ।
इदं च प्रत्येकवधविषयमासमुदितवधेन । मार्जारनकुलीहत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगो-
लूककनकांश्च शूद्रहत्याग्रतः चरेदिति मनुक्तं पाण्मासिकं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठे-
नोक्तम् । श्वमार्जारगकुलमण्डूकसर्पद्वहर्मपिकान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशाग्रतः चरेत् ।
किञ्चिद्द्यादिति तत्कामनोऽभ्यासविषयं बहिन्ययमादहगेज्यमूपकं कृच्छ्रमुन्दर्याम् ॥ २७० ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।

सराजमेपेषु वृषो दयः क्रीञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

किंच । दन्तिनि व्यापादिते पञ्च नीलवृषा देयाः । शुके पक्षिणि द्विपों वत्सः । रासभच्छागैडंकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः । क्रोश्चे पक्षिणि त्रिहायनो वत्सो देय इति सर्वत्रानुपङ्गः ॥ मनुनाप्यत्र विशेष उक्तः । वासो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् । अनेमपावनद्वाहं स्वरं हत्वैकहायनमिति ॥ २७१ ॥

हंसश्चेनकपिक्रव्याजलस्थलशिखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्गामक्रव्यादस्तु वत्सिकाम् ॥ २७२ ॥

किंच । क्रव्यमपक्वं मांसमतीति क्रव्याद्याघ्नसृगालादिमृगविशेषः वानरसाहचर्यात् । तथा हंसश्चेनसमभिव्याहारात्कङ्कगृध्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जलशब्देन जलचरा यकादयो गृह्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा यकादयः । शिखण्डी मयूरः । भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गभिकां दद्यात् । अक्रव्यादस्तु हरिणादिमृगान् खञ्जरादिपक्षिविशेषान् हत्वा वत्सतरीं दद्यात् । तथा च मनुः । हत्वा हंसं बलाकां च बकं चर्हिणमेव च । वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादौ वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलमिति ॥ २७२ ॥

उरगेष्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंऽशुकम् ॥ २७३ ॥

किंच । सरीसृपेषु व्यापादितेषु अयोमयो दण्डस्तीक्ष्णप्रान्तादेयः । पण्डके नपुंसके व्यापादिते त्रपु सीसकं च मापपरिमितं दद्यात् पलालभारं वा । पण्डकं हत्वा पलालभारं त्रपु सीसकं वा दद्यादिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि पण्डको लिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हश्च नैव स इति देवलवचनेन सामान्येनैव स्त्रीपुंलिङ्गरहितो निर्दिष्टस्तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा । गोब्राह्मणवधनिषेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः । लिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसमवायाविशेषात्तन्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षिसमभिव्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुञ्जा देया । वाजिनि विनिपातितेऽशुकं वस्त्रं देयम् । तथा च मनुः । अत्रिं कार्णाभसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं पण्डे सीसकं चैव मापकमिति ॥ २७३ ॥

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

किंवाह । तित्तिरौ पतत्रिणि व्योनादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परिमाण विशेषवचनः । अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चिद्विदष्टौ तु पुष्कलमापुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतरांशको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति स्मरणात् ॥ पूर्वोक्तानां

गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चकादिदानं कर्तुमशक्नुवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्धचर्यम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षण्या क्लेशसाध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपोसि गौतमेन दर्शितानि । संवत्सरः पणमासाश्चत्वारस्त्रयो द्विवेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडह-
र्यहोऽहोरात्र इति कालः । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेत्त्रेनसि गुरुणि गुरुणि-
लघुनि लघूनीति । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्योऽप्यो गृह्यते तर्हि गजे शुक्रे वा विशेषेण
प्राज्ञापत्य एव स्यात् । न च तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकल-
नया तपसोऽपि गुरुलघुभावो युज्यते । ततश्च गजे द्विमासिकं यावकाशनं शुक्रे तृपवास
इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

फलपुष्पात्ररसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

किंचाह । औदुम्बरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्तासकत्वाद्यन्ने चरसे च
गुडादौ यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धिसाधनम् । इदं च घृत-
प्राशनं भोजनकार्यं एव विधीयते । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्व-
माङ्गिरसे प्रायश्चित्तवदनिर्वचनव्याजेन । प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्ठाकोटेनापि वक्तुमश-
क्यत्वात्सामान्येन प्रायश्चित्तमाह-

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां कृकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वल्पं धान्य-
हिरण्यादि देयम् । अनस्थिके स्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा
पणमात्रम् । अस्थिमतां वधे पणो देय इति मुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाष्टमुष्टि
देयम् । अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चिदिति स्मरणात् । एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु
प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति । यथाह पराशरः । हंससारसचक्रादिक्रीडकुट-
घातकः । मयूरमेयो हत्वा च एकभक्तेन शुद्ध्यति ॥ मर्दु च विट्तिर्भे चैव शुकं पारिवर्तं
तथा । आडिकां च बकं हत्वा शुद्ध्यद्वै नक्तभोजनात् ॥ चापकाककपोतानां सारीतितिर-
घातकः । अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ गृध्रद्वयेन विद्वङ्गानामुलूकस्य च घा-
तकः । अपकाजी दिनं तिष्ठेद्वै कालौ मारुताशनः ॥ हत्वा मृषिकमार्जारसर्पाजगरदुण्डुभान् ।
प्रत्येकं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां शशशल्यकघातकः । वृ-
न्ताकफलगुञ्जाली अहोरात्रेण शुद्ध्यति । मृगरोहिवाहाणामविकाशस्तघातने । वृकज-
म्बूकक्षणां तरक्षणां च घातकः ॥ तिलप्रस्थं त्वसौ दद्यादायुभसौ दिनत्रयम् । गज-
मेपतुरङ्गोऽग्नवयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसंध्यं चावगाहनम् । खरवानर-
सिंहानां चित्रकच्यपघातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैरिति ॥ एव-
मन्येषामपि स्मृतिवचसां देगकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया ॥ २७५ ॥

इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

द्रव्यनार्थं द्रुमच्छेद इत्युपपातकादेशे पठितं हिंसाप्रसंगलो-
भेन तद्व्युत्क्रमपठितमप्यपकृत्य तत्र प्राय-
श्चित्तमाह-

वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् ।

स्यादोषधिवृथाच्छेदे क्षीराक्षी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

फलदानां आम्रपनसादीनां च वृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थं विना छेदने
ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्तव्यम् । औषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने दिनं
कृत्स्नमहर्गवां परिचर्यामनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेत् आहारान्तरपरित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थं तु न
दोषः । एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्य-
मृकशतम् । गुल्मवल्लीलतानां तु पुष्पितानां च वीरुधामिति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि
कर्षणाद्भूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । (फलपुष्पोपगान् पादपात्रं हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं
चोपहन्त्यादिति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषादण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चि-
त्ताधिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तम् । चैत्यमशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जात-
दुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे ऽथ विश्रुते इति । अयं च ऋकशतजपो द्विजातिविषयो न
पुनः शुद्रादिपयः । तेषां जपेऽनधिकारात् । अतस्तेषां दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्प-
नीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यानर्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रायश्चित्त-
मप्यत्र भवति । एतच्च गुरुत्वादभ्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

इति द्रुमच्छेदः ।

पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसंगात्तद्वंशानिमित्तं
प्रायश्चित्तमाह-

पुंश्चलीवानरखरैर्दंष्ट्रश्रोत्रादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चल्यादयः प्रसिद्धाः एतैर्दंष्ट्रः पुमान् जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य विशु-
ध्यति । आदिग्रहणाच्छृगालादीनां ग्रहणम् । यथाह मनुः श्वसृगालखरैर्दंष्ट्रो ग्राम्यैः
क्रव्याद्विरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यतीति । अयं च घृतप्राशो भोज-
नप्रत्याग्रायो द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थत्वात् । एतदशक्त-
विषयम् । श्वसृगालमृगमहिषाजाविक्रखरकरभनकुलमार्जारमूपिकापूवचककाकपुरुषदष्टा-
नामापोहिष्ठत्यादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति यन्मुमन्तुवचनं तत्राभेरधःप्रदेशे ईषदष्ट-
विषयम् । यत्स्वङ्गिरोवचनम् । ब्रह्मचारी शुना दष्टरूपहं सायं पिबेत्पयः । गृहस्थश्चेद्दि-
वारं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान्नाभेरुर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतत्त्रि-

गुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पादपादन्यूनं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः । गां वा दद्याद्दृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्धये इति बृहदङ्गिरसोक्तं द्रष्टव्यम् । यस्तु वसिष्ठवचनम् । ब्राह्मणस्तु शुनादष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति तदुत्तमाङ्गदंशविषयम् ॥ स्त्रीणां तु । ब्राह्मणीतु शुना दष्टा जम्बूकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं दष्टा सद्यः शुचिर्भवेदिति पराशरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ कृच्छ्रादिश्रतस्यायाः पुनस्तनैव विशेषो दर्शितः । त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सत्रता । सघृतं यावकं भुक्ता व्रतशेषं समापयेदिति ॥ रजस्वलायामपि विशेषः पुलस्त्येन दर्शितः । रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बूकरासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राङ्गतिर्भवेत् इति । अन्यत्राऽऽरजस्वलावस्थायाम् । यस्तु आदिभिर्घ्राणादिनोपहन्यते तस्य शातातपेन विशेष उक्तः । शुना प्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च । अङ्गिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपकूलनमिति । उपकूलनं तापनम् ॥ यदा यदा तु आदिदंशश्छायातादिजनितग्रणे कृमय उत्पद्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य घणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कर्तव्यं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशीं स्वधीनाभ्या विशुध्यति ॥ नाभिकण्ठान्तरोद्भूते ग्रणे चोत्पद्यते कृमिः । पद्मात्रं तु ज्यहं पञ्चगव्याशनमिति स्मृतम् ॥ तत्र आदिदंशग्रणे तदंशप्रायश्चित्तान्तरमिदं कर्तव्यम् । शस्त्रादिजनितग्रणे त्वेतदेव । ज्यहं पञ्चगव्याशनादिकमिति शेषः ॥ क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादहासः कल्पनीयः ॥ २७७ ॥

शारीरत्वग्धातुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसंगा-
च्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह-
यन्मेघरेतइत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्तनान्तरं ध्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथञ्चित्स्त्रीसंभोगमनन्तरेणापि इठाञ्चरमधातुर्विस्मृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो यन्मेघरेतः पृथिवीं पुनर्ममैतन्द्रियमित्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयोर्ध्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् ॥ अन्ये तु स्कन्नस्य रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनेत्यानामिकासहचर्यत्वे बुद्धिस्थाङ्गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते तेनाङ्गुष्ठेनानामिकया चेति । अङ्गुष्ठपदग्रहणे वृत्तभङ्गप्रसंगात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसद्व । अङ्गुष्ठस्याबुद्धिस्थत्वात् । नच शब्दसंनिहितपरित्यागेनार्याबुद्धिस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तम् । गम्यमानस्य चार्यस्य नैवदृष्टं विशेषणम् । शब्दांतरेर्विभक्त्या बाधुर्मोऽयं ज्वलतीति वदिति । नच रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शयोग्यत्वम् । विधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूप-स्पर्शो योग्यत्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्य-

स्यैवाकामतः स्कन्नविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् ॥ यत्तु मनुवचनम् । गृहस्यः कामतः कुर्याद्वैतसः स्कन्दनं भुवि । सहस्रं तु जपेदेव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः संहति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

किंच । स्वीयं प्रतिबिम्बमंबुगतं चेत् दृष्टं तदा मयितेज इन्द्रियमिति मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदेवत्यां तत्सवितुरित्यादिकामृचं जपेत् । तथा वाकपाणिपादादिचापल्यकरणे तामेव जपेत् । अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु सुप्त्वा भुक्त्वा च भुत्वा च निष्ठीव्योक्तानृतानि च । पीत्वा-पोध्येप्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्निति मनूक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु संवर्त-वचनम् । धुते निष्ठीवने चैव दन्तक्षिप्रे तथानृते । पतितानां च संभापे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । तदल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् ॥ (स्त्रीशूद्रविद्वज्रवधानन्तरं निर्वृत्त-र्योपजीवनं पठितं तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि । नास्तिक्यशब्देन च वेदनिन्दनं तेन । जीवनमुच्यते तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम् । नास्तिक-कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रमिति । तच्च सकृत्क-रणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शङ्केभोक्तम् । नास्तिको नास्ति कवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारीमिथ्याभिर्गंसी इत्येते पञ्चसंघत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुरिति । यच्च हारीतेन नास्तिको नास्तिकवृत्तिरिति प्रक्रम्य पञ्चतापोऽभ्रावका-शजलशयनान्यनुतिष्ठेयुरिति ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेष्विति । तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहु-काङ्क्षाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं प्रतलोपश्चेत्युक्तं तत्रावकीर्णस्याभसि-
द्धत्वात्तल्लक्षणकथनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह-

अवकीर्णी भवेद्भत्त्वा ब्रह्मचारी तु योपितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्टिकश्चासौ योपितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । चरमधातोर्विसर्गोऽव-कीर्णी तद्यस्यास्तीति सोऽवकीर्णी स निर्ऋतिदेवत्वेन गर्दभपशुना यागं कृत्वा विशुध्यति । (गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणमयं पशुकल्प इत्याश्रयायनादिगृह्योक्तपशु-धर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये च चतुष्पथे लौकिकाग्री कार्यम् । ब्रह्मचारी चेत्त्रिष्यमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्री रसोर्दवतं गर्दभं पशुमालभेतेति वसिष्ठस्मरणात् ॥ तथा रात्रवेका-त्रिविकलेन यष्टव्यम् । तथा च मनुः । अवकीर्णीं तु कण्ठेन रासभेन चतुष्पथे । पाक्यज्ञाविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशीदि । पशोरभावे चरुणा यष्टव्यम् ।) निर्ऋतिं वा चरं

निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय । स्वाहा कामकामाय स्वाहा । निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षो-
 देवताभ्यः स्वाहेति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाशक्तविषयम् । शक्तस्य पुनर्गर्दभेनावकी-
 र्णां निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् । तस्याजिनमूर्ध्वालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान्
 भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुद्धयतीति गौतमोक्तोवार्षिकतयः समुच्चितः पशुया-
 गश्चरुर्वाद्रष्टव्यः । तथा त्रिपवणस्नानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । एतस्मिन्नेनसि प्राप्तिं
 वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारान् चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त-
 यन्नेककालिकम् । उपस्पृशंश्चिपवणमन्देन स विशुध्यतीति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकम-
 श्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां वैश्यायां श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुणवत्यो ब्राह्मणी क्षत्रिय-
 यो श्रोत्रियभार्ययोरवकिरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च क्रमेण द्रष्टव्यम् । यथाह तुः शङ्ख-
 लिखितौ । गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिपवणमनुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां तु द्वे वर्षे ।
 ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि ॥ यत्स्वङ्गिरोवचनम् । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याग्रतं चरेत् ।
 चीरवासास्तु पण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषादिति तदकामतोमानवादिदकविययमीषद्व-
 भिचारिणीविषयं वा ॥ अत्यन्तव्यभिचारितासु पुनः स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सवैलं
 स्नातउदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्यकालादौ ब्राह्मणान्भोजयेत् यवसभारं च
 गोभ्योदद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपोषितो
 गां च दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पण्डायामवकीर्णः पलाञ्छभारं सीसमा-
 पकं च दद्यादिति शङ्खलिखितोदितं वेदितव्यम् । एतच्चावकीर्णप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिक-
 स्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु । इष्ट्वा
 भैक्षादिनो नित्यं शुध्यन्त्यब्दात्समाहिता इति शाण्डिल्यस्मरणात् । (यदा स्त्रीसंभोग-
 मन्तरेण कामतश्चरमधातुं विसृजति दिवा च स्वप्ने वा विसृजति तदा नैर्ऋतयागमात्रं
 द्रष्टव्यम् । एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने चेति वसिष्ठेन यागमात्रस्यातिदिष्ट-
 त्वात् । व्रतान्तरेषु कृच्छ्रचान्द्रायणादिष्वतिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्दने सत्येतदेव यागमा-
 त्रम् । व्रतान्तरेषु चैवमिति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मन्त्रं द्रष्टव्यम् ।
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्माभित्यृचं
 जपेदिति । वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यसण्डने अवकीर्णव्रतं कृच्छ्रत्रयाधिकं भवति ।
 वानप्रस्थायतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः । पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेदिति
 शाण्डिल्यस्मरणात् ॥ यदा गार्हस्थ्यपरिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युतो भवति तदा संवर्तोक्तं
 द्रष्टव्यम् । संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः पण्मासात्प्रत्य-
 नन्तरमिति । प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः । अत एव वसिष्ठः । यस्तु प्रयजितो भूत्वा पुनः
 संवेत मैथुनम् । षष्ठिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कुमिरिति । तथा च पराशरः । यः
 प्रत्यवसितो विमो प्रव्रज्यतो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥ स चरे-
 त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

तत्र ब्राह्मणस्य पाण्मासिकः कृच्छ्रः पुनः संन्याससंस्कारश्च । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् ॥ तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । जलान्युद्वन्धनप्रज्ञाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः । विप्रप्रपतनप्रायश्चित्तत्रयशस्त्रघातच्युताश्च ये ॥ नैव ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तत्कृच्छ्रद्वयेन वेति । इदं च चान्द्रायणतत्कृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्तयाद्यपेक्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् । यदा तु शस्त्रघातहताश्चेति पाठः तदात्मत्यागाद्यशास्त्रीयमरणनिमित्तस्तत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम् । जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् त्रिरात्रं चोपवसेदिति तदप्यध्यवसिताशास्त्रीयमरणस्यैव कथञ्चिज्जीवनशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अथवाध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं शस्त्रादिसप्ततस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णप्रायश्चित्तं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्तागम्यागमनविषयम् । तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न च लघुनावकीर्णव्रतेन द्वादशवार्यपेक्षाद्यप्येव महापातकदेपनिवर्हणमुचितम् । न च ब्रह्मचारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादिवृद्धे ब्रह्मत्यागप्रकरणे दर्शितत्वात् । न चात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कर्तव्यम् । ब्रह्मचारिणो योऽपि ब्रह्मचर्यस्त्वनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वात् । अतोऽन्यत्रापि यस्मिन्निमित्ते योऽपि निमित्तान्तरं समं न्यूनं वावश्यं भाविनस्तत्र पृथक् नैमित्तिकं प्रयुज्जे । यथा (मनुः) अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातनं । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते इत्यत्र शोणितोत्पादने निमित्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यं भावित्वेन स्वनैमित्तिकं कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्रयुक्ते अत एवमन्यत्राप्युपहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भाविन्यमो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा । यदा पर्वणि परभार्या रजस्वलां तेषां भ्यक्तो दिवा जले गच्छतीति ॥ मनु ब्रह्मचारिणो योऽपि ब्रह्मचर्यस्त्वनस्यागम्यागमनेनान्तरीयकत्वं नास्त्येव । पुत्रिकागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि न तावत्पुत्रिका कन्या क्षतयो नित्वात् नापि परभार्याप्रदानाभावात् नापि वैश्या अतद्वृत्तित्वात् नापि विधवा भर्तृमरणाभावात् अतः पुत्रिकायाः काप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विभुतस्य केवलमवकीर्णव्रतम् । अन्यविभुतस्य तु निमित्तान्तरसंनिपातादवकीर्णव्रतं नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्तर्भावात् प्रदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात् गान्धर्वादिविवाहपरिणीतावत् । न च यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रतिषेधात्सगोत्रास्विव भार्यात्वं नोत्पद्यते इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यंग्याग्यादप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति हेतुपादानात् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनं अपि तु धर्मार्थमपि अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने कोविरोधः प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादित्यलमतिप्रसंगेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो-

योपिति ब्रह्मचर्यस्त्वननस्यागम्यागमनानन्तरीयकत्वान्न पृथङ्नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुष्ठुक्तम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्यनुपपातकप्रायश्चित्तमाह-

भैक्षप्रकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्वनेन तु ।

यस्त्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षप्रकार्यं वा त्यजति असौ कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मिकामकामापस्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मिकामकामापस्वाहा । इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामाहुतीर्हुत्वा समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः । समायमद्भिः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् ॥ एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यग्रतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा त्वव्यग्रएवोभे भैक्षप्रकार्यं त्यजति तदा अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेदिति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीपादसद्वैतभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवा स्वप्ने मग्नस्त्रीदर्शने नग्नस्वावे श्मशानमाक्रम्य हयादीनारुह्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरिव जुहुयादग्निमिन्धने स्यावरसरीसृपादीनां वधे यदेवादेवहेडनमिति कूष्माण्डीभिरान्यं जुहुयात् मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति । मनोव्रतपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादिमनैलिङ्गाभिस्त्वमग्रेव्रतपाअसीत्यादिव्रतलिङ्गाभिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीपादिति उपनयनोक्तमार्गेण समन्वकं गृहीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतं विना भोजनादिकरणे तु । ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्मूत्रं कुरुतेऽयवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यतीति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा असाधैव विशुध्यति ।

किञ्च । ब्रह्मचारिणा अमत्या मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच्च क्षिप्रभोजनाहंशशादिमांसभक्षणविषयम् । ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्रीपाच्छिष्टभोजनार्थं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेदिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षयाऽतिकृच्छ्रपराकादेरपि प्राप्त्यर्थम् । यदा तु मांसैकापनोद्यव्याध्याभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । स चेद्याधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्रीयादिति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्राह्यम् । तद्भक्षणेन चापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत् । तथा च बौधायनः । येनेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽगदे भवति तदोत्पायादित्यमुपतिष्ठेत् ईसः शुचिपदिति । मधुनोऽप्यज्ञानतः प्राशनो-

पपत्तौ न दोषः । अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति वसिष्ठस्मरणात् । अन्य-
सूतकान्नादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः । आज्ञाप्रतिघातादिना गुरोः
प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुध्यति ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगाद्गुरोरपि प्रायश्चित्तमाह-

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्त्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥

यस्तु गुरुश्चौरोगव्याघ्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्वकाराकुलितनिशीयावसरे कार्यार्थं
शिष्यं प्रेरयति स च गुरुणा प्रेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां
त्रयं कुर्यात् । न पुनस्त्रयः प्राजापत्याः तथा सति पृथङ्निवेशिनी संख्यानुपपन्ना स्यात् ।
न चैकादश प्रयाजान्यजतीतिवदावृत्त्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रम् । स्वरूपपृथक्के संभवत्या-
वृत्त्यपेक्षाया अन्याप्यत्वात् । यदियमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कथञ्चिदावृ-
त्त्यपेक्षा किंतुत्पत्तिगतैयं अतस्तिष्ठ आज्याहुतीर्गुह्येतीतिवत्स्वरूपपृथक्तापेक्षैव त्रित्वसं-
ख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकलेहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह-

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यान्नप्रदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारो-
यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन् देवात् कथञ्चिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणि-
मात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव यन्त्रणे गोश्चिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने । यत्रे कृते विप-
त्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यत इत्यादि संवर्तायैरुक्तम् । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥

मिथ्याभिज्ञांसिनः प्रायश्चित्तविषयत्वात् तदुपयोग्यत्वाच्च तावदाह-

मिथ्याभिज्ञांसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४ ॥

मिथ्याभिज्ञस्तदोषं च समादत्ते मृपा वदन् ।

यस्तु परोत्कर्षेण्यजनित्रोपकलुपितान्तःकरणोजनसमक्षं मिथ्यैवाभिज्ञां ब्रह्महत्या-
दिकमनेन कृतमिति आरोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेव दोषम-
लोकाविदितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषभाक्त्वम् । तथा
चापस्तम्भः । दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेभ्यः पतितस्य समाख्याता स्यात् परिहरेच्चैनं
धर्मेण्विति न केवलं मिथ्याभिज्ञांसी द्विगुणदोषभाक् अपि तु मिथ्याभिज्ञस्तस्य यदन्यदु-
रितजातं तदपि समादत्त इति वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेऽर्थवादः । न पुनः पापद्वैगुण्यादिमति-
पादनमत्र विवक्षितम् । निमित्तस्य लघुत्वाल्लघुप्रायश्चित्तस्यापदेक्ष्यमाणत्वात् कृतनाश-
कृताभ्यागमप्रसंगाच्च ॥ २८४ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह-

महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञांसन्मृपा परम् ।

अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधाद्युपपापेन वा मृषैव परमभिशंसति समाप्तं यावज्जलाशनेजपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । ब्राह्मणमनृते नाभिशस्तस्य पतनीयेनोपपातके वा मासमन्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेदश्वमेधावभृत्यं वा गच्छेदिति वसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणमन्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिशंसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिशंसनं करोति क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानित इति दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य शृद्धिहासौ कल्पनीयो । भूताभिशंसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्धं कल्पनीयम् । तथातिपातकाभिशंसिन एतदेव धृतं पादोनम् । पातकाभिशंसिनस्त्वर्धम् । उपपातकाभिशंसिनस्तु पादः । (मनुः अ. ११ श्लो. १२६) तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृत इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिवधे महापातकमप्यश्रित्तुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिशंसिनोऽपि उपपातकात् न्यूनं कल्पनीयम् । शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति स्मरणात् । यत्तु शङ्खलितताभ्यां नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिप्रो मिथ्याभिशंसी चेत्येते पट्टर्पाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः । संवत्सरं धौतभैक्षमभूयुः । पणमासान्वा मा अनुगच्छेयुरिति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्योपेक्षया योजनीयम् ॥ २८५ ॥

अभिशंसिमायश्चित्तप्रसंगादभिशस्तप्रायश्चित्तमाह—
अभिशस्तो मृपा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिशस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । अग्निदेवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत् । वायुदेवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत् । वायुदेवत्येन वा पशुना । एषां च पक्षाणां शक्तित्वाभावेऽप्येव व्यवस्था । यत्तु वसिष्ठेन मासमन्भक्षणमुक्तमेतेनैवाभिशस्तो व्याख्यात इति तदभिशस्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सतो द्रष्टव्यम् । संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदम इति दण्डातिरेकदर्शनात् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । अवृतेनाभिशस्त्यमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासमिति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु बौधायनोक्तम् । पातकाभिशंसिने कृच्छ्रस्तदर्धमभिशस्तस्येति तदुपपातकादिविषये अशक्तविषयं वा । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिशस्तविषयाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । यथाह मनुः । पष्टात्रकालता मासं संहिताजपएव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्गानां विशोधनमिति । अपाङ्गानां मध्ये अभिशस्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभिशस्तस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते तथापि मिथ्याभिशस्तत्वालङ्घनमितप्राग्भविनिषिद्धाचरणात्पूर्वनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं कृमिदष्टानामिवेति न विरोधः ॥ २८६ ॥

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

किंच । यस्तु नियोगं विना भ्रातृज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भार्या गच्छति स चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृदप्रतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचनम् । परिवृत्तिः परिवृत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्या चेति तत्कामकारविषयम् ॥

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति ॥ २८७ ॥

किंचाह । यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते घृतं प्राश्य विशुध्यति । इदमकामतः सकृद्रमनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति शातातपेनोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतः सकृद्रमनेऽप्येतदेव । यत्तु बृहत्संवर्तेनोक्तम् । रजस्वलां तु योगच्छेद्वर्भिणीं पतितां तथा । तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनमिति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेन त्रिवार्षिकमुक्तम् । पादस्तु शूद्रहत्यापामुदक्यागमने तथेति तत्कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्पृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहद्वसिष्ठः । स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सवर्णे त्वेकभर्तुके । कामादकामतोवापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति इति । असपत्न्योस्तु सवर्णयोरकामतः स्नानमात्रम् । उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयमिति मार्कण्डेयस्मरणात् ॥ यत्तु कश्यपवचनम् । रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारापञ्चगव्येन शुध्यतीति । तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषोर्दिशितः । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजापि च । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुध्यति । दानेनैति पादकृच्छ्रप्रत्याग्रायभूतनिष्कचतुर्याशदानेन शुद्ध्यतीति । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजापि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्रार्थान्छुध्यते पूर्वात्तरा च तदर्धतः ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च । उपवासेऽग्निभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजापि च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा । स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा तृत्तरा च दिनद्रयात् ॥ वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनीति ॥ अकामतस्तु बृहद्विष्णुनेतकं स्नानमात्रम् । रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्टा न तावदश्रीयाद्यावन्न शुद्धा स्यात् सवर्णामधिकवर्णा वा स्पृष्टा सद्यः स्नात्वा विशुध्यतीति ॥ चाण्डालादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेष उक्तः । पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वयमेव त्र । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना चेत् द्वयमाचरेदिति । तान्यहानिव्यतिक्रम्य अनाशकेन नीत्वेति यावत् ।

एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु । रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्यश्ववायसैः । तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यतीति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा शिपेतावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनमिति तदशक्तविषयम् ॥ यदा तु भुजानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्पृष्ट्यन्तरे विशेष उक्तः । रजस्वला तु भुजाना भ्रान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा पट्टात्रेण विशुध्यति । अशक्तौ काश्चन दद्याद्विभ्रेभ्योवापि भोजनमिति ॥ यदाश्च्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा । श्च्छिष्टेच्छिष्टया स्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कुच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषितेत्यत्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यदा श्च्छिष्टान् द्विजान् रजस्वला स्पृशति तदा ॥ द्विजान्कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्या यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे ऽपहं शिपेदिति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ एवमवकीर्णिप्रायश्चित्तप्रसंगात्कानि चिदुपपातकप्रायश्चित्तान्यपिव्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्णान्तरं सुतानां चैव विक्रय इत्युक्तं तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजाति शक्त्याद्यपेक्षया पूर्ववद्व्यवस्थापनीयानि ॥ यत्तु शहवचनम् । देयगृहप्रतिश्रयो-
द्यानारामसमाप्रपातडागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तत्तच्छूयं चरेदिति । यच्चपराशरेणो-
क्तम् । विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छं सान्तपनं चरेदिति । तदुभयमप्यापद्यकामतो द्रष्ट-
व्यम् ॥ कामतस्तु नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रत-
माहुर्मनीषिण इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । आरामतडागोद-
पानपुष्कारिणीसुकृतमुतविक्रये त्रिपवणस्नायधःशायीचतुर्यकालहारः संवत्सरेण पूतो भव-
ति तदेकपुत्रविषयम् । तदनन्तरं धान्यकुप्यपशुस्तेयमित्युक्तं तत्प्रायश्चित्तानि च स्तेयप्रक-
रणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥

अनन्तरमयाज्यानां च याजनमित्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह-

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।

वैदप्लावी यवाश्यन्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८८ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राज्ञापत्यप्रभृतीन्त्रीन्कृच्छ्रानाचरेत् । तेषां च गुरुलघुभूतानां कृच्छ्राणां त्रित्वं निमित्तगुरुलघुभावेन कल्पनीयम् ॥ तथा अभिचरन्नपीद-
मेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्चाग्निदाघाततापिव्यतिरेके पट्टस्वभिचरन्न पततीति वसिष्ठस्म-
रणात् ॥ अपिशब्दो हीनयाजकान्त्येष्टियाजकयोः । संग्रहार्थः अत एवोक्तं मनुना । प्रात्यानां
याजनं कृत्वा परेपामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति । परेपाम-
न्त्यकर्मैत्यन्ताभ्यासविषयं शूद्रांत्यकर्मविषयं वा । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । अहीनो
द्विरात्रादिर्द्वादशाहपर्यन्तोऽर्हणयागः । यत्तु शातात्पेनोक्तम् । पतितसावित्रीकान्नोपनयेत्
नाध्यापयेत् य एतानुपनयेदध्यापयेद्याजयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेदिति तत्कामकारविषयम् ।
उद्दालकव्रतं च प्राग्दर्शितम् । एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकं

अत उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम् । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीन् पठित्वोक्तम् । एते पञ्चतपोभ्रावकाश्चलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गौमूत्रयावक-
मश्रीयुरिति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्तते । स्नेहादर्थप्रसंगाद्वा तस्य कृच्छ्रविशोधनमिति तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसि-
नोक्तम् । शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोभ्यस्तेष्वि-
तितदप्यकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवागुपति-
ष्ठेदिति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाध्यापनात्मके मन्त्रप्रयोगे बहुशोऽभ्यस्ते प्राकृतं
ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यः स्ववेदं विष्ठावयति यश्च रक्षणे
क्षमोऽपि तत्करव्यतिरिक्तं शरणागतमुपेक्षते सोऽपि संवत्सरं यवोदनं भुञ्जानः शुध्यति ।
तत्र विष्णवे नाम पर्वचाण्डालश्रोत्रावकाशाद्यनध्यायेष्वध्ययनम् । उत्कर्षहेतोरधीयानस्य
किं पठसि नाशितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगदानं वा विष्ठावनमुच्यते । अत एवोक्तं स्मृत्यन्तरे ।
दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीदिति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । पतितचाण्डालशव-
श्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन् आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति
विज्ञायत इति । एतैर्नैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः । दक्षिणात्यागाच्च पूता भव-
न्तीति विज्ञायत इति तद्वृद्धिपूर्वविषयम् । यत्तु पदत्रिंशन्मतेऽभिहितम् । चाण्डालश्रोत्रा-
वकाशे श्रुतिस्मृतिपठेष्वेकत्रयभोजनमिति तद्वृद्धिपूर्वविषयम् ॥ यदा सर्पाद्यन्तरा-
मनमात्रं भवति न पुनस्तत्रार्थीति तदापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम् । सर्पस्य नकुलस्याय
अजमार्जारयोस्तथा । मूषकस्य तयोष्टस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि
शुनोऽश्वस्य खरस्य च । अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
त्रिरद्वश्चाभिषेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशय इति ॥ पितृमातृसुतत्यागत-
डागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्ते उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जातिशक्तिगुणाद्यपे-
क्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुणोस्तत्यपाङ्ग-
मध्यपाठात्तन्निमित्तमपि प्रायश्चित्तं भवति । यथाह मनुः । पष्ठान्नकालता मासं संहि-
ताजप एव वा । होमश्च शाकला नित्यमपाङ्गानां विशोधनमिति । अपाङ्गश्च आ-
द्धकाण्डे ये स्तेनपतिर्ह्येवा इत्यादिवाक्यैर्दर्शिताः । तडागारामविक्रयेषु च कतिचिद्विशेषप्रा-
यश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकथनावसरे कथितानि ॥ अनन्तरं कन्यायादृप-
णमित्युक्तं तत्र च त्रैमासिकद्वैमासिकचान्द्रायणादीनि वर्णानां सवर्णाविषये योज्यानि । आनु-
लोम्ये पुनर्मासिकपयोशनं प्राजापत्यं वा । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम इति द-
ण्डाल्पत्वदर्शनात् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम् ॥ कन्यादोषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रमन्त्रसं चरेयातामि-
ति । यच्च हारीतवचनम् । कन्यादोषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामयपः शू-
याजको गुरोः प्रतिहन्तानास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मित्रभुक् शरणागतपा-

ती प्रतिकूपकवृत्तिरित्येते पंचतपोप्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गो-
मूत्रयावकमश्रीयुरिति तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्येन दूषणे योज्यम् । शूद्रस्य तु
वधएव । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथेति वधदर्शनात् । परिविन्दकस्य याज-
नकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलोपे आत्मार्थपाकक्रियारम्भे मद्यपस्त्री-
नियेवणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं ग्रामव्यवस्थापनीयम् । आद्ययोस्तु विशेषप्राय-
श्चित्तानि परिवेदनायाज्यायाजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शितानि । अनन्तरं स्वाध्याय-
त्याग इत्युक्तं तत्र व्यसनसक्तत्यागे अर्थातस्य च नाशनमिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलनया त्यागे तु त्रैमासिकद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिश-
क्त्यपेक्षया योज्यानि । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । ब्रह्मोज्ञः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुन
रुपसृज्यते वेदमाचार्यादिति तदत्यन्तापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो
दर्शितः । योऽग्नीपविध्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेदिति । द्वाद-
शरात्रग्रहणमुत्सन्नकालपेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्त्यर्थम् । तत्र मास-
द्वये प्राजापत्यं मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । पन्मासोच्छ्रित्ते पराकः । पन्मासादूर्ध्वं योगीश्व-
रोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालापेक्षया योज्यानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु मानधं
त्रैमासिकं द्वैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च व्यासः ।
योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्द्विज इति । यदा तु प्रमादात्त्यजातिस्तदा भारद्वाज-
गृह्ये विशेष उक्तः । प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्याद्विंशतिरात्रात् अत ऊर्ध्वमापि द्वि-
रात्रात्तिस्त्रोरात्ररूपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात्प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालवहुत्वे दी-
पगुरुत्वमिति । यदा त्वालस्यादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः । द्वादशहातिक्रमे
व्यहमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वैवि
संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः । संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरा-
दध्यात् । द्विपर्णात्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनं च कुर्यात् । त्रिपर्णात्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पु-
नरादध्यादिति । सोमायनं च कृच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्खेनापि विशेष उक्तः । अम्युत्सादी सं-
वत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वा च दद्यादिति ॥ सुतत्यागे वन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं काम-
तः । अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् ॥ द्रुमच्छेदे प्रायश्चित्तं प्रा-
गुक्तम् । स्त्रीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जावने तिलेक्षुयन्तप्रवर्तने च तान्येव प्रायश्चित्तानि
तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च द्यूतमृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु धौषा-
यनेन । अपाशुचिकरीणि धातमभिवारोऽनाहिताग्नेरुच्छृत्तिः । समारूतस्य भेषचर्या
तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति
द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादशाहान्द्वादशपट्टान्द्वादशजम्ब्यांश्च व्यहमेकाहमित्यशुचि
करनिर्देश इति । द्यूते वार्षिकव्रतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रव्रतसोक्तम् । अनृतवाक्त-
स्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकृत्तिर्गैरदोऽग्निदोऽश्वरयणजरोहणवृत्तिर्होषनीवी वागणिक

शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी विकित्सको देवलकः पुरो-
हितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेत्य न्याय-
तो ब्राह्मणव्यवस्यया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरत्रिपवणमुपस्पृशेद्युस्तस्यान्ते
देवपितृतर्पणं गवाहिकं चेत्येवं व्यवहार्या इति तदपि बौधायनीयेन समानविषयम् ।
श्वगणिकोयः श्वगणेन जीवति । भाण्डिकोयन्दिव्यतिरिक्तो राज्ञां तूर्यादिस्वनेः प्रबोध-
यिता । बन्दिनः पृथगुपादानाद् । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी ब्राह्मणकार्येषु मूल्येन परि-
चारकः । मनुक्तान्यप्यपाङ्गेयप्रायश्चित्तानि पष्ठान्नकालता मासमित्यादीनि जात्याद्यपे-
क्षया योज्यानि । तदुक्तापाङ्गेयमध्येऽपि कित्वादिव्यसनानां पठितत्वाद् । आत्मविक्रये
शूद्रसेवायां च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि ॥ यत्तु बौधायनेनोक्तम् ।
समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वाण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्राया-
मभिजायते तदपत्यं च भवति तेषां तु निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोभ्युपेयुः
सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एतैस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपन्नन्ति पापमिति तद्द्रव्यकालसेवा-
विषयम् ॥ हीनजातिभिः सख्ये तु उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव ॥ यत्तु प्रवेतसोक्तम् ।
मित्रभेदकरणाद्द्वोरात्रमनश्नन् दुत्वा पयः पिबेदिति । तदहीनसख्यभेदनविषयम् ॥ हीनयो-
निनिषेवणेऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि ॥ यत्तु शातातपेनोक्तम् ॥ ब्राह्म-
णराजकन्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां तु चोपयच्छेद्द्वेष्ट्यापूर्वीं कृच्छ्राति-
कृच्छ्रं शूद्रापूर्वीं तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं राजन्यश्चेद्द्वेष्ट्यापूर्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां
चोपयच्छेच्छूद्रापूर्वीं त्वतिकृच्छ्रं वैश्यश्चेच्छूद्रापूर्वीं त्वतिकृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां
चोपयच्छेदिति तत्र निवेक्षान्तां चोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णापरिण-
यनादूर्ध्वतां च राजन्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्त्व-
पपातकसामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च हीन-
योनिनिषेवणमित्युक्तं तत्रापि पशुवश्योभगमेन प्राजापत्यं विधीयते इति संवत्स-
रं क्तमकामतोद्द्रव्यम् । कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यम् । विद्यागमनर्जं पापं व्यपो हन्ति द्विजातय-
पीत्वा सकृत्सकृत्तं सप्तरात्रं कुशोदकमिति । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकां
मतोऽभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्याभ्यासे तु प्रतिनिमित्तं भैमित्तकमार्वतत इति
न्यायात् प्रतिनिमित्तं भैमित्तिकावृत्तौ प्रसक्तायां लौगाक्षिणा विशेष उक्तः । अभ्यासेऽहर्गुणा
वृद्धिर्मासादर्वाक् विधीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्वात्सवंत्सरं भवेत् ॥ ततः संवत्सरगुणा
यावत्पापं समाचरेदिति । इदं मतिपूर्वविषयम् । अमतिपूर्वावृत्तौ चतुर्विंशतिप्रते विशेष
उक्तः । सकृत्कृते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तत्त्रिभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं पणमासा-
द्दशधा भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं त्र्यब्दाद्द्विशगुणं भवेत् । ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छाता-
तपवचो यथेति ॥ यत्पुनर्विधेः प्रायमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेदिति प्रतिनिमित्तमावृ-
त्तिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं प्राक् । यत्तु यमेन साधारणस्त्रीगमनमधिकृत्य

गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम् । गुरुतल्पव्रतं केचित्केचिच्चान्द्रायणव्रतम् । गोघ्नस्येच्छन्ति केचिच्च केचि-
देवावकीर्णं इति । एतच्च जन्मप्रभृतिसानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरं तथे-
वानाश्रमे वासइत्युक्तं तत्र हारीतेन विशेषउक्तः । अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं
कृच्छ्रं चरित्वाश्रममुपेयात् द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ।
एतदसंभवविषयम् । संभवे तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनी-
यानि । परपाकरुचित्वात्सच्छास्त्राविगमनाकराधिकारभार्याविक्रयेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपा-
दितोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८८ ॥

भार्याया विक्रयश्चैवामित्यत्र चशब्दो मन्वाद्युक्तासत्प्रति-
ग्रहनिन्दितोन्नादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम्
तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह-

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजाप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २८९ ॥

यस्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तोगोष्ठे वसन् गायत्रीजप-
शीलो मासं पयोव्रतेन शुध्यतीति । प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यया
चाण्डालादेः पतितादेश्च । तथा देशकालनिबन्धनं च यया कुरुक्षेत्रोपरागादौ । तथा
प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च । यया मुराभिपीभृतशप्योभयतोभिरुपादेः ॥ यदातु पतितादे-
र्मैष्यादिकं प्रतिगृह्णाति तदेतद्गुरुप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य
शुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना संख्याविशेषउक्तः । जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समा-
हितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहादिति । अत्यहं त्रिसहस्रजपोद्भूतः ।
मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्यप्रतिदिवसव्यापित्वावगमात् । यदा
तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशान्निषिद्धं भेषादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिक-
मनिषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन मृगरेष्टया कदाचिन्निमित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥
यत्तु बृहद्दारीतवचनम् । राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सुसदावसेत् । षष्ठे काले पयोभक्षः
पूर्णं मासेविशुद्ध्यति ॥ तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं नियतव्रतइति तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्या-
से द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा-
प्रतिग्राह्यद्रव्याल्पतया प्रायश्चित्तालपत्वम् । यथाह हारीतः । मणिवासो गवादीनां प्रति-
ग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि । भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु
पुण्यं मन्त्रमुदीरयत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठमंशं प्रकल्पयेत् । इतीदं च प्रायश्चित्तजार्तं
द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १९३) यद्गृहीतेनार्जयन्ति ब्राह्मणाः कर्म-
णा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जपेन तपसेव चेति मनुस्मरणात् । एवमन्यान्य-

पि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसाराल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥ इत्युपपातक-
 प्रायश्चित्तप्रकरणम् । जात्याश्रयादिदोषेण निन्द्यान्नादेश्च शब्दतः । योगीन्द्रोक्तव्रतव्रतं साम्प्रतं
 तु प्रतन्यते ॥ तत्र जातिदुष्टपलाण्डादिभक्षणे कामतः सकृत्कृते पलाण्डुं विद्विराहं चेत्यादिना
 चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु निषिद्धभक्षणे जैह्वमित्यादिनोक्तं सुरापानसमप्राय-
 श्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे सान्तपनम् । तत्रैवाभ्यासे यतिचान्द्रायणम् । अमृत्यैतानि पद-
 जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यत्तु यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् ।
 यत्तु घृह्यमेनोक्तम् । खट्वार्ताकुकुम्भीकप्रश्नप्रभवाणि च । भूतृणं शिशुकं चैदसुखण्डं
 कवकाणि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् द्विज इति तत्कामतोऽभ्यास-
 विषयम् । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्य हं क्षिपेदिति योगीश्वरेण कामतः
 सकृद्भक्षणे ज्यहस्योक्तत्वात् । खट्वाख्यः पक्षी । कुसुम्भमित्यन्ये । कवकं राजसर्पपाख्यं
 शाकम् । सुखण्डं तद्विशेषो गोयलीवर्दन्यायन निर्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तम् । तन्दुलीय-
 ककुम्भीकप्रश्नप्रभवांस्तथा । नालिकां नालिकेरीं च श्रेष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं
 शिशुकं चैव खट्वाख्यं कवकं तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति तदपि
 मतिपूर्वाभ्यासविषयम् । नालिका नालिकेरी शाकविशेषौ खट्वाख्यश्च । अकामतः
 सकृद्भक्षणे शेषेषूपवसेदहरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः कल्प्या । अत्य-
 न्ताभ्यासे तु । संसर्गदुष्टं यच्चात्रं क्रियादुष्टमकामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्सकृच्छ्रं समा-
 चरेदिति प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नीत्यास्त्वकामतः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणम् । भक्षये-
 द्यादि नीलीं तु प्रमादाद्राहणः कश्चित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मु-
 निरिति आपस्तम्बस्मरणात् ॥ कामतोऽभ्यासे चावृत्तिः कल्प्या ॥ यदपि पदत्रिं-
 शन्मतेऽभिहितम् । शण्णुष्यं शाल्मलं च करनिर्मयितं दधि । यहिर्षेदिपुरोडाशं
 जग्ध्वा नाद्यादहर्निशमिति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । लशुनपला-
 ण्डुगृध्ननखकभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण भूर्भिः संपातान्नयेदितितद्गलात्कारेणानिच्छतो
 भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थं वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अत एवानन्तरं तैर्नवो-
 क्तम् । एतान्येव व्याधितस्य भिषाक्रियामप्रतिषिद्धानि । यानि चैवं प्रकाराणि तेऽपि न दोष-
 इति । संपातान्नयेदुदकविन्दून्प्रक्षिपेत् ॥ अथ जातिदुष्टसंधिन्यादिक्षीरपाने प्रायश्चित्तम् ।
 तत्र चाकामतः सकृत्पाने । अनिर्दशायागोः क्षीरमौष्टमेकशर्फं तथा । आविकं संधि-
 नीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषां विना । स्त्री-
 क्षीरं चैव वज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हीति ॥ दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवमि-
 त्युक्त्वा शेषेषूपवसेदहरिति मनूक्तजपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु योगीश्वरोक्तस्त्रिरात्रोप-
 वासो द्रष्टव्यः ॥ यत्तु पेठीनसिनोक्तम् । अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशने तत्सकृच्छ्रः पुनरुप-
 नयनं च । अनिर्दशाहगोमहिषीक्षीरप्राशने पद्मात्रमभोजनम् । सर्वासां द्विस्तीनां क्षीर-
 पानेऽप्यजावज्यमेतदेवेति । यच्च शङ्खेन । क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि ताद्विकाराशने बुधः ।
 सप्तरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहित इति यावद्व्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् ।

यत्तु शङ्केत । संधिन्यमेध्यभक्षयोः क्षीरप्राशने पक्षव्रतमुक्तम् । संधिन्यमेध्यभक्षयोर्भुक्ता पक्षव्रतं चरेदिति तदभ्यासविषयम् । सत्कृपाने गोजामहिषीवज्र्यं सर्वाणि पयांसि प्रादयोप-
चसेत् । अनिर्देशाहं तान्यपि संधिनीयमसूत्यन्दिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यभुजश्चेति विष्णुनो-
पदासस्योक्तत्वात् । तथा वर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधः । सत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽ-
यवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृदिति । एवमादौ च यत्र प्रति-
पदोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र शेषेषूपवसेदहरिति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥
अयं स्वभावदुष्टमांसविभक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्र कामतः सकृद्रक्षणे शेषेषूपवसेद-
हरिति मनूक्तं साधारणं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु । चार्पाश्च रक्तपादांश्च सौनं
वल्कूरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासकृत्यहंवसेदिति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् ।
कामतोऽभ्यासे तु जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं तु सप्तरात्रं यवान् पिबेदिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।
इदं विदूस्करादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् । क्रव्याद्विदूस्करोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
नरकाकलराणां च तत्तत्कृच्छ्रं विशेषनमिति मनुना जातिविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्त-
त्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव । पराहैकशफानां तु काककुक्कुटयोस्तथा ॥ क्रव्या-
दानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाणि प्रादय गोमांसमेव च ।
श्वगोमायुकपीनां च तत्तत्कृच्छ्रं विधीयते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कूडमाण्डैर्जुहुयाच्चृतमिति
बृहद्यमस्मरणात् । तत्र कामतस्तत्तत्कृच्छ्रः अभ्यासे तु कूडमाण्डसहितः पराक इति
व्यवस्था ॥ तथा प्रचेतसाप्युक्तम् । श्वसृगालकाककुक्कुटपार्थिवानरचित्रकचापक्र-
व्यादखरोष्ट्रगजवाजिहिङ्गराहगोमानुपमांसभक्षणे तत्तत्कृच्छ्रमादिशेदेपां मूत्रपुरीषभक्षणे
त्वत्तिकृच्छ्रमिति । इदं च कामकरविषयम् । यत्तुशनसो वचनम् । नरमांसं श्वमांसं
वा गोमांसं चाश्वमेव च । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेदिति तदकाम-
विषयम् ॥ यत्क्षङ्गिरोवचनम् । गलाकाभासगृध्राशुखरवानरसूकरान् । दृष्ट्वा चैषाममेध्या
नि स्पृष्ट्वा चम्य विशुध्यति ॥ इच्छैषाममेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं
कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति तद्भक्षितोद्धारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महा-
सान्तपनमुच्यते । अकामतः प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनरङ्गिरोवचनम् । नरकाक-
सप्तराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्
इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम् । शुष्कमांसप्राशने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेदिति तदुभय-
मपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्केनोक्तम् । भुक्त्वा चोभयतोदंतांस्तथा चैक-
शफानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्ध्वा पण्यासान्त्रतमाचरेदिति तत्कामतोऽप्यन्ताभ्यास-
विषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तम् । जग्ध्वा मांसं नराणां च विहराहं खरं तथा । गवा-
श्वकुञ्जरोष्ट्राणां सर्वं पाञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरघृतमिति
तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषग्रहणं वत्साशुकाष्ट्रमज्जाना-
मुपलक्षणम् । कर्णविदप्रभृतिमलषट्के त्वर्थं कल्पनीयम् । केशादिषु पुनः षट्त्रिंशन्मते वि-

शेष उक्तः । अजाविमहिषमृगाणां आममांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वे
त्रिरात्रमज्ञानादुपवास इति । यत्तु प्रचेतसाक्तम् । नखकेशमृष्टोष्ठभक्षणेऽहोरात्रमभोज-
नाच्छुद्धिरिति तदप्यकामतः सकृत्प्राशनाविषयम् । यत्तु स्मृत्यन्तरवचनम् । केशकी-
टनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमततं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुद्ध्यतीति
तन्मुखमात्रप्रवेशविषयम् । यदा तु भाजनस्यमन्नं केशादिदूषितं भवति तदा । अत्रे भोज-
नकाले तु मक्षिककेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तञ्चात्रं भस्मना स्पृशेदिति प्रचेतसा-
भिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरकृमिकीटास्यभक्षणे पुनर्हारीतेन
विशेष उक्तः । कृमिकीटपिपीलिकाजलौकःपतङ्गास्त्यप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण
विशुध्यतीति । जलौको मत्स्यादिः । एवं च पशुपतत्रिजलचरमांसादिप्राशने संक्षेपतः
प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि ग्रन्थगौरवभयात्प्रतिव्यक्तिर्न लिख्यते ॥ अथाशुचितंस्पृष्टभ-
क्षणे प्रायश्चित्तं तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वक्ष्यते । तत्र मनुः । विट्वालकाकाखू-
च्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलामिति कालवि-
शेषानुपादानादिकारात्रं इदं चकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम् । पक्षिश्चापदजगधस्य
रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छपादकमिति । तत्कामकार
विषयम् । संस्कारश्च देवद्रोण्यामित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शाता-
तपेनोक्तम् । श्वकाकाद्यवलीढशूद्रोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रमिति । तदकामतोऽभ्यास-
विषयम् । यत्तुशङ्खेन । श्वनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवा
घ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेदिति यावकव्रतमुक्तं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । ब्राह्मणाद्यु-
च्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तम् । ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् वैश्यो-
च्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति तत्का-
मकारविषयम् ॥ यत्तु यमवचनम् । भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वात्रं तप्तकृच्छ्रेणशुध्यति । वैश्येन सह भुक्त्वात्रमतिकृच्छ्रेणशुध्यति । शू-
द्रेण सह भुक्त्वात्रं चान्द्रायणमयाचरेदितितत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शंखवचनम् ।
ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्यापः पिबेत्सत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसवि-
पकेन ऽप्यहं क्षीरेण वर्तयेत् वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रो
च्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनमिति तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वेगुण्यादिकं कल्प्यम् ।
एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण । पितृज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमित्यापस्तम्बस्मरणात् ।
यत्तु बृहद्व्यासवचनम् । माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्च योषितः । न ताभिः सह
भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु
शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणां चेत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरोवचनम् ।
ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदापि न । तत्र दोषं न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिण
इति तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा । अन्त्योच्छिष्टभोजने तु । अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्ष-

यित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिरित्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ।
 अत्र चान्द्रं चान्द्रायणम् । अन्त्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु । चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टात्र-
 स्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् । पद्मात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः ।
 इत्यङ्गिरोभिहितं सान्तपनमत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु । आपत्काले तु विप्रे
 ण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुष्येतु दुपदानां शतं जपेदिति पराशरोक्तं वेदित-
 व्यम् । यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम् । पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्वाजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं
 तद्विजानीयादक्ता चान्द्रायणं चरेदिति तदभ्यासविषयज्ञेयम् । निमित्तस्यातिलघुत्वात् ।
 पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्ब्राम्हस्तेन वा पुन-
 रिति । एतद्विद्विपूर्वाविषयम् । अकामतस्त्वं कल्प्यमिति । दीपोच्छिष्टे तु । दीपोच्छिष्टं
 तु यत्तैलं रात्रौ रध्याहसं तु यत् । अभ्यङ्गञ्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्धयतीति पद्-
 त्रिशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ अथाशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्राह सर्वतः
 केशकीटावपन्नं तु नीलीलाक्षोपयातितम् । स्नाय्वस्त्रिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा स्रपवसेदहरिति ।
 तथाह शातातपः । केशकीटावपन्नं च रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रूणघ्नावेक्षितपतव्यवलीढश्च
 सूकरगवाप्रातशुक्तपर्युषितवृषापकदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं चेति । एतच्चो-
 भयमपि अकामविषयम् । अकामतस्तु । मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्देभुमूलकान् । विष्णूत्रदूषिता-
 न्यास्य कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥ सन्निकृष्टेऽर्धमेव स्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचिशोधनमिति विष्णूक्तं
 वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गेणादौ महासंसर्गेऽर्धकृच्छ्र इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम् । संसर्ग-
 दुष्टं यच्चात्रं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्तत्कृच्छ्रं समाचरेदिति । एतच्चा-
 संसृष्टमेध्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्कोक्तम् । अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनसिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति ।
 कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामकारविषयम् । अकामतोऽर्धम् । भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकै-
 शकाटीश्च दूषितम् । कुशोदुम्बरविल्वाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः । शङ्खपुष्पीसुवर्चादिकार्यं
 पीत्वा विशुध्यतीति यद्विष्णुनोक्तं तदशक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्राद्युप-
 हते तु हारीतोक्तं विज्ञेयम् । शूद्रेणोपहतं भोज्यं कीर्तव्यमेध्यसेविभिः । भुक्षानेषु तु वा
 यत्र दद्याच्छूद्रं उपस्पृशेत् । अनर्हत्वात्स पद्मौ तु भुक्षानेषु वा यजोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचा-
 मेद्वा कुत्सित्वा वा यत्रात्रं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति । उच्छिष्टपङ्क्तिभोजनेऽप्येत-
 देव । यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पद्म्यामुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन
 शुष्यतीति क्रतुस्मरणात् । वामकरनिर्मुक्तात्रभोजने तु । मुत्तितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते
 भुक्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेदिति पद्मत्रिशन्मतोक्तं वेदित-
 व्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यजोक्तम् । एकपत्तयुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्ये-
 कोऽपि त्यजेत्प्रात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहान्मज्जीत यस्तत्र पत्तयामुच्छिष्टभोजनः ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तपेति ॥ शवादिसंपृक्तकूपद्युदकपात्रे तु विष्णुराह ।
 मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताद्गोदकं पीत्वा ब्राह्मणरुघयहमुपवसेत् ब्रह्मं राजन्य एकाहं

वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वं चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति अत्यन्तोपहृताद्वेति मूत्रपुरीषादिभिवेत्य-
 भिहितम् । यदा तु तत्रैव शवमुच्छ्रूयतया भिन्नं भवति तदा हारीतो विशेषमाह । कृत्रे भिन्ने शवे
 तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यात्तत्तत्कृच्छ्रमथापि वा ॥ यदि कश्चित्ततः
 स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपेद्विषयपवनशायी अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति । इदं चान्द्रायणं कामतो
 मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु पट्टात्रम् । कृत्रं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं
 यदि जायते । पयः पिबेत्त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति देवलस्मरणात् ॥ यदा
 चण्डालकूपादितं जलं पिबति तदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः
 कामाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सान्तपनं विप्रः
 राजापत्यं च भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्द्वैश्वर्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेदिति । इदं च कामकार-
 विषयम् । अकामतस्तु । चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु ग्रहेण शुद्ध्येत
 शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यतीति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्धाल्पजलाशयेष्वपि कूपव-
 च्छुद्धिः । जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कयिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषण-
 मिति विष्णुस्मरणात् । पुष्करिण्यादिषु पुनः । म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हवेऽपि
 वा । जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमथस्तादशुचि स्मृतम् ॥ ततोयं यः पिबेद्भिप्रः कामतोऽकाम-
 तोऽपि वा । अकामात्रक्तमुञ्जी स्यादहोरात्रं तु कामतः । इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥
 रजकादिभाण्डस्यतोये तु । भाण्डस्यमन्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः । शूद्रस्य
 चौपवासेन तथा दानेन शक्तित इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु द्विगुणम् ।
 अन्यजैः खानिताः कूपास्तडागो वाप्य एव वा । एषु स्नात्वा च पीत्वाच राजापत्येन
 शुद्ध्यतीति आपस्तम्बोक्तमभ्यासविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डालकूपादि-
 जलपाने पञ्चगव्यमात्रमुक्तम् । प्रपास्वरण्ये घटके च सौरद्वेष्ट्यां जलं कौशविनिर्गतं च ।
 श्वपाकचाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येदिति तदशक्तविषयम् । प्रपां
 गतो विनातोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ सुरा-
 घटप्रपातो पीत्वा नाव्यं जलं तथा । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्यं जलं पिबेत् ॥ अप्रभावदु-
 ष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । भावदुष्टं च यद्गर्तत आकारतो वा विसृज्यतयाजुगुप्सितशरीरमला-
 दिवासनां जनयति तदुच्यते । अरिप्रयुक्तगरलादिशङ्का वा । तत्र पराशरः । वागदुष्टं भाव-
 दुष्टं च भाजने भावदूषिते । भुक्तान्नं ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति । एतत्कामकार-
 विषयम् यत्तु गौतमेन भावदुष्टं केवलमित्यादि प्राक्पञ्चनस्तेभ्यः पठितत्वात्प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
 प्राक् पञ्चनस्तेभ्यश्चर्दनं घृतप्राशनं चेति तदकामविषयम् ॥ शङ्कायां तु । शङ्कास्थाने समु-
 त्पन्ने अभोज्याभक्ष्यसंज्ञिते । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । अक्षारलवणां
 रूक्षां पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशविल्व-
 पत्राणि कुशान्पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिबेत्त्रायित्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति वसिष्ठोक्तं
 द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोज्यभोजनशङ्कायामुक्तम् । संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषत इति ॥ अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । कालदुष्टं च पर्युषितानिर्दशगोक्षीरादि तत्र चाकामतः शेषेषूपवसेदहरितिमनूक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । ऋजीषपर्कं भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति शङ्कोक्तं वेदितव्यम् किंवलान्यस्नेहाक्तानि । अनिर्दशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकपाने तु पञ्चगव्यप्राशनम् । शृङ्गास्थिदन्तजैः पात्रैः शङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वानवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुच्यतीति बृहद्याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ कामतस्तु पवासः कर्तव्यः । काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च त्र्यहं हि तत् । अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु चान्द्रायणम् । नवश्राद्धं ग्रामयाजकान्नं संग्रहभोजनम् । भारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति शातात-
पस्मरणात् ॥ यदा तु संग्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुङ्क्ते । यथाह मार्कण्डेयः । चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन् पूर्वं भोजनक्रिया ॥ नाचरे-
त्संग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदवस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु ॥ तथा । ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः ॥ तथा । अपराह्णे न मध्याह्ने सायाह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रियेति । यच्च मनुनोक्तम् । नाश्रीयात्संधिवेलायां नातिप्रणे नातिसायमित्येवमादि यच्च बृहच्छाता-
तपेनोक्तम् । धानान्दधि च सत्तुंश्चश्रीकामो वर्जयेन्निशि । भोजनं तिलसंबद्धं स्नानं चैव विचक्षण इति । एवमादिष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु । प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैवहीति योगीश्वरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् ॥ अका-
मतस्तु शेषेषूपवसेदहरिति मनूक्तोपवासी द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टसूक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र च मनुः । शुक्तानि च कपायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र व्रजत्यथ इति । अत्राकामतः शेषेषूपवसेदहरित्युपवासी द्रष्टव्यः । कामतस्तु । केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । ऋजीषपर्कं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति शङ्खस्मरणात् । एतच्चात्मलकादिफलसूक्त-
काञ्जिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु काञ्जिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचनेति स्मरणात् ॥ उद्धृतस्नेहादिषु तु उद्धृतस्नेहविलयनपि-
ण्याकमपितप्रभृतीनि चासवीर्याणि नाश्रीयादित्युक्त्वा प्राक्पञ्चनवेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं चेति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम् । विलयनं घृतादिमलम् । अहुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह । यस्य चाग्नौ न क्षिपते यस्य चान्नं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ॥ वृथाकृसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति ॥ अनाहितग्रेस्तु शेषेषूपवसेदहरित्युपवासी द्रष्टव्यः ॥ भिन्नभाजनदिषु भोजने संवर्ते-
नोक्तम् । शूद्राणां भानने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति ॥ तथा स्मृत्यन्तरेष्युक्तम् । वटार्कान्त्यपत्रेषु कुम्भीतिन्दुक-
पत्रयोः । कोविदारकदम्बेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । तथा । पलाशपद्मपत्रेषु

गृही भुक्त्यैन्दवं चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलमिति ॥ अथ हस्त-
दानादिक्रियादुष्टाभोज्यभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र पराक्षरः । माक्षिकं फणितं शाकं
गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति । कामतस्तु ।
हस्तदत्तभोजने अब्राह्मणसमीपे भोजने दुष्टपात्रिभोजने पतन्त्यग्रतो भोजनेऽभ्यक्तमूत्रपुरी-
षकरणे मृतसूतकशूद्रान्नभोजने शूद्रैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनमिति हारीतोक्तं विज्ञेयम् ।
पर्यायान्नदानदुष्टे तु । ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । द्रव्यमेतदभोज्यं
स्याद्भुक्त्वा तृपत्सेदहरिति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तभोजने तु शूद्रहस्तेन
यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत्कचिद् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ऋतुक्तं
विज्ञेयम् । धमनदुष्टेऽपि । आसनारूढपादौ वा वस्त्रार्थप्रावृत्तोऽपि वा । मुखेन धर्मितं
भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेदिति तैर्नैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन त्यक्तान्नभोजने तु । भुङ्क्ते
चैत्पार्ष्णश्राद्धे प्राणायामान्पडाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं मकीर्तितः । प्राणा-
यामत्रपंचवृद्धावहोरात्रं सपिण्डने । असुरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥ द्विगुणं
क्षत्रियस्यैताद्विगुणं वैश्यभोजने । साक्षान्चतुर्गुणं होतस्स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ
तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः । रुधिरं तद्वेद्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति-
भारद्वाजीक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम् । एकादशहो भुक्त्वात्र भुक्त्वा संचयने
तथा । उपोष्य विधिर्वत्सत्वा कूप्माण्डैर्जुहुयाद्धृतमिति । विष्णुनाप्युक्तम् । प्राजापत्यं
नवश्राद्धे पादोर्न चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके इति । इदं
चापद्विपयम् ॥ अनापदि तु । चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु
पुराणेषु प्राजापत्यं विधीयते इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । प्राजापत्यं तु मिश्रके
इत्येतदाद्यमासिकविषयं द्रष्टव्यम् । द्वितीयादिषु तु । प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोर्न
चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादौ द्विमासिके तथा ॥ पादोर्नकृच्छ्रं निर्दिष्टं
पण्मासे च तथाब्दिके । त्रिरात्रं चान्यमासेषु ग्रत्यहं चेदहः स्मृतमिति पद्विंशन्म-
सोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः । चान्द्रा-
यणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रो मासद्वये स्मृतः ॥
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे प्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्याधीधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात् मनीषि-
भिः । शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं-
व्रतम् ॥ मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ यत्तु शङ्खवचनम् । चान्द्रायणे
नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ॥
आब्दिके पापकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं
ययेति । तत्सर्पादिहतविषयम् । ये स्तेनाः पतिताः स्त्रीषा इत्याद्यपाङ्गैर्विषयं वा ॥
चाण्डालादुदकात्सर्पाब्राह्मणाद्वैद्युतादापि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्धनैस्तथा । भुक्तैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विज इति ।
तथा । अपाङ्ग्यान्पदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वात्रं शिशुचान्द्रायणं-

चरेदिति । आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तत्तृच्छूण शुष्यति । संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेदिति भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् ॥ ब्रह्मचारिषु बृहद्यमो विशेषमाह । मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुष्यतीति । इदमज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह । मधु मांसं चयोऽश्रीयाच्छूद्धं सूतकमेव वा प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेदिति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्घ्यम् । आमश्राद्धे तदर्घ्यं तु प्राजापत्यं तु सर्वदेति पदार्थेऽन्वयमितिऽभिधानात् ॥ यत्तूशनसोक्तम् । दशकृत्वः पित्रेच्चापे गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः । ततः संध्यामुपासीत शुष्येतु तदनन्तरमितितदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् ॥ संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु व्यासेन विशेष उक्तः । निवृत्तचूडाहोमे तु मात्रामकरणात्तथा । चरेत्सान्त्वयनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वान्नसंस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुष्यते निन्द्यभोजन इति ॥ सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धर्म्यो विशेषमाह । ब्रह्मोदने च सोमेच सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति । अत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्म यज्ञाङ्गभूतम् । सोमसाहचर्यात् ॥ अयं परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् । यत्स्वरूपतोऽनिविद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिक-
तयाऽभोज्यं भण्यते तत्परिग्रहाशुचि तत्र योगीश्वरेण अदत्तान्यग्निहीनस्य नात्रमद्याद-
नापदीत्याभ्य सार्धपञ्चभिः श्लोकेभ्योऽभ्यग्राः प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चि-
दधिकाः प्रतिपादिताः । नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुदे तथा । स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुङ्क्ते ब्राह्मणः कश्चिद् ॥ मत्तकुंदातुराणां तु न भुङ्क्ते कदाचन । गणां गणिकां च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चात्र तदणो वार्युपिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उग्रान्नं सूतिकां च पर्यायान्नमनिर्द-
शम् । अनर्चितं वृषामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विपदं नगर्यान् पतितान्नमवभुतम् । पिशु-
नानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥ शैलपतन्तुवापान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च । कर्मरस्य निषादस्य रङ्गावतरणस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ श्वतां शोण्डि-
कानां च चैलनिर्णेजकस्य च । रजकस्य नृशंसस्ययस्य चोपपतितृदे ॥ मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः । अनिर्देशं च प्रेतान्नमतुष्टिकमेव चेति ॥ अत्र च पदार्था-
अभक्ष्यकाण्डे श्राद्धकाण्डे च व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तमाह (मनुः) भुक्त्वातोऽ-
न्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विष्मूत्रमेव चेति ॥
पैटीनसिनाप्यकामतस्त्रिरात्रमेवोक्तम् । कुमसी इयावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुप्री पिशुनः सोमविक्रयी वाणिजको ग्रामयाजकोऽभिशस्तो वृषल्पामभिजातः परि-
वित्तिः परिविन्दानो दिपिपूषतिः पुनर्भूषुत्रश्चौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभोज्यान्ना अपा-
ङ्केया अश्राद्धाहोः । एषां भुक्त्वा दत्त्वा वाऽविज्ञानात्त्रिरात्रमिति ॥ शङ्खेन त्वेतानेव किञ्चि-
दधिकान्यठित्वा चान्द्रायणमुक्तं तदभ्यासविषयम् ॥ गौतमेन पुनरुच्छिष्टपुंश्चल्यभि-

शस्तेत्यादिना अभोज्यान्पठित्वा प्राक्पञ्चनक्षेत्र्यश्छर्दनं घृतप्राशनं चेति प्रायश्चित्त-
मुक्तं तदापदिपयम् ॥ यस्तु बलात्कारेण भुज्यते तस्यापस्तम्ब्येन विशेष उक्तः । बला-
हासीकृतो ये तु म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः । अशुभं कारितोः कर्म गवादिप्राणिहिंस-
नम् ॥ उच्छिष्टमार्जनं चैव तयोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥ सरोष्ट्विष्टराहाणामामिषस्य च
भक्षणम् ॥ तत्स्त्रीणां च तथा संगस्ताभिश्च सह भोजनम् । मासोपिते द्विजाती तु प्राजा-
पत्यं विशेषनम् ॥ चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वयवा भवेत् । चान्द्रायणं पराकं
च चरेत्संवत्सरोपितः ॥ संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्थं यावत्कं पिबेत् । मासमाश्रोपितः
शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्स-
रोस्त्रिभिश्चैव तद्वारं स निगच्छतीति ॥ आशौचिपरिगृहीतान्नभोजने तु छागल आह ।
अज्ञानाद्व्रोजने विभ्राः सूतके सूतकेऽपि वा प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यन्ते शूद्रसूतके ॥
वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाप्तिं विंशतिर्ब्राह्मणे दश । एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् । व्रतः
शुद्धिर्भवत्येषां पञ्चगव्यं पिबेत्तत इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो योज्याः । इद-
मकामविषयम् ॥ कामतस्तु मार्कण्डेय आह भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं
द्विजः ॥ भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तत्कृच्छ्रो विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महा-
सान्तपनं चरेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा त्रिमासान्त्रतमाचरेत् ॥ यत्तु शङ्केनोक्तम् । शूद्र-
स्य सूतके भुक्त्वा पण्मासान्त्रतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान्त्रतमाच-
रेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथा शौचे भुक्त्वा
मासव्रती भवेदिति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं वेदितव्यम् ।
ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवात्रमश्राति तस्य तावदाशौचं यावत्तेपामाशौचं व्यपगमे
तु प्रायश्चित्तं कुर्यादिति विष्णुस्मरणात् ॥ अपुत्राद्यन्नभोजने तु लिखित आह । भुक्त्वा
वार्धुपिकस्यान्नमव्रतस्यानुतस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम् । तथा।
परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च । अपचस्य तु भुक्त्वा अन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । एत-
च्चान्द्रायणविषयम् ॥ परपाकनिवृत्तादेर्लक्षणं च तेनोक्तम् । गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चय-
ज्ञान्नं निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञांस्तु यः कृत्वा परान्नादु-
पजीवति । सततं प्रातुरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्मवृत्तो यो ददाति परिवर्जितः ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तित इति । यत्तु ब्रह्मचार्याद्यन्नभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य
आह । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्याग्निनाबुधौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा
चान्द्रायणं चरेदिति ॥ यत्तु पार्वणश्राद्धाद्यकर्तुरन्नभोजने भरद्वाज आह । पक्षे वा यदि
वा मासे यस्य नाश्रन्ति देवताः ॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति-
दुभयमप्यभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभोजने
तु । निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विप्रमेकमभोज-
नमिति पदत्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम् ।
उपपातकयुक्तस्य अन्धर्मेकं निरन्तरम् । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु विशेषन-

मिति । इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तकाण्डगतविशेषोदितव्रतकदम्बकं द्विजाग्र्यस्यैव क्षत्रिया-
दीनां तु पादपादहान्या भवति । विधे तु सकलं देयं पादेन क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं
पाद एकस्तु शूद्रजातिषु सस्यते इति विष्णुस्मरणात् ॥ इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकर-
णम् ॥ निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि तत्र
प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः । जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा अन्यतममिच्छया । चरेत्सान्त-
र्गत्तं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरापात्रकृत्यासु मासः शोधनमैन्दवः । मलिनी-
करणीयेषु ततः स्याद्यावकुरुयइमिति । अन्यतममिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र
विशेष उक्तः । संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नाति यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमयवा प्राय-
श्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासा-
न्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशेषनामिति ॥ बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरं
विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं
कृच्छ्रार्थं व्रतमाचरेदिति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्वाद्युक्तानां जाति-
शक्त्याद्यपेक्षयाविषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृद्गतमभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तं संक्षेपतो
दर्शितम् ॥ अधुना प्रकृतमनुसारम् ॥ २८९ ॥

महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं प्रकीर्णकमिति

पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधप्रायश्चित्तम-

भिधाय क्रममाप्तं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तमाह-

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नयः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ २९० ॥

खरयुक्तं यानं खरयानम् । उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगण्डादि सेनाध्वगमनं कृत्वा
दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च तडागतरङ्गिण्या-
दाववगाह्य कृतप्राणायामः शुध्यति । इदं च कामकारविषयम् । उष्ट्रयानं समारुह्य खर-
यानं तु कामतः । सवासजलमग्राह्य प्राणायामेन शुध्यतीति मनुस्मरणात् । अकामतः
स्नानमात्रं कल्प्यम् । साक्षात्तरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् ॥ २९० ॥

गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ २९१ ॥

किंच । गुरुं जनकादिकं त्वंकृत्य त्वमेवमात्य त्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तमुपमच्छन्द-
आरणेन निर्भर्त्स्य विप्रं वा ज्यायांसं समं कनीयांसं वा सकोपं हुं तूष्णीमास्व हुं मा
बहुवादीरित्येवमाक्षिप्य जल्पवितण्डाभ्यां जयफलाभ्यां विप्रं निर्जित्य कण्ठे वाससा मृदु-
स्पर्शेनापि वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाद्य कोपं त्याजयित्वा दिनमुपवसेत् ।
अनश्रन्कृच्छ्रं वासरं नयेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तम् । वादेन ब्राह्मणं नित्वा प्रायश्चित्तविधि-
सया । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति तदभ्यासविषयम् ॥ २९१ ॥

किंचाह-

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसूक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९२॥

विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । निपातने ताडने अतिकृच्छ्रः । असूक्पाते रुधिरस्रावे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः ॥
 घृहस्पतिनायत्र विशेष उक्तः । काष्ठादिना ताडयित्वा स्वर्गं दे कृच्छ्रमाचरेत् । अस्थि-
 भेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्परस्वस्त्वङ्गकर्तृने इति । पादप्रहारे तु यम आह । पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा
 प्रायश्चित्तविधित्सया । दिवसेषोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति ॥ मनुना त्वन्यानि
 प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि दर्शितानि । विनाद्विरप्सु वाप्यार्तः शारीरं संनिपेभ्य तु। सचैलो बहिरा-
 द्युस्य गामालभ्य विशुध्यतीति । विनाद्विरित्यसंनिहितास्वपीत्यर्थः । शारीरं सूत्रपुरी-
 पादि । इदमकामविषयम् । कामतस्तु आपद्रंसो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
 एकाहं क्षणं कृत्वा सचैलो जलमाविशेदिति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्नुवचनम् ।
 अप्सवमौ वा मेहतस्तत्कृच्छ्रमिति तदनार्तविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रीताविकर्म-
 लोपे तु मयुराह वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्राय-
 श्चित्तमभोजनमिति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्मार्तेषु वा नित्यहोमादिषु प्रति-
 पदोक्तोऽद्यादिप्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चयः । स्नातकव्रतानि न जीर्णमलवद्रासा भवेच्च
 विभवे सतीत्येवमादीनि प्रालुक्तानि । स्नातकव्रतमधिकृत्य कलुनाप्युक्तम् । एतेषामा-
 चारानामेकैकस्य व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टसर्तं जप्यं कृत्वा पूतो भवतीति ॥ पञ्चमहायज्ञा-
 कर्त्तुं तु घृहरूपतिराह । अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अमातुरः सति
 धने कृच्छ्रार्थेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतो ॥ ग-
 च्छेद्गार्पां वासीऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेदिति ॥ द्वितीयादिमार्योपरमे तु देवल आह । स्मृतां
 द्वितीयां यो भार्यां दहेद्देतानिकाग्नेभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तदिति ।
 स्वभार्याभिंशंसने तु यम आह । स्वभार्यां तु यदा क्रोवादगम्येति नरो वदेत् । प्राजापत्यं
 चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ॥ पद्मात्रं तु चरेद्देवयस्त्रिरात्रं शुद्र आचरेदिति ॥ अन्नान-
 भोजनादौ हारीत आह । वहन्कमण्डलं रिक्तमस्त्रावोऽश्वं भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः
 स्याद्विनजप्येन चैव हीति ॥ एकपञ्चयुपविष्टानां स्नेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह ।
 न पतयां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् । याचको दापको दाता न वै स्वर्गस्य
 गामिनः ॥ प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक्रमदन्तुश्च कन्याविप्र-
 करस्यच । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यापत्तिस्तु
 मार्गताम् । मेसलब्धेन वाज्जेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति । संक्रम उदकावतरणमार्गः ।
 समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशृङ्गाह । इन्द्रचापं पलाशाग्निं यय-
 न्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डश्च दक्षिणा ॥ पतितादिदंभापणे तु गौतम
 आह । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा

ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तत्प्राज्ञधनलाभवधेष्टयवर्षाणीति । भार्यान्नधनानां
 लाभस्य वधे विप्रकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा । ब्रह्मसूत्रं
 विना विष्णुत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।
 प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा । तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः अधोच्छिष्टस्योदकपा
 नादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु । पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
 प्राणायामत्रिकं षट् नक्तं च त्रितयं क्रमादिति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ भुक्त्वा शौचाच
 मनमकृत्यौत्थाने तु यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा वानशानात्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत
 सोऽन्यथा पतितो भवेदिति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चौराद्युत्सर्गादौ वसिष्ठ आह ।
 दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेद्विरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्डचदण्डने पुरोहितविरात्रं रा-
 जा कुनस्त्री श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वोद्धरेयातामिति । उद्धरेयातां कुत्सि-
 तानां दन्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्तेनपतित्तादिपद्भिर्भोजने तु मार्क
 ण्डेय आह । अपाङ्गेयस्य यः कश्चित्पद्मो भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोपितो भूत्वा
 पञ्चगव्येन शुष्यतीति ॥ नीलीविषये त्वापस्तम्ब आह । नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्म-
 णोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्रसो
 नील्यास्तु कस्यचित् । त्रिषु वर्णेषु सामान्यं तत्कृच्छ्रं विशेषणम् ॥ पालनं विक्रय-
 श्चैव तद्वत्स्या तूपजीवनम् । पातकी च भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ नीलोदारु यदा
 भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडा-
 र्थसंभोगे शयनीये न दुष्यतीति । भृगुणाप्युक्तम् । स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न
 दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज्यं विधारणमिति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः ।
 कम्बले पटसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यतीति स्मरणात् ॥ तरुनिमित्तस्वदारोहणे शङ्ख आह ।
 अभ्यस्य शयनं पानमासनं पादुकेतया । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु भ्रती भवेत् ॥ क्षत्रियस्तु
 रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिष्ट्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्री ॥
 दम्पतीगोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे
 स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति । दोहे साध्याद्य-
 ज्ञभूते । एतच्चाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्याद्यारोहदर्शनादौ शङ्ख आह दुःस्वप्नारोह-
 र्शनादौ घृतं सुवर्णं च दद्यादिति ॥ क्वचिद्देशविशेषगमनेऽपि देवल आह । सिन्धुसौरवीर
 सौराष्ट्रांस्तया अत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति । एतच्च तीर्थ-
 यात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वपुरीषदर्शनादौ यम आह । प्रत्यादित्यनमेहेत नपश्येदा-
 त्मनः शक्यम् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथेति । शङ्खोऽप्याह । पादप्रतापनं
 कृत्वा कृत्वा वद्धिमघस्तथा । कुशैः प्रसृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेदिति ॥ क्षत्रि-
 याद्युपसंग्रहणे हारीत आह । क्षत्रियाभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेत् । वैश्याभिवादाने द्विरा-
 त्रम् । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवास इति ॥ तथा शय्यारूढे पादुकोपानहारेऽपि तपादी-
 च्छिष्टान्धकारस्य श्राद्धकृत्तपदेवपूजानिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यादन्त्यनिमग्न-

तेनान्यत्र भोजनेऽपित्रिरात्रमिति । समित्युष्पादिहस्तस्याभिवादानेऽप्येतदेव । समित्युष्प-
कुशाज्याम्बुमृदत्राक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजमित्यापस्त-
म्बीये जपादिभिः समभिन्वाहारात् ॥ अभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम् ॥ नोदकुम्भ-
हस्तोऽभिवादयेद् न भैक्षं चरन्न पुष्पाज्यादिहस्ते । नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न
शयान इतितस्यापि शङ्हेन प्रतिषेधात् ॥ एवमन्यान्यपि क्वांश्चि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेय्याणि
अन्वगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते ॥ २९२ ॥

इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

निमित्तानामानन्त्यात्प्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्तनिमित्तस्य
वक्तुमशक्यत्वात्सामान्यत उपदिष्टानुपदिष्टविषये
प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह-

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ २९३ ॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं कक्ष्यमाणं वा तद्देशादिकमेवेक्ष्य यथा कर्तुः प्राणविपत्तिर्न भ-
वति तथा विषयविशेषे कल्पनीयम् । इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसंगात् । तथा वक्ष्यति । वा-
युमक्षो दिवा तिष्ठन्नात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यहगिति तत्र यदि हिमवद्गिरिनिकटवर्तिनामुदकवास
उपदिश्यते अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालप-
रिहारेणोदकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि यदि नवतिवार्षिकादेरपूरणद्वादशवार्षि-
कस्य वा द्वादशान्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणा विपदोरन्निति । ततोऽन्यवयवके त-
त्प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत एव स्मृत्यन्तरे क्वचिदर्थं कचित्पाद इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्यहा-
सोऽभिहितः । तत्तु प्राक्प्रपञ्चितम् । तथा धनदानतपश्चरणादिं शक्त्यपेक्षया च न हि निर्धनस्य
पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याहुपपद्यते । तथोद्विक्तपित्तादेर्वा पराकादिकेनापि ह्यीशूद्वादौर्जपादि-
कं अत एव गजादीनामशकुवन् दानं दातुं चरेत्कुच्छ्रमैकैकस्य विशुद्धये इत्युक्तम् । तथा
प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्राक्
प्रायश्चित्तस्यहासोऽभिहितः । पापं च महापातकादिरूपेण प्रत्ययाप्रायमसकृद्भ्यासा-
दिरूपेण वावेक्ष्य यत्नतः सकलधर्मशास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राका-
मतो यदिहितं तदेव कामकृते द्विगुणं कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणमित्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण-
कल्पनीयम् । तथा महापापोपपापाभ्यां योऽभिज्ञंसेनृपा परम् । अन्मज्ञो मासमासीते-
त्युक्तं तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वात्पापापेक्षयोपपातके मासिकव्रतस्य
हासः कल्पनीयः । तत्र च हसितजृम्भितास्फोटनानि नाकस्मात्कुर्यात्तथा नोदन्व-
तोऽम्भसि स्नायात्र च श्मश्र्वादि कर्तयेत् । अन्तर्वन्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुव-
मित्यादौ प्रायश्चित्तं नोपदिष्टं तत्रापि देशाद्यपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु
किञ्चिदपि निमित्तजातमनुक्तनिष्कृतिकमुपलभ्यते । प्राणायामशतं कार्यं सर्वपा-

पापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हीत्यनुक्तनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य
वक्ष्यमाणत्वात् ॥ गौतमेनाप्येतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नित्येकाहोदयः प्रति-
पादिताः । उच्यते । सत्यमस्त्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देश-
कालादीनामपेक्षितत्वादस्त्येव कल्पनावसरः न च हसितादिषु सर्वत्र प्राणायामशतं
युक्तम् । निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापपेक्षया हासः कल्पनीयः प्रायश्चि-
त्तान्तरं वा । ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य हासकल्पना
स्यात् तत्र प्रायश्चित्तालपत्वं वाच्यम् । अनुक्तनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किंतु अर्थवाद-
संकीर्तनादुद्धिपूर्वाद्धिपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः ।
तथा दण्डहासवृद्ध्यपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ सजातीय-
विषये प्राजापत्यादिकमुक्तम् । तत्र यदानुलोभ्येन प्रातिलोभ्येन वावगोरणादि क्रियते
यदा वा मूर्धावसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादोपाल्पत्वमहस्वावगमात्प्रायश्चि-
त्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य गुरुलघुभावः प्रातिलोभ्यापवादिषु
द्विगुणास्त्रिगुणो दम इत्यादिना ॥ २९३ ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं यस्तवौद्धत्यादेतत्र
चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्यत आह—

दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्नियेरन्स्ववान्धवाः ।

पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

जीवत एव पतितस्य ये ज्ञातयो बान्धवाः पित्रमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासीमे
तया सपिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटग्रामाबहिर्निनयेयुः । एतच्चतुर्ध्यादिरि-
क्तातिथिष्वहः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् । पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डबान्धवै-
र्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाहे ज्ञात्युत्विगुरुसन्निधाविति मनुस्मरणात् ॥ अथवा दास्येव
सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् । यथाह मनुः । दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्सदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सहेति । प्रेतवदिति दक्षिणामुक्तापसव्ययोः प्रास्ययेम् ।
एतच्च निनयनं उदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम् । तस्य विद्यागुरयोनिः
संबन्धाश्च सन्निपत्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः दास-
कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमानयि दासी घटान् पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्ये-
दिदम् । अमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालेभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिल्पा
विद्यागुरवो योनिसंबन्धाश्च वीक्षेरन् अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुरिति गौतमस्मरणात् ।
अयं च त्यागो यदा बन्धुभिः अर्थमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः । तस्य
गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समस्तं दोषानभिरूयाप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स-
यद्येवमप्यनवसितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येदिति शङ्खस्मरणात् । ततस्तं
लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः कुर्युर्वर्जयेयुः । तथा च मनुः—

निवर्तेरस्ततस्तस्मात्संभाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामिव च लौकिकीमिति ॥
यदा स्नेहादिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदे-
करात्रं जपन्तावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रमिति ॥ २९४ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं च
कृतं तदा किं कार्यमित्यत आह-

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९५ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डाद्यांस्तेन सहिता नवं अनुपहतं घटं
उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यहृदादिज्ञानोत्तरं द्रष्टव्यम् । (अ. ११ श्लो. १८६)
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्राप्स्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशय
इति मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः । यस्तु प्रायश्चित्तेनः शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे
शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् हृदात्पूरयित्वा खवन्तीभ्यो वा तत् एनमप उपस्पर्शये-
युरथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्संप्रतिगृह्य जपेत् । शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्त-
रिक्षं यो रोषनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूश्माद्वैआज्यं
जुहुयाद्विरण्यं दद्याद्वा चाचार्याय । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धचेदेत-
देव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेष्विति ॥ तत एनं कृतप्रायश्चित्तं तेनैव कुत्सयेयुः तथा सर्व-
कार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संव्यवहरेयुः ॥ २९५ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशमाह-

पतितानामेव एवविधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देय अन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिः स
एव पतितानां स्त्रीणामपि वेदितव्यः । इयांस्तु विशेषः । पतिताभ्योऽपि ताभ्यः स्त्रीभ्यः
कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्तृणपर्णमयं कुटीगृहकं प्रधानगृहसमीपे देयम् । तथा प्राणधार-
णमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोगनिवारणसहितं देयम् ॥ २९६ ॥

ननु काः पतितास्ता यासामयं परित्यागविधिरित्यत्र आह-

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपिध्रुवम् ॥ २९७ ॥

हीनवर्णगमनं गर्भपातनमब्राह्मण्या अपि भर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनमित्येतानि
स्त्रीणामसाधारणानि पतनेनिमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महा-
पातकातिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकादीनि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं
पतनकारणानि भवन्ति । अत एव शौनकः । पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि
तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति ॥ यजु वसिष्ठेनेत्कम् । त्रीणि स्त्रियाः

पातकानि लोके धर्मविदो विदुः । भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति । भ्रूण-
हत्याग्रहणं कृतं तत् दृष्टान्तार्थं न पुनरितरेषां महापातकादीनां पतनहेतुत्वनिरासार्थम् ।
यदपि तेनेव । चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिप्री च विशेषेण
जुद्धितोपगता च या इति चतसृणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तम-
विकीर्णन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्यगादीनां चैलात्रशृङ्गवासादिजीवनहेतुत्वाद्बुद्धेदेन
त्यागं कुर्यात् । नान्यास्तामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वन्तीनां
मपि वासो गृहान्तिके देय इत्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९७ ॥

जुगुप्सेरन्न वाप्येनं संविशेयुश्च सर्वश इत्यस्यापवादमाह-

शरणागतबालस्त्रीर्हिसकान्संवसेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतग्रसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतग्रसहितान्प्रायश्चित्तेन क्षीणदोषानपि न संव्यव-
हरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः । किमिदं वचनं न कुर्यान्न हि वचनस्यातिभारेऽस्ति
अतश्च यद्यपि व्यभिचारिणीस्त्रीवधेऽल्पीयमेव प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकोऽयं संव्य-
वहारप्रतिषेधः ॥ २९८ ॥

एवं प्रसंगेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृत एव चरितव्रतविधौ

विशेषमाह-

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि साक्रिया ॥ २९९ ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णेकुम्भेऽवनिनीतिऽसौ चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो
यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्ज्ञातिभिः साक्रिया कार्या ।
गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्वत्तयवसंभक्षणमेव । यदि गावस्तद्वत्तं यवसं न गृह्णीयुस्तर्हिपुनः
प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथाह हारीतः । स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः
प्रतिगृह्णीयुर्येनं प्रवर्तयेयुरिति । इतरथा नेत्यभिप्रेतम् ॥ २९९ ॥

महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषगणे प्रातिस्विकव्रतसंदोह-

मभिधायाधुना सकलव्रतसाधारणं धर्ममाह-

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्पदोऽनुमतं व्रतम् ।

यदोषो यावत्कर्तृसंपाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो ज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्पदुपदिष्टं व्रतं
कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्पत्समीपमुपगम्य तथा सह
विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । कृते निःसंशये पपे
न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्पापं यावन्नाख्याति पर्पदि । सचैलं वाग्यतः
स्नात्वा छिन्नवासाः समाहितः । पर्पदानुमतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय
भूयोपि तथा स्नात्वा व्रतं चरेदिति ॥ विख्यापनं दक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाह

पराशरः । पापं विख्यापयेत्पापी दावा धेनुं तथा वृषमिति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकं कल्प्यम् । यत्तुक्तम् । तस्माद्विजः प्रातःपापः सकृदाश्रुत्य वारिणि । विख्याय पापं पर्षद्भ्यः । किञ्चिद्वा व्रतं चरेदिति तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्षद्वस्वरूपं च मनुना दर्शितम् । त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कौ नैरुक्तौ धर्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा दशावरा ॥ हेतुको मीमांसार्यादितस्त्वज्ञः । तर्कौ न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्भ्यः तेनैव दर्शितम् । ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च । अपरा पर्षद्विज्ञेया धर्मसंशयनिर्णय इति । तथा । एकोऽपि वेदविद्वर्मे यं व्यवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतेरिति । आसां च पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षयावा ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । पातकेषु शतं पर्षत्सहस्रं महाद्विषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पं स्वल्पे तथा भवेदिति तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थम् । मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसंगात् ॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः । स्वयं तु ब्राह्मणाद्युरल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महत्सु च परीक्षितामिति ॥ तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । आर्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्ते न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तेरित्याङ्गिरःस्मरणात् । तथा च पर्षदा ज्ञात्वेव व्रतमुपदेष्टव्यम् । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेदिति वसिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतेनसां धर्मोपदेशो विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः । न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादिः कृतेनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविबर्जितमिति । तत्र यागाद्यनुष्ठानशीलानां अपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपः । कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवाजिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥

इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् । व्याख्यायख्यातदुरितशातनीं

व्रतसंततिम् । रहःकृताघसंदोहहारिणीं व्याहरन्मु-

निः ॥ तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं

धर्ममाह-

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

कर्तव्यतिरिक्तरनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति भ्रन्तव्यम् । अत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्नविभाव्य स्वनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केनचिद्ब्रह्मेहब्रह्मत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यव्याजेनावगम्य रहोव्रतमनुतिष्ठेत् । अत एव स्त्रीशूद्रयोरप्यमु-

नैवमार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । न च वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधान-
त्वादेर्विद्ययोश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनुषण्णपरिवार इति । यतोऽनैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादि-
प्रधानत्वम् । दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरापि संभवाच्च । इतरेषाम-
पि मन्त्रदेवतर्पिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि न त्वन्यस्यैव विषयम् ।
न हि तद्वह्निनिर्माणादौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी विप्रतिपत्तिरुपयुज्यते । देवतादि-
परिज्ञानं त्ववश्यमपेक्षणीयम् । अविदित्वाक्रुषिं छन्दो देवतं योगमेव च । योऽध्यापये-
ज्जपेद्वापि पापीयाञ्जापते तु स इति व्यासस्मरणात् ॥ अत्राप्याहारविशेषानुक्तौ पयःप्रभृतयः
कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः देशविशेषानुक्तौ शिलोच्चयादयो गौतमाद्यभिहिताः प्रका-
शप्रायश्चित्तवदन्येषणीयाः ॥ ३०० ॥

एवं सकलरहस्यव्रतसाधारणधर्ममभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्त

ब्रह्महत्यादिक्रमेणैवरहस्यप्रायश्चित्तान्याह-

त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वयमर्पणम् ।

अन्तर्जले विशुद्ध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०१ ॥

त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्पणेन महर्पणा दृष्टं सूक्तं अधमर्पणं ऋतं च सत्यं चेति
च्युचमानुष्टुभं भाववृत्तदेवतार्कं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति ।
जपश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः । यथाह मुमन्तुः । देवद्विजगुरुहन्तास्तु निम-
ग्नोऽधमर्पणं सूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरं भगिनीं गत्वा मातृप्यसारं स्तुपां सर्वां वान्य-
द्वागम्यागमनं कृत्वाऽधमर्पणमेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवतीति । एतच्च काम-
कारविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् । सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि
भ्रूणहणं मासात्पुनन्यहरहः कृता इति तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य वेदितव्यम् ।
यत्तु गौतमेन पदत्रिंशदात्रव्रतमुक्तोक्तम् । तद्वत् एव ब्रह्महत्यामुरापानसुवर्णस्तेयगुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽधमर्पणं जपेदिति तदकामतो वधविषयम् । यत्तु बोधायनेनोक्तम् ।
ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासाः उदकान्ते स्पष्टिहलमु-
पलिप्य सकृत्त्रिवासाः सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽधमर्पणं स्वाध्यायमधीपीत ।
प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रहृतिपावकं माश्री-
यात् । ज्ञानकृतेभ्योज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रान्महापा-
तकेभ्यो ब्रह्महत्यामुरापानसुवर्णस्तेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति
तत्कामकारविषयम् । अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्थवचविषयं वा । यत्तु मनुनोक्तम् ।
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रि-
भिरिति तत्कामतः श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽभ्यासविषयं वा । यत्तु बृह-
द्रिप्पुनोक्तम् । ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेन्यने-
नाग्निं प्रज्वालयाधमर्पणेनाष्टसहस्रमाज्यादुतीर्ज्यात्तत्त एतस्मात्पूतो भवतीति तत्रिगुण-
वधविषयमनुमाहकविषयं वा । यत्तु यमेनोक्तम् । न्यहं उपवसेतु कश्चिरहोऽभ्युपयत्रपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाधमर्पणम् । तद्गुणवतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानु-
मन्तृविषयं वा । यत्तु हारीतेनोक्तम् । महापातकातिपातकोपपातकानामेकतममेव संनि-
पाते वाधमर्पणमेव त्रिजपेदिति तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि
अन्विष्य एवमेव विषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते । एतदेवग्रतजातं
यागस्ययोपित्क्षत्रवेदस्वात्रेय्यामाहिताग्निपत्न्यां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्यापादिते
तुरीयांश्चान्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०१ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह-

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः ।

जले स्थित्वाभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्दृताहुतीः ॥ ३०२ ॥

अथवाहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलादुत्तीर्य लोमभ्यः स्वाहेत्याद्यै-
रष्टभिर्मन्त्रैरेकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशद्दृताहुतीर्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमान-
विषयम् । उदवासस्य क्लेशाहुल्यात् ॥ ३०२ ॥

क्रममाप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह-

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूश्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।

सुरापश्चत्वारिंशद्दृताहुतीरित्यनुवर्तते । त्रिरात्रमुपोषितः कूश्माण्डीभिः यद्देवा-
देवहेडनमित्याद्याभिः कूश्माण्डदंष्ट्राभिरनुष्ठुभिः मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्दृताहु-
तीर्हुत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौधायनेनाप्युक्तम् । अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूत
एवात्मानं मन्येत यावदवीचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते । अयोनौ वा रेतः
सिक्कान्यत्र स्वमादिति । यत्तु मनुना । मासं जप्त्वाप इत्येतद्वसिष्ठं च ज्यैष्ठ्यं प्रति ।
माहिर्ग्यं शुद्धवत्यश्च सुरापेऽपि विशुद्ध्यतीति । मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वोऽपनः
शोशुचदयं प्रतिस्तंभेभिरुपसं वासिष्ठम् । महिषीणामवोत्स्वेतोन्विर्दंस्तवामेत्येतेषा-
मन्यतमस्य जप उक्तः स त्रिरात्रोपवासकूश्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाका-
मतः पेट्याः सकृत्पाने गौडीमाघ्व्योस्तु पानावृत्तौ च वेदितव्यम् । यच्च मनुना मन्त्रैः
शाकलहोमीधैरन्दं हुत्वा घृतं द्विजः । स गुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचमिति ।
संवत्सरं प्रत्यहं देवकृतस्यैनस इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमो नम इदुग्रं नमआविवास इत्य-
स्या वा ऋचो जप उक्तः स कामकारविषयः । यत्तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्द्रा-
समाहितः । अभ्यस्यान्दं पावमानीर्भिज्ञाहारो विशुद्ध्यतीति तदभ्यासविषयम् । समुच्चि-
तमहापातकविषयं वा ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह-

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

ब्राह्मणः स्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो नमस्ते रुद्र मन्यथ इति
शतरुद्रीयजपयुक्तः शुद्ध्यतीति ॥ शातातपेनात्र विशेष उक्तः । मद्यं पीत्वा गुरुदा-

रांश्च गत्वा स्तैयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्माच्छत्रो भस्मशय्यां शयानो रुद्रा-
ध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः । एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य
धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशय इत्यत्रिस्मरणात् ॥ यत्तु मनुना
(अ० ११ श्लो. २५०) सकृज्जप्त्वास्ववामीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि
क्षणाद्भवति निर्मल इति द्विपञ्चाशदंशसंख्याकरयास्ववामस्यपलितस्यहोतुरिति सूक्तस्य
तया यज्जाग्रतोदूरमुदैतिदेवमिति शिवसंकल्पदृष्टस्य पङ्कजस्य वा सकृज्जप उक्तः सोऽ
त्यन्तानिर्गुणस्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुग्राहक-
योऽजकीवपयो वा ॥ आवृत्तौ तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेदित्यादिनोक्तद्रष्टव्यम् ॥ ३०३ ॥

गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

गुरुतल्पगस्तु सहस्रशीर्षेति षोडशर्चसूक्तं नारायणदृष्टं पुरुषदेवस्वमानुष्टुभं त्रिष्टुभन्तं
जपस्तस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अतएव
यमेनोक्तम् । पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषादिति । आवृत्तौ च संख्यापेक्षायां
मध्यस्तनष्टोऽकगता चत्वारिंशत्संख्यानुमीयते । अत्रापिमाक्तनष्टोऽकगतं त्रिरात्रोपोषित
इति संवध्यते । अत एव बृहद्विष्णुः त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः
शुध्येदिति । एभिश्च सुरापसुवर्णस्तेनगुरुतल्पगैस्त्रिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रप्रतस्यान्तं
बहुक्षीरा गौर्देया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतर्मह इतीति
च । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः । हविष्पान्तमजरंस्वर्षिदं, नतर्महोनदु-
रितं, इतिवा इतिमेमनः, सहस्रशीर्षेत्येषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षोडशषोडशश्रृङ्गां
चत्वारिंशत्संख्याकजप उक्तः सोऽप्यकामविषयस्य । कामतस्तु मन्त्रैः शाकलहोमीये-
रिति मनुक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पर्दात्रिंशन्मतेऽभिहितम् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिष्ठैः कार्यो
द्विजन्मना । उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुध्य-
तीति' तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । जपेद्राप्यस्ववामीयं पावमानिरयापि
वा । कुन्तार्यं बालविल्यांश्च निवित्त्रेपान्नुपाकपिम् ॥ होतृन्कद्रान् सकृज्जप्त्वा
मुच्यते सर्वपातकैरिति तद्व्यभिचारिणीगमनविषयम् ॥ यानि पुनः गुरुतल्पपितदे-
शविषयाणि तत्समानि वातिपातकोपपातकपदाभिधेयानि तेषु तुरीयांशान्यूनमर्थानं च
क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे संनिपाते वा
अयमर्पणमेव त्रिर्जपेदिति हारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च स तस्यैव घृतं
कुर्यादिति वचनाद्येन सह संसर्गस्तदीयमेवप्रायश्चित्तम् । न च वाच्यमत्राध्यापनादि-
सर्गस्यानेककर्तृकसंपाद्यत्वादहस्यत्वात्तुपपत्तिरिति । यतः सत्यप्यनेककर्तृत्वं परदारगम-
नवत् कर्तव्यतिरिक्ततृतीयाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यत्वम् । अतोभवत्येव रहस्यप्रायाश्चि-
त्तम् । एवमतिपातकादिसंसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥ ३०४ ॥

इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

क्रमप्राप्तं गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह-
 प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये ।
 उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टस्यग्रतानां च जातिभ्रंशकरादीनां सर्व-
 पामपनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातकादीनां प्रकीर्णका-
 न्तानामप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः ॥ तत्र च महापातकेषु चतुःशतम् । अतिपातकेषु
 त्रिशतम् । अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविष्टिः कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तेषु
 महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधानदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च हासः कल्प्यः ।
 अत एवोक्तं यमेन । दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं
 पुनः शेषपातकैरिति । बोधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः । अपिवाक्चक्षुः श्रोत्रत्वक्प्राणम-
 नोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक्पृथक्
 सप्ताहं सप्त प्राणायामान्धारयेत् । अभक्ष्याभोज्यमित्यप्राशनेषु तथा वाऽप्यप्यधिक्येषु
 मधुमांसघृततैललाक्षांशालवणरसान्नवर्जितेषु यज्ञाप्यन्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशाहं द्वादश-
 द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पातकोपपातकवर्ज्यं यज्ञाप्यन्यदेवं युक्तं स्यादर्धमासं
 द्वादश द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । उपपातकपतनीयवर्ज्यं यज्ञाप्यन्यदेवं युक्तं
 स्यान्मासं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अन्यपातकवर्ज्यं यज्ञा-
 प्यन्यदप्येवं युक्तं अर्धमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं
 द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेदिति । तत्र वाक्चक्षुरित्यादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णका-
 मिप्रायम् । शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेत्यादिनोक्ता एकोनपञ्चाशत्प्राणायामानुपपातकविशे-
 षाभिप्रायाः । तथा अभक्ष्याभोज्येत्यादिनोक्ताश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्राणायामा
 अप्युपपातकविशेषाभिप्राया एव । अथ पातकोपपातकवर्ज्यमित्यादिनोक्ताः सार्शी-
 तिशतप्राणायामा जातिभ्रंशकराद्यभिप्रायाः । अथ पातकवर्ज्यमित्यादिनोक्तः
 षष्ट्यधिकशतत्रयप्राणायामाः गोवधाद्युपपातकाभिप्रायाः । अथपातकवर्ज्यमित्या-
 दिनोक्ताः षष्ट्यधिकद्विशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातका-
 मिप्रायाः । अथ पातकोप्येत्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशतत्रययुक्ताश्चतुःसहस्रप्राणायामा
 महापातकविषयाः । इदं चाभक्ष्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासविष-
 यम् । समुच्चितविषयं वा यत्तुमनुना । एनसां स्थूलसूक्ष्माणं चिकीर्षन्नपनोदनम् । अवे-
 त्पूचं जपेदब्दं यत्किञ्चिदमितीति चेत्यन्द यावत्प्रत्यहमर्यान्तराविरुद्धेषु कालेषु अवतैह-
 ल्यैवरुणेत्यस्या ऋषो यत्किञ्चेदमित्यस्या इति वा इतिमेव इत्यस्याश्च जप उक्तः । सोऽ-
 प्यभ्यासविषयः ॥ ३०५ ॥

उपपातकसामान्यप्राप्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह-

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।

कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

द्विजो रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोद्गरेणाभिमन्त्रितं शुद्धिसाधनं पिबेत् ।
एतच्चाकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तुक्तम् । रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृ-
अनकुम्भिकादीनामन्येषां वाभक्ष्यभक्षणं कृत्वा हंसग्रामकुकुटशृगालादिमांसभक्षणं
कृत्वा न्तः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवस्तीभिः प्राणायामं कृत्वा अथ महाव्याह-
तिभिरोगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवतीति । मनुनापि सप्तविधाभक्षणे प्रायश्चि-
त्तान्तरमुक्तम् । प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपं स्तरत्समन्दीर्य पू-
यते मानवख्यहादिति । अप्रतिग्राह्यं विषशस्त्रसुरादिपतितादिद्रव्यं च । यदा त्वत्सु रेतो-
विष्मूत्रादिशरीरं मलं विसृजति तदापि तेनैवोक्तम् । अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत
भैक्षभुगिति ॥ ३०६ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह-

निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

रजन्यां वासरे वायत्प्रमादकृते प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्म-
ध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंभ्योपासनया प्रणश्यति । तथा च यमः । यदहाहुरुते
पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तदिति । शाता-
तपेनाप्युक्तम् । अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मेथुनमेव च । पुनाति वृषलान्नं च संध्या
बहिरुपासितेति ॥ ३०७ ॥

सकलमहापातकादिसाधारणान्पवित्रमन्त्रानाह-

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।

सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

शुक्रियं नाम आरण्यकविशेषः । विश्वानि देवसवितरित्यादिवाजसनेयके पठ्यते ।
आरण्यकं च यजुः ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः
सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्ष्मतिपातकोपपातकयोर्दश-
सहस्रमुपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथा
च गायत्रीमधिकृत्य श्लोकः शङ्खेनोक्तः । शतं जप्त्वा तु सावित्री महापातकनाशिनी ।
सहस्रजप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजप्येन सर्वकिल्बिषनाशिनी ।
लक्षं जप्त्वा तु सा देवी महापातकनाशिनी ॥ सुवर्णस्तेपकृद्दिप्रो ब्रह्महा गुह्यतल्पगः ।
सुरापाश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न संशय इति यत्तु चतुर्विंशतिमतेनोक्तम् ॥ गाय-
त्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपेक्षति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्रिमुच्यते ॥ पुनाति
हेमहर्ता रिंगायत्र्यालक्षसप्ततिः । गायत्र्या लक्षपष्ट्या तुमुच्यते गुरुतल्पग इति तद्गृहत्वात्मकाश-
विषयम् । तथा रुद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी सा
च विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा ॥ एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य धर्मेवित् । महद्भयः
स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति महापातकेष्वेकादशगुणाश्चित्तिदर्शनात् । अति
पातकादिषु चतुर्ष्वचतुर्षाहसो योजनीयः । चशब्दोऽप्यमर्षणादिसमुच्चयार्थः । यथाह

वसिष्ठः । सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् । येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥ अथमर्पणं देवकृतं शुद्धवन्त्यस्तरत्समाः । कूशमाण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गा-
सावित्रिरेव च ॥ अभिपङ्नाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ॥ भारदण्डानि सामानि-
गायत्रं रवतं तथा । पुरुषव्रतं च भासं च तथा देवव्रतानि च । आर्त्विगं बार्हस्प-
त्यं च वाक्सूक्तं मधुचस्तथा । शतरुद्रियायर्वहिरास्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् । गोसूक्तं
चाश्वसूक्तं च इन्द्रशुद्धे च सामनी । त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च अमोर्वतं वामदेव्यं
बृहच्च । एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तुञ्जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेदिति ॥ ३०८ ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं द्विजः ॥ ३०९ ॥

किंच । यत्र यत्र ब्रह्मवपादौ तज्जमितदोपजतिमात्मानं संकीर्णमभिभूतं द्विजो मन्यते
तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायत्र्या लक्षहोमः कार्यः । गाय-
त्र्या लक्षहोमे तु मुच्यते सर्वपातकैरिति यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु पादपादहासः क-
ल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् । तथा रहस्याधिकारे वसिष्ठः । वैशाखायां पौर्णमा-
स्यां च ब्राह्मणान्ध सप्त च । क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वीचयेदयत्तरैः ॥ प्रीयतां धर्मराजे-
ति यद्वा मनसि वर्तते । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ॥ अनियतकालेऽपि दानं
तेनोक्तम् । कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वतरति
दुष्कृतमिति । तथा व्यासेनाप्युक्तम् । तिलधेनुं च यो दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्मह-
र्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशय इति । एवमादि दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमवि-
दुषां द्विजातीनां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यम् । यत्तु यमेनोक्तम् । तिलान्वदाति यः प्रातस्ति-
लान्सृशति खादति । तिलं स्नाथी तिलान्जुह्वन्सर्वं तरति दुष्कृतम् । तथा । द्वेचाष्टम्यौ-
तु मासस्य चतुर्दश्यां तथैव च । अमावास्या पौर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् । संवत्सर-
मभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छतीति । यच्चा-
त्रिनोक्तम् । क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आपाब्धौ संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कातिक्यां तयोः
संपूजयेद्धरिम् । ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहतीत्यादि तत्सर्वं विद्याविरहिणां
कामाकामसकृद्भ्यासविशेषतया व्यवस्थापनीयम् ॥ ३०९ ॥

किंचाह-

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि
पञ्चधेति उक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिहायुक्तं पञ्चमहायज्ञानुष्ठाननिरतं महापातक-
जान्यपि पापानि न स्पृशन्ति । किमुत प्रकीर्णकजानि वाङ्मनसजन्योपपातकानि वेत्यत्र
तात्पर्यमपिशब्दाल्लक्ष्यते । इतच्चाकामकारविषयम् । अत एव वसिष्ठेन । यद्यकार्यशतं
सामं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्याग्निरिवेच्यनमिति प्रकीर्णकाद्यभिप्रा-
येणाभिधायामिहितम् । न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च
दहते कर्म नेतरत् ॥ ३१० ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुष्येद्ब्रह्मवधादृते ॥ ३११ ॥

किञ्च । सोपवासी वासरमुपविशन् उषित्वा सलिले वसन्निशां नीत्वादित्योदयान-
न्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपापजातान्मुच्यते ।
अतश्चोपपातकादिष्वभ्यसेजेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् । विषमविषयसमीकरण-
स्यान्याप्यत्वात् । अत एव वृद्धवसिष्ठेन । महापातकोपपातकयोः कालविशेषेण व्रत-
विशेष उक्तः । यथाह । यवानां प्रसूतिमञ्जलिं वा श्रप्यमाणं घृतं चाभिमन्त्रयेत् ।
यवोऽसि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृत
इत्यनेन । घृतं यवा मधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं वञ्चनः काय-
संभवमित्यनेन वा । अग्निकार्यं न कुर्वीत तेन भूतबलिं तथा । नात्र न भिक्षां नातिथ्यं न
चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥ ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितरः ते नः पान्तु ते
नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयान्निरात्रं मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय त्रिरात्रं
सप्तरात्रं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्चेत्यतदिगवलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवच-
नानि विवेचनीयानि ॥ ३११ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

विनियुक्तव्रतप्राप्तरूपभेदे बुभुत्सिते । कीदृक्षमिति संक्षेपाद्धक्षणं
वक्ष्यतेऽधुना तत्रातावत्सकलप्रकृताशरहस्यव्रताङ्गभूतान्धर्मानाह-

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः गोपलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः ।
अकल्कता अकुटिलता । शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुजोक्तम् । अहिंसा सत्यमक्रोधमा-
र्जवं च समाचरेदिति तदप्येतेषामुपलक्षणं न परिगणनाय । अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां
पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गत्वार्थम् । कचिद्देशोपोऽप्यस्ति यथा
विवाहादिष्वभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रादिप्यादिक-
मपि न ताडनीयमित्येवमर्थमहिंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१२ ॥ ३१२ ॥

तत्र सान्तपनारूपं व्रतं तावदाह-

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेह्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं परम् ॥ ३१४ ॥

पूर्वदुराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदकसहि-
तानि संयुज्य पीत्वा अपरेरुपवसेदिति द्वैरात्रः सान्तपनः कृच्छ्रः । संयोजनं चोत्त-
रहोके प्रयग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति शान्त्यर्थसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन छेशसा-

ध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वैद्युरुपोऽप्यापरेद्युः समन्तर्कं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकूर्चं इत्याख्यायते । यथाहं पाराशरः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु प्रत्येकं कायशोधनम् ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काश्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥ घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा । अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोमूत्रे मापकास्तवष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश श्रेक्ता दधस्तु दश कीर्तिताः ॥ गोमूत्रवद्धृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम् । गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकाव्येति वै दधि ॥ तेजोसिशुक्रमित्याज्यं देयस्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदप्रिसंनिधौ ॥ सप्तपत्राश्च ये दर्भा अच्छिन्नाः शुचित्वपः । एतेरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ इरावती इर्विष्णुर्मानस्तोके च शंवती । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥ प्रणवेन समालोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन स्मृद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ॥ मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्राह्मतीर्येण वा पुनः ॥ यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनमिति ॥ यदा त्वेवदेव पञ्चगव्यं मिश्रितं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते । एतदेव ज्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतमिति शङ्खस्मरणात् ॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ कृच्छ्रं सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ एषां च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१४ ॥

महासान्तपनाख्यं व्रतमाह-

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः पडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

सप्तदिनापवर्जितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं पृथग्भूतैः पङ्क्तिगोमूत्रादिभिरिकैकैकैकमहरतिवाहयेत् । सप्तमं चोपवासेनेति । यमेन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः । ज्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं ज्यहं वै गोमयं पिबेत् । ज्यहं दधि ज्यहं क्षीरं ज्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ॥ महासान्तपनं होतत्सर्वपापप्रणाशनमिति ॥ एवं जाबालेन त्वेकविंशतिरात्रनिर्वृत्यो महासान्तपन उक्तः । षण्णामैकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । ज्यहं चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति ॥ यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामैकैकस्य द्वाहमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् । यथाह यमः एतान्येव तथा पेयादिकं तु द्यहं द्वाहम् । अतिसान्तपनं नाम श्वाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः ॥ ३१५ ॥

पर्णकृच्छ्राख्यं व्रतमाह-

पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१६ ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकैः कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैक-
स्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां काथीस्त्रात्रं पीयते
तदा पर्णकूर्चः । यथाह यमः । एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । काथयित्वा
पिबेदद्रिः पर्णकूर्चोऽभिधीयते इति । यदा तु बिल्वादिफलानि प्रत्येकं कथितानि मासं
पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभन्ते । यथाह मार्कण्डेयः । फलेर्मासेन कथितः
फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥ मासेनामल-
कैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः
स्मृतो मूलेस्तोयकृच्छ्रो जलेन त्विति ॥ ३१६ ॥

तत्तत्कृच्छ्रमाह-

तत्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तत्तत्कृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

दुग्धसर्पिरुदकानां ततानामेकैकं प्रतिदिवसं प्राश्यापरेद्युरुपवसेत् । एष दिवसचतु-
ष्टयसंपाद्यो महातत्तत्कृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसंपाद्यः सान्तपनयत्त-
त्कृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः । तत्तत्कृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीर-
घृतानिलान् । प्रतिज्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नांयी समाहित इति । क्षीरादिपरिमाणं तु
पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम् । अणां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयःपिबेत् । पलमेकं
पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतमिति । त्रिरात्रस्य मारुतस्य पूरणे दृष्टोदकप्राप्यं
पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः । ज्यहं शीतं पिबेत्तोयं
ज्यहं शीतं पयः पिबेत् । ज्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं ज्यहमिति यम-
स्मरणात् ॥ ३१७ ॥

पादकृच्छ्रमाह-

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१८ ॥

एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव । नक्तेनेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैवैकवारं
मेव भोजनं नैवैकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवसि रात्रिव्युदासः । एकवारमिति
द्विवाराद्व्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थ-
भोजनपयुदासेन कृच्छ्राद्भूतं भोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः । ज्यहमनक्ताश्चदिवा-
शीततत्तत्तद्व्यहं ज्यहमयाचितव्रतरुयहं नाश्राति किञ्चन इति । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रत-
विहितेन णिनिप्रत्ययेन नक्तपयुदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव
स्पष्टीकृतम् । हविष्यान् भ्रातराशान्भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्नाश्रीयादिति । एवं नक्तभोजनविधायि ।
न विद्यते याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितमिति । तेन कालविशेषानुपादानादिवा रात्रौ वा
सकृदित्येवावतोरुपत्त्यात् कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः अयाचितमिति न केवलं परकी-
मात्रयाचनप्रतिषेधोऽपि न स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम् । त्रिपणाध्यपण-
योः साधारणत्वात् याच्नायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्यादयोऽज्ञाज्ञता एव यदि भोजनमुपहं-

रन्ति तर्हि भोक्तव्यम् । नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन । अयापरं ज्यहं न कंचन याचे-
तेति । अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः । सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतमिति ॥ आपस्तम्बेन त्वन्ययोक्तम् । सायं द्वाविंश-
तिर्ग्रासाः प्रातः पद्भिंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनाद्ययः ॥ कुकुटाण्डप्रमा-
णस्तु यया चास्यं विशेष्युस्त्वमिति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्तयपेक्षया विकल्पः । आ-
पस्तम्बेन तु प्राजापत्यप्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान्कृत्वा वर्णानुरूपेण
व्यवस्था दर्शिता । ज्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं ज्यहम् । सायं ज्यहं तथा पादः
पादः प्रातस्तथा ज्यहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् । अयाचितं तु
राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति ॥ यदात्वयाचितोपवासात्मकज्यहद्वयानुष्ठानं तदाव-
कृच्छ्रः । सायंन्यतिरिक्तापरज्यहद्वयानुष्ठानं तु पादीनमिति विज्ञेयम् । सायं प्रातर्विनार्धं
स्यात्पादीनं नक्तवर्जितमिति तैनेवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तैनेव दर्शि-
तम् । सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्रीयत्कृच्छ्रार्धं तद्वि-
धीयते इति ॥ ३१८ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः यथाकथञ्चिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानविवृद्ध्या वा तत्राप्यानु-
लोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधी-
यते । तत्र दण्डकलितवदावृत्तिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः । अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरही परं ॥ अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बालवृ-
द्धावुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाचहेति । आनुलोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः
ज्यहं प्रातस्तथा ज्यहं सायं ज्यहमद्यादयाचितम् । परं ज्यहं च नाश्रीयत्प्राजापत्यं चरेद्विज-
इति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता । प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्राय-
णोत्तरमिति । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयेऽङ्गिरसा दर्शितः । तस्माच्छूद्रं समा-
साद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादिर्वर्जितमिति । जपादियु-
क्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः । स च गौतमादिभिर्दर्शितः ।
अथातः कृच्छ्रान्याख्यास्यामो हविष्यान्प्रातराशान्भुक्ता तिस्रो रात्रीर्नाश्रिया-
दयापरं ज्यहं नक्तं भुञ्जीतायापरं ज्यहं न कंचन याचेतायापरं ज्यहमुपवसंस्तिष्ठेद-
हनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः । सत्यं वदेदुनायैः सह न भाषेत रौरवयोधां जपेन्नित्यं
प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयीत हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावका इत्यष्टाभिर्योदकतर्पणम् । नमोहमाय मोहमाय मंहमाय धन्वने तापसाय
पुनर्वसवे नमो मौज्याय और्म्याय वसुविन्दाय सर्वविदाय नमः । पाराय सुपाराय महापा-
राय परपाराय पारायेष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय ज्यम्बकायैकचराया-

धिपतये हराय शर्वायेशानाय उग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायैन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्रीपोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्वष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनमिति । तत्र तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः सःक्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण क्षिप्रं मुच्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्माविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्ब्रात्रावासीत । एवं शैरवयोधारूयसामजपो नमोहमायेदिभिस्तर्पणमादित्योपस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वति । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयप्रमेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषेणान्वेषणीयानि ॥

अतिकृच्छ्रमाह-

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३१९ ॥

एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयांस्तु विशेषः । आद्ये ज्येष्ठे पाणिपूरणमात्रमग्नं भुञ्जीत न पुनर्द्वाविंशत्यादिप्रासान् ॥ अत्र च प्रातःभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्त्यज्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यत्तु मनुनोक्तम् एकैकं ग्रासमश्रीयाज्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । ज्येष्ठं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विज इति तत्पाणिपूरान्नपरिमितत्वादल्पत्वाच्छक्तविषयम् ॥ ३१९ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह-

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रमित्युक्तम् । अब्धसस्तृतीयः सकृच्छ्राति कृच्छ्र इति । अतश्च शक्त्यपेक्षया तयोर्व्यवस्था ॥

पराकमाह-

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२० ॥

ऋज्वयोऽयमर्थलोकः ॥ ३२० ॥

सौम्यकृच्छ्रमाह-

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२१ ॥

पिण्याकौदनमिश्रावोदभिदुदकंसत्नानां पञ्चानां एकैकं प्रतिदिवसमुपयुज्य पष्ठेऽह्नि उप-
वसेदप सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणं तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमधिग-
न्तव्यम् । जात्रालेन तु चतुरहर्व्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः । पिण्याकं सत्तवस्तकं चतुर्थेऽ-
हन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यत इति ॥ ३२१ ॥

तुलापुरुषाख्यं कृच्छ्रमाह-

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येप ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापु-
रुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः ॥
यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः । आचाममय पिण्याकं तर्कं चोदकसत्तु-
कान् । व्यहं व्यहं प्रयुज्जानो वायुभक्षी व्यहद्रव्यम् ॥ एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषं
उच्यत इति । अत्र हारीताशुकेतिकर्तव्यता ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ॥ ३२२ ॥

चान्द्रायणमाह-

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।

एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथि-
वृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिपुचन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धिरर्धमासे
तद्वत्पिण्डानपि प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्धयन् भक्षयेद्यावत्पौर्ण-
मासी । ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशरासान्भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतुर्दश प्रतिपदिद्विती-
यायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो रासान् ह्रासयन् अश्रीयात् यावच्चतुर्दशी । ततश्चतुर्दश्या-
मेकं रासं ग्रसित्वा इन्दुक्षये अर्थादुपवसेत् । तथा च वसिष्ठः । एकैकं वर्धयेत्पिण्डं
शुक्लं कृष्णे च हासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिरिति । चन्द्रस्याय-
नमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि हासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च
यववद भ्रान्तयोरणीयः मध्ये स्थनीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा
कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकावन्मध्ये हासिष्ठं भव-
तीति पिपीलिकमध्यमितिकथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश रासान्
भुक्त्वा एकैकग्रासापचयेन चतुर्दशीं यावद्भुञ्जीत । ततश्चतुर्दश्यामेकं रासं ग्रसित्वा मा-
वास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपदि एकमेव रासं प्राश्रीयात् । तत एकोपचयभोजनेन पक्ष-
शेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश रासाः संपद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता-
तथा च वसिष्ठः । मासस्य कृष्णपक्षादौ रासानद्याच्चतुर्दश । रासापचयभोजनी सन्पक्ष-
शेषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ रासं भुञ्जीत चापरम् । रासोपचयभोजनी सन्पक्ष-
शेषं समापयेदिति ॥ यदा त्वेकस्मिन्पक्षे तिथिवृद्धिहासवशात् षोडशदिनानि भवन्ति
चतुर्दश वा तदा रासानांमपि वृद्धिहासो वेदितव्यो । तिथिवृद्ध्यां पिण्डांश्चरेदिति निय-

मात् । गौतमेनात्र विशेषो दर्शितः । अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपने च व्रतचरेत् इवोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व संतेपयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो इविपश्चानुमन्तणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यदेवादेवहेदनमिति चतस्रभिरान्यं जुहुयादेवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः अंभूः अंभुवः अंस्वः अंमहः अंजनः अंतपः अंसत्यं यशः श्रीऊक् इदं लोजः तेजः पुरुषः धर्मः । शिवइत्ये-
तैर्ग्रासानुमन्तणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वानंतरेव ग्रासानुभूजीत । तद्ग्रास-
प्रमाणामास्याविकारेण । चरुभैक्षसत्कुक्कुरावकंशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हविंषि
उत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकेकापचयनापरपक्षम-
श्रीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकेकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेपामेव चान्द्रायणो
मास इति । अत्र ग्रासप्रमाणमास्याविकारेणेति यदुक्तं तद्गालाभिप्रायम् । तेषां शिख्य-
ण्डपरिमितपञ्चदशग्रासभोजनाशक्तेः । क्षीरादिहविष्पु शिख्यण्डपरिमितत्वं पण्यपुटका-
दिना संपादनीयम् । तथा कुकुटाण्डाद्रामलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरो-
क्तानि शक्तिविषयाणि शिख्यण्डपरिमाणास्तुष्टुत्वात्तेषाम् । यत्पुनरत्र इवोभूतां पौर्णमा-
सीमुपवसेदित्यत्र चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वेत्यादिना
द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वाधिकम् । योगीश्वर-
वचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् । यदेतत्सर्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण
संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह-

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुजीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२४ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुजीत । यथाकथञ्चित्पिण्डानां मध्या-
ह्नेष्टौ ग्रासान् अथवा नक्तदिनयोश्चतुरश्वतुरो वा अथैकस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन्द्वादश
तथैकत्रात्रमुपोष्यापरस्मिन्पोडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शतप्राधेक्षया भुजीते-
त्येतेपूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयापरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं ग्राससंख्यानियमः किंतु पञ्च-
विंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः । अष्टावष्टौ समश्रीया-
त्पिण्डान्मध्याह्नेने स्थिते । नियतात्मा इविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ चतुरः
प्रातरश्रीयान्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्रन्दविष्यस्य चन्द्रस्येति सलो-
कतामिति । तथा चत्वारिंशच्छतद्वयन्यूनसंख्याग्राससंप्राप्त्यापि संग्रहार्थमपरग्रहणम् ।
यथाह यमः । त्रीक्षीन्पिण्डान्समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । इविष्यान्नस्यैव मासमुपिचा-
न्द्रायणं स्मृतमिति । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंश-
दिनात्मकसाधारणेन मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्पिबृद्धिहासवशात्
पञ्चम्यादिप्वारम्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनारुह्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनो-

क्तम् । गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥
 स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुभवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनमिति ॥
 स्मृत्यन्तरे सप्ताहं चेत्येतद्गोस्तनमखिलमथ त्रींस्तनान्द्वौ तथैकं कुर्यात्त्रिंशोपवासान्यादि भ-
 वति तदा मासि सोमायनं तत् तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेन अथातश्चान्द्रायणमनुक-
 मिष्य इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणमभिधायैवमेव सोमायनमित्यतिदेशाभिधा-
 नात् । यत्पुनस्तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुः-
 स्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति
 पुनश्चतुः स्तनान्तं या ते सोम चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा या ते सोम
 पञ्चमी षष्ठीत्येवं यागार्थास्तियिहोमा एवं स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानतां सलो-
 कतां सायुज्यं च गच्छतीति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२४ ॥

अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह ।

कुर्यात्त्रिपवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिपवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्-
 कृच्छ्रव्यतिरेकेण । तत्र सकृत्स्नायी समाहित इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥ यत्पुनः
 शङ्खेन कृच्छ्रेषु त्रिपवणस्नानमभिहितम् त्रिरद्वि त्रिर्निशायां तु सवासा जलमापिशेदिति
 तदशक्तविषयम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेन द्वैकालिकं स्नानमुक्तम् । स्नानं द्विकालमेव
 स्यान्निकालं वा द्विजन्मन इति तत्रिपवणस्नानाशक्तस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्गायिणी-
 क्तम् । एकवासाश्वरेद्वैशं स्नात्वा वासो न पीडयेत् तदपि शक्तस्यैव । एकवासा आर्द्रवासा
 वा । लब्धाशीः स्थण्डिलेशय इत्येकवध्वाताया अपि शङ्खेन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । स्नाने
 च हारीतेन विशेष उक्तः । त्र्यवरं शुद्धवतीभिः स्नात्वा चमर्पणमन्तर्जले जपित्वा धौतमहत्तं
 वासः परिधाय सात्रा सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेदिति । स्नानानन्तरं च पवित्राणि जपेत् ।
 पवित्राणि च अघमर्पणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समा इत्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादिताना-
 मन्यतमान्यर्याविरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जले जपेत् । सावित्रीं वा जपेन्नित्यं पवित्राणि च
 शक्तित इति मनुस्मरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । रौरवयोधा जपेन्नित्यं प्रयुज्जीतेति
 तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय । तथा सति श्रुत्यन्तरमूलत्यकल्पनाप्रसंगात्
 अतोऽजधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् । यदपि नमो हमाय मोहमाय
 इत्यादि पठित्वा एता एवाज्याहुतय इत्युक्तं तदपि न नैयमिकं किन्तु महाव्याहृतिभि-
 र्होमस्तिलैः कार्गो द्विजन्मनेति मनुना महाव्याहृतिभिर्होमविधानात् । तथा पदोत्रिशन्म-
 तेऽप्युक्तम् । जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्या-
 द्वायत्र्या प्रणवेन चेति । आदिग्रहणाहुदकर्तृणादित्योपस्थानादेर्ग्रहणम् । अत
 एव वैशम्पायनः । स्नात्वापतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिरिति ॥ एवमन्येष्वपि
 विरोधिपदार्थेषु विकल्पः आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन

सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां विशेषस्तेनैव दर्शितः । ऋषभं विरजं चैव तथा चैवापमर्षणम् । गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपांशु मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्याश्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा तत इति ॥ तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि विशेष उक्तः । अकृत्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणमिति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गीतगोक्तरभिमन्त्रणमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्व संतेपयांसीत्यादिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तद्विघ्नकार्यत्वात्समुच्चीयते । एतानि कृच्छ्रादिघ्नतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुग्रीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि । वापनं व्रतं चरेदिति गौतमस्मरणात् । अभ्युदयार्थं तु नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां इमंश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिलावर्ज्यामिति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणि वपनादीन्व्यंगानि वक्ष्यन्त इति शेषः । परंपदुषदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वेषु सायाह्निकार्यम् । यथाह वसिष्ठः । सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् । ग्रहणं संभवस्याभि प्रायश्चित्ते चिकीर्षते । दिनान्ते नखरोमादीन्प्रवाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥ मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतनिशामुखे ग्राह्यं गृह्णितारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्तु कृतमात्मनः ॥ मनःसंतापनं तीव्रमुद्रहेच्छोकमन्तत इति । बहिरिति ग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्य । स्त्रियाप्येवमेव व्रतपरिमहः कार्यः । केशइमंश्रुलोमनखवपनं तु नास्ति । चान्द्रायणादिव्रतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्ज्यमिति यौथायनस्मरणात् । वपनानिच्छोस्तु हारीतेनविशेष उक्तः । राजा वा राजपुत्रीवा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते स्त्रीर्षे दक्षिणा द्विगुणा भवेदिति । एतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । विद्रादिघ्नवृत्तस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् । व्रते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन इति मनुस्मरणात् ॥ जाबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः । आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । अत्रैव च शालाग्रौ जुहुयाद्याहूतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः । पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकीर्तनमिति । तथा । गात्राभ्यङ्गशिराभ्यङ्गताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्गलरगकृदिति । एवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चाण्डालो मृतः इवाचैव जायत इति छामलेयस्मरणात् । इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

क्रम् । गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥
 स्तनेनैकेन पद्मात्रं त्रिरात्रं वायुमुभवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनमिति ॥
 स्मृत्यन्तरे सप्ताहं चेत्येतद्गोस्तनमाखिलमथ त्रींस्तनान्द्वौ तथैकं कुर्यात्स्त्रींश्चोपवासान्यादि भ-
 वाति तदा मासि सोमायनं तत् तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेन अयातश्चान्द्रायणमनुक-
 मिष्य इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकं चान्द्रायणमभिधायैवमेव सोमायनमित्यतिदेशाभिधा-
 नात् । यत्पुनस्तेन कृष्णचतुर्यांमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्यांप्रभृतिचतु-
 स्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्रं एकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति-
 पुनश्चतुः स्तनान्तं या ते सोम चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा या ते सोम
 पञ्चमी षष्ठीत्येवं यागार्यास्तियहोमा एवं स्तुत्वा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानतां सलौ-
 कतां सायुज्यं च गच्छतीति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२४ ॥

अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह ।

कुर्यान्निपवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२५ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा निपवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्त-
 कृच्छ्रव्यतिरेकेण । तत्र संकृत्स्नायी समाहितं इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥ यत्पुनः
 शङ्गेन कृच्छ्रेषु निपवणस्नानमभिहितम् त्रिरात्रं त्रिनिशायां तु सयांसा जलमापिशेदिति
 तदशक्तविषयम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेन द्वैकालिकं स्नानमुक्तम् । स्नानं द्विकालमेव
 स्यान्निकालं वा द्विजन्मन इति तन्निपवणस्नानाशक्तस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्गायत्रीं-
 क्तम् । एकवासाश्चरेद्द्वैक्षं स्नात्वा वासो न पीडयेत् तदपि शक्तस्यैव । एकवासा आर्द्रवासा
 वा । लब्धाशीः स्पण्डिलेशय इत्येकवस्त्रताया अपि शङ्गेन पाक्षिकत्वेनाभिधानात् । स्नाने
 च हारीतेन विशेष उक्तः । त्र्यम्बरं शुद्धवतीभिः स्नात्वा घर्मर्षणमन्तर्जले जपित्वा धौतमहत्तं
 वासः परिधाय साम्रा सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेदिति । स्नानानन्तरं च पवित्राणि जपेत् ।
 पवित्राणि च अधर्मर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समा इत्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादिताना-
 मन्यतमान्यर्याविरुद्धेषु कालेषु अन्तर्जले जपेत् । सावित्रीं वा जपेन्नित्यं पवित्राणि च
 शक्तिरिति मनुस्मरणात् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । रौरवयोधा जपेन्नित्यं प्रयुज्जीतेति
 तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय । तथा सति श्रुत्यन्तरमूलत्वकल्पनाप्रसंगात्
 अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् । यदपि नमो हमाय मोहमाय
 इत्यादि पठित्वा एता एवाज्याहुतय इत्युक्तं तदपि न नैयमिकं किंतु महाव्याहृतिभि-
 र्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मनेति मनुना महाव्याहृतिभिर्होमविधानात् । तथा पद्वित्रं शन्म-
 त्तोऽप्युक्तम् । जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्या-
 द्वायत्र्या प्रणवेन चेति । आदिग्रहणादुदकर्तृणादित्योपस्थानादेर्ग्रहणम् । अत
 एव वैशम्पायनः । स्नात्वापतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिरिति ॥ एवमन्येष्वपि
 विरोधिपदार्थेषु विकल्पः आश्रयणीयः । अविरोधिषु समुच्चयः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन

सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां विशेषस्तेनैव दर्शितः । ऋषभं विरजं
 चैव तथा चैवाधर्मपणम् । गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि
 सहस्रमथवा परम् । उपांशु मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यांश्चैव भूतानि
 प्रणम्य शिरसा तत इति ॥ तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा
 यमेनापि विशेष उक्तः । अहल्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्राज्ञाचम्य
 पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणमिति । अतश्च ॐ भूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गीतरोक्तैरभिमन्त्र-
 णमन्त्रैः सहास्य विकल्प उक्तः । यत्पुनराप्यायस्व संतेपयांसीत्यादिभिः पिण्डकरणा-
 त्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं तद्विघ्नकार्यत्वात्समुच्चीयते । एतानि कृच्छ्रादिघृतानि यदा प्राय-
 श्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि । वापनं व्रतं चरोदिति गौतम-
 स्मरणात् । अभ्युदयार्थं तु नैव वपनम् । वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कृच्छ्राणां घृतक-
 पाणां इमंश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिखावर्ज्यमिति । कृच्छ्राणां घृतकृत्वाणि वपना-
 दीन्यङ्गानि वक्ष्यन्त इति शेषः । पर्पदुपदिष्टव्रतग्रहणं च घृतानुष्ठानदिवसात्पूर्वेषुः सायाह्ने
 कार्यम् । यथाह वसिष्ठः । सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् । ग्रहणं संभवस्याभि
 प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते । दिनान्ते नक्षत्रोमादीन्प्रवाप्य स्नानमाचरेत् । अस्मगोमयमृद्वारिपञ्च-
 गव्यादिकल्पितैः ॥ मलाप्रकर्षणं कार्यं बाह्यशीचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन
 संयुतम् ॥ घृतनिशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यास्तः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमा-
 त्मनः ॥ मनःसंतापनं तीव्रमुद्रहेच्छोकमन्तत इति । बहिरिति ग्रामाद्बहिर्निष्क्रम्य । स्त्रिया-
 प्येवमेव व्रतपरिमहः कार्यः । केशश्मश्रुलोमनस्त्रवपनं तु नास्ति । चान्द्रायणादिष्वेतदेव
 स्त्रियाः केशवपनवर्ज्यमिति बोधायनस्मरणात् । वपनानिच्छोस्तु हारीतेनविशेष उक्तः ।
 राजा वा राजपुत्रोवा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते षीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेदिति ।
 एतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेप्यते केशवाप-
 नम् । व्रते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन इति मनुस्मरणात् ॥ जावालैनाप्यत्र विशेष
 उक्तः । आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । अत्रेनैव च शालाग्रौ जुहुयाद्वा-
 हतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते तु गोहिरण्यादि दक्षिणा इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽ-
 भिहितः । पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवा-
 नुकीर्तनमिति । तथा । गात्राभ्यङ्गशिरोभ्यङ्गताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्यो वर्जयेत्सर्वं
 यच्चान्यद्रलरागकृदिति । एवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना
 व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरे-
 त्काममोहितः । जीवन्भवति चाण्डालो मृतः श्वाचैव जायत इति छागलेयस्मरणात् ।
 इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२५ ॥

निष्कं वा तदर्थं वा शक्त्यपेक्षया दातव्यम् । गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्थं पाद एव वेति स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो वेदवासाः कार्याः । तत्राप्यशक्तौ गायत्री-जपः षड्विंशलक्षसंख्याकः कार्यः । कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या वेदवासास्तथैव च । धेनु-प्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति पराशरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु घुरापानाद्भिमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पग इति तत् द्वादश-वार्षिकतुल्यविधतयोक्तम् । न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि । कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तयेत्यादयः प्रत्या-न्नायाश्चतुर्विंशतिमन्वादिशास्त्राभिहिताः षट्चषिकत्रिंशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यम् । तावन्तो वा धेन्वादयः प्रत्या-न्नायाः । पातकेषु साशीतिशतं प्राजापत्यानां प्रत्यान्नायाः धेन्वादयस्तावन्त एव वा । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । जन्मप्रभृतिपापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वा-र्वाग् ब्रह्महत्यायाः षड्वन्दं व्रतमाचरेत् ॥ प्रत्यान्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथाद्वादशलक्षणि गायत्र्या वा जपेद्बुध इति । इदमेव द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशशतद-शदिनैरैकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूते-षु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तः प्रत्यान्नायाः । त्रैमासिकविषये पुनः । सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्नायाश्च धेनूदवासादयस्तावन्त एव । मासिकव्रतविषये तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्यान्नायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातके प्राजापत्यत्रयम् । तदशक्तस्य प्रत्यान्नायस्तावानेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् । अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्यान्नायविधौ सदेति तदपि धनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्यान्नाय-विषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्ना-याश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्स्तान्तपने द्वयम् । पराकृततकृच्छ्रा-तिकृच्छ्रे तिस्रस्तु गास्तयेति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्चैकैकं ग्रासमश्रीयादित्यामल-कपरिमितैकैकग्रासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूत्राभोजनपक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्यत्वात् ॥ तद्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि मयसु दिनेषु पाणिपूत्राभो-जनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडहोपवाससमानप्राजापत्यद्वय-तुल्यत्वमेव । प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव । तथाहि । अयमे ज्यहे साय-न्तनभोजनत्रयनिवृत्तविकोपवाससंपत्तिः । द्वितीये ज्यहे प्रातःकालभोजनत्रयनिवृत्तिपरस्य । तथा अयाचितज्यहेऽपि सायन्तनभोजनत्रयवर्जमेऽपरस्येत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयम् । पुनश्चान्त्यज्यहे चोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् । ऋषभैकादश-गोदानसहितत्रिरात्रोपवासान्मकगोवधव्रते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोद-वासादयः प्रत्यान्नायाः । मासं पयोव्रते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् । पराकृतमकेतुपपात-कव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकृतसातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । सान्तपनस्य चाध्यर्थम-शक्तौ व्रतमाचरेदिति षड्विंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराकृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु

प्राजापत्यत्रयात्मकाद्वादशवर्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः तत्प्रत्याम्नाया
 स्तुधेन्वादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नवतिसंख्याकाश्चान्द्रायणादयः । तत्समेपु पुनः
 पातकपदाभिधेयेषु पष्टिसंख्याः । उपपातकेषु त्रैवर्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः । त्रैमा
 सिके गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्यानादीनां कर्तव्यताबाहुल्याच्चान्द्रायणादित्रयम्
 मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणम् । धेनूदवासादिप्रत्याम्नाय-
 स्तु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं
 पादादिहृत्स्या योजनीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति एतद्दिग्वलम्बनेनान्यत्रापि
 कल्पनाकार्या । यत्पुनर्वृहस्पतिनोक्तम् । जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् ।
 तावदावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्पष्टिगुणं भवेदिति । तत् द्वे परदार इति गौतमोक्तद्विवर्षिकसं-
 मानविषयम् । तथात्रैमासिकादिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषयं वा । पातकपदाभिधेयं चा-
 ण्डालादिस्त्रीगमनेद्विरभ्यासविषयं वा तत्र ज्ञानात् कृच्छ्रान्दमुद्दिष्टमज्ञानादेन्दवद्वयमिति
 सकृदुद्दिष्टपूर्वगमने कृच्छ्रान्दविधानात् । तदभ्यासे दिवर्षतुल्यपीष्टकृच्छ्रविधानं युक्तमेव ।
 यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । यदप्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमयं महत् । तच्छुद्धचतुष्टयकृच्छ्रेण
 महत्तः पातकादृत इति तदप्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं तथा अज्ञानादेन्दवद्वयमिति यमोक्ते-
 न्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा यस्तु तपस्यसमर्थो धान्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादित्र
 तानि द्विजाग्र्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथा हि स्मृत्यन्तरम् । कृच्छ्रे पश्चात्किञ्च
 त्रिगुणमहरहर्द्विंशदेवं तृतीये चत्वारिंशच्च तसे त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्पराके ।
 कृच्छ्रे सन्तपनाख्ये भवति षडधिकाविंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि-
 कृशवलो भोजयेद्विप्रमुख्यानि । अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । तृतीयः कृच्छ्राति-
 कृच्छ्रः अत्र प्राजापत्यदिवसकल्पनयाविद्वादिप्राणां पष्टिभोजनं भवति । यत्तु चतुर्विंश-
 त्तमतेऽभिहितम् । विप्रा द्वादश वा भोज्यापावकेष्टिस्तथैवच । अन्या वा पावनी काचि-
 त्समान्याहुर्मभीषिण इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजनमुक्तं तन्निर्धनविष-
 यम् । यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नायमुक्तम् । चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव
 च । मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥ नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव
 कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृता इति तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य ।
 यत्तु कृच्छ्रं मासत्रयं तथेति कृच्छ्राष्टकं प्रत्याम्नातं तदपि जरठमूर्खविषयम् । चान्द्रायणं
 त्रिभिः कृच्छ्रेरिति दर्शितत्वादित्यलं प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । यस्त्वभ्युदयकामो
 धर्मार्थकाम्यनियोगानिष्पत्त्यर्थं तच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसा-
 लोक्त्यं स्वर्गविशेषं प्राप्नोति । एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण । एकमास्वाविपापो विपा-
 प्मा सर्वमेनो हन्ति द्वितीयमास्वा दशपूर्वान् दशापरान् आत्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं च
 पुनाति संवत्सरं चास्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति गौतमस्मरणान्न ॥ ३२६ ॥

किञ्चाह-

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।

यथा गुरुकतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२७ ॥

यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिलक्षणां श्रियमनुभवति । यथा गुरुकृत्नां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथायमपि सुसमाहितः सकलाङ्गकलापमविकलमनुतिष्ठन्निति फलमाहिमप्रकाशनार्थं क्रतुदृष्टान्तकीर्तनम् । सुसमाहित इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्ठानं वदन्काम्यकर्मतयाङ्गवेकल्ये फलासिद्धिं द्योतयति अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्वेव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गी करणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्याग्रायोपादानम् । कृच्छ्राद्यनुष्ठानावृत्तौ त्वधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भभाव्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थितैवेति नेदमविवक्षितम् ॥ ३२७ ॥

प्रागुदितान्खिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीन्
सार्थवादान्प्रार्थनावदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह-

श्रुत्वैतानृपयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।

इदमृचुर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२८ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिन्यावृत्ता धर्माः पदप्रकाराः प्रतिपादिताः तानखिलान् योगीश्वरभाषितान् ऋषयः श्रुत्वा ग्रहणोत्फुल्ललोचनास्तं महिमगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभ-
वमिदमभिधास्यमानमूचिवांसः ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।

आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३० ॥

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२ ॥

इत्यमृज्वर्यैः श्लोकैः सामश्रवः प्रभृतयोऽनेकधा प्रार्थयन्ते स्म ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥

अपरामपि प्रार्थनामाह-

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्रिजान्पर्वसु पर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्वं द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति श्रावणवि-
ध्यर्थवाद् । तेदत्तदस्मात्प्रार्थितमर्थं सर्वत्र भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

वरदानमाह-

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनीभाषितम् ।

एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३४ ॥

एतद्विभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीन्द्रोऽपि स्वनिर्मितधर्मशास्त्रधारणादिफलप्रार्थनोन्मीलित-
मुखपद्मजः स्वयंभुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवत्प्रार्थितं सकलमित्यं भवत्वित्येषं किल
भगवान्बभाषे ॥ ३३४ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभ-
ट्टारकस्यकृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रायश्चित्ताध्यायस्तृतीयः
समाप्तिमगमत् ॥

अथोत्राध्यायानुक्रमणिका लिख्यते । तत्राद्यं सूतकप्रकरणम् । १ । आपद्धर्म-
प्रकरणम् । २ । वानप्रस्थप्रकरणम् । ३ । अध्यात्मप्रकरणम् । ४ । ततः प्रायश्चित्त-
प्रकरणम् । ५ । तत्रादौ कर्मविपाकः । ६ । महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् । ७ ।
महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसहितानि । ८ । उपपातकप्रायश्चित्तानि । ९ । प्रकी-
र्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् । १० । पतितत्यागविधिः । ११ । व्रतग्रहणविधिः । १२ ।
रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः । १३ । कुच्छादिलक्षणम् । १४ । इति प्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥
इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ॥ प्रमिताक्षरापि विपुलार्थ-
वती परिपिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥ गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्न्यस्ता मिताक्षरा ।
अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहिता मया ॥ ३ ॥ नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याण-
कल्पं पुरं नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमाकौपमः । विज्ञानेश्वरपण्डितो न
भजते किञ्चान्यदन्योपमश्चाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नयम् ॥ ४ ॥ स्रष्टा
वाचां मधुरवपुषां विश्वदाश्चर्यसिन्नां दातार्यानामनिशयजुषामर्थिसार्यार्यनायाः । ध्याता-
मूर्तर्मुखाविजयिनो जीवतादार्कचन्द्रजेतारीणां तनुसहभुवां तत्त्वविज्ञाननायः ॥ ५ ॥ आसेतोः
कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्याचशैलाधिराजादाचप्रत्यक्षपयोधेश्वदुलतिमिदुल्लोचुङ्गरिङ्गत्तर-
ङ्गात् ॥ आचप्राचः समुद्रान्नतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्घ्रिः पायादाचन्द्रतारं जगदिदम-
सिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥ अन्तर्मुखानि यदि खानि तपस्ततः किं नान्तर्मुखानि
यदि खानि तपस्ततः किम् । अन्तर्बहिर्वादि हरिश्च तपस्ततः किं नान्तर्बहिर्वादि हरिश्च
तपस्ततः किम् ॥ ६ ॥

पुस्तकमिलनेकापता-सन्तुरामजी सुन्दरमल खेड़वाल,

ठि० गोपालवाड़ी-बंवाई.

निम्नलिखित ठिकानेसे पुस्तक मिलेगा.

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास कल्याण-बम्बई.	
खेमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" प्रेस. बंबई.	
श्रीधर शिवलाल	"
हरिप्रसाद भगीरथ	"
जेष्ठाराम मुकुन्दजी	"
तुकाराम जावजी	"
केरोबा पांडुरंग कम्पनी	"
बालकृष्ण लक्ष्मण पाठक	"
नारायण मूलजी	"
पुरंदरे एंड कम्पनी	"
कवलेश्वरसिंह बुकसेलर	बनारस.
मुन्नालालजीबुकसेलर	"
निरंजनसिंह बुकसेलर	"
हरिदासजी	"
छोटेलाल लक्ष्मीचन्द	अयोध्या.
मेहरचन्द लक्ष्मणदास	लाहोर.
हीरानन्द मोतीराम अमृतसर-दर्भंगा.	
बीजराज श्रीनिवास खेडवाल	कलकत्ता.
सन्तुराम सुंदरमलजी खेडवाल,	
ठि० गोपालवाडी-बंबई.	